

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
CENTRUM BADAŃ EUROPY WSCHODNIEJ

PRZEGLĄD

WSCHODNIOEUROPEJSKI

XVI/2
2025

Wydawnictwo
Uniwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny) | Paweł Pietnoczka (sekretarz naukowy)
Roman Jurkowski | Norbert Kasperek | Iwona Ndiaye | Marek Szczepaniak

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Humanistyczny
ul. Kurta Obizta 1, 10-725 Olsztyn
tel. +48 602175802, fax +48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>
<https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/pw/issue/archive>

Rada Programowa

Selim Chazbijewicz (Olsztyn) | Victor Dönninghaus (Lüneberg)
Włodzimierz Dubiczyński (Warszawa) | Ēriks Jēkabsons (Ryga) | Holger Kusse (Dresden)
Marek Melnyk (Olsztyn) | Natália Meselmi (Nitra) | Nadežda Morozova (Vilnius)
Iwona Ndiaye (Olsztyn) | Zhanna Nekrashewich-Karotkaya (Poznań) | Olena Pchelintseva (Cherkasy)
Grigorijus Potashenko (Vilnius) | Mariusz Próchniak (Warszawa) | Żanna Śladkiewicz (Gdańsk)
Aliaksandr Smalianchuk (Warszawa) | Walentyna Sobol (Warszawa) | Andrzej Szmyt (Olsztyn)
Björn Wiemer (Mainz) | Anatol Zahnitko (Vinnytsia)

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe.

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting:
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki: Maria Fafińska

ISSN 2081-1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61; fax ++48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 55 egz.; ark. wyd. 28,2; ark. druk. 24,0
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 983

SPIS TREŚCI

HISTORIA

ROMAN JURKOWSKI

- O odpowiedzialności za słowo pisane przy wydawaniu drukiem XX-wiecznych źródeł
do dziejów Polaków na ziemiach białoruskich. Casus edycji części II
„Wspomnień 1847-1928” Edwarda Woyniłłowicza 9

KAROL SACEWICZ

- Rozważania o rewolucji. Antykomunistyczne piśmiennictwo w II Rzeczypospolitej
o bolszewickich dążeniach zorganizowania buntu mas. Zarys problemu 25

EKONOMIKA

WIESŁAWA LIZIŃSKA | ROMAN KISIEL | ALINA DANILEVIČA

- Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w krajach Europy Środkowo-Wschodniej
w warunkach niestabilności 39

JANINA SAWICKA | NATALIIA SAVYTSKA | KATERYNA POLEVYCH

- Women on the labour market: historical trends and gender inequalities 57

SPOŁECZEŃSTWO, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE, KOMUNIKACJA

MIROSLAW MINKINA

- New challenges to intelligence communities 75

ELŻBIETA OLZACKA

- Kulturowa mobilizacja w Ukrainie podczas pełnoskalowej rosyjskiej inwazji (2022) 87

MALINA KASZUBA

- The concept of Internarium from the Russian perspective. Outline of the topic 103

MARTA SARA STEMPIEŃ

- Skrajnie prawicowy terroryzm w Europie Wschodniej 115

IHOR KOZAK | IRYNA KOZAK-BALANIUK

- Assessment of and compensation for environmental damage from Russian aggression
in Ukraine – An ecosystem approach and legal instruments 131

YULIANA PALAGNYUK

- Threat, savior, or victim? How Ukrainian online news media represent labor migrants
during Russia's aggression against Ukraine 141

OLEKSANDRA WERBOWA | IHOR HURNYAK

- Great Britain, Poland and Ukraine – the new European triad. Institutional model
of interaction in light of selected methods 153

HALYNA PETRYSZYN

- Transformacja ukraińskiego systemu emerytalnego przez pryzmat procesów
demograficznych 171

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

PIOTR FAST

- Spory o wiersz Josifa Brodskiego *На независимость Украины*. Część 1 189

GENNADIJ ZELDOVICH

- Заметки о дискурсивной иерархизации в *Пиковой даме*: лирические стратегии в прозе 201

MIROSLAWA WIELOPOLSKA-SZYMURA	
Treści i programy przeznaczone dla ludności ukraińskiej w działalności Polskiego Radia dla Zagranicy oraz Polskiego Radia dla Ukrainy	215
EDYTA MANASTERSKA-WIĄCEK	
Jak Hilary został Wałą. Przemiana genderowa w przekładach wybranych wierszy dla dzieci na język rosyjski	227
SŁAWOMIR SOCZYŃSKI ANNA TELER	
Zielsetzung des Pressedienstes des Grenzschutzes. Analyse der Aktivitäten während der Migrationskrise an der polnisch-belarussischen Grenze	241
MAGDALENA ŻMIJKOWSKA	
Obraz kryzysu migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej na łamach polskich tygodników opinii „Newsweek”, „Wprost” i „Sieci” w latach 2021-2022	259

JĘZYK

GURGEN KHACHATRYAN ŁUKASZ TRZECIAK	
Newly discovered Slavic lexical borrowings in documents from the 15th-17th centuries of the Polish-Armenian colony	271
KATARZYNA KONDZIOLA-PICH	
Propaganda wojenna w kazaniach patriarchy moskiewskiego i całej Rusi Cyryła I. Próba analizy pragmatolingwistycznej	283
PAWEŁ LEVCHUK	
Zmiana języka funkcjonalnie pierwszego. Studia przypadków młodych Ukraińców w Polsce	297
IRYNA KONONENKO	
Концепція багатомовного словника «фальшивих друзів перекладача»: проблеми та перспективи	309
OLEG LESZCZAK	
Девиантные формы управления с изъяснительной падежной конструкцией о том, что в устном русскоязычном публичном дискурсе (к вопросу о мысленной редукции)	321
ALEKSANDER KIKLEWICZ	
Kolokwializmy we współczesnej prasie: funkcje i uwarunkowania (na materiale „Gazety Wyborczej” i „Nowej Gazety”)	333
WOJCIECH KAŁTOCH	
Количественный лексический контент-анализ в отношении к другим методам исследования языка прессы	357

RECENZJE

YAKIV BYSTROV	
Vorobyova, O. Savchuk, R. Taranenko, L. (eds.), <i>Cross-disciplinary horizons of intermediality: Linguistics – Literary studies – Translation studies</i> . Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2024; 392 p.	379

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

ROMAN JURKOWSKI

- On the responsibility for the written word when publishing twentieth-century sources on the history of Poles in Belarusian lands. The case of the edition of the second part of Edward Woyniłowicz's „Memoirs 1847-1928” 9

KAROL SACEWICZ

- Reflections on revolution. Anti-communist literature in the Second Polish Republic on Bolshevik aspirations to organize the revolt of the masses. Problem overview 25

ECONOMICS

WIESŁAWA LIZIŃSKA | ROMAN KISIEL | ALINA DANILEVIČA

- Foreign direct investments in Central and Eastern European Countries in conditions of instability 39

JANINA SAWICKA | NATALIJA SAVYTSKA | KATERYNA POLEVYCH

- Women on the labour market: historical trends and gender inequalities 57

SOCIETY, INTERNATIONAL RELATIONS, COMMUNICATION

MIROSLAW MINKINA

- New challenges to intelligence communities..... 75

ELŻBIETA OLZACKA

- Cultural mobilization in Ukraine during the full-scale Russian invasion (2022) 87

MALINA KASZUBA

- The concept of Intermarium from the Russian perspective. Outline of the topic 103

MARTA SARA STEMPIEŃ

- Far-right terrorism in Eastern Europe 115

IHOR KOZAK | IRYNA KOZAK-BALANIUK

- Assessment of and compensation for environmental damage from Russian aggression in Ukraine – An ecosystem approach and legal instruments 131

YULIANA PALAGNYUK

- Threat, savior, or victim? How Ukrainian online news media represent labor migrants during Russia's aggression against Ukraine 141

OLEKSANDRA WERBOWA | IHOR HURNYAK

- Great Britain, Poland and Ukraine – the new European triad. Institutional model of interaction in light of selected methods 153

HALYNA PETRYSZYN

- Transformation of the Ukrainian pension system through the prism of demographic processes 171

CULTURE, LITERATURE, MEDIA

PIOTR FAST

- Dispute about a poem *On the Independence of Ukraine* by Joseph Brodsky. Part 1 189

GENNADIJ ZELDOVICH

- Remarks on discourse hierarchization in *The Queen of Spades*: Lyrical strategies in prose 201

MIROSLAWA WIELOPOLSKA-SZYMURA	
Content and programs dedicated to the Ukrainian population in the activities of the Polish Radio External Service and the Polish Radio for Ukraine	215
EDYTA MANASTERSKA-WIĄCEK	
How Hilary became Wala: Gender transformation in selected Polish children's poems translated into Russian	227
ŚLAWOMIR SOCZYŃSKI ANNA TELER	
Goals of Border Guard Spokesmen. Analysis of statements to the media during the peak of the migrant crisis on the Polish-Belarusian border	241
MAGDALENA ŻMIJKOWSKA	
The image of the migration crisis on the Polish-Belarusian border in the Polish opinion weeks "Newsweek", "Wprost" and "Sieci" in 2021-2022	259

LANGUAGE

GURGEN KHACHATRYAN ŁUKASZ TRZECIAK	
Newly discovered Slavic lexical borrowings in documents from the 15th-17th centuries of the Polish-Armenian colony	271
KATARZYNA KONDZIOLA-PICH	
Propaganda for war in the sermons of Ciril I, the patriarch of the Russian Orthodox Church. The pragmalinguistic analysis	283
PAWEŁ LEVCHUK	
Changing the functionally first language. Case studies of young Ukrainians in Poland	297
IRYNA KONONENKO	
The concept of a multilingual dictionary of „translator's false friends”: problems and prospects	309
OLEG LESZCZAK	
Deviant forms of control phrases with the explanatory construction <i>o tom, imo</i> in oral Russian-speaking public discourse (on the problem of mental reduction)	321
ALEKSANDER KIKLEWICZ	
Colloquialisms in the contemporary press: functions and determinants (on the material of "Gazeta Wyborcza" and "Novaya Gazeta")	333
WOJCIECH KAJTOCH	
Lexical quantitative content analysis as a method of studying the language of print media	357

REVIEWS

YAKIV BYSTROV	
Vorobyova, O. Savchuk, R. Taranenko, L. (eds.), <i>Cross-disciplinary horizons of intermediality: Linguistics – Literary studies – Translation studies</i> . Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2024; 392 p.	379

HISTORIA

DOI: 10.31648/pw.12100

ROMAN JURKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-0307>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

**O ODPOWIEDZIALNOŚCI ZA SŁOWO PISANE
PRZY WYDAWANIU DRUKIEM XX-WIECZNYCH
ŹRÓDEŁ DO DZIEJÓW POLAKÓW
NA ZIEMIACH BIAŁORUSKICH.
CASUS EDYCJI CZĘŚCI II „WSPOMNIENI 1847-1928”
EDWARDA WOYNIŁŁOWICZA**

**On the responsibility for the written word when publishing
twentieth-century sources on the history of Poles in Belarusian lands.
The case of the edition of the second part
of Edward Woyniłłowicz's „Memoirs 1847-1928”**

ABSTRACT: The article concerns historical methodology. It addresses the important issue of maintaining scientific correctness in editions of historical sources concerning the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. Using the example of a handwritten diary from 1921-1928 written by Edward Woyniłłowicz, a prominent Polish landowner from Belarusian lands, published in 2016, he discusses the errors and omissions made by the publishers. He draws attention to the inaccurate and incorrect reading of many words from the manuscript, especially surnames, first names and geographical names. He criticizes the lack of scientific apparatus in the form of footnotes and an index of geographical names. It lists numerous factual errors made in the personal index. At the same time, it provides guidance to other editors on how to follow scientific procedures when publishing historical sources from the 19th and early 20th centuries.

KEYWORDS: history methodology, errors in editing sources, tips for future editors

Wspomnienia, pamiętniki, diariusze, korespondencja są dla historyków, literaturoznawców, filozofów ważnym źródłem dla prowadzenia badań naukowych. Szczególnie dla historyków nierzadko są, jeśli nie podstawowym, to zawsze uzupełniającym materiałem badawczym. Pokazują ludzkie emocje, nastroje, poglądy polityczne, motywy działań publicznych, związki rodzinne, sympatie i antypatie – to one najlepiej przedstawiają (odkrywają) człowieka tworzącego rzeczywistość społeczną i polityczną w całej jego fascynującej złożoności. Często rękopiśmienne, zazwyczaj jednostkowe, najczęściej tworzone przez ludzi wybitnych czy tylko

znanych, zasługują także na udostępnienie szerokiemu ogółowi czytelników, wśród których mogą być osoby nie tylko profesjonalnie związane z badaniem przeszłości. To podstawowy i najważniejszy cel edytowania w postaci drukowanej tego rodzaju źródeł. Zazwyczaj wydawane są tylko raz i ten fakt powinien być najważniejszym zobowiązaniem wydawców do rzetelnego przygotowania edycji, do profesjonalnego i opartego na etyce naukowej opracowania tego rodzaju egodokumentów. Zobowiązanie moralne, czyli odpowiedzialność wydawcy za własne słowo pisane w przypadku edycji źródeł, musi iść w parze z profesjonalnym (czyli zgodnym z przyjętymi zasadami) opracowaniem naukowym wydawanego źródła. Wynika to z prostej, jedynej i podstawowej przyczyny pisania książek naukowych: mają one dostarczyć wiedzy czytelnikowi, który w przypadku edycji źródła – powinien otrzymać jego jak najwierniejszą kopię z odpowiednim naukowym komentarzem.

Wydawca rękopiśmiennego źródła pamiętnikarskiego pochodzącego z początków XX w. powinien precyzyjnie zrealizować, mówiąc w wielkim skrócie, cztery podstawowe zadania: 1) Jak najdokładniej odczytać oryginał pamiętnika; 2) Wskazać, wyjaśnić i poprawić błędy popełnione przez Autora; 3) Zrealizować w edycji to wszystko, czego sobie życzył i o czym, we wskazówkach (jeśli takowe były) dla przyszłych czytelników, napisał Autor; 4) Rzetelnie i zgodnie z zasadami edytorskimi przygotować cały aparat naukowy do wydawanego źródła, zawierający niezbędne wyjaśnienia w celu ułatwienia czytelnikowi zrozumienia danego źródła.

Te uwagi i refleksje pojawiły się podczas pracy nad naukową, pełną edycją wspomnień Edwarda Woyniłłowicza, wybitnego polskiego działacza ziemiańskiego z Mińszczyzny, żyjącego w latach 1847-1928. Spisane pod koniec życia „Wspomnienia 1847-1928” są cennym źródłem nie tylko do szeroko rozumianych dziejów polskiego ziemiaństwa z białoruskich części Ziem Zabrzanych w XIX w. Jednocześnie ułatwiają zrozumienie mentalności, poglądów politycznych i społecznych tych jego przedstawicieli pozbawionych swoich majątków (w wyniku postanowień traktatu ryskiego pozostały one po sowieckiej stronie granicy), którzy zamieszkali w odrodzonej Rzeczypospolitej.

Na całość wspomnień E. Woyniłłowicza składają się dwa typy zapisów: właściwe wspomnienia, obejmujące okres od wczesnego dzieciństwa do 2 XII 1918 r., i dziennik zapisów bieżących od 2 XII 1918 r. do 8 VI 1928 r. Już w 1931 r. wydano część tego materiału pod tytułem *Wspomnienia 1847-1928, część I*, która kończyła się na zapisie z 29 IV 1921 r. Wydawcą był Komitet Uczczenia Pamięci śp. Edwarda Woyniłłowicza, zaś redaktorem edycji prof. Uniwersytetu Stefana Batorego Janusz Iwaszkiewicz. O jego dezynwolturze w odniesieniu do rękopisu i nierzetelności przy opracowaniu tej części wspomnień E. Woyniłłowicza pisałem w odrębnym artykule (Jurkowski 2025), tutaj wspomnę tylko, że nie wydano wówczas dziennika z lat 1921-1928, najprawdopodobniej z powodów politycznych – zbyt wiele było tam krytycznych słów o Józefie Piłsudskim, zwłaszcza po przewrocie majowym.

Część I wznawiano jeszcze dwukrotnie¹: w 2013 r. w postaci reprintu wydania z 1931 r. w Wydawnictwie „Bernardinum” i 2021 r. w wydawnictwie „Klinika Języka”. To ostanie wydanie także było reprintem tego z 1931 r., ale dodano tu wstęp pióra G. Maciejewskiego (*Ostatni rycerz pierwszej Rzeczypospolitej*), zaś indeks osobowy rozbudowano (nie w pełni) o biogramy osób na podstawie indeksu osobowego z 1931 r. Wydanie to niestety powieli wszystkie opuszczenia, zniekształcenia i celowe zmiany w tekście rękopisu dokonane przez J. Iwaszkiewicza. Część II, czyli dziennik z lat 1921-1928, wydano tylko raz w 2016 r. we wspomnianej już oficynie „Klinika Języka”. Właśnie ta edycja jest przedmiotem niniejszych rozważań.

Jej oceny dokonam, bazując na wymienionych wyżej czterech podstawowych kryteriów poprawnego wydania źródła historycznego z przełomu XIX i XX w. (Kopiński | Tandecki 2014)².

1. Poprawne i dokładne odczytanie rękopisu

Pismo E. Woyniłłowicza nie jest łatwe do odczytania, niemniej po dłuższym zaznajomieniu się z rękopisem, czyli tzw. wczytaniu się w tekst, daje się odczytać. Największym problemem są litery „a”, „e” w imionach, nazwiskach i nazwach geograficznych. Tutaj, obok podstawowej wiedzy historycznej odnoszącej się do epoki, nieodzowne jest korzystanie z literatury pomocniczej, a więc np. ze słowników biograficznych. Jak wynika z informacji zamieszczonej w stopce redakcyjnej części II, wydawnictwo „Klinika Języka” przygotowało tekst na podstawie rękopisu znajdującego się w Bibliotece Narodowej (dalej: BN) w Warszawie (BN, OR, sygn. IV 6486, III, k. 289-666). Oznacza to, iż wydawca ten nie wiedział, że w Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas w Wilnie (dalej: LVIA) znajduje się maszynopis przepisanej z rękopisu (tego z BN) całości wspomnień E. Woyniłłowicza. Dodam, że maszynopis został sporządzony bardzo rzetelnie, osoba go wykonująca odczytała go niemal w całości (z moich obliczeń wynika, że nie odczytano trzech słów), zaś liczba błędów popełnionych przez maszynistkę (które udało mi się znaleźć w czasie porównywania rękopisu z maszynopisem) jak na tak obszerny tekst jest bardzo mała i są to głównie literówki.

Ale fakt, iż wydawca z 2016 r. nie korzystał z tego maszynopisu, a odczytywał rękopis – zaowocował licznymi opuszczeniami w tekście, wieloma nieodczytanymi

1 Należy też wspomnieć o wydany w Mińsku w 2007 r. tłumaczeniu części I na język rosyjski pióra księdza W. Zawalniuka, która nie spełnia żadnych kryteriów edycji naukowej, ale niestety jest nad wyraz często wykorzystywana przez historyków rosyjskich i białoruskich.

2 Niezwykle pomocna przy naukowym opracowaniu źródeł historycznych z XIX w. jest seria wydawnicza pod redakcją J. Sikorskiej-Kuleszy której kolejne tomy ukazują się od 2015 r. (Sikorska-Kulesza 2016; 2017; 2021).

słowami i całymi frazami. Zwrócę w tym miejscu uwagę, że zapis „Transliteracja rękopisu” zamieszczony na stronie redakcyjnej tej książki nie jest zgodny z prawdą, albowiem transliteracja, jak podaje *Słownik języka polskiego* (Szymczak 1981, 524), to „sposób zapisywania tekstu pisanego w jednym alfabecie literami innego alfabetu...”, podczas gdy rękopis „Wspomnień 1847-1928” jest sporządzony w języku polskim, a więc w tym samym alfabecie, w którym go wydano drukiem. Chodziło zatem o zwykłe odczytanie rękopisu.

Oczywiście, przy sczytywaniu rękopisu może się zdarzyć, że nie jesteśmy w stanie poprawnie odczytać słów czy nawet całych zdań, szczególnie wtedy gdy występują tam nazwiska, nazwy geograficzne, terminy historyczne lub słowa już niewystępujące we współczesnym języku. Problemem wówczas jest nie tylko jakość wiedzy własnej (czyli kompetencja naukowa) oraz ilość czasu i starań poczynionych, aby jednak to odczytanie wykonać, lecz także opracowanie sposobu informowania czytelnika o tych brakach w edycji drukowanej. W tym przypadku zarówno wiedza historyczna dotycząca epoki u osoby odczytującej rękopis, jak i znajomość dziejów życia i działalności Edwarda Woyniłłowicza okazała się zbyt skromna. W dodatku forma zaznaczania słów nieodczytanych z rękopisu była niezmiernie chaotyczna i niejasna, zaś czytelnik w żaden sposób nie został poinformowany o ingerencjach w oryginalny tekst autora wspomnień.

Generalnie stosowano nawias kwadratowy z umieszczonymi wewnątrz trzema kropkami: „[...]”, ale i tutaj występowały różnice: np. na s. 45 (7 wiersz od góry) znajdujemy taką formę: „[...]”, a na s. 65 (5 wiersz od dołu), obok licznych nawiasów kwadratowych z trzema kropkami znajdujemy także trzy znaki zapytania: „???”. Na tejże samej stronie (1 wiersz od dołu) widnieje zapis: „[...] ... [...]” co prawdopodobnie oznacza trzy nieodczytane słowa. Niestety w całej książce znajdują się także i inne oznaczenia dotyczące słów nieodczytanych, np. na s. 27 (7 wiersz od góry) jedno nierozpoznane słowo zaznaczone jest nawiasem zwykłym z pytajnikiem w środku „(?)”. Ten ostatni zapis jest bardzo mylący dla czytelnika, ponieważ takie znaki zapytania w nawiasie zwykłym stosował także E. Woyniłłowicz w rękopisie (zob. też np. s. 111, 143, 245 omawianej edycji) i w tej sytuacji brak zaznaczenia, co jest ewidentnym wtrętem redakcyjnym, a co zapisem autorskim, zniekształca drukowaną edycję źródła historycznego.

Najwięcej kłopotów z odczytaniem tekstu rękopisu części II „Wspomnień 1847-1928” sprawiła redakcji s. 403 rękopisu (w książce s. 65) – rzeczywiście bardzo mało czytelna, zamazana, z nakładającymi się na siebie słowami. Nie odczytano na niej 12 słów. W drukowanej wersji znajdujemy tam np. pytajnik bez nawiasu „?” (s. 65 – 3 wiersz od dołu), który także pochodzi od redakcji, jak też jeszcze inne zapisy, np. czterokrotnie umieszczone informacje „[tekst nieczytelny]”, z których niestety nie dowiadujemy się, ilu słów w danym zdaniu nie udało się odczytać.

Brak przyjętego jednego klarownego systemu oznaczania ingerencji redakcyjnych w tekst źródła zaowocował również zastosowaniem jeszcze jednego

rodzaju nawiasu. Na s. 66 (5 wiersz od góry) znajduje się taka wstawka redakcyjna: „{Zdaniem}”. Spotyka się też następującą informację o wątpliwościach redakcji co do poprawności odczytania danego słowa: s. 24 (10 wiersz od góry) – „...[pokapowali?..], co notabene rzeczywiście jest błędem, albowiem chodzi o słowo „pokupowali”. Na s. 12 (2 wiersz od góry) zastosowano także nawias kwadratowy zawierający literę dopisaną do tekstu, którą w rękopisie opuścił E. Woyniłłowicz. W sumie udało mi się znaleźć 27 różnie zaznaczonych nieodczytanych słów na następujących stronach: 65 (12 słów), 15, 20, 67 (2 słowa), 13, 34, 45, 47, 53, 62, 69, 124, 238 (1 słowo).

Ale wydawca nie tylko miał problem z systemem informacji o słowach nieodczytanych. Znalazłem także słowa błędnie odczytane, ale zaznaczone w tekście nawiasem kwadratowym, co sugeruje, że sam wydawca miał wątpliwości odnośnie do ich prawidłowego odczytania. Oto zauważone przykłady: – s. 24, zapis z 31 VII 1921 r. jest: „...[pokapowali?..], powinno być: „...pokupowali...”; – s. 27, zapis z 8 IX 1921 r. jest: „...sekretarzem (?) M. Sobolewski...”, powinno być: „...sekretarzem Dr M. Sobolewski...”; – s. 27, zapis z 8 IX 1921 r. jest „...stanem rzeczy, [mnogością] rządu...”, powinno być: „...stanem rzeczy, chwiejnością rządu...”; – s. 36, zapis z 4 XII 1921 r. jest: „...wszędzie pełno i rojno [poskarze] odetchnęli...”, powinno być: „...wszędzie pełno i rojno. Paskarze odetchnęli...”; – s. 36, zapis z 1 XII 1921 r. jest: „...Projekt [Bod... pa] wprowadzenia...”, powinno być: „...Projekt biskupa wprowadzenia...”; – s. 47, zapis z 24 III 1922 r. jest: „...i zgodnie z [intencjami] Rzeczypospolitej...”, powinno być: „...i zgodnie z interesami Rzeczypospolitej...”; – s. 48, zapis z 4 IV 1922 r. jest: „...który z [Fality] przez całą Syberię...”, powinno być: „...który z Talicy na Uralu przez całą Syberię...”.

Porównując drukowany tekst z rękopisem, zauważyłem także słowa opuszczone bez zaznaczenia tego w tekście. Przykładowo: – s. 48, zapis z 4 IV 1922 r. jest: „...który z [Fality] przez całą Syberię...”, powinno być: „...który z Talicy na Uralu przez całą Syberię...”; – s. 50, zapis z 22 IV 1922 r. jest: „...22 kwietnia. Jestem w Warszawie...”, powinno być: „...22 kwietnia. Jestem przejazdem w Warszawie...”.

W książce pojawiły się także słowa błędnie odczytane wraz z dopisaniem słów niewystępujących w rękopisie: – s. 66, zapis z 10 VIII 1922 r. jest: „...{Zdaniem} moim to dosyć wysoko...”, powinno być: „...Norma to dosyć wysoka...”; – s. 82, zapis z 8 II 1923 r. jest: „...od «jedimój i niedielimój Rassiji» «единая и неделимая Россия»”. Zabójstwo to...”, powinno być: „...od «единой и неделимой» Rossi. Zabójstwo to...”.

Znalazłem także słowa błędnie odczytane i niezaznaczone w tekście. Czasami były to błędy literowe (np. błędnie odczytane datyienne), ale również zmienione słowa, które zniekształcają tekst oryginału. Oto kilka przykładów: – s. 24, zapis z 31 VII 1921 r. jest: „Nr 20-sty «Kuriera Warszawskiego» z dnia 28 lipca...”, powinno być: „Nr 206-sty «Kuriera Warszawskiego» z dnia

28 lipca...”; – s. 45, zapis z 22 II 1922 r. jest: „...aby może Sawicze i Puzów...”, powinno być: „...co by może Sawicze i Puzów...”; – s. 65, zapis z 10 VIII 1922 r. jest: „...na chleb niewspółdają...”, powinno być: „...na chleb nie spadają...”; – s. 69, zapis z 12 X 1922 r. jest: „...majętności W.P. Czarneckich...”, powinno być: „...majętności hr. Czarneckich...”; – s. 110, zapis z dnia 8 XI 1923 r. jest: „...9 listopada...”, powinno być: „...8 listopada...”; – s. 214 jest: „...19 sierpnia...”, powinno być: „...12 sierpnia...”; – s. 226, zapis z 11 XI 1926 r. jest: „...Wydany został dekret ograniczający wolność prasy...”, powinno być: „...Wydany został dekret posiegający na wolność prasy...”; – s. 256, zapis z 18 IX 1927 r. jest: „...komisarz Czechowicz w porę się temu oparł...”, powinno być: „...komandor Czechowicz w porę się temu oparł...”; – s. 274, zapis z 20 I 1928 r. jest: „...20 stycznia...”, powinno być: „...23 stycznia...”.

2. Wskazanie, wyjaśnienie i poprawienie błędów popełnionych przez Autora

Jest niemożliwe uniknięcie błędów autorskich w tak obszernych wspomnieniach, w których występują setki nazwisk, ogromna liczba nazw geograficznych i nazwy własne wielu instytucji państwowych, nazwy partii, różnego rodzaju organizacji i stowarzyszeń. Niemniej zadaniem solidnego wydawcy źródła historycznego jest jak najpełniejsze wymienienie tych pomyłek, ich poprawienie i ewentualne wyjaśnienie. Rzeczą niedopuszczalną jest ich powtórzenie, czyli kolejne powielenie błędów popełnionych przez autora. W dodatku, o czym napiszę szerzej w części czwartej tego testu, liczne błędy w nazwiskach i imionach powtórzono w rozbudowanym indeksie.

Oto kilka przykładów pomyłek z rękopisu niepoprawionych i następnie powtórzonych w drukowanej edycji: – s. 51, zapis z 22 IV 1922 r. jest: „...Wacława Wasylewskiego...”, tak samo w indeksie na s. 327. Chodzi tutaj o Wacława Wasilewskiego, trzeciego prezesa Komitetu Obrony Kresów; – s. 118, zapis z 1 II 1924 r., nazwisko także na s. 160 i 226, jest: „...Redaktor «Gazety Warszawskiej» Wasylewski...”, ten sam błąd w indeksie na s. 327. Chodzi tutaj o Zygmunta Wasilewskiego (1865-1948); – s. 158, zapis z 31 III 1925 r. jest: „... Biedni tylko ks. Ussar i Łuczkiewicz...”. W rękopisie jest prawidłowo: ks. Ussas, czyli błędnie odczytano to nazwisko z rękopisu i tak samo błędnie podano w indeksie (s. 326). Powinno być: Bronisław Ussas. Natomiast E. Woyniłłowicz popełnił błąd w zapisie drugiego nazwiska: „Łuczkiewicz”, podczas gdy powinno być: „Łaszkiewicz”, gdyż chodziło tutaj o adwokata petersburskiego Wacława Łaszkiewicza. Błąd E. Woyniłłowicza powtórzono w indeksie na s. 308; – s. 176, zapis z 11 IX 1925 r. jest: „...Stan. Godlewskiego...”, co sugeruje, że chodzi o Stanisława Godlewskiego, podczas gdy tą osobą jest Stefan Godlewski (1853-1929).

To samo w indeksie na s. 297; – s. 219, zapis z 27 IX 1926 r. jest: „...Mikołaj I-szy stosował go już względem Czegodajewa...”, tak samo w rękopisie, s. 580. Tymczasem chodzi o rosyjskiego filozofa i publicystę Piotra Czaadajewa (1794-1856), który po opublikowaniu w języku rosyjskim w 1836 r. czwartego *Listu filozoficznego*, krytykującego ówczesną rosyjską rzeczywistość, został uznany przez Mikołaja I za obłąkanego i zmuszony do odwołania wszystkich tez w nim zawartych. W indeksie na s. 293 powtórzono błędny zapis tego nazwiska; – s. 274, zapis z 11 I 1928 r. jest: „...Pamiętam jak A. Swida tłumaczył...”. Na tejże stronie jest też: „...przemówieniem p. Swidy...”; oraz: „...P[an – R. J.] Swida dla efektu przemówił”. W indeksie na s. 323 wyjaśniono: „Swida Adam (bd-bd) 274”. Tymczasem E. Woyniłłowicz w rękopisie (s. 641) wymieniając pierwszy raz nazwisko Swida, nie napisał inicjału jego imienia „A”, lecz „Ad”, co miało oznaczać „Adolf”, a nie „Adam – jak błędnie wyjaśniono w indeksie. Poza tym błąd E. Woyniłłowicza, powtórzony przez wydawcę w indeksie, polegał na tym, że zamiast prawidłowo napisanego: „Świda”, trzykrotnie napisano: „Swida”. Chodziło bowiem o Adolfa Świdę, w 1915 r. szefa Rejonu Frontowego Centralnego Komitetu Obywatelskiego w Mińsku.

Niewłaściwe odczytanie w rękopisie imion i nazwisk prowadziło też do kolejnej grupy błędów widocznych nie tylko w tekście drukowanym, lecz także w indeksie. Przykładowo: – s. 51, zapis z 22 IV 1922 r. jest: „...Po rewizji aresztowano p. Zborowskiego...”, takie nazwisko także w indeksie na s. 329. W rękopisie (s. 384) jest natomiast zapis: „...Po rewizji aresztowano p. Zboromirskiego...”; – s. 102, zapis z 14 VIII 1923 r. jest: „...na ślubie wnuka, Mogilnickiego Wiktora”, powinno być: „...na ślubie wnuka, Mogilnickiego Witolda...”. Tak jest na s. 446 rękopisu. W indeksie na s. 310 nieistniejący Wiktor występuje jako „syn Elizy [Mogilnickiej], wnuk Edwarda autora” [wyjaśnienie tego kolejnego błędu zob. niżej, w części czwartej]; – s. 121, zapis 20 II 1924 r. jest: „...Ed. Iwaszkiewicz itd.”. W indeksie na s. 300 podano, że chodzi o Edwarda Iwaszkiewicza, ale prawidłowe imię to: Edmund; – s. 121, zapis z 20 II 1924 r. jest: „...na mińskiej liście stanął J. Ośniałowski i za nim...”, w indeksie na s. 312 powtórzono to nazwisko. Tymczasem chodziło o Jerzego Osmołowskiego (1872-1952, Komisarza Generalnego Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich w latach 1919-1920); – s. 132, zapis z 12 VII 1924 r. jest: „...na zjeździe w Paryżu Mac Donell z Doumergue’em...” oraz na s. 143, zapis z 22 X 1924 r. jest: „...wzmianki o Górnym Szląsku przez Mac Donella w Genewie...”. W rękopisie (s. 482 i 493) jest wyraźnie napisane „Mac Donald”, albowiem chodzi tutaj o premiera W. Brytanii Ramsaya Mc Donalda. Natomiast na s. 151 wspomnień drukowanych (zapis z 15 I 1925 r.) oraz na s. 152 (zapis z 4 II 1925 r.) występuje Mervyn Sorley Mac Donell – Wysoki Komisarz Ligii Narodów w Wolnym Mieście Gdańsku (tak też jest w rękopisie – s. 502 i 504). W indeksie na s. 308 z tych dwu osób stworzono jedną, czyli Mervyna Sorleya Mac Donella.

Podobnie jak z imionami i nazwiskami rzecz się miała z niektórymi niewłaściwie odczytanymi nazwami własnymi i geograficznymi. Przykłady: – s. 67, zapis z 7 IX 1922 r. jest: „...drobny szlachcic z Kaczynowicz...”, powinno być: „...drobny szlachcic z Kaczanowicy...”. (s. 405 rękopisu). W tym ostatnim przypadku na usprawiedliwienie wydawcy trzeba stwierdzić, że jest to jedna z bardzo mało czytelnych stron rękopisu, więc ten błąd wydaje się zrozumiały; – s. 215, zapis z 16 VIII 1926 r. jest: „...w Pińszczyźnie w parafji «Skotol»...”, powinno być: „...w Pińszczyźnie w parafji Motol...” (s. 574 rękopisu).

3. Zrealizowanie w edycji tego wszystkiego, czego sobie życzył Autor i o czym napisał we wskazówkach dla przyszłych czytelników

E. Woyniłłowicz bardzo metodycznie zaplanował napisanie wspomnień, jak zresztą większość z wielu przedsięwzięć, które podejmował w swoim długim i bardzo pracowitym życiu. Był ostatnim i najwybitniejszym ze starego kresowego rodu, który swoją historią sięgał XVI w. Przodkowie systematycznie gromadzili archiwum w rodowych Sawiczach, które obok dokumentów rodzinnych zawierało bezcenne archiwalia do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Prezes Mińskiego Towarzystwa Rolniczego zbierał także dokumenty dotyczące swojej działalności publicznej, społecznej i politycznej. Wszystko to przepadło podczas pogromu pałacu w Sawiczach w lutym 1918 r. dokonanego przez bandę rosyjskich żołnierzy, dezterterów i okolicznych chłopów. Dlatego pisząc wspomnienia, korzystał niemal wyłącznie ze znakomitej (na szczęście!) własnej pamięci, nielicznych dokumentów zgromadzonych po 1918 r. w Warszawie i Bydgoszczy. Natomiast do dziennika przygotował ponad 260 wycinków prasowych, listów, zaproszeń, statutów i innych dokumentów, które pieczołowicie zgromadził, opisał i ponumerował, składając je w czterech potężnych teczkach. Zachowały się one w LVIA w Wilnie. Były ważne dla niego, skoro w ostatnim testamencie z 2 czerwca 1928 r. prosząc Henryka Skirmunta, Kazimierza Zdziechowskiego, Mieczysława Porowskiego i Tytusa Ponikwickiego o opiekę nad „wspomnieniami”, tak pisał: „Nie należy lekceważyć aneksów, bo tam wiele ważnych unikatów się znajdzie”³. Zapewne myślał o druku swoich wspomnień, a materiały dodatkowe widział w postaci aneksów. Niestety, żaden z dotychczasowych wydawców nie wypełnił woli E. Woyniłłowicza odnoszącej się do zamieszczenia we wspomnieniach przygotowanych przez niego aneksów. O tym, że sprawę tę całkowicie zaniedbał Janusz Iwaszkiewicz, pisałem już obszernie w przytoczonym wyżej artykule.

3 Testament Edwarda Woyniłłowicza z 3 stycznia 1902 r. uzupełniony i zmieniony: 25 listopada 1903 r.; 10 grudnia 1913 r.; 23 września 1918 r.; 1 lutego 1928 r. i 2 czerwca 1928 r. (Umysł miał jasny... 2021, 45, nr 4).

W omawianym tutaj wydaniu części II wspomnień również nie wykorzystano materiału uzupełniającego do wspomnień, mimo że tekst odczytywano z rękopisu, a E. Woyniłłowicz wyraźnie w nim wpisywał w nawiasach litery i cyfry informujące o zgromadzonych i ponumerowanych przez siebie materiałach dodatkowych. Można się tylko domyślać, że ten wydawca nie wiedział, iż w LVIA w Wilnie zachowały się, w zespole wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, niemal wszystkie materiały przygotowane przez E. Woyniłłowicza i dlatego nie wykorzystał ich w swoim wydaniu. Niemniej, podobnie jak J. Iwaszkiewicz w 1931 r., bez jakiegokolwiek zaznaczenia i wyjaśnienia usunął te litery i cyfry (chyba przez przypadek podał na s. 19, drugi wiersz od góry – cyfrę 3 oznaczającą numer 3 wycinka prasowego) ze swojej edycji. Dokonał tym samym swoistej amputacji części oryginału rękopisu, co w przypadku edycji źródła w żadnym wypadku nie powinno się zdarzyć, albowiem edycja źródła ma na celu udostępnienia go czytelnikowi w jak najpełniejszej wersji, a tenże nie znając rękopisu ma prawo sądzić, że jego wydrukowana wersja jest wiernym odzwierciedleniem oryginału.

4. Rzetelne i zgodne z zasadami edytorskimi przygotowanie całego wyjaśniającego i uzupełniającego aparatu naukowego do wydawanego źródła

Indeksy to obok przypisów podstawowy element każdej książki naukowej, zaś przy edycji źródła są wręcz nieodzowne. W omawianym wydawnictwie zastosowano tzw. rozszerzony indeks osobowy, czyli do nazwiska i imienia danej osoby z podaniem numeru strony, na której jest ona wymieniona – dodano także podstawowe informacje biograficzne. Niestety tak sporządzony indeks ma charakter wybiórczy, ponieważ wiele nazwisk nie posiada biogramów, brakuje również niektórych osób, liczne są też błędy merytoryczne w przygotowanych biogramach polegające na zamianie nazwisk lub na łączeniu w jeden biogram dwóch różnych osób. Oto kilka przykładów.

Brak w indeksie osób występujących w tekście. Przykładowo: – s. 111, zapis z 9 XI (powinno być 8 XI) 1923 r. brak nazwiska Olpiński; – s. 220, zapis z 27 IX 1926 r. brak nazwiska Sujkowski; – s. 256, zapis z 18 IX 1927 r. brak nazwiska Mazurkiewicz.

Osoby występujące w tekście głównym, które w indeksie pomyłono z innymi. Podam kilka przykładów: – s. 27, zapis z 8 IX 1921 r. jest: „...St. Godlewski...”, w indeksie na s. 297 jest: Stanisław Godlewski, powinno być: Stefan Godlewski (1853-1929); – s. 161, zapis z 20 IV 1925 r. jest: „...Kramarz konferował z emigrantami rosyjskimi...”. W indeksie s. 305. przy nazwisku „Kramarz” znajduje się wyjaśnienie: „polski dyplomata”. Tymczasem chodzi tutaj o czeskiego, rusofilskiego polityka Karela Kramarza (w języku czeskim: Kramář) żyjącego w latach 1860-1937; – s. 178, zapis z 17 IX 1925 r. jest: „...

redaktor «Słowa» wileńskiego Mackiewicz...». W indeksie na s. 308 znajdujemy wyjaśnienie: „Mackiewicz Józef (1902-1985), polski pisarz i publicysta, redaktor «Słowa» wileńskiego (1923-1939), obserwator ekshumacji w Katyniu (1943)”. Tymczasem chodziło o jego starszego brata – Stanisława Mackiewicza (1896-1966), który był redaktorem naczelnym wileńskiego „Słowa”, monarchistą i działaczem kresowych ugrupowań konserwatywnych; – s. 179, zapis z 4 X 1925 r. jest: „...senatora Szułdrzyńskiego i Strońskiego...”. W indeksie na s. 323 tak wyjaśniono nazwisko „Stroński”: „Zdzisław Karol Stroński (1894-1972), polski historyk, członek SchN, poseł (1928-1938), prezydent Stanisławowa (1935-1937)...” i podano dalszych sześć stron, na których występuje nazwisko „Stroński”. Tymczasem w każdym przypadku chodziło o Stanisława Strońskiego (1882-1955), publicystę, redaktora i wydawcę „Warszawianki” czytanej przez E. Woyniłłowicza, posła na Sejm w latach 1922-1935, który poza tym samym nazwiskiem nie miał żadnych związków rodzinnych ze Zdzisławem Karolem Strońskim; – s. 246, zapis z 24 VI 1927 r.; s. 284, zapis z 3 IV 1928 r.; s. 285, zapis z 3 V 1928 r. Wszędzie tam występuje nazwisko Jaworowski, co jest prawidłowe, chodziło bowiem o Rajmunda Jaworowskiego ówczesnego prezesa Rady Miasta Warszawa i tak też to nazwisko E. Woyniłłowicz napisał w rękopisie. Natomiast w indeksie na s. 301 nazwisko to w ogóle nie występuje. Zamiast niego jest nazwisko Jaworski; – s. 221, zapis z 4 X 1926 r. jest: „...Mamy rząd nowy... Czechowicz z Kresów Wschodnich pochodzą...”. Chodzi tutaj o Gabriela Czechowicza (1876-1938) ministra skarbu w latach 1926-1929. I tak jest w indeksie na s. 293. Natomiast na s. 256, zapis z 18 IX 1927 r. znajduje się takie zdanie: „...komisarz Czechowicz w porę się temu oparł...”. Odnośnie do błędnego słowa „komisarz” – zob. wyżej część I, natomiast chodzi tutaj o komandora porucznika Józefa Czechowicza (1889-1944), komendanta Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte. W indeksie na s. 293 jest on wymieniony jako Gabriel Czechowicz; – s. 270, zapis 23 XII 1927 r. jest: „...przedstawicieli stronnictw konserwatywnych... Wielowiejskiego...”. W indeksie na s. 327 podano, że chodzi o Henryka Wielowiejskiego (1880-1959), inżyniera i polskiego urzędnika konsularnego, w latach 1926-1928 pracownika konsulatu RP w Bratysławie. Ta informacja nie jest prawidłowa, gdyż na s. 240-241, zapis z 4 V 1927 r., E. Woyniłłowicz pisze o „pośle polskim Wielowiejskim z Bukaresztu”. W okresie 13 XI 1923 – 4 XI 1926 tym posłem był Józef Wielowiejski (17 VII 1879 – 18 IX 1951). Po powrocie do kraju w 1927 r. należał do najaktywniejszych działaczy Stronnictwa Chrześcijańsko-Narodowego. Jego też wymienia E. Woyniłłowicz na s. 270, zapis z 23 XII 1927 r.; – s. 274, zapis z 11 I 1928 r. jest: „...nastąpiły protesty. Wnieśli... i Urbanowicz”. Chodzi tutaj o znanego adwokata Stefana Urbanowicza (1891-1940), sekretarza Państwowej Komisji Wyborczej, później obrońcy Władysława Kiernika i Wincentego Witosa w procesie brzeskim. Natomiast w indeksie na s. 326 całkiem bezpodstawnie uznano, że E. Woyniłłowicz popełnił błąd w nazwisku (choć w rękopisie na s. 641 jest wyraźnie napisane:

Urbanowicz) i dano odnośnik do nazwiska Franciszka Urbańskiego (1891-1949), posła na Sejm w latach 1922-1938, który w ogóle w żadnym miejscu wspomnień nie jest wymieniany przez E. Woyniłłowicza.

Niezmiernie skomplikowano w indeksie biogramy osób o nazwisku „Żółtowski”. Nazwisko to, bez imienia, E. Woyniłłowicz wymienia tylko raz: s. 275, zapis z 20 I 1928 r. (błąd w dacie – powinno być 23 I 1928 r.) jest: „...mniejszość ze... Żółtowskim...”. Z kontekstu zapisu, jak też i z opracowań historycznych (Władyka 1997, 94-95) wiadomo, że chodziło tutaj o hr. Adama Żółtowskiego (4 XII 1881 – 7 V 1958), profesora filozofii na Uniwersytecie Poznańskim.

Dwukrotnie E. Woyniłłowicz wymienia imię i nazwisko: Adam Żółtowski, przy czym na s. 166, zapis z 6 VII 1925 r., wiadomo dokładnie, że chodziło mu o „hr. Adama Żółtowskiego z Jarogniewic” (taki zapis jest w rękopisie), żyjącego w latach 1866-1934, doktora filozofii, posła do pruskiej Izby Panów XIX-XX kadencji (1899-1918), wielkopolskiego działacza politycznego i gospodarczego, konserwatystę.

Na s. 21, zapis z 7 VII 1921 r., E. Woyniłłowicz też pisze o Adamie Żółtowskim i najprawdopodobniej chodziło tutaj o hr. Adama Żółtowskiego, profesora, już wówczas czynnego działacza Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Rolniczego, ale nie można tego stwierdzić ze stuprocentową pewnością, albowiem mógł to być też hr. Adam Żółtowski z Jarogniewic, który w pierwszych latach II Rzeczypospolitej również działał w ziemiańskich organizacjach w Wielkopolsce.

Natomiast w żadnym miejscu „Wspomnień 1847-1928” E. Woyniłłowicza nie występuje wymieniony w indeksie na s. 331 Henryk Adam Żółtowski (1870-1937). W dodatku osoba o tym nazwisku i datach życia nie miała na drugie imię Adam, a dwa inne imiona: Seweryn, Szatranin. Przyczyną powstania tego błędu było opuszczenie średnika (czy raczej dywizu) w wydrukowanej części II wspomnień, w zapisie na s. 21. W druku wygląda to tak: „...Oprócz mnie na śniadaniu [u ministra Konstantego Skirmunta – R. J.] był brat ministra, Henryk Adam Żółtowski i Aleks. Lubański”. Natomiast w oryginale rękopiśmiennym (s. 352) zdanie to jest następujące: „...Oprócz mnie na śniadaniu był brat ministra, Henryk – Adam Żółtowski i Aleks. Lubański”. Opuszczenie w druku tego maleńkiego znaku interpunkcyjnego miało następujące konsekwencje: powstało nazwisko Henryk Adam Żółtowski (tutaj z błędem, gdyż Henryk Żółtowski nie miał drugiego imienia Adam), a Henryk Skirmunt (1868 – 18 IX 1939) starszy brat ministra Konstantego Skirmunta, poeta i muzyk, nie został umieszczony w indeksie nazwisk.

Nie wiadomo też, z jakiego powodu w indeksie nazwisk na s. 331 wymieniono hr. Stefana Żółtowskiego (1885-1914), ojca Henryka i hr. Adama z Jarogniewic, skoro w ogóle nie występuje on w tekście wspomnień, o czym świadczy też brak numerów stron przy jego nazwisku.

Błędy merytoryczne zauważone w tekście i w rozbudowanym indeksie nazwisk. W tekście wspomnień przygotowanym do druku na podstawie rękopisu nie poprawiano błędów w nazwiskach, które popełnił E. Woyniłłowicz, nie uzupełniano ich imionami, a także czasami popełniano błędy w odczytaniu z rękopisu poprawnego brzmienia nazwiska. Spowodowało to spore trudności w korzystaniu z indeksu, w którym występują błędne i poprawne formy nazwisk i imion, przy czym zauważalny jest niestety brak konsekwencji w tej kwestii, czyli w jednym przypadku w indeksie podaje się błędny zapis nazwiska wymienionego przez E. Woyniłłowicza z odnośnikiem do zamieszczonego w tymże indeksie poprawnego zapisu nazwiska (np. w rękopisie jest błędne nazwisko gubernatora mińskiego: Giers i tak też w wydaniu z 2016 r. na s. 197, zaś w indeksie na s. 296 znajduje się błędne nazwisko – Giers z jednoczesnym wskazaniem na zapis poprawny – Girs).

W indeksie nie brak oczywistych błędów popełnionych przez redakcję i niepoprawionych w korekcie. Przykładem jest tutaj Roman Skirmunt wielokrotnie wymieniany przez E. Woyniłłowicza w obydwu częściach wspomnień, który w indeksie (s. 321) widnieje jako Raman Skirmunt. I choć zapewne nie miałby on nic przeciwko temu, aby używać jego imienia w brzmieniu białoruskim, to jednak w całym tekście wspomnień nigdzie tej formy imienia nie znajdziemy.

Błędy popełnione w opisach biogramów w indeksie nazwisk: – s. 92, zapis z 8 V 1923 r. jest: „...z obrazu Verneta, ginącego w nurtach Elstery...”. W indeksie (s. 326) znajdujemy wyjaśnienie: „Vernet Antoine Charles Horace Vernet [po co dwa razy jest wymienione nazwisko? – R. J.] (1758-1836)...”. Tymczasem malarzem, który namalował obraz *Śmierć księcia Józefa Poniatowskiego pod Lipskiem* był Horacy Vernet (1789-1863) syn Antoniego; – s. 161, zapis z 8 V 1925 r. jest: „...spisek odkryty i Trojanowski raniony...”. W indeksie (s. 326) przy nazwisku Trojanowski znajduje się informacja: „błąd” i wskazanie na nazwisko „Olszewski Teofil”. Idąc tym śladem, w indeksie na s. 312 znajdujemy taką informację przy nazwisku Olszewski Teofil: „...autor zamachu na prezydenta Wojciechowskiego (5 września 1924)”. Ale E. Woyniłłowicz pisze o niedoszłym zamachu 3 V 1925 r., gdyż 2 V 1925 r. w mieszkaniu Czesława Trojanowskiego, redaktora czasopisma „Walka Ludu”, doszło do wybuchu przygotowywanej bomby, która zraniła Cz. Trojanowskiego. Został on przewieziony do szpitala, a następnie aresztowany pod zarzutem przygotowywania zamachu na prezydenta S. Wojciechowskiego. A więc nazwisko Czesław Trojanowski należy pozostawić w indeksie i je opisać, a usunąć z niego nazwisko Teofil Olszewski; – s. 278, zapis z 15 II 1928 r. jest: „...Al. hr. Tyszkiewicz...”. W indeksie (s. 326) znajduje się to samo nazwisko, ale napisane w języku litewskim: „Tiškevičius Aleksandras”. W jakim celu, skoro E. Woyniłłowicz nie używał nigdy zapisu w języku litewskim, a i w samym tekście nazwisko to jest napisane w języku polskim? W dodatku Aleksander Tyszkiewicz nie był „litewskim ziemianinem”, jak to widnieje w indeksie;

– s. 310 – Mogilniccy, jest: „Wiktor (bd-bd), syn Elizy, wnuk Edwarda autora”, jest: Witold (bd-bd), wnuk Edwarda autora”. O tym że Wiktor nie istniał (zob. wyżej część II), ale nawet gdyby hipotetycznie był synem Elizy Mogilnickiej, to nie mógłby być wnukiem E. Woyniłłowicza, tenże bowiem miał dwoje dzieci: Symeona i Helenę, które zmarły w wieku 12 i 19 lat. E. Woyniłłowicz nie miał więc własnych wnuków, a Witold Mogilnicki był wnukiem Gabrieli Mogilnickiej z domu Woyniłłowicz, najstarszej siostry Edwarda, a synem jej jedynej córki Elżbiety, zwanej Lizą. W tym miejscu należy usprawiedliwić redaktora przygotowującego indeks nazwisk, że został wprowadzony w błąd przez samego E. Woyniłłowicza, bardzo związanego z rodziną swojej siostry, który na s. 102, zapis z 14 VIII 1923 r., użył określenia: „na ślubie wnuka”. Podobnie na s. 253, zapis z 30 VIII 1927 r., użył sformułowania: „wnuka mojego Witolda Mogilnickiego”; – s. 300. „Huszko – patrz Huszno Andrzej”. Jest on wymieniany na s. 214, 215, 217 jako Huszno (tak samo w rękopisie, s. 574-575). Nigdzie indziej nie występuje on jako Huszko. W jakim więc celu to ostatnie nazwisko znajduje się w indeksie w dodatku ze wskazaniem na poprawny zapis Huszno Andrzej?; – s. 293, przy dwukrotnie natomiast zamieszczonym nazwisku Józef Czikel znajdują się dwa całkiem różne biogramy, przy czym ten drugi (obszerny, wraz z błędnym podaniem, że nazwisko Czikel znajduje na s. 36, choć tam nie występuje) – dotyczy Wacława Łatowskiego (sic!). Co więcej, przy nazwisku Wacław Łatowski (s. 307) tego obszernego biogramu nie ma (sic!), a jest tylko jedno zdanie: „... (1883-1938), białoruski polityk, publicysta, filolog, literaturoznawca, historyk, 36”; – s. 308, jest: Łubieński Stanisław Edward Paweł (1889-1942), podczas gdy chodzi o Stanisława Łubieńskiego (1859-1939). Był on jednym z 23 polityków polskich, którzy 10 XI 1904 r. złożyli memoriał (O stanie Królestwa Polskiego i polityce rosyjskiej wobec Polaków), ministrowi spraw wewnętrznych Piotrowi Światopełk-Mirskiemu. Gdyby to był Stanisław Edward Paweł Łubieński, to w 1904 r. miałby 15 lat.

* * *

Na czym zatem powinna polegać tytułowa „odpowiedzialność za słowo pisane” odnosząca się do wydawcy źródła historycznego? Przede wszystkim na wyobraźni edytora, który powinien mieć świadomość, że jeśli czegoś nie dopatry, coś pominie bądź zbagatelizuje, to skutki tych zaniedbań mogą być na trwale wprowadzone do nauki czy choćby tylko do popularnej wersji wiedzy historycznej. Weźmy tylko jeden przykład: na s. 330 w indeksie znajdujemy informację, że minister Jerzy Zdziechowski (1880-1975) był bratem Mariana, Fortunata, Kazimierza Zdziechowskich, co jest ewidentnym błędem, gdyż rodzeństwem wybitnego humanisty prof. Mariana Zdziechowskiego z Rakowa pod Mińskiem byli: Fortunat, Józef Oskar, Kazimierz i Stefania. I wyobraźmy sobie sytuację, dajmy na to za lat 30: historyk piszący pracę naukową i korzystający z omawianej edycji, ufając w jej

rzetelność, powtórzy ten błąd w swojej pracy, a ktoś inny kiedyś będzie korzystał z pracy tegoż naukowca...

Czego zatem powinniśmy wymagać od wydawcy źródła historycznego z XIX i XX w.? W moim przekonaniu przede wszystkim rzetelności w podejściu do wykonywanej pracy, co wymaga dużo czasu, precyzji, wytrwałości i... naukowej dociekliwości. Praca taka powinna polegać na starannym odczytaniu rękopisu, weryfikacji nazw własnych, nazwisk, imion, dat wymienianych i podawanych przez autora. Powinna być oparta na solidnym podejściu do zastosowanego aparatu naukowego, czyli w omawianym przypadku, na sprawdzeniu nazwisk podawanych przez autora, ale także tych odczytanych z rękopisu, co powinno zaowocować pełnym i wyczerpującym indeksem osobowym. Musi zawierać również indeks nazw geograficznych, co dałoby możliwość wychwycenia błędów w nazwach popełnionych przez autora i powstałych również w trakcie odczytywania rękopisu. W ramach aparatu naukowego nieodzowne jest przygotowanie przypisów wyjaśniających, w tym przypadku chodzi o liczne rusycyzmy i archaiczne terminy używane przez autora. Wskazane jest także podanie tłumaczeń na język polski wielu zwrotów i cytatów w językach obcych.

I jeszcze mam dwie ostatnie uwagi. Po pierwsze, osoba pracująca nad odczytaniem rękopisu powinna znać epokę historyczną i wiedzieć jak najwięcej o samym autorze wydawanego źródła. Wtedy, bez szukania w innych materiałach czy choćby w Internecie, wiedziałaby, że redaktorem „Gazety Warszawskiej” był Zygmunt Wasilewski, a nie Wasylewski, że redaktorem naczelnym wileńskiego „Słowa” był Stanisław Mackiewicz (używający pseudonimu: Cat), a nie jego brat Józef, wybitny pisarz, notabene także publicysta tej gazety. Wiedziałaaby, że w powieście słuckim nie było ziemiańskiego rodu Hellerseków (s. 167 tekstu i 319 indeksu), a był to ród Helmersenów, wielce zasłużony dla Słuczczyzny, który dwukrotnie był wymieniany w części I *Wspomnień 1847-1928* (wyd. z 1931 r.) i wydanych także przez oficynę „Klinika Języka” w 2021 r. (ale tylko raz na s. 354).

Po drugie, nie można usuwać z rękopisu jakichkolwiek elementów, bez podania przyczyn takiej ingerencji. W odniesieniu do omawianej edycji części II „Wspomnień 1847-1928” mam na myśli przede wszystkim pominięcie numerów odnoszących się do materiałów uzupełniających, które w rękopisie wstawił E. Woyniłłowicz. Tutaj gwoili sprawiedliwości muszę dodać, że jest to główny zarzut w odniesieniu do omawianej edycji, która nawet przy uwzględnieniu krytyki przedstawionej powyżej, a dotyczącej jakości odczytu rękopisu, jest i tak, w tym aspekcie, o niebo lepsza niż edycja z 1931 r., w której J. Iwaszkiewicz wycinał całe fragmenty tekstu, zamieniał słowa i przeinaczał zapisy autora.

Bibliografia

- Biblioteka Narodowa (BN), Oddział Rękopisów (OR), sygn. IV 6486, E. Woyniłłowicz, Wspomnienia z życia [1847-1928]. 2.
- JURKOWSKI, R. (2025), Jak nie wydawać źródła historycznego dotyczącego drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Kilka uwag o przedwojennej edycji części pierwszej „Wspomnień 1847-1928” Edwarda Woyniłłowicza, [w:] *Edytorstwo źródeł XIX wieku. 1863 rok – edycje źródeł od XIX do XXI wieku*. Warszawa (w druku).
- KOPIŃSKI, K. | TANDECKI, J. (2014), *Edytorstwo źródeł historycznych*. Warszawa.
- SIKORSKA-KULEZA, J. (red.) (2016), *Edytorstwo źródeł XIX i XX wieku. Teoria i praktyka. 1. Problemy teoretyczne i praktyka edytorska*. Warszawa.
- SIKORSKA-KULEZA, J. (red.) (2017), *Edytorstwo źródeł XIX i XX wieku. Teoria i praktyka. 2. Wokół edytorstwa dziewiętnastowiecznych źródeł*. Warszawa.
- SIKORSKA-KULEZA, J. (red.) (2021), *Edytorstwo źródeł XIX i XX wieku. Teoria i praktyka. 4. Źródła z Królestwa Polskiego, Litwy i Rusi. Warsztat edytora*. Warszawa.
- SZYMCZAK, M. (red.) (1981), *Słownik języka polskiego*. 3. Warszawa.
- Umysł miał jasny... (2021), *Umysł miał jasny i serce miłujące. Edward Woyniłłowicz w dokumentach i materiałach*. Jurkowski, R. (wyb. i oprac.). Olsztyn.
- WŁADYKA, W. (1997), *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926-1935*. Wrocław etc.

DOI: 10.31648/pw.12101

KAROL SACEWICZ

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9174-2939>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

Institute of National Remembrance in Olsztyn

ROZWAŻANIA O REWOLUCJI. ANTYKOMUNISTYCZNE PIŚMIENNICTWO W II RZECZYPOSPOLITEJ O BOLSZEWICKICH DĄŻENIACH ZORGANIZOWANIA BUNTU MAS. ZARYS PROBLEMU

**Reflections on revolution. Anti-communist literature
in the Second Polish Republic on Bolshevik aspirations
to organize the revolt of the masses. Problem overview**

ABSTRACT: The Bolshevik revolution changed not only Russia, but the history of the countries of Eastern and Central Europe. Expansive communism, when it could not be exported directly to the West as a result of the defeat of the Red Army on the outskirts of Warsaw in 1920, was to be spread by the revolutionary revolts of the masses, in accordance with the will of the Kremlin, transmitted through the Comintern. These were to be inspired by the Bolsheviks, and then by the Soviet state. This threat became the subject of scientific and journalistic discourse in interwar Poland, a discourse about the essence of the Bolshevik revolution, its goals and executors, about what it meant to its ideologues and how it was perceived by Polish analysts, researchers and social activists.

KEYWORDS: Revolution, Bolsheviks, Second Polish Republic, anti-communism, Sovietology, Comintern

1. W imię „widma”

„Widmo krąży po Europie – widmo komunizmu” – tymi słowami rozpoczynał się wydany w 1848 r. przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa *Manifest komunistyczny* (2019, 21). Wówczas nikt – w tym sami jego twórcy – jeszcze nie wiedział, jak ogromny wpływ ów polityczny tekst wywrze nie tylko na dzieje Starego Kontynentu, ale i całego świata. W połowie XIX w. dla wielu był on aktem inicjującym funkcjonowanie w przestrzeni społeczno-politycznej nowej idei, nowych wartości, a przede wszystkim szans na lepsze jutro, tak mocno wyczekiwanych przez spauperyzowane masy. Przyszłość jednak pokazała, że idea

komunizmu została wprzęgnięta w okowy imperialistycznych dążeń poszczególnych państw, podporządkowana zbrodnicy ambicjom formacji politycznych i ich przywódców. Tym samym jej założenia w konfrontacji z rzeczywistością stały się utopijne, nierealne, a dla jej adversarzy często zabójcze. Komunizm stał się ideą zagłady, w pierw w wykonaniu bolszewickim, m.in. w formacie leninowskim czy stalinowskim – w ZSRS, w Węgierskiej Republice Rad pod rządami Béla Kuny, w ogarniętej wojną wewnętrzną Hiszpanii, a także w późniejszych latach na Kubie i innych krajach Ameryki Łacińskiej, w kontrolowanych przez Moskwę krajach Afryki oraz w Azji, gdzie – poza prosowieckim Wietnamem – zdominowała go maoistowska koncepcja realizowana w Chinach, w Kambodży pod rządami Czerwonych Khmerów i wciąż w Korei Północnej. Zagłada ta nie dotyczyła tylko starego ładu czy też konserwatywnych porządków. Było to przede wszystkim dążenie do unicestwienia prawa do wolności dla tych, którzy nie widzieli i nie chcieli w komunizmie widzieć swojej drogi politycznej oraz społecznej egzystencji. Paradoksalnie wdrażanie tej idei w życie stało się w rzeczywistości zabójcze również dla tych, którzy w nią uwierzyli, jej służyli (m.in. z pobudek czysto ideowych), na niej zbudowali swoje kariery i w jej imieniu – chociaż nierzadko dla własnych partykularnych celów – mordowali lub skazywali na zatracenie innych¹. Idea ta wprzęgnięta w mechanizmy imperialistycznych dążeń zaborczych państw była osnową ich polityki, agresywnych ambicji, a w konsekwencji także i zbrodni. Trafnie sytuację tę przedstawił główny organ prasowy Polskiego Państwa Podziemnego – „Biuletyn Informacyjny” w artykule z 23 września 1943 r. pod jakże wymownym tytułem *Komunizm – narzędzie podbojów Rosji* (Sacewicz 2009, 213, 239).

Najwcześniejszą ofiarą „widma” stała się Europa. O ile twórcy i pierwsi propagatorzy marksizmu szerzyli oraz rozwijali swoją ideę w zachodniej jej części, o tyle poza epizodycznymi przypadkami, jak m.in. Bawarska Republika Rad, ta urealniona została na wschodzie Europy, na gruzach imperium Romanowów. Dzięki bolszewikom, ich listopadowemu puczowi w 1917 r., a następnie krwawej wojnie wewnętrznej, realne i długoterminowe sukcesy komunistów, w postaci uchwycenia władzy i realizowania jej w formule nie jedynie programu polityczno-ideowego jakiejś tam radykalnej – rewolucyjnej partii, ale już w formie polityki całego państwa, zostały osiągnięte w Rosji. Ta stała się wówczas jedynym – trwałym – państwem, w którym poprzez rewolucje, walkę klas, urzeczywistnienie tzw. dyktatury proletariatu dążono do zaprowadzenia utopijnego komunizmu (Heller | Niekricz 2016). Oznaczało to, że nie zachodnioeuropejskie formacje socjaldemokratyczne lub komunistyczne stały się głównym nośnikiem, propagatorem i kreatorem idei komunistycznej, ale bolszewicy, którzy w tych celach posługiwali się całym

1 Mowa m.in. o działaczach komunistycznych w ZSRS oraz partii – sekcji Międzynarodówki Komunistycznej, jak m.in. KPP, którzy podczas „Wielkiej Czystki” przeprowadzonej przez Stalina w latach 30. zostali aresztowani, katowani, skazani na śmierć i zamordowani albo zesłani do łagrów lub na katorgę.

aparatem państwowym opanowanej przez nich Rosji. Tam komunizm był więc ideologią państwową. Nie oznaczało to, że wyrugowano tym samym z przestrzeni geostrategicznej moskiewski imperializm, wręcz przeciwnie stał się on bardziej agresywny. W wielu aspektach komunizm był dla niego plastyczną formą, z której czerpano pragmatycznie w ramach strategicznych i taktycznych potrzeb. Doskonale zobrazował to S. S. Montefiore (2003), pisząc o Rosji bolszewików i ZSRS jako o tworze, zarządzanym przez nowego „czerwonego cara”.

Istnienie tak ukształtowanego państwa, jakim była bolszewicka Rosja, a od 30 grudnia 1922 r. oficjalnie ZSRS, nie pozostało bez konsekwencji dla sytuacji w Europie, zwłaszcza dla państw środkowoeuropejskich. Moskwa, a tym samym jej aparat państwowy, dążyła do permanentnej rewolucji, do rozszerzenia swojej władzy i ideologii na sąsiednie państwa, a następnie do kontynuowania dalszego marszu na zachód (Musiał 2009, 21-25, 33-40; Pipes, 2005, 176-258). Formuła pokojowego współistnienia w bolszewickiej strategii prowadzenia polityki zewnętrznej de facto nie istniała (Kornat 2023, 11-19). Nawet wtedy kiedy w 1920 r. militarna agresja zakończyła się klęską na przedpolach Warszawy, a później w bitwie niemeńskiej (Nowak 2020), czy też po tym jak wskutek wewnętrznego kryzysu, tj. głodu, buntów chłopskich i anarchistów w Kronsztadzie, Lenin na X Zjeździe RKP(B) w marcu 1921 r. zapowiedział przyjęcie NEP i pewne złagodzenie kursu (Pipes 2005, 395 i n.), nie zarzucono rewolucyjnych – ekspansywnych planów. Modyfikacji uległa formuła walki. Odrzucono permanentne siłowe parcie na zachód, jakiego zwolennikiem był m.in. Trock, na rzecz stalinowskiej koncepcji przygotowania się do eksportu rewolucji, czyli sowieckiego imperializmu. Pokojowe współistnienie było więc tylko czasowym zabiegiem taktycznym, kamuflażem dla rzeczywistych i niezmiennych celów Kremla. O czym Polska dobitnie przekonała się 17 września 1939 r.² (Materski 2005, 546 i n.).

2. Rewolucja po bolszewicku

Zanim jednak doszło do zmaterializowania się ekspansywnych planów Stalina i ZSRS w realiach rozpoczynającej się II wojny światowej (McMeekin 2024, 79 i n.; Musiał 2012, 19 i n.), działania eksportu komunizmu miały inne oblicze. Podstawowym instrumentem, za pomocą którego decydenci państwa sowieckiego usiłowali osiągnąć swoje polityczne cele, była społeczna rewolucja. Jej ofiarami miały paść wszystkie państwa europejskie. Pochód ku zachodniej Europie niezmiennie wiodł nie tylko po „trupie białej Polski”, lecz także po gruzach suwerennych

² Dokonując agresji na II RP, Sowieci złamali zarówno wszystkie bilateralne, jak i wielopodmiotowe umowy międzynarodowe, które teoretycznie miały uniemożliwić stosowanie przemocy i agresji militarnej w relacjach międzypaństwowych.

i niepodległych państwa środkowoeuropejskich oraz wschodnioeuropejskich, od Bałtyku po Morze Czarne.

Czym więc była rewolucja? Jak ją definiowali oraz ukierunkowywali bolszewicy teoretycy i polityczni stratedzy? Z pewnością nie była instrumentem nowym. Bunt mas, te niekontrolowane, ale i te nad którymi „czuwały” czynniki nadrzędne, reglamentowały ich charakter i czas, w dziejach Europy wydawały się elementem stałym. Dla bolszewików jednym z rudymenarnych punktów odniesienia była rewolucja francuska, a w zakresie terroru, walki klas jej jakobiński etap (Chateaubriand 2017). Niemniej jednak to właśnie ich własne „dokonania” zarówno teoretyczne, jak i praktyczne odcisnęły największe piętno na formie i charakterze XX-wiecznej rewolucji.

Odpowiedzi na powyższe pytania należy szukać w polityczno-programowym piśmiennictwie bolszewików. Według nich rewolucja była niczym innym jak narzędziem prowadzącym do osiągnięcia komunizmu (Bucharin | Preobrażeński 1921a, 34 i n.; Program Komunistycznej... 1920). Najważniejszymi jednak elementami tej ideowo-taktycznej układanki były dwie kwestie: wspomniana już rewolucja i dyktatura proletariatu. Ich właściwe zrozumienie pozwalało i pozwala poznać metody i charakter całokształtu działań komunistów w ich drodze po zdobycie władzy oraz realizację swoich idei.

Według *Elementarza komunizmu* dyktatura proletariatu była bezwzględnie koniecznym warunkiem w rewolucyjnym procesie urzeczywistnienia ustroju komunistycznego (Bucharin | Preobrażeński 1921a, 39; Sacewicz 2016, 100; 2017b, 78). Podobne stanowisko zostało wyartykułowane w programie RKP(b) w 1920 r., w którym pisano: „przez mocną, bezwzględną władzę robotników, przez dyktaturę proletariacką – do komunizmu: oto hasło naszej partii. Program naszej partii jest programem dyktatury proletariackiej” (Bucharin 1920, 14). Należy przy tym podkreślić, że dyktaturę proletariatu traktowano jako przejściową formę rządów (Bucharin | Preobrażeński 1921b, 11). Mimo teoretycznej tymczasowości zakładano w niej istnienie absolutnej władzy robotników, która stanowiła główny warunek sukcesu rewolucji, będąc jej „toporem” przeciw burżuazji. Ta wykładnia nie uległa zmianie w kolejnych latach. W przyjętym w 1934 r. programie WKP(b) dyktaturę proletariatu wciąż definiowano jako „zdobycie przez proletariat takiej władzy, która mu pozwoli zgnieść wszelki opór wyzyskiwaczy” (Program... 1936, 9). Oznaczało to, że dyktatura ta w walce z oponentami politycznymi winna charakteryzować się szczególną bezwzględnością i bezkompromisowością. W związku z tym, jak czytamy w *Elementarzu*, nie może być mowy „o wolności dla wszystkich”, dyktatura bowiem jest po to, aby „zniewolić burżuazję”, a w swych działaniach nie może się ona cofać przed stosowaniem terroru (Bucharin | Preobrażeński 1921a, 39). Zagadnienie to doprecyzowywał wspomniany już program RKP(b). Według niego miała to być władza „nieoszczędzająca swych wrogów”, która to „dusi burżuazję i dziedziców obszarników” (Bucharin 1920, 12). Komuniści więc według własnych

formatów ideowych byli „zwolennikami przemocy rewolucyjnej” (ibidem, 12), jak sami bowiem stwierdzali, jest ona niczym innym jak „przemocą nad panami” (ibidem; Sacewicz 2017b, 79). Ta w wykonaniu bolszewików miała być aktem bezkompromisowej fizycznej rozprawy z oponentami. Bucharin uważał, że rewolucja jest „gwałtem nad gwałcicielami – obszarnikami i carem” i to gwałtem uświęconym, ponieważ „taki gwałt nie jest zły, lecz jest święty” (Bucharin 1920, 12). Oznaczało to, że obowiązkiem każdego komunisty była bezgraniczna krwawa przemoc wobec wszelkiego wroga, gdyż „kto takiej przemocy się lęka nie jest rewolucjonistą” (ibidem, 13). Zakładano nie tylko jej stosowanie, lecz także propagowanie, czego sam Komintern był przykładem (Sacewicz 2016, 101). Było to bowiem działanie na rzecz wywołania wrzenia rewolucyjnego, czyli doprowadzenia do buntu mas w społeczeństwach, w których sytuacja była daleka od nastrojów rewolucyjnych. W praktyce polegało to na aktywizowaniu sekcji Kominternu do prowadzenia antypaństwowych, wywrotowych i często terrorystycznych działań na rzecz wykreowania sytuacji, w której dotychczas marginalne skłonności do buntu staną się powszechne, jeśli nie masowe, w której nieakceptowalne dotychczas hasła urealnienia dyktatury proletariatu, z całymi jej konsekwencjami, staną się społecznie pożądane i uznawane. Między innymi w 1929 r. Komunistyczna Partia Polski na łamach „Nowego Przeglądu” wprost deklarowała, że

w sytuacji bezpośrednio rewolucyjnej partia nasza będzie musiała przejść do organizacji tego „gwałtu celowego, masowego”, do organizacji powstania zbrojnego, jedynej drogi obalenia faszystowskiej dyktatury. Do tego zadania partia musi się energicznie, w szybkim tempie przygotować, przyswajając sobie przede wszystkim gruntownie marksistowsko-leninowską zasadę, że powstanie zbrojne jest szczególną sztuką, którą się uczyć trzeba, aby ją z powodzeniem zastosować w życiu (Rwał 1929, 108-109).

Trzeba przy tym pamiętać, że Komintern, tj. ośrodek oficjalnie inspirujący takie destrukcyjne działania, nie był podmiotem suwerennym, ale stanowił bezwolny instrument osiągania przez Kreml sowieckich celów imperialnych. W tym konglomeracie środków znajdowały się różnej proveniencji narodowej kompartie, które parły do krwawej rewolty w swoich krajach w imię kremlofskich racji i nakazów, nie zaś powszechnego głosu swoich społeczeństw.

Wybijającą się, wręcz sztandarową, cechą rzeczzonej rewolucji był wszechobecny terror, który dotyczył nie tylko przeciwników (Conquest 2024, 30 i n.; Grabski 1921, 145; Peips 2006, 827 i n.). Bolszewicy w swoich wewnątrzorganizacyjnych rozważaniach nad dyktaturą i rewolucją nie wyznaczyli jednak ram czasowych jego trwania. Ten, apoteozowany jako podstawowy filar rządów komunistycznych, miał towarzyszyć zarówno wybuchowi rewolucji czy wojnie domowej, jak i dalszym jej etapom. Tłumaczono to groźbą kontrrewolucji, która wymuszać miała jego zaostrzenie i rozszerzanie (Bucharin 1920, 14; Tezy... 1929, 37-40).

3. Polski głos o bolszewickiej koncepcji buntu mas

Bolszewicka rewolucja, która zmieniła losy Rosji i narodów zamieszkujących byłe imperium Romanowów i która wpłynęła na dzieje Europy Środkowej i Wschodniej, nie była tylko politologicznym hasłem czy też pojęciem funkcjonującym w akademickim dyskursie lub w publicystycznej narracji. Była realnym instrumentem, za pomocą którego jedno z czołowych mocarstw ówczesnego świata dążyło do zmiany układu polityczno-militarnego i społeczno-gospodarczego nie tylko Europy. Oczywiście poligonem doświadczalnym tych usiłowań w dwudziestoleciu międzywojennym z powodów geograficznych i etnicznych stały się państwa środkowo- i wschodnioeuropejskie. Podejmowane przez bolszewików starania najpierw rozpalenia rewolucji, ukierunkowania mas na jej cele, następnie jej wywołania, przeprowadzenia i zwycięstwa stały się przedmiotem naukowych oraz publicystycznych analiz dokonywanych przez polskie ośrodki antykomunistyczne, a także sowietologiczne zarówno społecznej, jak i państwowej proveniencji. Te były nie tylko akademicką dyskusją nad istotą rewolucji, lecz także strategiczną analizą krytyczną nad kwestią bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego państwa. Uświadamiano sobie wówczas to, co w dzisiejszej debacie publicystycznej, ale i w piśmiennictwie naukowym jest w zakresie bezpieczeństwa swoistym *constans*, a mianowicie że Rosja prowadzi dość oryginalną formę wojny, znanej współcześnie jako światopoglądowa, mentalna czy szerzej jako kognitywna (Jawor 2023, 83 i n.). Chociaż wówczas tymi pojęciami nie operowano, to definiując działania bolszewików, prowadzone m.in. za pomocą kompartii i Kominternu, diagnozowano te zagrożenia i opisywano, poznając przy tym ich cechy – jakże zbieżne, jeśli nie tożsame, z formą wymienionych wojen.

Na czoło tych analiz wysuwa się problematyka wspomnianej rewolucji. Zrozumienie jej i upowszechnienie tej wiedzy w społeczeństwie polskim, ale również w innych krajach europejskich, zwłaszcza Europy Środkowej i Wschodniej, miało być gwarantem powstrzymania realnego zagrożenia. Te nawet po przyjęciu przez bolszewików NEP trwało. Działania rewolucyjne o charakterze aktów terroru nie tylko indywidualnego prowadzono w całej Europie. W Polsce w 1923 r. doszło do zamachu bombowego w cytadeli warszawskiej (Żuławnik 2014, 151 i n.), w 1925 r. do likwidacji policyjnych informatorów i wielkiej strzelaniny na ulicach Warszawy (Kowalczyk 2022, 542 i n.), planów zamordowania prezydenta Stanisława Wojciechowskiego czy Józefa Piłsudskiego. W Bułgarii zaś komuniści w zamachu bombowym w cerkwi Sweta Nedela zabili ponad 200 osób i ranili ok. 500 (Sacewicz 2016, 102). Wszystko oficjalnie w imię walki rewolucyjnej, w praktyce – w sowieckim interesie.

W II Rzeczypospolitej obok agend kontrwywiadowczych oraz policji zagadnieniem obserwacji, inwigilacji środowisk komunistycznych i zapobiegania ich działalności wywrotowej oraz antypaństwowej wyrażanej przez dążenia rewolucyjne

zajmowały się społeczne inicjatywy antykomunistyczne. Jedną z najbardziej znanych, nie tylko w Polsce, która stanowiła wysoce wyspecjalizowaną agendę (także w zakresie zbierania, archiwizowania, przetwarzania i udostępniania materiałów o komunizmie), stało się Centralne Porozumienie Antykomunistyczne (CPA). Jej liderem, a jednocześnie ideowo-organizacyjnym filarem był Henryk Glass, harcerz, żołnierz POW, żołnierz wywiadu, wychowawca młodzieży (Sacewicz 2019a). Swoją akcję antykomunistyczną prowadził również podczas II wojny światowej i okupacji, kierując specjalną agendą Polski Podziemnej o kryptonimie „Blok”, rozpracowującą działalność czynników komunistycznych w okupowanej przez Niemców Polsce (Sacewicz (red.) 2020, 24-31; idem 2010, 129-139). Ponadto ważnym głosem w dyskursie o istocie i formie bolszewickiego buntu był głos środowiska naukowego, zacnych polskich profesorów, a także publicystów.

W międzywojennej Polsce piśmiennictwo antykomunistyczne i sowietologiczne miało ogromne rzesze odbiorców. Także poza granicami II RP cieszyło się wielką estymą ze względu na wysoki poziom merytoryczny, wartościową bazę źródłową opartą na wydawnictwach i informacjach z ZSRS, często niedostępnych dla innych zagranicznych ośrodków naukowych oraz społecznych zajmujących się zagadnieniem komunizmu i państwa sowieckiego (Sacewicz 2016, 370-374).

Poza działaniami prowadzonymi w zakresie badań komunologicznych przez wspomniane CPA, a także utworzony przez ks. A. K. vel Starodoworskiego Instytut Naukowego Badania Komunizmu (INBK) (Puchalski 2011, 214-243; Sacewicz 2019b, 122-136) oraz badań czysto sowietologicznych, realizowanych przez powstały w 1930 r. Instytut Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie, którego twarzą był m.in. S. Swianiewicz (zob. Kornat 2003), zagadnieniami tymi zajmowali się przedstawiciele formacji politycznych, a także niestanowiący zorganizowanej grupy naukowcy z różnych ośrodków akademickich. Mimo takiego zatomizowania podmiotów ich analityczne ustalenia były w kwestii rewolucji w swojej głównej wymowie spójne i logiczne.

W rewolucji widziano zjawisko destrukcyjne. Oceniano je bardzo negatywnie, co w sposób naturalny kontrastowało z narracją prowadzoną przez ośrodki komunistyczne i prokomunistyczne. Nie była to jednak negacja dla samej negacji. Wynikała ona z bardzo dogłębnej, wielopłaszczyznowej, interdyscyplinarnej analizy zagadnienia, a przede wszystkim z obserwacji „dokonań” rewolucji w Europie Wschodniej i Środkowej.

Według Stanisława Kamieńskiego – autora licznych tekstów popularnonaukowych, które ukazywały się w ramach „Serii B” wydawanej przez wydawnictwo Klemensa Jędrzejewskiego – „Dobra Prasa” współpracujące z CPA: „Rewolucja – to walka z Bogiem, rewolucja – to zniszczenie moralności, to poniżanie kobiety, śmierć dziecka, rewolucja – to ruina miast i wiosek, rewolucja – to zniszczenie, to potop krwi bratniej, rewolucja – to piekło” (Kamieński 1927, 12).

Oczywiście jego stanowisko³ korelowało z analizami i opiniami wyrażanymi zarówno przez osoby świeckie, jak i publicystów związanych z formacjami narodowymi lub chadeckimi. Na bezbożniczy, antychrześcijański charakter rewolucji, tworzenia „piekła na ziemi” zwracał uwagę m.in. ówczesny Prymas Polski ks. kardynał August Hlond (Kloczkowski | Musiał 2009, 200 i n.), ks. dr Stefan Wyszyński (ibidem, 342) czy też arcybiskup ormiański Józef Teodorowicz (ibidem, 183 i n.).

W ocenie polskich badaczy rewolucja komunistyczna nie była zjawiskiem jednolitym. Jej narastanie, przebieg i cele miały swoje etapy. Nie były – co warto jest podkreślić – przy tym wydarzeniem chaotycznym wynikającym z przypadkowych okoliczności. Według Glassa w bolszewickim systemie kreowania rewolucji były ustalone i kontrolowane poszczególne stadia. Czynnikiem nadzorczym był ZSRS. W tej samej kwestii redakcja pisma wydawanego przez CPA – „Walka z Bolszewizmem” – wskazywała na ważny aspekt rozważań nad rewolucją, a mianowicie, że ta nigdy nie rozpoczyna się z chwilą zbrojnego wystąpienia. To bowiem jest już jej jednym z ostatnich etapów. Bunt mas miał być poprzedzony długim okresem wyrotowej aktywności kompartii, ukierunkowanej na wytwarzanie „wrzenia rewolucyjnego” (Rewolucja bolszewicka... 1928, 10).

Stadia te, wymienione przez Porozumienie Antykomunistyczne na podstawie analizy przewrotu bolszewickiego w Rosji (Glass 1930, 226; 1931, 7) oraz naukowych rozważań profesora Stanisława Grabskiego nad rewolucją w ogóle (Grabski 1921, 135 i n.), zawarte zostały w dziesięciu szczegółowych punktach. Stanowiły one swoistą mapę drogową dochodzenia do urealnienia idei bolszewickiego buntu mas i przedstawiały się w następujący sposób: 1) następuje rozkład moralny władz państwowych, przejawiający się w niemożności sprawowania rządów, całkowitej bierności własnych organów państwowych wobec pojawiających się zagrożeń i wyzwań; 2) zanika wpływ władz oraz instytucji państwowych na masy, postępujący równoległe z upadkiem autorytetu rządu; 3) ma miejsce wybuch rewolucji obalającej znienawidzonych polityków lub cały ustrój, po którym następuje okres dwuwładzy; 4) nastaje główny wstrząs rewolucyjny skierowany przeciwko warstwom dotychczas przodującym w społeczeństwie, ma on charakter siłowy, a jego podstawowym wyznacznikiem będzie przemoc i powstanie dyktatury proletariatu; 5) następuje ukształtowanie się w odpowiedzi na szalejący terror siłowej reakcji „warstw przodujących”, powstają tzw. siły kontrrewolucyjne; 6) jeśli siły rewolucyjne się ostaną, to przychodzi „okres ostatecznej wściekłości mas”, co definiowane było jako pogłębianie się „psychiki motłochu”, czyli moderowana przez nowe elity rewolucyjne wielka obawa przed kolejną falą kontrrewolucji, co pozwalać miało na wzmocnienie terroru rewolucyjnego i rozszerzenie jego społecznego zakresu

³ W broszurach swojego autorstwa zawierających ocenę rewolucji Kamieński używał również określeń: „to zwycięstwo gwałtu”, „triumf brutalnej przemocy”, „to terror”, „nowa niewola”, „ruina”.

wedle zasady, że wróg jest wszędzie; 7) następnie komuniści na gruzach starego ustroju budują swoją nową centralistyczną władzę państwową, opartą m.in. na bezwzględnym terrorze, nastaje czas dyktatury proletariatu, de facto zaś dyktatury nad proletariatem; 8) rewolucja nie może się zamknąć we własnych granicach państwowych, stąd po przejściu władzy nastaje czas ekspansji na zewnątrz, próby eksportu komunizmu, to czas wojen z sąsiadami, co pozwala utrwać komunistyczny terror pod hasłem obrony przez zagrażającym rewolucji kontratakami międzynarodowej burżuazji; 9) nadchodzi w końcu stadium rewolucji, w którym skala klęsk ekonomiczno-społecznych wywołanych rządami komunistów rodzi bunt społeczny – rewolucję przeciw rewolucji, co zmusić ma rządzących do chwilowego złagodzenia kursu polityczno-ekonomicznego; 10) w końcu następuje ostatni etap rewolucji komunistycznej, etap długi, polegający na intensywnym organizowaniu zewnętrznej ekspansji ideowo-terytorialnej przy wykorzystaniu wszelkich instrumentów (Sacewicz 2017b, 76-77; 2020, 74-80).

W ówczesnych analizach akademickich i publicystycznych zwrócono uwagę na bardzo ważny aspekt. Zadawano bowiem pytanie nie tylko o stadia rewolucji bolszewickiej, lecz także faktyczny jej cel. Odpowiedzi szukano oczywiście w mowach, pismach i deklaracjach liderów bolszewizmu lub włodarzy sowieckiego państwa. Na tej podstawie zdefiniowano go jako „dążenie do nieograniczonej i niekontrolowanej władzy nad narodami” (Sacewicz (red.) 2020, 90). Tożsame wnioski jak CPA wyrażał INBK. Na łamach wydawanego przez Instytut miesięcznika „Młoda Polska. Bój z Bolszewizmem” pisano: „wszystkie «rewolucyjne» zabiegi komunistów to tylko środek i pokrywka. Celem i treścią ich jest zabór Polski przez ZSSR. Oto, czym grozi Polsce rewolucja komunistyczna” (Czym grozi... 1936, 9). Rewolucję więc postrzegano jako instrument w służbie imperialnych planów Moskwy.

Ciekawym i uzupełniającym głosem w rozważaniach nad rewolucją była analiza Floriana Znanieckiego, jednego z najwybitniejszych polskich socjologów. Ta stała w sprzeczności z dążeniem – propagowanym m.in. przez bolszewickich ideologów – do doszukiwania się zbieżności pomiędzy rewolucją francuską a bolszewicką, jako dwóch stadiów tego samego procesu dziejowego. Znaniecki wprost stwierdzał, że o ile ta pierwsza zawierała pierwiastki konstruktywne, o tyle druga – bolszewicka – takich w ogóle nie reprezentowała (Kloczkowski | Musiał 2009, 84). Wynikać to miało z istoty czynnika wywołującego bunt mas. W związku z tym Znaniecki pisał:

Bolszewizm jest ostatecznym wyrazem i sprawdzianem mocy i znaczenia tych dążeń antykulturalnych, których cywilizacja zachodnia jeszcze nie zdołała poskromić, a które w warunkach wytworzonych przez zerwanie wszelkich tradycyjnych hamulców zostały ześrodkowane jako siły społeczne i obrócone w ruch masowy. Nie zrozumieliśmy bolszewizmu, gdybyśmy go chcieli rozpatrywać jako mniej lub więcej niedoskonałą

próbę urzeczywistnienia systemu komunistycznego. Z istoty swej nie jest on systemem, formą ustroju społecznego, lecz skomplikowanym procesem społecznym, prowadzącym do rozkładu systemów istniejących (ibidem, 83).

W tożsamym nurcie postrzegania bolszewizmu i jego rewolucji jako procesu destrukcji wypowiadał się publicysta i badacz literatury polskiej L. Kozłowski, podkreślając, że tworząc imperium Romanowów Piotr Wielki, mimo swojej zbrodniczej wobec narodów ościennych oraz własnego polityki, budował wielkie dzieła, zaś Lenin i jego bolszewizm nieśli jedynie zniszczenie⁴ (ibidem, 168-167). Znany badacz kultury antycznej Jan Parandowski w tekście *Bolszewizm i bolszewicy w Rosji* podkreślał, że ci byli wyzbyci wszelkich „względów ludzkości”, będąc jedynie opanowani przez „sekciarstwo i fanatyzm”, stając się ludźmi „dogmatu socjalnego, których ich zaślepia i uzbraja w siłę, energię, okrucieństwo” (ibidem, 40). Okrucieństwo było więc wpisane w charakter bolszewików, a tym samym w ich rewolucję, na co także zwracał uwagę Grabski. Dowodził on, że w swojej rewolucyjnej ofensywie bolszewicy – na różnych etapach jej rozwoju – doprowadzają do masowej rzezi warstwy intelektualnej oraz bezwzględного dzikiego niszczenia wartości kulturalnych starego świata, swoich oponentów, których zakres stale rozszerzają (Grabski 1921, 142 i n.).

Snując akademickie rozważania nad zjawiskiem rewolucji, Grabski, mając też na uwadze geostrategiczne uwarunkowania kształtujące miejsce i rolę Polski w Europie, stwierdzał, że rewolucja w Polsce, kiedy do niej by doszło, miałaby dla niej tragiczne skutki (Grabski 1921, 165). Z racji inicjowania jej przez ośrodek zewnętrzny, tj. państwo bolszewików, oznaczałaby ona dla Polski kolejny rozbiór i zabór jej ziem. Byłaby więc aktem antyniepodległościowym, eliminującym odrodzoną Rzeczpospolitą z przestrzeni politycznej jako suwerenny podmiot, a konsekwencje społeczne i narodowe takiego stanu byłyby również tragiczne. Ten aspekt – ów czarny scenariusz ewentualnego rewolucyjnego buntu mas nad Wisłą – prowadził do ważnego zagadnienia związanego z całościową problematyką postrzegania bolszewickiej rewolucji, a mianowicie do kwestii potrzeby jej powstrzymania, w ogóle przeciwdziałania jej możliwości wystąpienia. Grabski, ale i nie tylko on (Sacewicz 2016, 108 i n.), w tej materii dowodził, że należy przed wszystkim pobudzić naród, zmodyfikować jego podejście do odpowiedzialności za własne państwo, zdobywać informację o przeciwniku i je upowszechniać, tworząc informacyjną zaporę przeciw wszelkim antyniepodległościowym i wywrotowym działaniom inicjowanym z zewnątrz. Reasumując swoją analizę, pisał: „Rewolucja

4 W jednym z artykułów opublikowanych w 1930 r. pisał: „Lenin, już trup za życia, był symbolem martwoty własnych poczynań tej wielkiej trupiarni, jaką jest Komuna moskiewska, która powstała na gruzach imperium Piotra W.” (ibidem, 167).

nie jest bowiem chorobą zakaźną, powstaje jedynie – ale powstaje niechybnie – z rozterki myśli i zaniku woli warstw kierujących w narodzie i państwie” (Grabski 1921, 166).

W międzywojennej Polsce bacznie obserwowano i analizowano zagadnienie rewolucji komunistycznej. Dostrzegano w niej realne niebezpieczeństwo. Ów naukowo-publicystyczny dyskurs, jaki wokół tej tematyki funkcjonował, nie był zjawiskiem niszowym, wręcz przeciwnie. Kwestie antykomunistyczne stanowiły jeden z istotnych segmentów polskiego rynku wydawniczego. Budowanie zapory społecznej, wobec groźby rewolucyjnego buntu zainspirowanego przez państwo sowieckie za pośrednictwem Kominternu (Sacewicz 2017a, 7 i n.), było zgodne z polską racją stanu. Miało uchronić II RP przed społeczno-polityczną zagładą, jaka nad nią i nad innymi państwami Europy Środkowej i Wschodniej zawisła wraz ze zwycięstwem rewolucji bolszewików w Rosji i powstaniem państwa sowieckiego.

Bibliografia

- BUCHARIN, N. (1920), Program Komunistów (Bolszewików). Moskwa.
- BUCHARIN, N. | PREOBRAŻEŃSKI, E. (1921a), Elementarz komunizmu. Popularne objaśnienie programu Komunistycznej Partii Rosji (bolszewików), cz. 1: Teoretyczna. Rozwój kapitalizmu i jego upadek. Moskwa | Kijów | Smoleńsk.
- BUCHARIN, N. | PREOBRAŻEŃSKI, E. (1921b), Elementarz komunizmu. Popularne objaśnienie programu Komunistycznej Partii Rosji (bolszewików), cz. 2: Dyktatura proletariatu i budownictwo komunizmu. Moskwa | Kijów | Smoleńsk.
- CHATEAUBRIAND DE, F. R. (2017), O rewolucji, wolności i władzy. Kraków.
- CONQUEST, R. (2024), Wielki terror. Warszawa.
- Czym grozi... (1936), Czym grozi Polsce rewolucja. Sensacyjny plan sztabu głównego ZSSR, [w:] Bój z Bolszewizmem 1, 7-9.
- GLASS, H. (1930), Uwagi o rewolucji komunistycznej, [w:] Walka z Bolszewizmem 33, 225-242.
- GLASS, H. (1931), Uwagi o rewolucji komunistycznej. Warszawa.
- GRABSKI, S. (1921), Rewolucja. Studium społeczno-psychologiczne. Warszawa.
- HELLER, M. | NIEKRICZ, A. (2016), Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego od narodzin do wielkości 1917-1939. Poznań.
- JAWOR, A. (2023), Rosyjska wojna mentalna – „Od Czerwonego do Białego Caratu”, [w:] Sacewicz, K. | Śladecka, M. (red.), Imperium zła wczoraj i dziś. Rozważania o rosyjskim imperializmie. Lublin, 83-120.
- KAMIENSKI, S. (1927), Co to jest rewolucja? Warszawa | Płock.
- KŁOCZKOWSKI, J. | USIAŁ, F. (red.) (2009), W obronie niepodległości. Antykomunizm w II Rzeczypospolitej. Kraków.
- KORNAT, M. (2003), Polska szkoła sowietologiczna 1930-1939. Kraków.
- KORNAT, M. (2023), Sowiecka teoria zbiorowego bezpieczeństwa a Polska Odrodzona. Pokojowe współistnienie czy zimna wojna?, [w:] Sacewicz, K. | Śladecka, M. (red.), Imperium zła wczoraj i dziś. Rozważania o rosyjskim imperializmie. Lublin, 11-19.

- KOWALCZYK, E. (2022), *Komuniści w Warszawie. Działalność Komitetu Warszawskiego KPRP/ KPP (1918-1938)*. Warszawa.
- MARKS, K. | ENGELS, F. (2019), *Manifest komunistyczny*. Bruksela | Höfn | Warszawa.
- MATERSKI, W. (2005), *Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*. Warszawa.
- MCMEEKIN, S. (2024), *Wojna Stalina. Nowa historia II wojny światowej*. Kraków
- MONTEFIORE, S. S. (2003), *Stalin. Dwór czerwonego cara*. Warszawa.
- MUSIAŁ, B. (2009), *Na zachód po trupie Polski*. Warszawa.
- MUSIAŁ, B. (2012), *Wojna Stalina 1939-1945. Terror, grabież, demontaże*. Poznań.
- NOWAK, A. (2020), *Kłęska imperium zła. Rok 1920*. Kraków.
- PIPES, R. (2005), *Rosja bolszewików*. Warszawa.
- PIPES, R. (2006), *Rewolucja rosyjska*. Warszawa.
- Program... (1936), *Program i statut WKP(b)*. Moskwa.
- Program Komunistycznej... (1920), *Program Komunistycznej Partii Rosji (bolszewików)*. Przyjęty na 8 zjeździe Partii 18-23 marca 1919. Kijów.
- PUCHAŁSKI, J. (2011), *Instytut Naukowego Badania Komunizmu w Warszawie (1930-1939): program, organizacja, zbiory, prace księgoznawcze*, [w:] Kuźmin, D. (red.), *Bibliologia polityczna*. Warszawa, 214-243.
- Rewolucja bolszewicka... (1928), *Rewolucja bolszewicka jest już wszędzie rozpoczęta*. [w:] *Walka z Bolszewizmem* 14, 10-14.
- RWAŁ, G. (1929), *Przyczynek do sprawy powstania zbrojnego*, [w:] *Nowy Przegląd* 5, 108-109.
- SACEWICZ, K. (2009), *Centralna Prasa Polski Podziemnej wobec komunistów polskich 1939-1945*. Warszawa.
- SACEWICZ, K. (2010), *Koncepcje przeciwdziałania zagrożeniu sowiecko-komunistycznemu w publicystyce i opracowaniach wewnętrznych „Bloku” Henryka Glassa (1939-1944)*, [w:] Hull, E. (red.), *Państwowość konspiracyjna XIX i XX wieku*. Olsztyn, 129-139.
- SACEWICZ, K. (2016), *Komunizm i antykomunizm w II Rzeczypospolitej. Państwo – społeczeństwo – partie*. Olsztyn.
- SACEWICZ, K. (2017a), *Komintern w świetle polskiej publicystyki przeciwkomunistycznej II Rzeczypospolitej. Przyczynek do badań nad polskim antykomunizmem*, [w:] *Komunizm. System – ludzie – dokumentacja* 6, 7- 27.
- SACEWICZ, K. (2017b), *Rewolucja komunistyczna i dyktatura proletariatu w świetle publikacji Centralnego Porozumienia Organizacji Współdziałających w Zwalczeniu Komunizmu – zarys problemu*, [w:] *Pamięć i Sprawiedliwość* 30, 65-84.
- SACEWICZ, K. (2019a), *W służbie Niepodległej: Henryk Glass (1989-1984)*. Olsztyn.
- SACEWICZ, K. (2019b), *Zorganizowane antykomunistyczne inicjatywy społeczne w II Rzeczypospolitej*, [w:] Kardela, P. | Sacewicz, K. (red.), *Antykomunizm Polaków w XX wieku*. Białystok | Olsztyn | Warszawa, 115-138.
- SACEWICZ, K. (red.) (2020), *Adalbert Rock [Henryk Glass], Mein Kampf Józefa Stalina. Rewolucyjna strategia i taktyka komunistycznego imperializmu*. Białystok | Warszawa.
- Tezy... (1929), *Tezy i rezolucje VI Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej, z. 2: Przeciw wojnom imperialistycznym*. Moskwa.
- ŻUŁAŃNIK, M. (2014), *Eksplzja w Cytadeli 13 października 1923 r. Przyczynek do działalności komunistów w Garnizonie Warszawa*, [w:] Kowalczyk, E. (red), *Komuniści w międzywojennej Warszawie*. Warszawa, 151-174.

EKONOMIKA

DOI: 10.31648/pw.12102

WIESŁAWA LIZIŃSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6957-2846>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ROMAN KISIEL

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3282-1378>

University of Applied Sciences in Elbląg

ALINA DANILEVIČA

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2749-2725>

Daugavpils University

BEZPOŚREDNIE INWESTYCJE ZAGRANICZNE W KRAJACH EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ W WARUNKACH NIESTABILNOŚCI

Foreign direct investments in Central and Eastern European Countries in conditions of instability

ABSTRACT: The purpose was to diagnose the scale and dynamics of changes in foreign direct investment (FDI) inflows in a group of Central and Eastern European countries (EU-10) under the conditions of the modern VUCA economy - volatility, uncertainty, complexity and ambiguity, especially with regard to the complexity of these countries' jurisdictions and the level of quality of governance. UNCTAD data in 2019-2023, Global Business Complexity Index data and Worldwide Governance Indicators were used. In 2020 EU recorded a significant decline in FDI inflows, especially in Slovakia. Some countries (Bulgaria and Hungary) recorded an increase, while Poland maintained its 2019 investment level. Between 2022 and 2023, FDI inflows continued to decline, especially in Slovakia and Slovenia, while Estonia, thanks to its liberal investment policy, recorded an increase, although it did not reach pre-pandemic levels. Among countries with the complex regulations were 7 of the EU-10. Changes in FDI screening policies within the EU were aimed at protecting the strategic interests, leading to a reduction in investment inflows and a deterioration in relations with third countries. The quality of governance had a significant impact on the attractiveness. In terms of the quality of government regulation, Estonia remains a leader.

KEYWORDS: foreign direct investment, instability, Global Business Complexity Index, Worldwide Governance Indicators, Central and Eastern Europe

Wstęp

Współczesna gospodarka światowa charakteryzuje się ścisłym systemem powiązań między gospodarkami poszczególnych krajów. Dodatkowo postępujące procesy globalizacyjne sukcesywnie prowadziły do zwiększania stopnia ich otwartości. To jednak powoduje przenoszenie pomiędzy krajami zarówno pozytywnych, jak i negatywnych zjawisk w gospodarkach. Zmiany gospodarcze zatem, w tym również zjawiska kryzysowe, są bardziej odczuwalne i coraz szybciej przenoszą się pomiędzy poszczególnymi państwami (Jasiniak 2014). Stopień powiązań podmiotów, będący następstwem rozwoju procesu internacjonalizacji i globalizacji, wpłynął m.in. w pierwszej dekadzie XXI w. na szybkie przeniesienie problemów związanych z finansowaniem działalności gospodarczej na inne gospodarki świata, w tym kraje Unii Europejskiej (Pera 2012). Trzecia dekada XXI stulecia w wyraźny natomiast sposób uwidoczniła zmienność, niepewność, złożoność i wieloznaczność otoczenia, w którym funkcjonują gospodarki, organizacje czy jednostki, przynosząc przynajmniej dwa istotne kryzysy gospodarcze. Pandemia Covid-19 stała się m.in. przyczyną bezprecedensowego szoku o charakterze zarówno popytowym, jak i podażowym, materializując tym samym ryzyka związane z budowanym przez wiele dekad systemem międzynarodowych powiązań gospodarczych (Gorynia | Trąpczyński 2023; Jaworek | Karaszewski | Kuczmarska 2020). Globalne środowisko gospodarcze stało się zatem burzliwe i nieprzewidywalne. Po pandemii Covid-19 stało się jeszcze bardziej niestabilne z powodu inwazji Rosji na Ukrainę (Umiński i in. 2023).

Na wskazane powyżej charakterystyki niestabilności w gospodarce i jej otoczeniu reagują w określony sposób inwestorzy zagraniczni. Bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ) często pełnią rolę tzw. kompasu gospodarczego, dlatego analiza globalnych przepływów BIZ zajmuje ważne miejsce w badaniach naukowych, a ich wyniki mają istotny wpływ na praktykę gospodarczą. Doświadczenia kryzysu gospodarczego pierwszej dekady XXI w. wskazały na słabość nowo przyjętych do Unii Europejskiej krajów w zakresie możliwości dokonywania inwestycji zagranicznych, będącą przede wszystkim konsekwencją zachodzących w nich zmian strukturalnych i dzielącego je dystansem w poziomie rozwoju gospodarczego (Pera 2012). Jednak, jak podkreślają Gorynia i Trąpczyński (2023), aktualnie można spodziewać się wzrostu znaczenia regionu Europy Środkowo-Wschodniej w ramach międzynarodowych łańcuchów dostaw, bowiem gospodarki regionu mogą stanowić racjonalną alternatywę dla odległych lokalizacji azjatyckich. Pod koniec minionej dekady, na początku obecnej, świat znalazł się zatem w nowej rzeczywistości gospodarczej, która tak znacząco różni się od poprzedniego etapu, że powoduje to uzasadnioną potrzebę krytycznej analizy (Seniuk | Fabus 2023), w tym również w odniesieniu do bezpośrednich inwestycji zagranicznych.

Uwzględniając powyższe, celem analiz przedstawionych w artykule było zdiagnozowanie skali i dynamiki zmian napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych w grupie krajów Europy Środkowo-Wschodniej (UE-10) w warunkach współczesnej gospodarki VUCA – zmienności, niepewności, złożoności i niejednoznaczności (Volatility – zmienność, Uncertainty – niepewność, Complexity – złożoność i Ambiguity – niejednoznaczność), szczególnie w odniesieniu do złożoności jurysdykcji tych krajów oraz poziomu jakości rządzenia. Grupa ww. krajów charakteryzuje się relatywnie niższym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego oraz wyższym ryzykiem inwestycyjnym. Stąd też kraje te w stosunku do innych krajów unijnych powinny charakteryzować się niższym napływem BIZ. Jednak uwzględniając warunki gospodarki międzynarodowej ostatnich kilku lat, mogły zyskać na znaczeniu jako miejscach lokalizacji bezpośrednich inwestycji zagranicznych.

1. Metodyka badań

W artykule zmiany napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych do wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej (UE-10) przedstawiono na tle zmian stopnia złożoności regulacji odnoszących się do prowadzenia w nich biznesu. Na potrzeby przeprowadzenia analizy zmian przepływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych na świecie wykorzystano dane publikowane przez UNCTAD w cyklicznych raportach World Investment Report (World... 2024).

Analizą objęto lata 2019-2023, w których wyraźny sposób uwidoczniła się zmienność, niepewność, złożoność i wieloznaczność otoczenia, w którym funkcjonują gospodarki i przedsiębiorstwa, ze względu na dwa kluczowe zdarzenia: pandemię Covid-19 oraz inwazję Rosji na Ukrainę; ale także w kontekście wprowadzenia w 2019 r. przez Komisję Europejską *screeningu* BIZ (Rozporządzenie UE 2019/452) ze względu na potrzebę ochrony strategicznych ekonomicznych interesów UE w stosunkach z krajami trzecimi.

Do 2020 r. szeroko wykorzystywanym do analizy warunków prowadzenia działalności na arenie międzynarodowej był ranking prezentowany przez Bank Światowy w raporcie Doing Business. Uwzględniano w nim warunki dotyczące: rozpoczęcia działalności gospodarczej, uzyskania pozwoleń na budowę, podłączenia do prądu, rejestracji nieruchomości, uzyskania kredytu, ochrony inwestorów mniejszościowych, płacenia podatków, handlu transgranicznego, egzekwowania umów, rozwiązywania niewypłacalności. Jednak w 2020 r. Bank Światowy wstrzymał publikację oceny klimatu inwestycyjnego w poszczególnych krajach, a w 2021 poinformowano o ostatecznym zakończeniu publikacji raportu.

W celu zatem przedstawienia stopnia złożoności regulacji w poszczególnych państwach Europy Środkowo-Wschodniej na tle warunków globalnych wykorzystano

wyniki raportu TMF Global Business Complexity Index (GBCI) (The Global... 2020-2024). W 2024 r. uwzględniono w nim 79 krajów, na które przypada 93% światowego PKB i 88% bezpośrednich inwestycji zagranicznych netto. Porównano w nim 292 corocznie monitorowane wskaźniki dotyczące kluczowych aspektów prowadzenia działalności gospodarczej w zakresie przepisów administracyjnych i zapewnienia zgodności działalności z regulacjami prawnymi, stawianych przed przedsiębiorcami planującymi prowadzić swój biznes na wybranym rynku. Badanie obejmuje trzy obszary działalności biznesowej: księgowość i podatki, globalne zarządzanie podmiotami, płace i zasoby ludzkie. Ze względu na ujęcie w GBCI największych krajów Europy Środkowo-Wschodniej, określonych na podstawie udziału w światowym PKB oraz BIZ, analizą objęto: Polskę, Bułgarię, Czechy, Rumunię, Słowację, Słowenię i Węgry.

Dla pełniejszej oceny stabilności warunków prowadzenia działalności gospodarczej przeanalizowano także zmiany wartości jakości rządzenia na podstawie wskaźnika dobrego rządzenia (Worldwide Governance Indicators – WGI) (Woldwide... 2024). Jakość rządzenia szacowana jest w standardowych jednostkach normalnych w zakresie od ok. -2,5 (niska jakość) do 2,5 (wysoka jakość) w sześciu obszarach jakości: kontrola korupcji, regulacje prawne, jakość regulacyjna, skuteczność rządu, stabilność polityczna i brak przemocy, wolność słowa oraz odpowiedzialność. Wskaźniki zbiorcze opierają się na opiniach przedsiębiorstw, obywateli i ekspertów ankietowanych w krajach rozwiniętych i rozwijających się, pochodzących z ponad 30 indywidualnych źródeł danych (m.in. z różnych instytutów badawczych, ekspertów, organizacji pozarządowych, organizacji międzynarodowych i firm). W analizie uwzględniono wskaźnik syntetyczny jakości rządzenia w poszczególnych krajach UE-10 będący sumą wskaźników cząstkowych w ww. subobszarach jakości rządzenia. W związku z tym przyjmował wartości od -15 do +15.

2. Podejmowanie bezpośrednich inwestycji zagranicznych w warunkach transformacji gospodarczej oraz współczesnej gospodarki VUCA

Sklonność firmy zagranicznej do ulokowania kapitału na terytorium innego kraju w postaci inwestycji bezpośrednich zależy od wielu zróżnicowanych pod względem istotności czynników determinujących ryzyko inwestycyjne (Dollar | Hallward-Driemeier | Mengistae 2006; Jaworek | Karaszewski | Kuczmarska 2022; 2023; Oziewicz 1998). Najlepsze warunki do funkcjonowania podmiotów gospodarczych stwarzają lokalizacje oferujące optymalną kombinację takich czynników (Kisiel i in. 2016; Piotrowska-Trybull 2005). Jak podkreśla Karaszewski (2004), a także wcześniej Reuber i współautorzy (1973) największego napływu BIZ można

się spodziewać wówczas, gdy pomiędzy oczekiwaniami inwestora a czynnikami lokalizacji dojdzie do jak największej zbieżności (Bitzenis 2007).

Oziewicz (1998) do głównych determinant klimatu ekonomicznego warunkujących proces podejmowania BIZ zalicza m.in. stabilność ekonomiczną kraju. Niekorzystne zmiany makroekonomiczne mogą czasami spowodować, iż inwestor może podjąć decyzję o przeniesieniu działalności do innego państwa. W krajach rozwijających się pod uwagę przez inwestorów zagranicznych brane są szczególnie czynniki tworzące klimat polityczny (Disdier | Mayer 2004; Kinda 2010; Oziewicz 1998; Wei 2000). Klimat polityczny inwestycji zagranicznych determinowany jest w głównej mierze przez: stabilność polityczną, zapatrywania polityczne kół rządzących, rolę sektora prywatnego w gospodarce, możliwości prywatyzacyjne, porozumienia o wzajemnej ochronie interesów, specjalne traktowanie inwestorów zagranicznych. Potrzeby inwestycyjne takich krajów są duże, jednak często są one niestabilne politycznie, co zwiększa ryzyko prowadzenia działalności.

Wśród krajów, które są przedmiotem badań naukowców w zakresie możliwości pozyskania inwestycji zagranicznych w formie BIZ, szczególne miejsce zajmują gospodarki krajów przechodzących okres transformacji. W okresie transformacji gospodarczej zauważalne jest bardzo duże zapotrzebowanie na kapitał. Szukając możliwości pozyskania kapitału do niezbędnej restrukturyzacji i modernizacji gospodarki, na początku lat 90. państwa Europy Środkowo-Wschodniej starały się otworzyć swoje gospodarki dla inwestorów zagranicznych poprzez liberalizację prawa dotyczącego bezpośrednich inwestycji zagranicznych, liberalizację obrotów handlowych z zagranicą, zasad wymiany walut i prywatyzację przedsiębiorstw. Jak wskazuje Pakulska i Poniatowska-Jaksch (2004), pomimo licznych zachęt stosowanych przez poszczególne kraje grupa państw Europy Środkowo-Wschodniej miała także silnych konkurentów w rywalizacji o pozyskiwanie BIZ, były to m.in. kraje Azji Południowo-Wschodniej i Ameryki Łacińskiej, które dysponują dużym potencjałem demograficznym i gospodarczym.

Atrakcyjność inwestycyjna państw przechodzących okres transformacji wobec pozyskiwania bezpośrednich inwestycji zagranicznych charakteryzuje się pewną specyfiką: proces transformacji gospodarczej Europy Środkowej i Wschodniej jest procesem zarówno ekonomicznym, jak i politycznym. Oznacza to dla gospodarek tych krajów reintegrację do gospodarki europejskiej i światowej. Dla wielu państw tego regionu znaczy to przystąpienie do Unii Europejskiej, a przynależność do organizacji międzynarodowych jest czynnikiem stabilizującym klimat polityczny kraju. Europa Środkowo-Wschodnia stwarza duże możliwości dla inwestorów zagranicznych. Widzą oni w tym regionie przyszłe kanały dystrybucji swoich towarów i usług. Zachodni przedsiębiorcy podejmując decyzje inwestycyjne, są świadomi tego, że Europa Środkowo-Wschodnia, choćby ze względu na swoje położenie geograficzne i coraz ściślejsze związki z Europą Zachodnią, jest widziana

jako potencjalnie bardziej zaawansowana (Lizińska | Żróbek-Róžańska 2007). Nie wszystkie jednak kraje przechodzące proces transformacji były w stanie pozyskać kapitał zagraniczny, gdyż ze względu na ocenę klimatu inwestycyjnego nie wszystkie przedsiębiorstwa zagraniczne chciały dokonywać inwestycji właśnie w tych państwach (Rynarzewski | Zielińska-Głębocka 2006).

Jak wynika z badań Campusa i Kinoshity (2003), przeprowadzonych na podstawie danych z 25 krajów przechodzących transformację w latach 1990-1998, głównym czynnikiem decydującym o napływie inwestycji bezpośrednich była sprawność instytucji, lokalizacja aglomeracji oraz otwartość gospodarki kraju lokaty na handel. Zauważyli oni również znaczące różnice pomiędzy grupą krajów Europy Wschodniej i krajami bałtyckimi a krajami WNP. W tej ostatniej grupie istotniejsze były zasoby naturalne i poziom infrastruktury, natomiast aglomeracje były istotne tylko dla grupy pierwszej.

Na początku lat 90. największą atrakcyjnością inwestycyjną wśród inwestorów zagranicznych charakteryzowały się gospodarki, które jako pierwsze zaczęły wprowadzać zasady gospodarki rynkowej. Liderami w pierwszych latach 90. były: Czechy, Polska i Węgry. Wśród nich pod względem wartości napływu BIZ dominowały Węgry, które jako pierwsze wprowadziły w 1989 roku nowe prawo o inwestycjach zagranicznych, wcześniej również zaczęły proces prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych. W drugiej połowie lat 90. można było zaobserwować bardzo dynamiczny wzrost napływu BIZ do państw Europy Wschodniej i Południowej. Spadkowi znaczenia państw Europy Środkowej towarzyszył zatem odpowiedni wzrost udziału krajów bałkańskich (Lizińska 2012).

W państwach o wyższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego oraz obniżonym ryzyku inwestycyjnym istnieje mniejsza niepewność działalności (Szałucka 2014). Stabilność ekonomiczna, w tym stabilność finansowa i polityczna, jest istotna dla przyciągania bezpośrednich inwestycji zagranicznych (Duasa 2007; Groznykh | Mariev | Plotnikov i in. 2020; Kalsie | Dhamija | Arora 2020; Kellard | Kontonikas | Lamla i in. 2020), chociaż niektóre wyniki badań wskazują, że BIZ mogą również napływać do mniej stabilnych krajów (Kurećić | Kokotović 2017).

Również autorzy raportu TMF Global Complexity Index (2023) zauważają, że niestabilność geopolityczna ma oczywisty wpływ na przepływ towarów i inwestycji na całym świecie. Jednym z czynników wpływających na stabilność gospodarczą jest relacja między eksportem a importem. Ujemne saldo jest niekorzystne z punktu widzenia inwestorów zagranicznych, w szczególności w warunkach gospodarki VUCA (Onah | Amuka | Asogwa i in. 2022). Natomiast w kształtowaniu bilansu handlowego większe znaczenie mają globalne łańcuchy dostaw niż handel wewnątrzbranżowy (Neumann | Tabrizy 2021). Ważnym elementem otoczenia instytucjonalnego jest również stymulowanie rozwoju innowacyjności, m.in. poprzez działania podejmowane (m.in. w obszarze internacjonalizacji) przez funkcjonujące parki naukowo-technologiczne (Lizińska | Sobol | Rütelioné 2024).

Dla globalnych inwestorów w ostatnich latach istotne wyzwanie stanowią zakłócenia w łańcuchach dostaw i bariery handlowe. W rezultacie wiele firm weryfikuje swoje potencjalne plany i cele ekspansji w dłuższej perspektywie. Dywersyfikacja FDI jest kluczowa w gospodarce VUCA, ponieważ stabilizuje dochody i inwestycje, zmniejsza zależność od surowców oraz zwiększa rentowność firm. W zróżnicowanych gospodarkach efekty BIZ są bardziej znaczące, co podkreśla potrzebę zróżnicowanej struktury produkcji i eksportu dla maksymalizacji korzyści z inwestycji zagranicznych (Cui | Xu 2019; Haini | Loon | Raimi 2023).

W dobie globalizacji handel międzynarodowy i bezpośrednio inwestycje zagraniczne stały się integralnymi elementami dzielenia się produkcją między krajami (Adarov | Stehrer 2021). Problem natomiast globalnych łańcuchów wartości (GVC) nasilił się w okresie niestabilności gospodarczej ostatnich lat, a ze względu na specyfikę funkcjonowania przedsiębiorstw z kapitałem zagranicznym jest to problem szczególnie istotny dla tej grupy przedsiębiorstw i podejmowanych przez nie inwestycji. Z jednej strony intensywna integracja z GVC zwiększa prawdopodobieństwo przyciągania BIZ, a z drugiej BIZ wspierają uczestnictwo w GVC, co jest szczególnie widoczne w krajach rozwijających się i sektorach wysokotechnologicznych oraz w nowych państwach członkowskich UE i w sektorach usług (Imbruno | Pittiglio | Reganati i in. 2024; Scholvin 2023; Wuri i in. 2023). Jak wynika ponadto z badań Weri i współautorów (2023) kraje w zależności od poziomu rozwoju gospodarczego, a także udziału w GVC przechodzą proces konwergencji w globalnych łańcuchach z różną intensywnością i kierunkach.

W ostatnich kilku latach przedsiębiorcy, w tym również inwestorzy zagraniczni, doświadczyli wraz z rozprzestrzenianiem się skutków pandemii Covid-19 wyraźnego i dotąd niespotykanego kontekstu znaczenia globalnych ryzyk. Z perspektywy czasu można stwierdzić, że do 2019 r. zagraniczni inwestorzy w zasadzie nie uwzględniali wystąpienia globalnej pandemii w decyzjach dotyczących alokacji kapitału. Dopiero po doświadczeniu skutków pandemii inwestycje zostały ograniczone. Jak podkreślają Jaworek i współautorzy (2023), prognozy dotyczące przyszłej skali BIZ należy formułować z dużą ostrożnością ze względu na sytuację polityczną wywołaną wojną w Ukrainie i związane z nią konsekwencje, w tym m.in. problemy z zaopatrzeniem w surowce, energię i żywność. Wybór miejsca inwestycji będzie znacząco zależał od czynników charakterystycznych dla ryzyka kraju. W tym kontekście należy przewidzieć znaczną zmianę struktury przestrzennej inwestycji w niedalekiej przyszłości ze względu na wojnę w Ukrainie.

Racjonalną alternatywę dla odległych lokalizacji azjatyckich w kontekście podejmowania BIZ mogą stanowić gospodarki regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Oprócz rosnącego znaczenia zaopatrzeniowego rynki te mogą również zyskać na znaczeniu jako ostatnie lub przedostatnie ogniwo łańcuchów, stanowiące hub do obsługi rynków wschodnich, w których zagraniczne inwestycje bezpośrednio mogą wydawać się zbyt ryzykowne (Gorynia | Trąpczyński 2023).

3. Wyniki badań i dyskusja

Zjawisko spowolnienia międzynarodowych przepływów kapitałowych w formie bezpośrednich inwestycji zagranicznych zaobserwowano już w okresie przedpandemicznym (Witkowska 2022). Przejawiło się to w zmniejszeniu przeciętnego tempa wzrostu globalnych strumieni bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Unia Europejska doświadczyła w 2020 r. niespotykanego w jej historii załamania przepływów kapitałowych. W wielu krajach członkowskich dochodziło do dezinvestycji, największe z nich wystąpiły w przypadku Niemiec, a wśród krajów UE-10 – na Słowacji. Niektóre jednak kraje odnotowały wzrost napływu BIZ w pierwszym roku pandemii, były to m.in. Bułgaria i Węgry, a do Polski napłynęły BIZ w prawie takim samym poziomie jak w 2019 r.

Inwestorzy zagraniczni postrzegali grupę tzw. nowych krajów członkowskich jako bardziej odporną na szoki związane z pandemią. Zdecydowana większość nowych krajów członkowskich pozostawała importerami netto kapitału w formie BIZ. Jak zauważa Witkowska (2022), globalne i regionalne przepływy BIZ odzwierciedlają reakcje inwestorów zagranicznych na ekonomiczne szoki wywołane pandemią. Spadek strumieni BIZ był w gospodarce światowej silniejszy niż spadek globalnego PKB i handlu. Również Seniuk i Fabus (2023) podkreślają rolę zmian przepływu BIZ jako swoisty sygnał koniunktury gospodarczej.

Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli 1, globalne bezpośrednie inwestycje zagraniczne w 2023 r. zmniejszyły się nieznacznie – o 2%. Na tę główną

Tabela 1. Napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych do wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej (UE-10) na tle świata i Europy

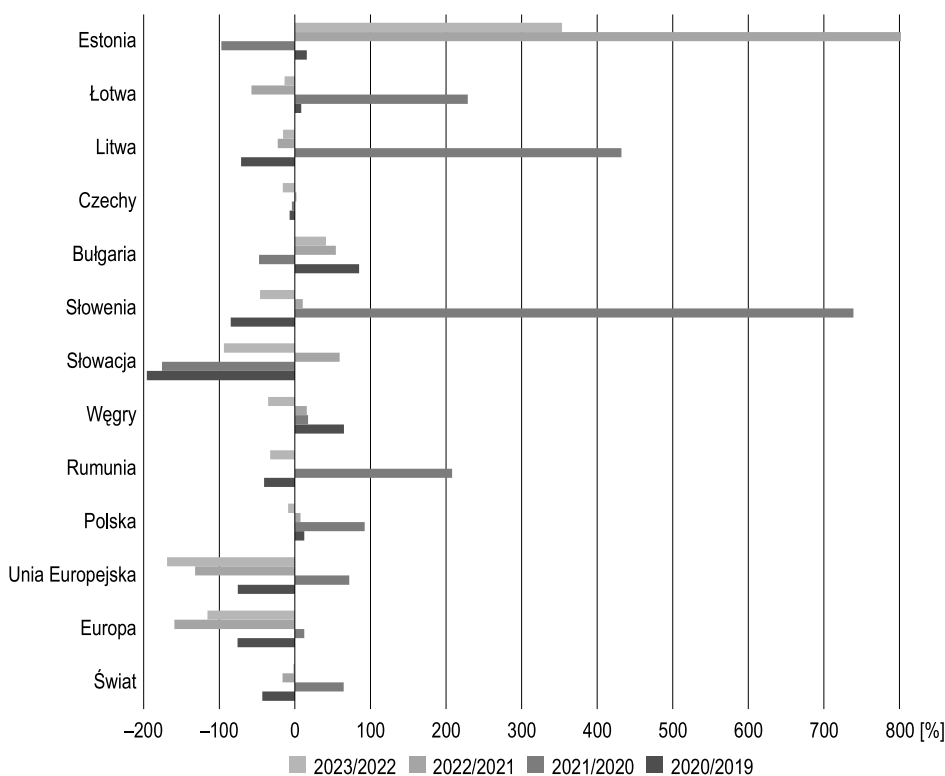
Kraje i regiony	Napływ BIZ (mln USD) w latach				
	2019	2020	2021	2022	2023
Świat	1 729 239	984 578	1 621 808	1 355 749	1 331 813
Europa	660 687	158 933	178 748	-105 878	16 493
Unia Europejska	627 336	154 889	266 502	-84 831	58 645
Polska	13 510	15 195	29 235	31 470	28 685
Rumunia	5 791	3 432	10 574	10 572	7 130
Węgry	4 143	6 842	8 041	9 320	6 016
Słowacja	2 511	-2 404	1 821	2 902	180
Słowenia	1 463	220	1 846	2 039	1 103
Bułgaria	1 835	3 397	1 794	2 771	3 913
Czechy	10 108	9 411	9 051	9 248	7 785
Litwa	1 441	416	2 860	2 214	1 868
Łotwa	926	1 004	3 303	1 404	1212
Estonia	3 053	3 541	105	1 009	4 577

Źródło: opracowanie własne na podstawie World... 2024

sytuację wpłynęły gwałtowne wahania przepływów finansowych w niewielkiej liczbie europejskich gospodarek tzw. kapitału w tranzycie. Wyłączając te kraje, globalne przepływy BIZ były o ponad 10% niższe niż w 2022 r.

Warunki dla podejmowania bezpośrednich inwestycji na świecie w 2024 r. nadal pozostają trudne. Słabnące perspektywy wzrostu, napięcia handlowe i geopolityczne, polityka przemysłowa i dywersyfikacja łańcucha dostaw zmieniają wzorce BIZ, powodując, że niektóre przedsiębiorstwa realizują politykę ostrożnościową do ekspansji zagranicznej. Jak wynika z raportu UNCTAD (*The World... 2024*), w 2023 r. szczególnie zauważyć można było duży spadek międzynarodowego finansowania projektów oraz transgranicznych fuzji i przejęć (M&A), które w większości dotyczą BIZ w krajach rozwiniętych.

Na podstawie danych zamieszczonych na rysunku 1 można zauważyć relatywnie duże zróżnicowanie dynamiki zmian napływu bezpośrednich inwestycji nie tylko między krajami i grupami krajów, lecz także w poszczególnych latach. Kraje Europy, a zwłaszcza Unii Europejskiej, doświadczyły znaczących wahań. Sytuacja w 2020 r. (-76% w Europie i -75% w UE) mogła być efektem pandemii Covid-19.

Rys. 1. Dynamika zmian wartości napływu BIZ do krajów UE-10 na tle krajów Europy i świata w latach 2023-2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie World... 2020-2024

W 2021 r. natomiast nastąpiła znacząca poprawa sytuacji – wzrost poziomu napływu BIZ o 12% w Europie i 72% w UE. W kolejnych latach 2022 i 2023 ponownie zauważalne były znaczne spadki, szczególnie w UE (-132% w 2022 r., -169% w 2023 r.), co mogło wskazywać na problemy strukturalne lub zewnętrzne czynniki wpływające na gospodarki krajów członkowskich.

Z pewnością we wszystkich krajach zauważyć można intensywne zmiany, jednak wśród nich warto wskazać na kilka przykładów zmian, które da się wręcz ująć w kategoriach anomalii. Zaliczyć tu można sytuację na Słowacji i Słowenii. Oba te kraje charakteryzują bardzo negatywne wartości w 2020 i 2021 r., a w 2023 r. wciąż mają problemy z dalszym wzrostem. Dla Słowacji zmiana w 2020 r. wynosi -196%, co jest skrajnym przypadkiem. Jak zauważają eksperci OECD (Strengthening... 2022) napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych wzrósł w ostatnim kwartale 2020 r., ponieważ gospodarka słowacka wykazywała oznaki ożywienia, ale ponownie zwolnił wraz z nowym rokiem. Przyszłe trendy w napływie inwestycji zagranicznych do Republiki Słowackiej będą również zależały od stopniowego ożywienia gospodarek sąsiadujących państw europejskich, w tym głównych rynków źródłowych słowackich bezpośrednich inwestycji zagranicznych, takich jak Niemcy i Republika Czeska.

Jak zauważają Bajžíková i współautorzy (2023), jednym z obecnych priorytetów jest określenie zasad bardziej zrównoważonej i sprawiedliwej globalizacji, w której inwestycje i handel odgrywają ważną rolę. Obecne środowisko gospodarcze stoi przed wyzwaniem, które wiąże się z koniecznością promowania sprawiedliwości społecznej i zrównoważonego rozwoju środowiska. Część tych środków podjętych na Słowacji obejmuje przyznanie inwestorom statusu „znaczącej inwestycji w interesie publicznym” i wdrożenie rozporządzenia Unii Europejskiej w sprawie kontroli bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Unii. Kontrola ta została niedawno zreformowana. Główne zasady zostały określone w ustawie nr 497/2022 (ustawa o BIZ), która weszła w życie 1 marca 2023 r. oraz w powiązanych przepisach wtórnych. System został zaprojektowany tak, aby był zgodny ze standardami UE określonymi w rozporządzeniu (UE) 2019/452 w sprawie ustanowienia ram kontroli bezpośrednich inwestycji zagranicznych w UE (Slovakia... 2024).

W przypadku Słowenii jedną z przyczyn ograniczonych możliwości realizacji skutecznej polityki pozyskiwania BIZ może być konkurencja ze strony innych krajów rozwijających się UE, wśród których Łotwa i Węgry są gospodarkami o najwyższym wskaźniku konkurencyjności podatkowej, co potwierdza, że konkurencyjność podatkowa istnieje w gospodarkach UE i powoduje pozytywne efekty makroekonomiczne poprzez przyciąganie bezpośrednich inwestycji zagranicznych (Beljić i in. 2023). Dodatkowo na Węgrzech zasady *screeningu* opracowano już w 2018 r. i wdrożono od 1 stycznia 2019 r. Nowe węgierskie przepisy dotyczące kontroli inwestycji zagranicznych stały się bardziej przejrzyste i spójne niż w przeszłości. Niemniej jednak w procesie przeglądu występuje

szereg niedociągnięć, które mogą utrudniać pełne osiągnięcie przewidywalności i skuteczności tego systemu (Simon | Gombos 2021). Przyjmowanie wspólnych rozwiązań dotyczących *screeningu* BIZ leży również w interesie Polski, która od początku rosyjskiej agresji na Ukrainę zabiega o ograniczanie rosyjskich wpływów w UE. Może w tym zakresie współpracować z państwami bałtyckimi, które mają praktykę w ujawnianiu napływu szkodliwego kapitału do UE (Kolarz 2023).

Nieproporcjonalnie wysokie w stosunku do innych krajów wzrosty (861% w 2022 r., 354% w 2023 r.) odnotowano natomiast w Estonii. Co prawda w 2021 r. odnotowano spadek, jednak kolejne lata charakteryzowały się wskazanymi powyżej wzrostami. Jak zauważają Sokhanvar i Jenkins (2022), Estonia jest jednym z najbardziej liberalnych krajów na świecie pod względem polityki w zakresie praw własności, interwencji rządu, handlu i inwestycji. Aby tworzyć i rozwijać nowe firmy, rząd stara się stworzyć wysoce konkurencyjne środowisko, koncentrując się na przedsiębiorczości, a decydenci zdecydowali się zwolnić wszystkie reinwestowane zyski korporacyjne z podatku dochodowego, aby przyciągnąć więcej BIZ. Ponadto Estonia jest dość rozwinięta w atrakcyjnych dla BIZ dziedzinach zielonego przemysłu, biotechnologii i IT. Znaczącą rolę w przyciąganiu BIZ odgrywa otoczenie instytucjonalne, w tym ochrona własności intelektualnej i praw własności. Nie ma również ograniczeń dotyczących własności zagranicznej, a proces licencjonowania jest niedyskryminacyjny i rutynowy. Dodatkowo Estonia we współpracy z krajami nordyckimi i innymi krajami bałtyckimi rozpoczęła działania promocyjne na rynkach dalekobieżnych. Rozwój systemu transportu intermodalnego, lepsza łączność i rozwój nowych międzynarodowych tras transportowych to niektóre z warunków wstępnych wzrostu.

Wspólne cechy zmian napływu BIZ, które można zauważyć wśród krajów objętych analizą, to silne odbicie w 2021 po spadkach w 2020 r. (zwłaszcza w krajach takich jak Polska, Rumunia, Węgry), ale potem wiele krajów, szczególnie w Europie, doświadcza negatywnych wyników w 2022 i 2023 r., co może wskazywać na problemy związane z recesją, kryzysami gospodarczymi lub innymi czynnikami. Te wahania zmian w tak krótkim czasie mogą wskazywać na oddziaływanie istotnych czynników napływu BIZ. Jednym z nich mogło być wprowadzenie w 2019 r. przez Komisję Europejską *screeningu* BIZ (Rozporządzenie UE 2019 | 452).

Przyczyną wprowadzenia nowego instrumentu na poziomie UE była potrzeba ochrony strategicznych ekonomicznych interesów UE w stosunkach z krajami trzecimi. Nowy system *screeningu* BIZ napływających do UE nie jest scentralizowany. Prawo do *screeningu* pozostaje w wyłącznej kompetencji krajów członkowskich. Jednak mechanizm ten jest koordynowany na szczeblu UE, co wydaje się dawać gwarancję, że wspólne interesy będą chronione. Jak podkreśla Witkowska (2020), nowa regulacja przyniesie ekonomiczne i polityczne konsekwencje. Oprócz kosztów administracyjnych, a także związanych z procesami dostosowawczymi, niepewnością i opóźnieniami projektów inwestycyjnych, dwie kategorie skutków

wydają się szczególnie istotne. Są to: ograniczenia w napływie BIZ do niektórych krajów członkowskich UE, w szczególności tzw. nowych, oraz pogorszenie się relacji z krajami trzecimi, w szczególności z Chinami.

Jak zauważa Kolarz (2023), wg danych KE osoby i spółki z Rosji, szóstego największego inwestora w UE w 2020 r., kontrolowały ok. 17 tys. unijnych przedsiębiorstw, a w kolejnych 21 tys. posiadały pakiety mniejszościowe. Zyski z nich mogą osłabiać skutki nakładanych na Rosję sankcji gospodarczych. Inwestycje mogą też zmniejszać konkurencyjność rynku UE np. wobec Chin (ósmego inwestora w 2020 r.), ułatwiając dostęp do technologii i *know-how* unijnych firm. Potencjalnie ułatwiają także dostęp zagranicznych podmiotów do infrastruktury krytycznej państw członkowskich (m.in. transportu, energii), co niesie za sobą zagrożenie dla bezpieczeństwa UE. W kwietniu 2022 r. w celu uszczelnienia sankcji wprowadzonych w odpowiedzi na rosyjską agresję na Ukrainę KE wydała dodatkowe wytyczne dotyczące BIZ z Rosji i Białorusi. Związane m.in. z obchodzeniem rozporządzenia z wykorzystaniem tzw. przedsiębiorstw fasadowych – zarejestrowanych w UE jedynie w celu dokonania lub pośredniczenia w inwestycji na rzecz podmiotów rosyjskich. Zaleciła też rozszerzenie kontroli m.in. o transakcje już zrealizowane i inwestycje portfelowe (tj. nieprowadzące do przejęcia kontroli nad spółką, a jedynie do czerpania z niej zysków) (Kolarz 2023). Ponieważ uszczelnienie systemu sankcji i likwidowania zagranicznych wpływów w UE nie jest możliwe bez współpracy z sektorem prywatnym, KE wezwała przedsiębiorstwa do przeprowadzenia procesu *due diligence* (m.in. szczegółowej analizy sytuacji finansowej i prawnej) w stosunku do partnerów biznesowych z Rosji i Białorusi.

Na koniec 2022 r. 18 państw członkowskich UE posiadało mechanizm monitorowania inwestycji ograniczony do wąsko zdefiniowanych sektorów, natomiast 17 z nich ustanowiło międzysektorowy lub wielosektorowy mechanizm monitorowania inwestycji (Framework... 2022).

W 2024 r. opublikowano najnowszy raport Globalny indeks złożoności regulacji biznesowych (GBCI) (The Global... 2024). Wskazano w nim na trzy kluczowe aspekty prowadzenia działalności za granicą. Uwzględniono tu kwestie związane z bezpiecznym i pewnym inwestowaniem w krajach o wysokiej złożoności jurysdykcji, ryzyko międzynarodowe i jego wpływ na środowisko biznesowe oraz strategię ukierunkowane na wzrost w czasach niepewności. Podkreślono w nim, że w przyszłości globalne przepisy dotyczące ich zgodności mają zostać zaostrożone. Ponadto wskazano na znaczenie czynników geopolitycznych, takich jak zakłócenia w łańcuchu dostaw, bariery handlowe i wysokie ceny energii oraz ich wpływu na strategię przedsiębiorstw międzynarodowych, w tym również w odniesieniu do poziomu zatrudnienia.

Jak wynika z informacji zamieszczonych w raporcie w większości krajów objętych analizą, przewiduje się, że w ciągu najbliższych pięciu lat ustawodawstwo w tych krajach będzie stabilne. Co potwierdza kontynuację tendencji wzrostowej

w porównaniu z poprzednimi latami. W 2020 r. tylko w 35% krajach przewidywano, że nie nastąpią żadne znaczące zmiany w ustawodawstwie. Z roku na rok poczucie, że nie nastąpią żadne znaczące zmiany wzrastało. W 2021 r. odsetek ten wzrósł o 17 punktów procentowych do 52%. W 2023 r. udział krajów, w których nie przewidywano żadnych znaczących zmian, wzrósł ponownie do 57%, przy zaledwie niewielkim wzroście do 58% w 2024 r. Daje to jednak podstawę do potwierdzenia wzrostu stabilności regulacji odnoszących się do prowadzenia działalności. Jednak można zauważyć (tab. 2), iż w 2024 r. nadal wśród 79 krajów o najbardziej złożonych regulacjach było aż 7 z 10 krajów Europy Środkowo-Wschodniej (UE-10). Trzy pozostałe kraje (Litwa, Łotwa i Estonia) nie zostały ujęte w rankingu ze względu na przyjętą w rankingu metodykę (relatywnie niewielki udział w światowym PKB i BIZ).

Tabela 2. Globalny indeks złożoności regulacji biznesowych – pozycja wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej (UE-7)

Kraj	Pozycja w rankingu				
	2020	2021	2022	2023	2024
Polska	34	10	10	12	18
Rumunia	35	29	33	24	20
Węgry	27	43	38	28	23
Słowacja	21	46	29	29	27
Słowenia	30	23	26	32	31
Bułgaria	51	49	50	55	43
Czechy	48	61	63	65	69

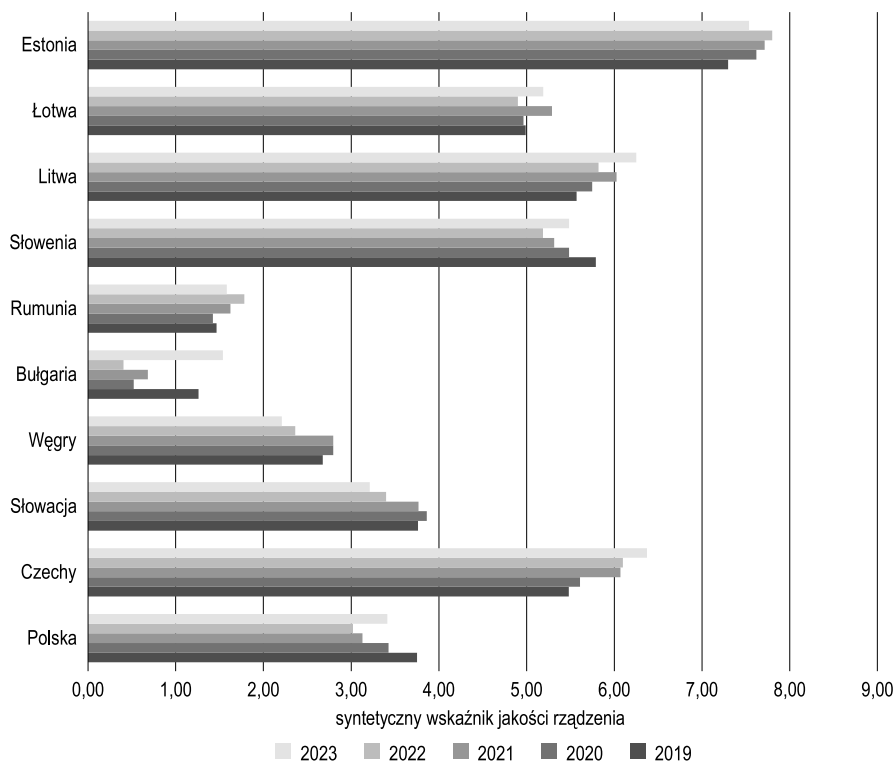
Źródło: opracowanie własne na podstawie The Global... 2020-2024

W latach 2020-2024 najbardziej złożonymi regulacjami charakteryzowała się Polska. Jednak podobnie jak w Czechach sukcesywnie są one coraz mniej złożone, co potwierdzają z roku na rok dalsze miejsca w rankingu. Krajami, które charakteryzują się sukcesywnie zwiększającym się stopniem złożoności regulacji, są głównie: Węgry, Bułgaria i Rumunia – jednak jednocześnie są to regulacje charakteryzujące się niższym stopniem złożoności niż w Polsce.

Jak wynika z raportu UNCTAD (World... 2024), w odniesieniu do branż można było zauważyć niższą wartość inwestycji w infrastrukturę i gospodarkę cyfrową, ale silny wzrost w produkcji i branży minerałów krytycznych, intensywnie wykorzystujących globalny łańcuch wartości. W sektorze wydobywania i przetwarzania minerałów krytycznych liczba i wartość projektów inwestycyjnych prawie się podwoiła. Można było również zauważyć, że kraje rozwijające się mają głównie na celu promowanie i ułatwianie inwestycji, podczas gdy kraje rozwinięte skłaniają się ku bardziej restrykcyjnym środkom. Większość z nich dotyczyła ograniczeń mających na celu rozwiązanie problemów bezpieczeństwa

narodowego. Ułatwienia inwestycyjne i zachęty były głównymi rodzajami środków korzystnych dla inwestorów zarówno w krajach rozwiniętych, jak i rozwijających się. W przypadku zachęt w 2023 r. głównym ich celem było pozyskanie inwestycji do sektora usług i energii odnawialnej. W 2023 r. utrzymywała się natomiast zwiększona ostrożność w stosunku do inwestycji zagranicznych w sektorach krytycznych. Wprowadzenie lub rozszerzenie mechanizmów kontroli bezpośrednich inwestycji zagranicznych stanowiło prawie połowę środków mniej korzystnych dla inwestorów. W 2023 r. cztery kolejne kraje wdrożyły kontrolę BIZ, a kilka kolejnych rozważa ich wprowadzenie w 2024 r. Kraje, które przeprowadzają kontrolę bezpośrednich inwestycji zagranicznych, odpowiadają obecnie za ponad 50% globalnych przepływów BIZ i 75% zasobu BIZ. Ograniczenia dotyczące BIZ odzwierciedlają również rosnące znaczenie zarówno zrównoważonego rozwoju, jak i kwestii geopolitycznych w kształtowaniu polityki inwestycyjnej.

Wyniki analizy zmian wartości syntetycznego wskaźnika jakości rządzenia (WGI) w badanej grupie krajów UE-10 potwierdzają, że we wszystkich analizowanych latach najwyższy poziom sprawności rządzenia osiągnięto w Estonii (rys. 2). Jednak należy jednocześnie zauważyć, że był to poziom relatywnie niski,

Rys. 2. Zmiany wartości wskaźnika syntetycznego WGI w krajach UE-10
Źródło: opracowanie własne na podstawie Worldwide... 2024

gdyż wynosił średnio 7,59 przy maksymalnej możliwej wartości 15,0. Najniższe wartości wskaźnika występowały w takich krajach jak Bułgaria i Rumunia, co przy wartościach nieprzekraczających 2,0 oznacza warunki destabilizujące jakość rządzenia. Relatywnie niską jakością rządzenia charakteryzowały się Węgry.

Jakość rządzenia – jak wynika z badań Dobrowolskiej i współautorów (2023) – jest istotna z punktu widzenia determinant napływu BIZ. Najważniejszą ze zmiennych częściowych jest jakość regulacji, która mierzy postrzeganie zdolności rządu do formułowania i wdrażania rozsądnych polityk i przepisów, które umożliwiają i promują rozwój sektora prywatnego. Ponadto ważna jest praworządność, która odzwierciedla postrzeganie zakresu, w jakim podmioty mają zaufanie do zasad społecznych i ich przestrzegają, oraz wolność słowa i odpowiedzialność, które odzwierciedlają postrzeganie zakresu, w jakim obywatele danego kraju są w stanie przestrzegać tych zasad, obywatele danego kraju są w stanie uczestniczyć w wyborze swojego rządu, a także wolność słowa, wolność zrzeszania się i wolne media.

Podsumowanie

W artykule skupiono się na zmianach wartości napływu BIZ do grupy krajów UE-10 ze względu na znaczenie dla kształtowania możliwości rozwojowy gospodarek tych krajów inwestycji zagranicznych w ww. formie oraz ze względu na niestabilne warunki gospodarowania w ostatnich latach. Spowolnienie międzynarodowych przepływów kapitałowych, szczególnie w postaci BIZ, było zauważalne jednak już przed pandemią, a pandemia Covid-19 tylko pogłębiła ten trend. W 2020 r. Unia Europejska doświadczyła radykalnego spadku BIZ, w tym szczególnie m.in. na Słowacji. Jednak niektóre państwa, jak Bułgaria i Węgry, odnotowały wzrost napływu BIZ w 2020 r., a Polska utrzymała poziom inwestycji na podobnym poziomie jak w 2019 r. Po pandemii, w latach 2022-2023, napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych do krajów europejskich, szczególnie w UE, charakteryzował się dalszymi spadkami, wyraźnie widoczne problemy z napływem BIZ wystąpiły w krajach takich jak Słowacja i Słowenia. Z kolei Estonia, dzięki liberalnej polityce inwestycyjnej, zanotowała wyjątkowo wysoki wzrost napływu BIZ. Jednak pomimo kilkukrotnego wzrostu w 2022 r., wartość BIZ nie osiągnęła w tym kraju poziomu sprzed okresu pandemii.

W 2024 r. nadal przewiduje się, że trudne warunki inwestycyjne, w tym słabe perspektywy wzrostu, napięcia geopolityczne i zmiany w łańcuchach dostaw mogą wpłynąć na politykę inwestycyjną przedsiębiorstw. Jednocześnie w 2023 r. wśród 79 krajów o najbardziej złożonych regulacjach znalazło się aż 7 z 10 krajów Europy Środkowo-Wschodniej (UE-10). We wszystkich analizowanych latach najbardziej złożonymi regulacjami charakteryzowała się Polska. Jednak podobnie

jak w Czechach sukcesywnie są one coraz mniej złożone, co potwierdzają z roku na rok dalsze miejsca w rankingu. Krajami, które charakteryzują się sukcesywnie zwiększającym się stopniem złożoności regulacji, są głównie: Węgry, Bułgaria i Rumunia – jednak jednocześnie są to regulacje charakteryzujące się niższym stopniem złożoności niż w Polsce. Wśród regulacji odnoszących się bezpośrednio do BIZ szczególne miejsce zajmuje coraz powszechniejsze zjawisko wzrostu *screeningu* BIZ przez państwa rozwinięte w odpowiedzi na zagrożenia geopolityczne, w kierunku zwiększenia kontroli inwestycji z Rosji i Białorusi. W ramach regulacji UE zmiany w polityce kontroli BIZ mają na celu ochronę interesów strategicznych Unii, co jednak prowadzi do ograniczeń w napływie inwestycji do niektórych krajów członkowskich i pogorszenia relacji z krajami trzecimi. Elementem kształtującym warunki do podejmowania BIZ jest także jakość rządzenia. Pod względem jakości regulacji rządowych Estonia pozostaje liderem, podczas gdy w krajach takich jak Bułgaria, Rumunia i Węgry jakość rządzenia kształtuje się na niższym poziomie, co wpływa na postrzeganą atrakcyjność tych państw dla inwestorów.

Bibliografia

- ADAROV, A. | STEHRER, R. (2021), Implications of foreign direct investment, capital formation and its structure for global value chains, [in:] *The World Economy* 44 (11), 3246-3299.
- BAJZÍKOVÁ, E. | NOVÁČKOVÁ, D. | VNUKOVÁ, J. (2023), Significant Investment and Screening of Foreign Investment in Slovakia, [in:] *International Investment Law Journal* 3 (2), 133-145.
- BELJIĆ, M. | GLAVAŠKI, O. | PEJČIĆ, J. (2023), The Impact of Corporate Income Tax on FDI Inflow in Emerging EU Economies, [in:] *Facta Universitatis, Series: Economics and Organization* 20 (1), 39-52.
- BITZENIS, A. P. (2007), Determinants of Foreign Direct Investment: Evidence from Multinationals in the Post-crisis Era of Bulgaria in the Late 1990s, [in:] *Southeast European and Black Sea Studies* 7 (1), 108-109.
- CAMPOS, N. | KINOSHITA, Y. (2003), Why Does FDI Go Where it Goes? New Evidence from Transition Economies, [in:] *IMF Working Paper* 228, 1-31.
- CUI, L. | XU, Y. (2019), Outward FDI and profitability of emerging economy firms: Diversifying from home resource dependence in early stage internationalization, [in:] *Journal of World Business* 54 (4), 372-386.
- DISDIER, A. C. | MAYER, T. (2004), How different in Eastern Europe? Structure and determinants of location choices by French firms in Eastern and Western Europe, [in:] *Journal of Comparative Economics* 32 (2), 280-296.
- DOBROWOLSKA, B. | DOROŻYŃSKI, T. | KUNA-MARSZALEK, A. (2023), The Quality of Governance and Its Impact on FDI Inflows. A Comparative Study of EU Member States, [in:] *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe* 26 (3), 7-30.
- DOLLAR, D. | HALLWARD-DRIEMEIER, M. | MENGISTAE, T. (2006), Investment Climate and International Integration, [in:] *World Development* 34 (9), 1498-1516.
- DUASA, J. (2007), Malaysian foreign direct investment and growth: does stability matter?, [in:] *Journal of Economic Cooperation Among Islamic Countries* 28 (2), 83-98.
- GORYNIA, M. | TRĄPCZYŃSKI, P. (2023), Wybrane problemy gospodarcze Polski – perspektywa wewnętrzna i perspektywa międzynarodowa, [w:] *Nauka* 1, 59-76.

- GROZNYKH, R. | MARIEV, O. | PLOTNIKOV, S. | et al. (2020), The Role of Political Stability in Foreign Direct Investment Attraction: Cross-Country Analysis, [in:] *Proceedings of CBU in Economics and Business* 1, 76-83.
- HAINI, H. | LOON, P. | RAIMI, L. (2023), Does export structure enhance the growth gains from foreign investment? Evidence from the ECOWAS region, [in:] *International Journal of Development Issues* 23 (2), 190-211.
- IMBRUNO, M. | PITTIGLIO, R. | REGANATI, F. | et al. (2024), Global value chains and inward FDI: An empirical investigation of European firms, [in:] *The World Economy* 7 (10), 4250-4276.
- JASINIAK, M. (2014), Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w Polsce w warunkach międzynarodowego kryzysu gospodarczego, [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia* 67, 793-802.
- JAWOREK, M. | KARASZEWSKI, W. | KUCZMARSKA, M. (2020), Pandemic risk: doesn't it really matter? Foreign direct investment after COVID-19, [in:] *Economics and Law* 19 (2), 275-290.
- JAWOREK, M. | KARASZEWSKI, W. | KUCZMARSKA, M. (2022), Risk perception in practice of Polish MNCs in Kazakhstan during COVID-19 time, [in:] *Economics and Law* 21 (3), 583-601.
- JAWOREK, M. | KARASZEWSKI, W. | KUCZMARSKA, M. (2023), Determinants of foreign direct investment in the Kujawsko-Pomorskie voivodeship from 2000 to 2022: An evaluation based on empirical research, [in:] *Scientific Papers of Silesian University of Technology* 192, 385-399.
- KALSIE, A. | DHAMIJA, J. | ARORA, A. (2020), The Measure of Financial Stability and its Impact on Foreign Direct Investment: Evidence from BRIC Nations, [in:] *International Journal of Accounting & Finance Review* 5 (2), 80-93.
- KARASZEWSKI, W. (2004), Bezpośrednie inwestycje zagraniczne. Polska na tle świata. Toruń, 72-73.
- KELLARD, N. | KONTONIKAS, A. | LAMLA, M. | et al. (2020), Risk, financial stability and FDI, [in:] *Journal of International Money and Finance* 120, 102232.
- KINDA, T. (2010), Investment climate and FDI in developing countries: firm-level evidence, [in:] *World Development* 38 (4), 498-513.
- KISIEL, R. | LIZIŃSKA, W. | MARKS-BIELSKA, R. | et al. (2016), Atrakcyjność inwestycyjna i klimat dla bezpośrednich inwestycji zagranicznych, [w:] Karaszewski, W. (red.), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w wybranych województwach Polski – analiza porównawcza*. Toruń, 202-205.
- KOLARZ, S. (2023), Niedostateczne monitorowanie zagranicznych inwestycji w UE, [w:] *Biuletyn PISM* 43 (2664), 1-2.
- KUREČIĆ, P. | KOKOTOVIĆ, F. (2017), The Relevance of Political Stability on FDI: A VAR Analysis and ARDL Models for Selected Small, Developed, and Instability Threatened Economies, [in:] *Economics* 5, 1-18.
- LIZIŃSKA, W. (2012), Klimat inwestycyjny jako czynnik bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Polsce. Olsztyn etc.
- LIZIŃSKA, W. | SOBOL, D. | RÜTELIONÉ, A. (2024), Internationalisation of science and technology parks and the stage of their life: The Central European perspective. Equilibrium, [in:] *Quarterly Journal of Economics and Economic Policy* 19 (2), 549-590.
- LIZIŃSKA, W. | ŻRÓBEK-RÓŻAŃSKA, A. (2007), Polskie bezpośrednie inwestycje zagraniczne – nowy etap rozwoju inwestycji (na przykładzie Litwy i Ukrainy), [w:] Karaszewski, W. (red.), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w budowaniu potencjału konkurencyjności przedsiębiorstw i regionów*. Toruń, 125-138.
- NEUMANN, R. | TABRIZY, S. S. (2021), Exchange Rates and Trade Balances: Effects of Intra-Industry Trade and Vertical Specialization, [in:] *Open Economies Review* 32, 613-647.
- ONAH, B. C. | AMUKA, J. I. | ASOGWA, F. O. | et al. (2022), Does Incentive Improve Export Performance of Firms? An Evidence, [in:] *Journal of Economics, Finance and Accounting Studies* 4 (1), 437-444.
- OZIEWICZ, E. (1998), Zagraniczne inwestycje bezpośrednie w rozwoju gospodarczym krajów Azji Południowo-Wschodniej (ASEAN). Gdańsk etc.

- PAKUŁSKA, T. | PONIATOWSKA-JAKSCH, M. (2004), Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w Europie Środkowo-Wschodniej. Koncentracja kapitału zagranicznego w Polsce. Warszawa etc.
- PERA, B. (2012), Bezpośrednie inwestycje zagraniczne Unii Europejskiej a globalny kryzys gospodarczy, [w:] *Studia Ekonomiczne. Międzynarodowe stosunki gospodarcze – integracja regionalna w Europie i na świecie* 123, 139-150.
- PIOTROWSKA-TRYBULL, M. (2005), Perspektywy bezpośrednich inwestycji zagranicznych w województwie kujawsko-pomorskim, [w:] Karaszewski, W. (red.), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne w województwie kujawsko-pomorskim (stan, znaczenie dla gospodarki województwa, stymulanty i destymulanty napływu)*. Toruń, 197-198.
- REUBER, G. | CROKELLE, H. | EMERSEN, M. | et al. (1973), *Private Foreign Investment in Development*, [in:] *Development Centre of the OECD*. Oxford, 112-122.
- RYNARZEWSKI, T. | ZIELIŃSKA-GŁĘBOCKA, A. (2006), *Międzynarodowe stosunki gospodarcze. Teoria wymiany i polityki handlu międzynarodowego*. Warszawa etc.
- SCHOLVIN, S. (2023), *Harnessing Global Value Chains for Regional Development*, [in:] *Economic Geography* 99, 551-552.
- SENIUK, N. | FABUS, M. (2023), *Theory of the Firm, FDI, and Development in the Light of the Global Challenges: Modern Firms in the Era of Digitalisation and Green Transition*, [in:] Dinçsoy, M. O. | Can, H. (eds.), *Optimizing Energy Efficiency During a Global Energy Crisis*. Hershey, 307-326.
- SIMON, K. | GOMBOS, K. (2021), *National Security Review of Foreign Investments in Hungary*, [in:] *Danube* 12, 77-91.
- Slovakia... (2024), *Slovakia – early stages of the new FDI regime*, [in:] <https://www.twobirds.com/en/insights/2024/slovak-republic/slovakia-%E2%80%93-early-stages-of-the-new-fdi-regime> (accessed: 14.12.2024).
- SOKHANVAR, A. | JENKINS, G. P. (2022), *Impact of foreign direct investment and international tourism on long-run economic growth of Estonia*, [in:] *Journal of Economic Studies* 49 (2), 364-378.
- Strengthening... (2022), *Strengthening FDI and SME Linkages in the Slovak Republic*, [in:] https://www.oecd.org/en/publications/strengthening-fdi-and-sme-linkages-in-the-slovak-republic_972046f5-en.html (accessed: 15.10.2024).
- The Global... (2020-2024), *The Global Business Complexity Index*, [in:] <https://www.tmf-group.com/globalassets/pdfs/publications/gbci/global-business-complexity-index-2024-english-tmf-group.pdf> (accessed: 10.11.2024).
- UMIŃSKI, S. | NAZARCZUK, J. M. | BOROWICZ, A. (2023), *The role of foreign-owned entities in building economic resilience in times of crisis: The case of European digital and technologically-intensive firms during the Covid-19 pandemic*, [in:] *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy* 18 (3), 751-777.
- WEI, S. J. (2000), *How taxing is corruption on international investors?*, [in:] *Review of Economic and Statistics* 82 (1), 1-11.
- WITKOWSKA, J. (2020), *Screening bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Unii Europejskiej: konsekwencje dla stosunków zewnętrznych*, [w:] *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe* 23 (1), 19-36.
- WITKOWSKA, J. (2022), *Bezpośrednie inwestycje zagraniczne a równoważenie rozwoju Unii Europejskiej: aspekty ekologiczne*, [w:] Wysokińska, Z. | Witkowska, J. (red.), *Unia Europejska w procesie zrównoważonego rozwoju w warunkach pandemii COVID-19*. Łódź, 65-98.
- World... (2024), *World Investment Report – UNCTAD*, [in:] <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024> (accessed: 10.10.2024).
- Worldwide... (2024), *Worldwide Governance Indicators – World Bank*, [in:] <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators> (accessed: 30.10.2024).
- WURI, J. | WIDODO, T. | HARDI, A. (2023), *Speed of convergence in global value chains: Forward or backward linkage*, [in:] *Heliyon* 9 (7), 1-24.

DOI: 10.31648/pw.12108

JANINA SAWICKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8181-1723>

Mazovian Academy in Płock

NATALIIA SAVYTSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6569-6772>

State Biotechnological University (Kharkiv)

KATERYNA POLEVYCH

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0665-1352>

State Biotechnological University (Kharkiv)

WOMEN ON THE LABOUR MARKET: HISTORICAL TRENDS AND GENDER INEQUALITIES

ABSTRACT: The paper explores gender disparities in the global labour market through historical and contemporary perspectives, addressing the challenges and progress in female labour force participation. It highlights systemic barriers such as gender norms, discrimination, and contextual constraints, emphasizing the economic benefits of narrowing gender gaps. Utilizing frameworks like the Gender Employment Gap Index and data from the World Economic Forum's Global Gender Gap Reports, the study examines regional and temporal variations in gender equality. Particular attention is paid to the situation of women in Europe, including Poland and Ukraine. A review of the world literature helps highlight the importance of a historical perspective in economic empirical research. Historical insights reveal the influence of socio-economic systems and cultural norms, while recent case studies – such as Ukraine during wartime – illustrate shifts in female economic roles. The paper underscores the critical role of integrated policy measures – from education and healthcare to childcare provision – in achieving economic gender parity.

KEYWORDS: labour market, women employment, gender gaps, historical perspective

Introduction

Equality is the goal of democracy, so the task of a democratic state is to guarantee equality of opportunity for all citizens in social, political and economic life. Since groups at particular risk of unequal treatment are present in every society, measures are taken to level the playing field for those facing discrimination on any grounds. Discrimination can occur either on the basis of gender, age, race, nationality, disability, religion, sexual orientation, etc.

Across the world, women face lower earning opportunities compared to men. Women are less likely to be in the market labour force and have fewer opportunities for business expansion or career advancement.

The World Bank estimates, using the Gender Employment Gap Index (GEGI), that countries could gain up to 20 per cent of their GDP per capita if women were employed at the same rate as men do, see (Halim | O'Sullivan | Sahay 2023). Word Bank analyzing case studies and good practises over the globe offers for policy makers some lessons that legal reforms are an important requirement for promoting Labour Force Participation Rate (LFPR indicator – the ratio between the total labour force divided by the total working age population) but this is not enough. They need to be complementary for example, with parental leave, childcare provision, etc. Effective communication and 'mainstreaming' of such reforms are also needed to stimulate change.

Norms are a constraint in all contexts, particularly in countries where Female Labour Force Participation (FLFP) is stagnant or declining. (FLFP includes women's participation in wage employment, self-employment, casual work and family home work – both paid and unpaid. It does not include unpaid domestic and care work). Addressing one constraint is often necessary but insufficient. Measures that address multiple pressures (including norms) have the potential to shift women and economies to a new equilibrium. A lack of evidence on cost-effectiveness makes it difficult to compare alternative strategies in a context of limited budgetary resources. The level and growth of FLFP is affected by regional differences and existing conditions. Shifts in the demand for women's labour can generate an increase in supply. Economy wide demand shocks can also erode restrictive norms around women's outside the home and boost their human capital. Investing more in girls human capital is important. However, it is often not enough to translate this into employment. However, expanding girls' and women's access to quality education and health care should remain a top priority in economic and social policies (Halim | O' Sullivan | Sahay | 2023).

Female labour force participation is constrained by a variety of demand-side, supply-side and contextual barriers:

- demand side barriers include a mismatch between the skills and education required for available jobs, gender gaps and discrimination in hiring and retention, and a lack of benefits with inadequate support for care, maternity leave, re-entry programmes and career advancement;
- supply side barriers include time constraints related to childcare and domestic work, and mobility limitations related to work outside the home. Gender differences in endowments – including technical and socio-emotional skills, assets and networks;

- contextual factors include social and cultural norms, restrictive policies and laws, and the risk and incidence of gender-based violence, particularly sexual harassment in the workplace. These factors reinforce each other as well as supply and demand constraints.

1. Economic and leadership gender inequalities

Given the significant role of labour in the economy and the consequent impact on individual and family living standards, the gender approach is popular in economic and social science research. Over the past few decades, the proportion of women employed in wage labour has increased significantly in many developed economies. This represents a significant change in the labour market. However, gender inequalities persist in most countries and regions. Inequalities in the global labour market are mainly characterised by lower female labour force participation rates and lower wages (gender gap). The barriers to equality at work described by T. Rees remain relevant and have a negative impact on women's experience of paid work. Reducing the gender pay gap is therefore a key priority for gender policy at both EU and national level. At EU level, narrowing the gender gap is a priority in the fight against female poverty until 2025 (EC 2020). The question arises: why is it so difficult for countries with high levels of economic development to overcome the gender gap?

Some researchers try to answer the question from a historical perspective: how is it that the socio-economic environment, the political system, cultural norms, religions, expectations for the future shape the present? (Goldin 1990; 2021; Olivetti | Ngai 2015). Others have shown how social norms, differences in family-friendly policies, and women's representation in politics influence cross-country heterogeneity in overcoming gender gaps (Campaña | Gimenez-Nadal | Velilla 2023; Sumer | Altan 2022).

The labour population activity should to be a topic of interest economists and sociologists research because of its significant importance for the state economy and for the living standards of individuals and families. The results of many studies can inform and guide economic and social policy makers at different levels of government and administration.

Many organizations and institutions elaborate and deliver systematic data sources suitable for international comparisons and analysis. The World Economic Forum has published annual Global Gender Gap Reports since 2006. The reports include the Global Gender Gap Index (GGGI). The GGGI is published annually and provides data on the evolution and current state of gender parity. It covers four sub-indices: economic participation and opportunity, educational attainment, health and survival, and political empowerment. The Global Gender Gap Index measures

scores on a scale of 0-100, and scores can be interpreted as the distance to parity (the percentage of the gender gap that has been closed). International cross-country comparisons provide information on progress and efforts to close these gaps over time. The data cover more than one hundred countries in all continents of the world.

Looking at the 101 countries covered continuously from 2006 to 2024, the gap has improved by +1 points to reach 68.6%. The lack of meaningful change is effectively slowing the rate of progress towards parity. Based on current data, it will take 134 years to achieve full parity, approximately five generations beyond the 2030 Sustainable Development Goal (SDG) target. What's more, the 2024 Global Gender Gap Index shows that while no country has achieved full gender parity, 97% of the states included in the last edition have closed more than 60% of their gap, up from 85% in 2006. Iceland (93.5%) is once again in first place and has led the index for a decade. It also remains the only economy to have closed more than 90% of its gender gap. Of the remaining nine economies in the top 10, eight have closed more than 80% of their gap. European economies occupy seven of the global top 10. In addition to Iceland, these are Finland (2nd, 87.5%), Norway (3rd, 87.5%), Sweden (5th, 81.6%), Germany (7th, 81%), Ireland (9th, 80.2%) and Spain (10th, 79.7%). The remaining three places are occupied by economies from East Asia and the Pacific (New Zealand, 4th, 83.5%), Latin America and the Caribbean (Nicaragua, 6th, 81.1%) and sub-Saharan Africa (Namibia, 8th, 80.5%). Lithuania (11th, 79.3%) and Belgium (12th, 79.3%) dropped out of the top 10, while Spain and Ireland climbed +8 and +2 places respectively to join the top performers in 2024 (June 2024 Global Gender Gap Report 2024). Since 2006, the sub-indices have shifted at different rates. Overall, the most significant shift has occurred in the political empowerment index, where parity has increased by a total of 8.3 percentage points over the last 18 GGGRs to 22.8%. Health and survival is the only sub-indicator to show a moderate decline. With the evolving pace of each sub-indicator affecting its respective timeline to parity, this year's results have extended the wait for parity in educational attainment to 20 years, political empowerment to 169 years, and economic participation and opportunity to 152 years. The time to close the gender gap in health and survival remains undefined (June 2024 Global Gender Gap Report 2024).

2. Political power inequalities

In the 18th and 19th centuries, women did not have the right to vote or sit in parliaments. In the decades since the Second World War, women have become much better represented in almost all countries, gaining the right to vote and be elected, and more often reaching the highest political office in their country. However, women still do not have the right to vote everywhere, they are a minority of parliamentarians in most countries, and female political leaders remain rare. According to the Inter-Parliamentary Union (IPU), the world average for the

percentage of seats held by women in all parliaments is 27% as of 01.09.2024. Table 1. shows the regional averages for the percentage of seats held by women in different parliaments.

Table 1. Regional averages of the percentage of seats held by women in parliaments

Region	Lower chamber and unicameral (%)	Upper chamber (%)	All chambers (%)
Americas	35.2	36.6	35.5
Europe	31.8	31.5	31.7
Sub-Saharan Africa	27.2	26.9	27.2
Asia	21.5	22.5	21.6
Pacific	19.4	49.4	22.5
Middle East and North Africa	17.9	11.7	16.6

Source: Global and regional averages of women in national parliaments, [in:] https://data.ipu.org/women-averages/?date_month=9&date_year=2024 (accessed: 05.04.2025).

Gender quotas are extremely important for equalizing parity, especially for parliaments in young democracies. For example, Ukraine has seen progress. In the parliament of the last convocation in 2019, 21% are women. This figure is much better than in 2012, when it was about 10%, and in 2014, when it was more than 11%. This is the result of the consistent implementation of gender policy in Ukrainian legislation. In addition to introducing gender quotas in party election lists at 40%, the state has increased responsibility for domestic and gender-based violence. It also ratified the Istanbul Convention.

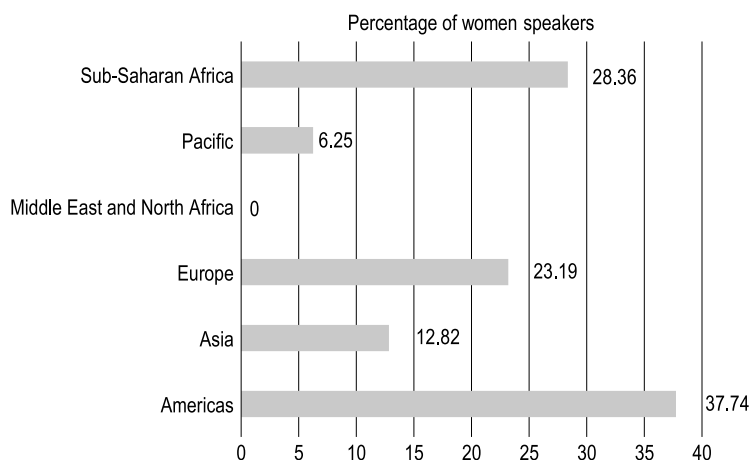

Figure 1. Global and regional percentages of women presiding officers in national parliaments
Source: Women Speakers: Global and regional percentages, [in:] <https://data.ipu.org/speakers-percentages/> (accessed: 05.04.2025).

Progress in women's political representation has been limited and uneven. In only a few dozen countries do women make up around half of all representatives. In many, women parliamentarians are a small minority. In a few, there are none. For example, in countries in the Middle East and North Africa, the figure is zero (Figure 1).

Women's political representation in parliament is important, but so is their representation in a country's highest political office (Herre 2024).

In the Pacific and Asia, the representation of women leaders in parliament leaves much to be desired – 6, 25% and 12.82% (Women speakers: global and regional percentages). Even in Europe, the stated goal of 40% of women in decision-making bodies across the EU is not yet achievable. Fewer women hold the highest position of chief executive – head of state or head of government. The world has come a long way towards political equality, but many gaps remain.

3. Women's economic power

The prospects for improving the position and growth of women's economic power, and increasing their role in management are not optimistic. McKinsey's research on the representation of women in governance bodies shows fluctuations in this indicator from 22 to 30% and a downward trend on a global scale (ESG report 2023).

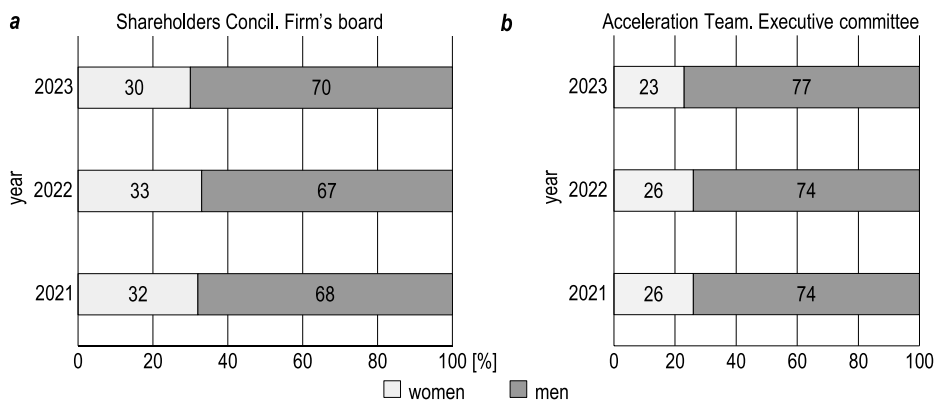

Figure 2. Representation of women in global governance bodies

Source: <https://www.mckinsey.com/~/media/mckinsey/about%20us/social%20responsibility/2023%20esg%20report/mckinsey-2023-esg-report.pdf> (accessed: 05.04.2025).

The share of women in the management boards of companies (board of shareholders) in 2021, 2022 was 26%, in 2023 – 23%. The share in executive committees (decision acceleration team) in 2021 – 32%, 2022 – 33%; 2023 – 30% (ESG Report 2023).

The situation in the EU strata is slightly better than the global average. According to Eurostat, women accounted for just over a third (35%) of managers in the EU in 2021. The highest proportions of women in this position were observed in Latvia (46%), Poland and Sweden (both 43%), and Estonia (41%) (The life of women and men in Europe 2022 interactive edition).

Turbulence during the pandemic period and prolonged crises in the world economy in recent years, also have an impact. The war in Ukraine has demonstrated a situation where gender inequality is decreasing. The findings of Claudia Goldin's study are of particular relevance to Ukraine see (Libanova 2023). The country is suffering from war and economic shock. Under such conditions, the role of women's labor is growing due to a significant reduction in the supply of male labor and a rapid increase in demand for women's labor both during the war and in the post-war reconstruction processes. Significant reserves for increasing labor supply are associated with the growth of women's economic activity and changes in women's roles, even in traditionally male professions (public transport drivers, etc.). This requires the creation of conditions, including political and social support, for combining intra-family and extra-family responsibilities.

After the outbreak of war, millions of women had to leave their homes and change their lives. Women had to learn to adapt to fulfil their social roles under martial law. The war led to internal migration and forced exodus from the war, with more than 6 million people leaving for other countries (Ukraine Refugee Situation 2024). The war also led to the relocation of businesses. Among internally displaced women entrepreneurs, approx: 15% have started a business in a new location, 20% have already relocated their business, and 20% are planning to relocate (Gender Profile 2023).

Nearly 24% of newly created businesses in 2023 are owned by women. In total, there are almost one million active commercial companies registered in Ukraine. On average, women own only 18% of enterprises, only 7% of large enterprises are owned by women, and another 11% are mixed (where both women and men are owners). The situation is different in small businesses, for example, 20% of farms are run by women, and almost 27% of organic farm managers are women (Gender Profile 2023). In other words, the scale of women's enterprises is mainly micro, small and medium enterprises. There is a pattern: the smaller the capital of the business, the smaller the gender gap. Among the top economic sectors in which women entrepreneurs start businesses are: auditing and accounting, education, tourism, health care, and retail trade.

The war and modern business practices are changing stereotypes and old trends. A typical portrait of a Ukrainian entrepreneur during the war is a woman aged 36, with about 6 years of business experience, low trust in the state and credit, who started her own business for self-realization.

While the adoption of economic policies to advance gender equality has increased overall, there are clear differences across regions not only in the adoption of regulations, but also in access to instruments and implementation in practice (known as *de facto*, *de legis* differences). Raising the required resources to close the gap requires a fundamental mindset to recognize gender parity as an engine for new, high-quality, sustainable growth.

Encouragingly, policy developments in the care economy signal a growing recognition of the economic value of the women caring roles.

Companies' and government's efforts to improve gender parity are gaining momentum, leading to increased productivity, adaptability to change and more innovations. Gender parity then, should be treated as a competitive advantage in the macroeconomic and business environment.

4. Developing gender gaps in the global labour market

Parity in labour force participation has continued to improve globally to reach 65.7% for the constant sample of economies tracked since 2006 – and a aggregate score of 66.7% for those included in 2024 alone. However, remain regional differences which show that while women's labour force participation is recovering at the global level, parity is progressing at very different rates. However, the sustainability of this trend remains uncertain. Global unemployment is expected to rise in low-income economies, and the jobs gap, a broader measure of job seekers, also includes a disproportionate number of women.

In the World Economic Forum's GGGR 2024, in section on workforce representation and leadership, data shows that in 2024, women's representation in the workforce remain below that of men across all industries and economies, with women making up 42% of the global workforce and 32% of senior leadership positions. While women are close to filling almost half of entry-level positions, they will only make up a quarter of leadership positions. (Global Gender Gap Report 2024).

Economic development does not guarantee the disappearance of inequalities in the labour market. We can take two high-income regions as an example: the Scandinavian countries and Saudi Arabia. The hypothesis that increasing GDP goes hand in hand with increasing women's empowerment is false in these examples.

Equality policies enforced by political bodies do not always lead to the elimination of inequality. Enforcing legislation alone is not enough. As an example we can observe differences in member EU countries under common equality policy regulations. Gender pay gap statistics for the EU are collected every 4 years. In 2022, the value of the gender pay gap averaged 12.7% (Figure 3).

The highest rate in the EU was recorded in Estonia (21.3%) and the lowest in Luxembourg (-0.7%) (Gender pay gap statistics 2022). In practice many regional differences can be observed.

Analyzing the literature we can notice that the use of short-term empirical data for econometric modelling studies could also lead to misleading conclusions about the women work and factors influencing their economic and social roles. Literature review, research analyzes and comparisons, should begin with a presentation of the Claudia Goldin achievements, professor from Harvard USA, the 2023 Nobel Prize winner in economic sciences (she is the first woman in this discipline).

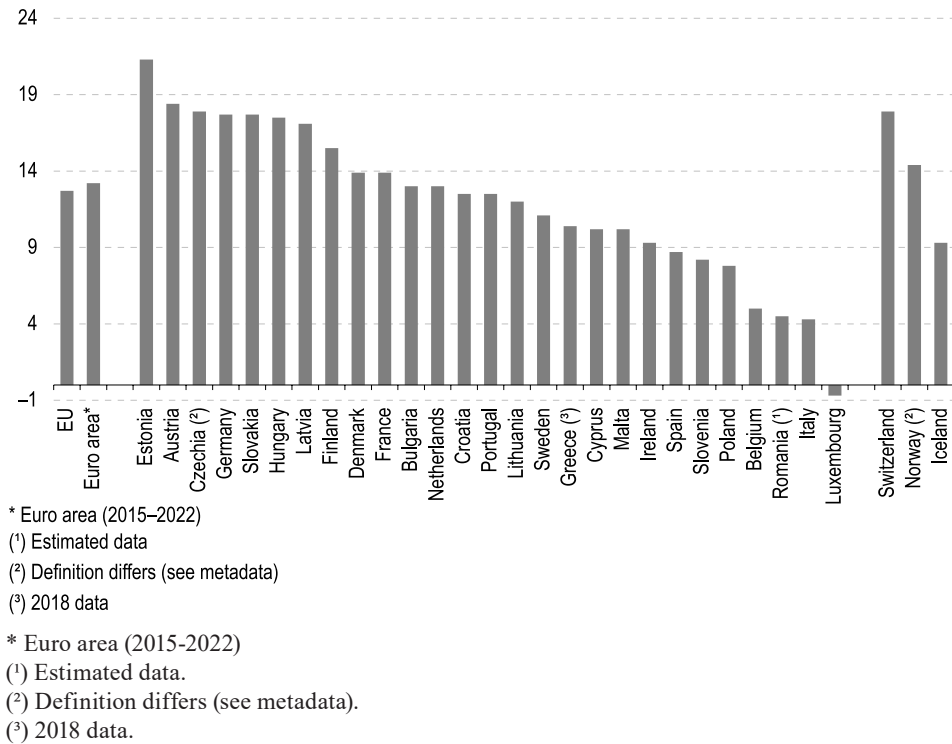

Figure 3. Gender pay gap in EU countries

Source: Eurostat (online data code: sdg_05_20), Gender pay gap statistics (2022),
 [in:] https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Gender_pay_gap_statistics
 (accessed: 05.04.2025).

The Alfred Nobel Prize Committee on Economics announced that Nobel price too C. Goldin is “for having advanced our understanding of women’s labour market outcomes” (Andersson | Enfo | Hjalmarsson et al. 2023). Goldin’s works published since the 1960s, concern the issue of women labour force participation and its’ determinants from a historical perspective. Goldin years-long empirical research involved searching in archives for gathering statistics and historical facts from

more than 200 years of the U.S. history, to prove, that women's labour market participation during the whole period studied, did not show an upward trend with economic growth, but formed a U-shaped curve on the axis of time. Among others, she analyzed that the reasons for this process are multiply (Goldin 1992).

The global economy is in a state of constant, sometimes revolutionary change. Historically, apart from economic downturns and crises such as pandemics and wars, it has generally been a process of socio-economic development and technological progress. One would assume that participation in the labour market should follow an upward trend. The Nobel laureate's research has shown that this is not the case.

By taking a historical perspective of more than 200 years, Goldin analysed how the situation of women changed as the US economy transform from a traditional agriculture to a modern post industrial society. Looking on statistical data she stated that women's work was under-recorded in historical sources, so by empirical and analytical studies, was able to identify patterns that not only challenged existing knowledge, but also changed the outlook on women's participation in the labour market.

Before Goldin's book published in 1990, researchers had mainly been looking at data from the twentieth century and found that there was a positive correlation between economic growth and the share of women in paid employment. In other words, as the economy grew, more women were in work. However, because there had been research on last decades data, this relationship remained unclear over a longer period of time. Goldin's first observation was that female employment rates were often misreported in historical censuses. For example, in the past it was common that married woman occupation use to be classified as 'just wife' in censuses and public records. In reality even if they were married it was not automatically the case that they didn't work. It was common for women to work alongside their husbands in agriculture or in any various forms of family business. Women also worked in home-based industries such as textiles and crafts or dairy processing, but their work was not documented in the records. Development of hand craft and homemade industries keeps women at houses.

By analyzing historical sources Goldin was able to correct the data on woman's participation in the labour market. She found that the proportion of women in the US workforce at the end of the 1890s was much higher than official statistics showed. For example, her corrections showed that the employment rate for married women was almost three times greater than that which had been recorded in censuses.

When the industrial revolution started in textile industry leads too growing demand for women work in the factories. Opposite trend evolves with development of heavy industries with growing demand for man's work. Female labour force participation declines again in the heavy industrial economies. In the period, when the economies become service oriented women participations increases.

Her research on education led to the issue of birth control, when women could delay motherhood and marriage in time to invest in education, and thus in the future. She used statistics and historical facts to show why and when more women were going to university. A hundred years ago, it was clear that a woman with a university degree had to choose between career and family. Today, there are more women in higher education than ever before, and more women want to work and be mothers at the same time. But the challenges of balancing work and family life still exist (see in: (Bloom | Canning | Fink et al. 2009; Goldin 2021; Goldin | Katz 2002).

The 20th century saw a huge shift in perceptions of gender equality, and it has been highlighted why it is so difficult to achieve real equality between women and men. Anti-discrimination laws and a conscious leadership are necessary, but they will not solve the problem. The Nobel prize-winner explains why we need to make fundamental changes in the way we work and how we value domestic and caring work if we are ever to achieve gender equality and partnership in relationships. When we study the gender gap in labour force participation or the lower pay women receive for work of equal value (the gender pay gap), we don't always get to the root causes.

It is important to note, however, that women are still over-represented in low-paid jobs, even in developed countries such as the US (where women's participation in the labour force increased dramatically in the second half of the Twentieth Century. Last decades women's college attendance exceeds that of men. In such circumstances, female childcare workers are paradoxically unable to afford childcare for their own children (Entmacher 2014).

When we study the gender gap in labour force participation, or the lower pay of women for work of the same value (the gender gap), we don't always get to the real cause see (Andersson | Enfo | Hjalmarsson et al. 2023).

Researchers from Uppsala University in their empirical studies compare women's income and wage trajectories with those of their male partners before and after parenthood. Focusing on the within-couple gap allows to control for both observed and unobserved characteristics of the spouse and to estimate both short- and long-term effects of entering parenthood. They find that 15 years after the birth of the first child, the gender gap in earnings and wages has increased by 32 and 10 percentage points respectively. (Angelov | Johansson | Lindahl 2016).

Some authors, in countries around the world, have used quantitative analysis to measure the relationship between gender equality and economic growth. Researchers hypothesised that "as economies grow, the relationship between women's participation in the labour market and GDP per capita increases". The positive relationship between gender equality and the level of GDP per capita has been observed in the countries of the Baltic Sea Region (BSR) with different levels of economic and social development. Some researchers, using econometric models, have shown that the correlation between the variables studied has become stronger from period

to period, the linear regression models they have used have shown a stronger and stronger relationship (Gdakowicz et al. 2023; Hozer-Koćmiel et al. 2017). Other researchers proof hypothesis that “greater participation of women in the labor market leads to greater economic growth”. Increased women’s activity on the labour market means a more effective allocation of human resources, better use of people’s talents (both women and men), the consequence of which is a positive impact on economic growth. Using statistical data they find that the relation between GDP per capita and female work was proved statistically significant (Dollar | Gatti 1999).

E. Boserup, in *Woman’s Role in Economic Development* (1970), presented evidence that the process of economic development (measured by GDP per capita) often affects women differently from men (Boserup 1970).

Some of the above-mentioned authors have focused on gender factors that trigger an increase in economic growth for both low- and high-income countries, leading to inclusive economic growth and that gender equality brings economic growth, but economic growth does not necessarily bring gender equality (Andersson 2010; Brashaw | Castellino | Diopet, 2013; Seguino 2000).

Matuszewska-Janica presented the results of investigation of the various factors impact on the level of male and female wages inequality. Gender Pay Gap (GPG) varied among EU countries. There were observed that on the gender pay differences influenced some factors like: feminization of employees groups, women activity rate at labour market, character of individual countries.

In the states with low women’s labour market activity (e.g. Malta, Italy) there were observed smaller wages differences between men and women. On the other hand, in the states with high rate of women’s labour market activity gender pay gap was much more bigger (Matuszewska-Janica 2014).

Mozzarelli (2023) have delivered arguments that gender issues have a interdisciplinary character. Her findings imply that gender equality has positive implications for economic and social development, and that different areas of gender equality may change in importance depending on the level of economic development. Moreover, the results reveal that gender equality is more important for Human Development Index (HDI) and social development, compared to solely economic output. The problem of the feminisation of occupations is also widely discussed in the literature (England | Allison 2007).

Empirical research at the University of the Life Sciences in Warsaw, Institute of Economics and Finance, included in Joanna Łagoda PhD dissertation conducted in two stages, the first in 2011-2013 and the second in 2018. The empirical research included a target sample of 1,000 rural households from the Mazowieckie Voivodeship and the survey questionnaire was the measurement tool. The aim of the research was to identify factors affecting women’s labour market participation and inactivity (Łagoda 2023). Her research in two types of localities – near the Warsaw agglomeration and in remote areas – does not confirm the linearity of changes

in factors affecting women's occupational position and the hypothesis that economic growth leads to progress in women's position and opportunities everywhere. This suggests that the relationship between GDP per capita and women's work and position is not simple and linear. The next hypothesis, that women's labour force participation increases as their level of formal education increases, was found to be positive. According to the respondents, factors influencing women's inactivity include: insufficient availability of nurseries and kindergartens in remote areas, too few jobs in the place of residence, the unprofitability of taking low paid jobs, high commuting costs, cultural pressures for a woman to be a housewife and perform caring functions in the family.

Summary

The analysis and literature review show that many studies attempt to identify factors affecting women's participation in the labour market and the different roles women play in the family and society. Statistical data show gender inequalities in many areas. The main determinants of gender inequality are: segregation in the labour market, feminisation of occupations (women dominate the education, health and social care sectors where wages are lower), women working more often than men, working part-time or in the informal economy without social security, having lower or no pensions. Women have difficulties in combining paid work with other household and family responsibilities. There are very large regional differences in the status and position of women around the world, caused mainly by cultural norms, customs, religions, traditions, political systems.

Drawing on frameworks like the Gender Employment Gap Index (GEGI) and insights from the World Economic Forum's Global Gender Gap Reports, it was possible to analyze the systemic barriers women face. The analysis incorporates historical trends, including Claudia Goldin's Nobel Prize winning research on the U-shaped trajectory of female workforce involvement in the U.S. within the two centuries period. Goldin's work, alongside other empirical studies, underscores the complex interplay between industrial shifts, educational access, and cultural norms in shaping women's economic roles.

The regional and temporal variations, were analyzed including case studies like Ukraine during wartime, to illustrate shifts in female economic participation. Persistent disparities, such as the gender pay gap, occupational feminization, and challenges in balancing professional and domestic responsibilities, are addressed. Quantitative evidence confirms that while gender equality fosters economic growth, the reverse is not necessarily true. The research advocates for integrated policy measures targeting structural barriers, such as wage disparities, childcare access, and societal norms, as essential for achieving inclusive economic development and closing gender gaps.

References

- ANDERSSON, A. (2010), The Effect of Increased Gender Equality on Economic Growth in Developing Countries, [in:] <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:390585/FULLTEXT01.pdf> (accessed: 05.04.2025).
- ANDERSSON, T. | ENFO, K. | HJALMARSSON, R./ SVENSSON, J. (2023), The Alfred Nobel Prize Committee on Economics, The Prize in Economic Sciences, The Royal Swedish Academy of Sciences, [in:] www.kva.se/.
- ANGELOV, N. | JOHANSSON, P. | LINDAHL, E. (2016), Parenthood and the Gender Gap Pay, [in:] *Journal of Labor Economic* 34, 545-579.
- BLOOM, D. E. | CANNING, D. | FINK, G. | FINLAY, J. E. (2009), Fertility, female labour force participation and the demographic dividend, [in:] *Journal of Economic Growth* 14 (2), 79-101.
- BOSERUP, E. (1970), *Woman's Role in Economic Development*, [in:] New York, NY.
- BRASHAW, S. | CASTELLINO, J. | DIOPET, B. (2013), *Women's Role in Economic Development: Overcoming the Constraints*. Sustainable Development Solutions Network, [in:] https://www.post2020hlp.org/wp-content/uploads/docs/Bradshaw-Castellino-Diop_Womens-Role-in-Economic-Development-Overcoming-the-Constraints.pdf (accessed: 11.04.2025).
- CAMPAÑA, J. C. | GIMENEZ-NADAL, J. I. | VELILLA, J. (2023), Measuring Gender Gaps in Time Allocation in Europe. *Social Indicators Research* 165, 519-553, [in:] <https://doi.org/10.1007/s11205-022-03026-0> (accessed: 11.04.2025).
- DOLLAR, D. | GATTI, R. (1999), *Gender Inequality, Income and Growth: Are Good Times Good For Women?* [in:] World Bank Working Paper No. 1. Development Research Group, The World Bank: Washington, DC, USA.
- EC (2020), Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020-2025. COM(2020) 152 final, [in:] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0152> (accessed: 05.04.2023).
- ENGLAND, P. | ALLISON, P. D. | WU, Y. (2007), Does bad pay cause occupations to feminize, Does feminization reduce pay, and How can we tell with longitudinal data? [in:] *Social Science Research* 36, 1237-1256.
- ENTMACHER, J. et al. (2014), *Underpaid and overworked: Women in Low-Wage Jobs*. Washington, DC: National Women's Law Center.
- GDAKOWICZ, A. | GUZOWSKA, M. | HOZER-KOĆMIEL, M. | GRACZ, L. (2023), Gender Equality and Economic Growth in BSR and EAP Countries: A Quantitative Approach [in:] *European Research Studies Journal* XXVI (1), 354-378.
- Gender pay gap statistics, [in:] https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Gender_pay_gap_statistics (accessed: 05.04.2023).
- Gender Profile of the Country Ukraine (2023), [in:] https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2024/03/eu4genderhelpdesk_ukrainegenderprofile_2023-cgp_ukr_v5.pdf (accessed: 05.04.2025).
- Global and Regional Averages of Women in National Parliaments, (2024), [in:] https://data.ipu.org/women-averages/?date_month=9&date_year=2024 (accessed: 05.04.2025).
- GOLDIN, C. D. (1990), *Understanding the Gender Gap: Economic History of American Women*. Oxford.
- GOLDIN, C. (1992), *Understanding the Gender Gap: Economic History of American Women*. Oxford.
- GOLDIN, C. | KATZ, L. F. (2002), The power of the pill: Oral contraceptives and women's career and marriage decisions. [in:] *Journal of Political Economy* 110 (4), 730-770.
- GOLDIN, C. (2021), *Career and Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton.
- HALIM, B. | O' SULLIVAN, M. B. | SAHAY, A. (2023), *Increasing female labour force participation*, [in:] World Bank Group Gender Thematic Notes Series. Washington, DC: World Bank Group.

- HERRE, B. (2024), Women have made major advances in politics – but the world is still far from equal, [in:] <https://ourworldindata.org/women-political-advances> (accessed: 05.04.2025).
- HOZER-KOĆMIEL, M. | RUMIŃSKA-ZIMNY, E. (2017), The relationship between gender equality and economic growth of the BSR, [in:] *Women and Business* 1-4, 2-12, 44-54.
- Global Gender Gap Report 2024, [in:] <https://www.weforum.org/publications/gender-gap-report-2024/>. (accessed: 11.04.2025).
- MATUSZEWSKA-JANICA, A. (2014), Wages inequalities between men and women: Eurostat ses metadata analysis applying econometric models, [in:] *Quantitative Methods in Economics* XV (1), 113-124.
- MOZZARELLI, M. (2023), The Impact of Gender Equality on Economic Performance: A Comparative Analysis of Economies at Different Levels of Development, [in:] *Kent Economics Undergraduate Research Journal* 2, 1-23.
- LIBANOVA, E. M. (2023), Gender differences in the labour market: Claudia Goldin's lessons for Ukraine, [in:] *Visnik Nacionalnoi Akademii Nauk Ukraini* 12, 47-60, [in:] <https://doi.org/10.15407/visn2023.12.047> (accessed: 05.04.2025).
- LAGODA, J. (2023), Economic and social determinants of professional activity of women in rural areas of the Mazowieckie voivodship. Typescript of doctoral thesis in the library of the Warsaw University of Life Sciences.
- OLIVETTI, C. | NGAI, R. (2015), Structural Transformation and the U-Shaped Female Labour Supply, [in:] *Meeting Papers 1501. Society for Economic Dynamics*.
- SEGUINO, S. (2000), Gender Inequality and Economic Growth: A Cross-Country Analysis, [in:] *World Development* 28 (7), 1211-1230.
- State Strategy (2022), State Strategy for Ensuring Equal Rights and Opportunities of Women and Men for the period up to 2030, [in:] <https://www.kmu.gov.ua/news/uriadom-skhhvaleno-derzhavnu-stratehiu-zabezpechennia-rivnykh-prav-ta-mozhlyvostei-zhinok-i-cholovikiv-na-period-do-2030-roku> (accessed: 05.04.2025).
- SUMER, I. | ALTAN, M. (2022), Examining the Relationship Between the Level of Development of Countries and the Participation of Women in the Labor Market, [in:] *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences* 12 (2), 626-642.
- REES, T. (2022), Women and the Labour Market, [in:] <https://doi.org/10.4324/9781003304944> (accessed 5.04.2025).
- The life of women and men in Europe (2022), Interactive edition, [in:] <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/womenmen/bloc-2c.html?lang=en> doi: 10.2785/10023 (accessed: 11.04.2025).
- Ukraine Refugee Situation, (2024), [in:] <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (accessed: 05.04.2025).
- Women Speakers: Global and regional percentages, (2024), [in:] <https://data.ipu.org/speakers-percentages/> (accessed: 05.04.2025).

**SPOŁECZEŃSTWO,
STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE,
KOMUNIKACJA**

DOI: 10.31648/pw.12115

MIROSLAW MINKINA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2391-314X>

University of Siedlce

NEW CHALLENGES TO INTELLIGENCE COMMUNITIES

ABSTRACT: This article deals with the changing situation of intelligence communities. The author explains the main reasons for breaking the monopoly of the state on information. The research was performed from a positivist and post-positivist perspective and it considers the so-called mainstream theories. For its purposes, a system analysis was included as well as references were made to the genesis of the information flow and its use by secret services of different countries. In addition, an in-depth study of the activity of Russian and Chinese special services, with the key facts and methods of their operation in mind, was conducted. The analysis confirmed that the secret, closed and elite world of intelligence is becoming radically democratized. At the same time, investigative journalism and independent investigators, e.g. Bellingcat, are of increasing importance to military intelligence in the current reality of the ongoing invasion of Ukraine.

KEYWORDS: international relations, investigative journalism, intelligence, secret services, Bellingcat, China, mobile information

Introduction

Modern intelligence institutions are slowly beginning to realize that they need to function differently. Various possibilities of access to information for academics, activists and hobbyists have been breaking the monopoly of the state, including state intelligence, on information for some time. Based on satellite data available in cyberspace, it is possible to detect new missile launch sites or other military facilities. They may not be noticed by state intelligence institutions due to the burden of other important tasks or the current demand for information from government institutions. Various commercial satellite data analysis centres that are capable of tracking, in particular, missile tests, movements or concentrations of North Korean troops are being created. However, satellite data are not the only source of publicly available information. There are Internet portals that monitor various events in the world, including aircraft and ship routes. Modern databases are huge. Every day, terabytes of various types of materials are posted on social media sites. Mobile phone users have so much valuable information at their disposal that state intelligence structures did not have in the recent past (Open-source... 2021). Current 3D modelling techniques can determine the appearance of an object that

casts a shadow. In order to obtain more complete knowledge based on incomplete or fragmentary image or sound information, one can use the knowledge of experts, academics, or journalists. In this way, the secret, closed and elite world of intelligence is becoming radically democratized. This trend continues to develop, posing a challenge to governments, transforming the way diplomacy functions and, in a way, eliminating the category of secrecy, which had a special status until now. It is noteworthy that before the Russian aggression against Ukraine, secret intelligence information was used to put pressure on the potential aggressor and to make their intentions publicly know (Gustafson | Lomas | Wagner et al. 2024, 400-419). Secret intelligence information was passed on to Putin and the public in order to stop the aggressor and prevent the outbreak of war.

1. The Role of Investigative Journalism and Social Media

After Eliot Higgins started analysing YouTube videos of weapons used in the Syrian war as a hobby in 2010, he eventually realized that his analysis had a much greater potential. In 2014, he founded the investigative journalism website Bellingcat (Bellingcat 2014). The site, using the work of professional journalists and volunteers who have gathered around it, publishes the results of its investigations. They concern, among other things, crime, armed conflicts, and human rights violations. One of its first significant achievements was the investigation of the shooting down of Malaysia Airlines flight MH17 over Ukraine (Harding 2021). Using video footage of a Russian anti-aircraft missile launcher uploaded to the network by local residents and Google Earth, E. Higgins and a group of enthusiasts identified trees, roads, and buildings that allowed them to determine the location of the launcher. One anonymous blogger identified the launcher's home base by comparing a photo of the missile launcher after it was withdrawn to Russia and found that one missile was missing.

Bellingcat conducted a similar investigation of Iran's downing of a Ukrainian passenger plane in January 2020, which Tehran initially denied. The photos from the crash site showed parts of the plane arranged in a manner similar to that after being hit by an anti-aircraft missile. A video posted online showed a stream of light in the sky, a flash and a sound just before the plane went down, as well as certain objects in the background that are located near the Tehran International Airport. The difference of 11 seconds between the flash in the sky and the sound of the explosion allowed the determination of the distance. Using FlightRadar24, where the plane's transponder signal was visible, left no doubt that the plane was shot down by a surface-to-air missile on its flight path. According to the publicly available collected materials, it turned out that the air defence forces of the Iranian Revolutionary Guard Corps mistook the Ukrainian 737-800 (Flight PS752) for an American missile. The analysis also showed that Iran's air defence was in full

combat readiness and had already fired ballistic missiles at two military facilities in Iraq, where the US troops were stationed, in response to killing General Qasem Soleimani, the commander of the Islamic Revolutionary Guard Corps Special Forces, by a US drone in Baghdad five days earlier (Ukraine Rejects... 2022). In the face of this collected varied evidence, Tehran had to admit that this was not a psychological warfare against Iran, as it had been claiming for some time, but a tragic mistake that had been made.

The Bellingcat team is also investigating the war in Ukraine. The team is particularly interested in war crimes committed by Russian soldiers. The analytical base is publicly available materials: photos and videos posted on social media. As Bellingcat's executive director says: "We are discovering the enormity of war for the first time in our lifetime in a way that is near us and a way that we can see it in social media, and Instagram, and TikTok videos. And the volume of war crimes that we believe we are discovering in our daily work is overwhelming" (McCandless Farmer 2022). The war in Ukraine provides disproportionately more material than previous conflicts. During the civil war in Syria, mainly photographs were available, and there was much less video material. The situation has changed significantly with new social media platforms, especially TikTok, which provides 70% of the evidence on the war in Ukraine collected by Bellingcat. The information from video-sharing platforms was collected even before the invasion of Ukraine in February 2022, when people began posting videos showing tanks on the streets of Russian cities on TikTok. These videos not only showed the build-up of the invasion potential, but also allowed for the identification of individual units, their weapons and equipment. Among other things, Bellingcat was able to identify units that were firing banned cluster munitions from the Russian territory at targets in Ukraine. In some cases, it is possible to monitor Russian units all the way from their departure from their permanent deployment site to the area where they are used in combat.

Bellingcat also uses publicly available materials to expose Russian lies that war crimes in the city of Bucha were committed when Ukrainian forces entered the city after the Russians withdrew. The site's analysts verified an aerial video taken by Ukrainian military personnel on March 3, 2022, when Russian troops occupied Bucha. The video shows a woman walking a bicycle along a street where a Russian tank is located. As the woman turns round the corner of the street, she is killed by a shot from the tank. Another video, taken by Ukrainian soldiers in late March and verified by the site, shows the woman's body at the site where she was shot. In this context, it is significant that Ukrainian troops entered Bucha in early April (Higgins 2022). It is worth noting that atrocities committed by the Russian army also took place in other occupied cities, including Kherson and Irpin (Wojna w Ukrainie... 2022).

As a result, in mid-March, the Russian Prosecutor General blocked access to the portal (Bellingcat is Banned... 2022), and through the press officer Dmitry Peskov, the journalistic investigation responded in a brazen Russian manner that “In general, the information of Bellingcat must be perceived through special filters: sometimes with a sense of humour, and sometimes as a deliberate lie and distortion of reality” (McCandless Farmer 2022).

We cannot determine to what extent state intelligence uses information from social networks. However, it can be stated with near certainty that it is significant. At the same time, however, these institutions, influenced by the culture of secrecy (often rightly, but sometimes wrongly), are reluctant to admit this openly. There is also a tendency for information on social media to become the basis for making important political decisions at the state level. This is evidenced, for example, by the request of the US House of Representatives Committee on Oversight and Foreign Affairs to the CEOs of social media portals Meta, Twitter, YouTube and TikTok to archive materials posted on their platforms that could be evidence in courts, in trials for war crimes and human rights violations committed in Ukraine (Oversight and Foreign... 2022)¹.

Intelligence services have always been involved in information warfare, including the production and dissemination of content that is convenient for their own country and harmful to another country, most often an adversary. Russia's aggression against Ukraine has radically changed the way of thinking about the possibilities of using cyberspace, by both Ukrainian society and the authorities. The vast amount of materials posted on the Internet has made Ukraine the most “networked” country ever to be attacked. It has become a clear example of how social media have changed the way a war is documented and the war itself². Posts, comments and audio-visual materials posted on the Internet often become the main source of information for the entities collecting them, including state institutions and traditional media. Some argue that social media have also become an instrument in the hands of the government, used to achieve political and military goals. They are used to exert pressure on economic entities that have not joined the sanctions and to combat Russian disinformation (The Invasion... 2022). Ukrainian public relations specialists have been able to engage broad public circles in information warfare. One of the Ukrainian government advisers claims that they have managed

¹ It is worth marking that according to the latest information, the USA has withdrawn from the group investigating Russian responsibility for the invasion of Ukraine. The latest decision of the Trump administration, as the New York Times reports, is to move away from holding President Vladimir V. Putin of Russia accountable for crimes committed against the Ukrainians (U.S. to Withdraw... 2025).

² Ukraine is not an example of the first war on social media. Previous cases include, among others: the conflict between Hamas and Israel, the Russian aggression against Ukraine in 2014-2015, and the conflict between Armenia and Azerbaijan over Nagorno-Karabakh in 2020. However, these events were not covered on the same scale as the current war in Ukraine.

to achieve a situation where every citizen has become an information war fighter. The government has created and coordinated several specialized information warfare groups. One of the groups develops materials aimed at Russians, another one produces patriotic clips for its own society, the third one focuses on TikTok activity, the fourth one produces memes, and yet another one archives photo, audio and video materials from social media for future use as evidence in criminal and war crimes trials (The Invasion... 2022). Through such a system, Ukraine achieves a very important goal: information about Ukraine comes from Ukraine.

2. Offensive Intelligence of the People's Republic of China

In the most general sense, the community of the conventional West must face the intelligence and counterintelligence challenges of two countries: the People's Republic of China and the Russian Federation. Russian intelligence activities are carried out by the Foreign Intelligence Service, the Main Directorate of the General Staff of the Armed Forces of the Russian Federation (formerly the Main Intelligence Directorate, GRU) and the Federal Security Service, which conducts both intelligence and counterintelligence activities. Counteracting the operations of these institutions has not lost its importance, and in the context of the war in Ukraine, it deserves a special attention³. Considering the specific role of the FSB in the war against Ukraine, for the occupied regions, in practice, this means the NKVD model of operation: tortures, interrogations, filtration of detainees, and political control over the occupied territory (Soldatov | Borogan 2022).

Regardless of the intelligence threats from Russia, China remains a priority for Western intelligence and counterintelligence services. This approach is evidenced by the statement of the Director of British Intelligence MI6, who claims: "Adapting to a world affected by the rise of China is the single greatest priority for MI6" (Britain's Chief... 2021). Chinese intelligence has efficient staff, who conduct intelligence operations on a large scale. It monitors and harasses the Chinese diaspora, widely using social media and setting the tone of public discourse on various issues. China is expanding its network of authoritarian control around the world through the export of surveillance technology. This is a problem not only for economic entities purchasing Chinese information technologies, but also for Western security institutions. China controls smartphones, apps, telecommunications networks, as well as access to various types of repository of personal information, together with biometric data, including genetic data at the disposal of airports. Such knowledge poses a threat to intelligence institutions, whose officers operating undercover risk being exposed. According to US counterintelligence, China

³ See more: Minkina 2023.

is expanding its influence in the United States to create a favourable political climate for Chinese business and foreign policy. They are trying to influence politicians and administration officials whose views are incompatible with China's interests (Chinese Political... 2022). One example is the actions taken against a Chinese immigrant, a US citizen, who was running for the Congress in New York. China did not want him to be elected because he had participated in the Tiananmen Square protests. For this purpose, they hired a private detective to find compromising materials on the candidate. When nothing compromising was found, they decided to use a prostitute and cause a car accident (Corera 2022a).

Concerns about interference in political life have also been raised by, among others, Canada and Australia. In a report on the intelligence threat to the state, the Canadian Security Intelligence Service noted a qualitative and quantitative increase in state-sponsored activity related to election interference and the influence of the members of parliament. The report points out two countries: China and Russia. Interference in elections was also noted by the Australian counterintelligence, the Australian Security Intelligence Organisation (Corera 2022a).

A close analysis of these cases shows that the operations to influence political decisions in Western countries are carried out and coordinated by one of the departments of the central apparatus of the Communist Party of China, the United Front Work Department (UFW). In terms of external activities, the main task of this department is to identify and cultivate people who can promote the goals and tasks of the Communist Party, at the same time opposing and neutralizing those who oppose China's policies and interests in various ways (Foreign Interference... 2020). In practice, this institution focuses its efforts on people of the Chinese nationality who are supposed to establish contacts and build ties between the Communist Party of China and Western intellectual elites and politicians. However, the department also carries out tasks that involve influencing Chinese elites and influential people, i.e. businesspersons, scholars, and religious leaders, in order to persuade them to support state policies and to promote them. A significant part of the resources is directed to work with the elites of Hong Kong and Taiwan.

The functioning of this institution is illustrated by Christine Lee. She did not hide the fact that she was employed as a legal adviser to the Overseas Chinese Affairs Office in the UK, which is a structure of the United Front Works Department (UFW). She was also the director of the China Overseas Friendship Association, supervised by UFW (Corera 2022b). She did not hide her connections with the mentioned party institutions, nor the tasks assigned to her by the Chinese leadership. According to the British security services, over the course of several years she transferred the amount of £500,000 to one of the influential MPs from the Labour Party.

Western security services, including the FBI and MI5, agree that China poses the greatest long-term threat to economies and national security. Then-FBI Director

Christopher Wray and then-MI5 Director Ken McCallum met at MI5 headquarters in London in July 2022 to share their concerns and warnings about China with the public. The audience included representatives of business, research centres and universities. The MI5 Director claimed that over the previous three years, the service he headed had devoted more than twice as much effort and resources to counteracting and monitoring Chinese intelligence activities. Compared to 2018, the British security service is conducting seven times more investigations and proceedings related to the activities of various Chinese entities. According to both directors, China poses a much greater threat to Western business than one might expect. This activity is mainly focused on the theft of technology, research results and the recruitment of representatives of scientific and research centres to cooperate. The directors of the services gave examples of the recruitment of experts, including a British specialist in aviation technology. Chinese intelligence offered him a job online and invited him to visit the country. During his stay in China, the expert was very lavishly received, but at the same time, he was asked about the technological details of the military aircraft that the invited specialist had to deal with (Corera 2022a).

In terms of cyber espionage, the Chinese are using the “cheat and steal” method on a massive scale, using more advanced hacking programs than those possessed by some countries. The UK Security Service shares intelligence information on cyber security with 37 countries. This cooperation has helped to prevent the threat of hacking attacks in cyberspace. It is worth noting that China is closely monitoring the armed conflict in Ukraine. Of particular interest is the extent of the Western support for Ukraine in terms of arms supplies and financial assistance on the one hand, and the effects of economic and personal sanctions on the other hand (Corera 2022a). The conclusions from this observation are most likely used to build scenarios for an invasion of Taiwan, in a so-far unspecified perspective.

Beijing’s growing military potential and increasingly clear signals regarding the solution of the Taiwan problem, the annexation of the island to the People’s Republic of China, have become a serious threat to the global stability and peace. The actions of the Chinese Communist Party, which are destroying the democratic system in Hong Kong, lead to the certainty that, in the event of the annexation of Taiwan, the proclaimed principle of “one country, two systems” will not be respected. Observing the Chinese policy, it is known that this authoritarian state does not tolerate opposition, different opinions and does not respect human rights, which can be seen in the example of the million-strong Muslim community (A Long-awaited... 2022). It is disturbing that China is beginning to believe in its own propaganda, which belittles and devalues the political and military potential of the West. China has shown a certain ignorance of the power of the West by flexing its muscles and simulating an invasion of Taiwan after the visit of the Speaker of the US House of Representatives Nancy Pelosi to the island (How the Crisis... 2022).

China's network of authoritarian control extends to many countries, partly as a result of the export of information technology. Western intelligence services must therefore do more than just detect, understand and anticipate China's actions. In a world where everyone is under the surveillance of electronic devices, in a world of social media and the transfer of personal information during air travel, and financial transactions carried out in cyberspace, intelligence services must develop a methodology for their operations that will be secret and impossible to detect. Perhaps, one way to achieve such a *modus operandi* is the previously mentioned concept of opening up intelligence services. Covert actions are necessary, for example, to detect and prevent the use of personal, government and economic data. The entanglement of states in debt traps in order to exert pressure on political decisions can be covertly detected.

The activities of the Chinese services are mainly focused on hacking operations and harassing dissidents. In recent years, they have also developed technology theft operations, especially in the areas of robotics, astronautics, and biotechnology. They have also visibly increased the potential of human intelligence. The US Federal Bureau of Investigation estimates that, on average, it opens Chinese espionage cases every 12 hours (China's Spies... 2022). Chinese counterintelligence also functions efficiently, and, as a result of its activities, many American personal sources in China have been sentenced to prison or executed. Chinese intelligence had its own agency in the CIA. In August and November 2020, two former officers of this institution were convicted of spying for China. One of them contributed to the death sentences or imprisonment of 20 CIA informants. In the past, at least four American intelligence officers working for China were identified and convicted (For the First Time... 2021). However, there are opinions that Chinese intelligence services are not as professional and effective as they seem. In a certain sense, Beijing has become a victim of its own intelligence activities. Over the past three decades, they have developed their interests so widely that intelligence institutions have difficulty identifying priorities for information needs. Chinese intelligence, focusing on defence and technology, does not have sufficient potential to penetrate the decision-making process in the capitals of the countries of intelligence interest. The weak link in Chinese intelligence is information analysis. This is due to the hierarchical Chinese culture, which does not allow for the evaluation of acquired materials by lower and mid-level officers. This right is reserved for officials from the level of vice minister and above. Even then, some information will not reach President Xi, when it is not consistent with his views and perception of international reality. Chinese operational officers, unlike the Western ones, often ask their personal sources for written analyses, protecting themselves from personal responsibility for the interpretation of events they convey. Chinese intelligence also avoids the risk of recruiting high-value targets, including people at the top of the political and government systems, choosing easier, less significant targets,

such as retired officials of the ministries of foreign affairs and defence, as well as representatives of the academic world (China's Spies... 2022). American experts and former intelligence officers point out the low level of professionalism of the operational officers recruiting and running the agent. Based on a study that analysed 595 cases of Chinese espionage, it turned out that in 218 cases there was a visible lack of professionalism, including the violation of conspiracy rules (China's Spies... 2022). The case of the expulsion from Afghanistan in 2021 of a dozen people suspected of spying for China is cited as evidence (China 'Unaware'... 2021). Operations against Russia are a challenge to Chinese intelligence. Despite some successes in recruiting Russian sources, China has less insight into the Kremlin's policy (China's Spies... 2022) than Western intelligence, which conducted operations against the Soviet Union for years.

3. Secret Intelligence in the Age of Mobile Information

The changing nature of contemporary threats requires, paradoxically, a greater degree of openness and sharing of their achievements from intelligence institutions. This paradox creates yet another situation that defies the traditional understanding of intelligence as a secret state institution. As Richard Moore, the head of the British Secret Intelligence Service, says, "to stay secret, we are going to have to become more open" (Moore 2022). Intelligence, similarly to entire societies and their institutions, operates in a world that has been revolutionised by ubiquitous digital connections. At the same time, however, we are witnessing the continuous development of information technology, which is transforming our everyday lives and our work in ways that we cannot fully predict. Scientific and technical progress is rapidly changing the production and distribution of material goods. The vast amount of data available in the world and the growing power of computers are rapidly leading to the development and expansion of artificial intelligence into almost every area of our everyday lives. At present, we cannot predict what the consequences will be. It is estimated that we will see more technological advances in the next ten years than in the entire last century. This advancement is beneficial, but it also creates and increases the likelihood of digital attacks by terrorists, criminals, and hostile states.

Therefore, the leadership of each country faces the need to transform and modernize their intelligence institutions. Despite computerization, alongside with technically enabled information gathering and analysis, human intelligence remains a vital instrument in the hands of security institutions and states. However, human intelligence should adapt its work methods and skills to the modern digital age, and it must do so at a much faster pace and in a more innovative way than its opponents. Intelligence agencies will continue to recruit agents from states or non-state entities

that are of interest for cooperation. States will continue to need information about the intentions, plans, methods, motives and mindsets of people making decisions or influencing decisions in the states of the opponent and intelligence interest. Human intelligence is still important because the vast majority of decisions are made by humans. Therefore, there is information important to the state that can only be obtained from an agent recruited for cooperation. Having professional human intelligence also allows us to reduce the space in which the adversary believes that they can act with impunity, online or offline, against our security and our interests.

As mentioned earlier, China has become the most important challenge to all Western and other intelligence agencies as an assertive and constantly growing power. The security and prosperity of many countries in the Euro-Atlantic area are linked to the Chinese activity and policy. Many areas of socio-political reality require relations with China. These include: trade, investments, cultural and scientific ties, as well as global challenges the humanity is facing: climate change and biodiversity. Despite these objective conditions, China is an authoritarian state, professing completely different values than the Western civilization circle. Thus, we are dealing with a situation where Chinese threats coexist with opportunities and the need for cooperation. In this context, Chinese special services conduct large-scale intelligence operations against the West. Making extensive use of their diaspora, they focus their intelligence interests on government administration institutions, political and social system institutions, industry as well as scientific and research centres. In an attempt to influence public discourse and decision-making, Beijing's intelligence services exploit the openness of Western societies, including social media, to carry out their operations. These activities are global in their scope.

Iran has been and has remained a serious challenge to the Western community. This country uses tactics to sabotage any attempts to establish democratic principles and respect for the law in the countries of the region by sponsoring armed gangs and killing law-abiding people. Iran has also created a significant cyber potential, which it uses to fight its rivals in the region, as well as against the countries of Europe and North America. We see many similarities here with Russia's actions. Therefore, it is not surprising that these countries are closely cooperating with each other (Foroutan 2022). Iran's nuclear program is, and will probably continue to be, a serious problem (An Unenriching... 2022).

International terrorism continues to pose a serious challenge to intelligence and counterintelligence services. In order to eliminate terrorist groups and prevent their spread, it is necessary to recruit agents in the most dangerous and conspiratorial organizations. Building human intelligence structures must be supported by the use of modern technologies. Counter-terrorism operations in a divided world, engulfed by conflicts and the poverty resulting from these conflicts, are becoming a complex task, especially since mass access to information technologies, including social networking sites, makes it easier for terrorists to communicate and conceal their intentions.

Conclusions

Obtaining information in the contemporary world of modern technologies, disorder, and high unpredictability of entities operating in the international environment has lost its certain mysticism that was contributed to by the vastness of sources. Therefore, there is a high probability that unreliable information will constitute the basis for making a decision that may turn out to be wrong. Conversely, ignoring information that seems untrue may have consequences in the form of fatal neglect.

Despite the quantitative and qualitative changes in the information environment, intelligence institutions continue to recruit classic agents, agents of influence, conduct observations, eavesdrop, and conduct non-information operations aimed at influencing reality in countries. It is difficult to imagine secret intelligence institutions deprived of the tasks related to supporting foreign policy, including traditional diplomacy (Gentry 2021, 432) or monitoring international treaties and agreements. It seems that warning of aggression and deterrence through the provision of intelligence data will become a more common method of using intelligence information (Massicot 2023, 78-79).

References

- A Long-awaited... (2022), A Long-awaited UN Report Condemns China's Actions in Xinjiang, [in:] *The Economist* 01.09.
- An Unenriching... (2022), An Unenriching Debate, [in:] *The Economist* 10.09.
- Bellingcat, [in:] <https://www.bellingcat.com/> (accessed: 22.02.2025).
- Bellingcat is Banned... (2022), Bellingcat is Banned in Russia. Here's How to Beat the Block, [in:] Bellingcat <https://www.bellingcat.com/resources/2022/04/22/how-to-beat-russias-block-on-bellingcat/> (accessed: 26.06.2022).
- Britain's Chief... (2021), Britain's Chief Spooks Sees China As the Main Intelligence Threat, [in:] *The Economist* 04.12, [in:] <https://www.economist.com/britain/2021/12/04/britains-chief-spook-sees-china-as-the-main-intelligence-threat> (accessed: 28.06.2022).
- China 'Unaware'... (2021), China 'Unaware' of Any Afghan Deportation of Chinese on Spying Charges, [in:] *Reuters* 07.01, [in:] <https://www.reuters.com/article/us-afghanistan-china-arrests-idUSKBN29C25U> (accessed: 15.09.2022).
- China's Spies... (2022), China's Spies Are not Always As Good As Advertised, [in:] *The Economist* 14.06.
- Chinese Political... (2022), Chinese Political Interference Has Western Spooks Worried, [in:] *The Economist* 21.04, [in:] <https://www.economist.com/china/2022/04/21/chinese-political-interference-has-western-spooks-worried> (accessed: 18.09.2022).
- CORERA, G. (2022a), China: MI5 and FBI heads warn of 'immense' threat, [in:] *BBC News* 07.07, [in:] <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-62064506> (accessed: 09.09.2022).
- CORERA, G. (2022b), Why did MI5 name Christine Lee as an 'agent of influence'?, [in:] *BBC News* 19.07, [in:] <https://www.bbc.com/news/uk-62179004> (accessed: 08.09.2022).
- For the First Time... (2021), For the First Time, a Career Diplomat Is to Lead the CIA, [in:] *The Economist* 11.01.

- Foreign Interference... (2020), Foreign Interference – China's Use of the United Front Work Department, [in:] Public Safety Canada 9.06, [in:] <https://www.securitepublique.gc.ca/cnt/trnsprnc/brfng-mtrls/prlmntry-bndrs/20200930/015/index-en.aspx> (accessed: 08.09.2022).
- FOROUTAN, F. (2022), Suspicious Bind: Iran's Relationship with Russia, [in:] European Council on Foreign Relations, [in:] <https://ecfr.eu/article/suspicious-bind-irans-relationship-with-russia/> (accessed: 12.09.2022).
- GENTRY, J. A. (2021), Diplomatic Spying: How Useful Is It?, [in:] International Journal of Intelligence and Counterintelligence 34 (3), 432-462.
- GUSTAFSON, K. | LOMAS, D. | WAGNER, S. et al. (2024), Intelligence warning in the Ukraine war, Autumn 2021 – Summer 2022, [in:] Intelligence and National Security 39 (3), 400-419.
- HARDING, L. (2021), We Are Bellingcat: The Reinvention of Reporting for the Internet Age, [in:] The Guardian 01.02, [in:] <https://www.theguardian.com/books/2021/feb/01/we-are-bellingcat-by-eliot-higgins-review-the-reinvention-of-reporting-for-the-internet-age> (accessed: 23.06.2022).
- HIGGINS, E. (2022), Russia's Bucha 'Facts' Versus the Evidence, [in:] Bellingcat 04.04, [in:] <https://www.bellingcat.com/news/2022/04/04/russias-bucha-facts-versus-the-evidence/> (accessed: 26.06.2022).
- How the Crisis... (2022), How the Crisis over Taiwan Will Change US-China Relations, [in:] The Economist 11.08.
- MASSICOT, D. (2023), What Russia Got Wrong: Can Moscow Learn From Its Failures in Ukraine?, [in:] Foreign Affairs 102 (2), 78-79.
- MCCANDLESS FARMER, B. (2022), How Bellingcat is Using TikTok to Investigate the War in Ukraine, [in:] CBS News 15.05, [in:] <https://www.cbsnews.com/news/bellingcat-tiktok-ukraine-60-minutes-2022-05-15/> (accessed: 26.06.2022).
- MINKINA, M. (2023), Russian Secret Services in the So-called Special Operation in Ukraine, [in:] Przegląd Wschodnioeuropejski XIV/2, 125-138.
- MOORE, R. (2022), Speech by SIS Chief Richard Moore: Human Intelligence in the Digital Age, [in:] <https://www.sis.gov.uk/richard-moore-first-public-speech.html> (accessed: 9.09.2022).
- Open-source... (2021), Open-source intelligence challenges state monopolies on information, [in:] The Economist 07.08.
- Oversight and Foreign... (2022), Oversight and Foreign Affairs Committees Call on Social Media Companies to Preserve Evidence of Possible War Crimes in Ukraine, [in:] <https://oversight.house.gov/news/press-releases/oversight-and-foreign-affairs-committees-call-on-social-media-companies-to> (accessed: 26.06.2022)
- SOLDATOV, A. | BOROGAN, I. (2022), Как voyennyemesyatsy izmenili FSB, [Солдатов, А. | Бороган, И. (2022), Как военные месяцы изменили ФСБ,] agentura.ru, [in:] <https://agentura.ru/investigations/kak-pervye-voennye-mesjacy-izmenili-fsb/> 2022 (accessed: 08.12.2022).
- The Invasion... (2022), The Invasion of Ukraine Is not the First Social Media War, but It Is the Most Viral, [in:] The Economist 02.04.
- Ukraine Rejects... (2022), Ukraine Rejects Iran's Final Report on Downing of Flight PS752, [in:] BBC News 17.03, [in:] <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-56428698> (accessed: 25.06.2022).
- U.S. to Withdraw... (2025), U.S. to Withdraw From Group Investigating Responsibility for Ukraine Invasion, [in:] The New York Times 17.03, [in:] <https://www.nytimes.com/2025/03/17/us/politics/trump-ukraine-invasion-accountability.html> (accessed: 02.03.2025).
- Wojna w Ukrainie... (2022), Wojna w Ukrainie. Są kolejne dowody na ludobójstwo. Zniszczone, zaminowane miasta i wsie, trupy na ulicach, [in:] Polska Agencja Prasowa 05.04, [in:] <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1145757%2Cwojna-w-ukrainie-sa-kolejne-dowody-na-ludobojstwo-zniszczone-zaminowane> (accessed: 23.02.2025).

DOI: 10.31648/pw.12116

ELŻBIETA OLZACKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8025-9199>

Jagiellonian University

KULTUROWA MOBILIZACJA W UKRAINIE PODCZAS PEŁNOSKALOWEJ ROSYJSKIEJ INWAZJI (2022)

Cultural mobilization in Ukraine during the full-scale Russian invasion (2022)

ABSTRACT: The article aims to explain how Ukrainian culture was utilized as a tool to mobilize both Ukrainian and global society in the early months following Russia's full-scale invasion of Ukraine. In the first part, the cultural policy of Ukraine during the initial hybrid phase of the Russian aggression against Ukraine. The second part focuses on selected cultural initiatives that were implemented with the aim of mobilizing Ukrainian society. Finally, the article discusses cultural diplomacy during the full-scale Russian invasion, aimed at informing the global public about the war and securing moral and material support for the fight. The article analyzes existing sources, obtained mainly from the official websites of Ukrainian cultural institutions and Ukrainian media.

KEYWORDS: cultural mobilization, Ukraine, Russian aggression against Ukraine, wartime cultural diplomacy, cultural politics

Wstęp

Odpowiedzią Ukraińców na pełnoskalową inwazję Rosji, rozpoczętą 24 lutego 2022 r., była nie tylko skuteczna mobilizacja militarna, lecz także szeroka mobilizacja kulturowa angażująca jednostki, organizacje i instytucje związane z kulturą. W obliczu wojny kultura stała się świadomie wykorzystywanym narzędziem wzmacniania tożsamości narodowej, budowania solidarności społecznej oraz aktywizowania społeczeństwa wokół wspólnego celu – obrony kraju.

Od pierwszych dni rosyjskiej agresji znaczącą rolę w organizowaniu krajowego i międzynarodowego oporu i wsparcia odgrywał tzw. kulturowy front, tworzony przez artystów i działaczy kultury i wspierany przez ukraińskie instytucje państwowe. Już czwartego dnia inwazji dyrektor Ukraińskiego Funduszu Kulturalnego W. Berkows'kyj zaapelował „do wszystkich instytucji kulturalnych w Ukrainie, do wszystkich aktywistów i do wszystkich, którzy tworzą krajobraz kulturowy kraju” (Vladyslav... 2022) do przyłączenia się do wojennego wysiłku.

Ukraiński Fundusz Kulturalny, państwowa instytucja stworzona w 2017 r., stała się jednym z centrów koordynujących inicjatywy związane z dokumentacją rosyjskich zbrodni przeciwko dziedzictwu kulturowemu, rozwijaniem kultury w czasie wojny oraz pozyskiwaniem międzynarodowego wsparcia dla ukraińskiej walki pod hasłem „Stand with Ukraine”. Inne państwowe instytucje, a zwłaszcza Instytut Ukraiński od 2018 r. rozwijający ukraińską dyplomację kulturalną, również pozostały aktywne mimo problemów z finansowaniem¹. Obok działań instytucji państwowych kluczową rolę odegrały oddolne inicjatywy, w ramach których artyści, aktywiści, muzealnicy i lokalne społeczności organizowały akcje wspierające opór wobec rosyjskiej agresji.

Celem artykułu jest przedstawienie roli ukraińskiej kultury jako narzędzia mobilizacji społecznej oraz przyspieszonej dekolonizacji w pierwszych miesiącach po rozpoczęciu pełnoskalowej inwazji Rosji na Ukrainę. W pierwszej części artykułu omówiona zostanie rewolucja godności jako rewolucja postkolonialna, inicjująca przemiany tożsamościowe w ukraińskim społeczeństwie i uwypuklająca znaczenie kultury jako przestrzeni oporu i samoafirmacji. Następnie przedstawiona zostanie polityka kulturalna Ukrainy w pierwszej hybrydowej fazie wojny rosyjsko-ukraińskiej², wzmacniająca te oddolne procesy. W kolejnej części artykułu pokazane zostaną wybrane inicjatywy w dziedzinie kultury, służące mobilizacji ukraińskiego społeczeństwa. Szczególną uwagę poświęcono procesom derusyfikacji i dekolonizacji przestrzeni kulturowej, które nasiliły się po rozpoczęciu pełnoskalowej inwazji w 2022 r. Na koniec omówiona zostanie dyplomacja kulturalna mająca na celu informowanie globalnej opinii publicznej o wojnie i zapewnienie sobie jej symbolicznego oraz materialnego wsparcia.

W artykule wykorzystano analizę źródeł zastanych, pozyskanych z oficjalnych stron internetowych ukraińskich instytucji kulturalnych, oraz ukraińskich mediów. Analiza objęła informacje prasowe dotyczące różnego rodzaju inicjatyw kulturalnych w 2022 r., wywiady i wypowiedzi przedstawicieli instytucji kultury oraz artystów, a także raporty i materiały zamieszczone na stronach państwowych organizacji kulturalnych. Dzięki temu uzyskano możliwie szeroki, choć nie systematyczny i wyczerpujący, obraz działań podejmowanych zarówno na poziomie instytucjonalnym, jak i oddolnym.

¹ Budżet instytucji kulturalnych został drastycznie zredukowany i przeznaczony na specjalny fundusz rezerwowy na potrzeby wojenne zgodnie z dekretem Gabinetu Ministrów Ukrainy z dnia 10 marca 2022. Pełny tekst dekretu dostępny na: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/245-2022-%D0%BF#Text>.

² Przyjmuję, że wojna rosyjsko-ukraińska rozpoczęła się wkroczeniem rosyjskich wojskowych na Krym 27 lutego 2014 r. W odróżnieniu jednak od klasycznego i otwartego konfliktu zbrojnego pierwsza faza rosyjskiej agresji miała charakter hybrydowy, będąc niekonwencjonalnym połączeniem rozwiązania siłowego i działań niemilitarnych w sferze ekonomicznej, dyplomatycznej, informacyjnej, kulturowej i psychologicznej (por. Banasik | Parafianowicz 2015; Pacek 2018).

1. Rewolucja godności jako „rewolucja postkolonialna”

Rewolucja godności, która w 2014 r. doprowadziła do politycznej transformacji i zmiany władzy w państwie, jest często opisywana jako „narodziny nowego ukraińskiego narodu i społeczeństwa” (Osipian 2014; Portnov 2014). Pod wpływem masowych protestów wielu Ukraińców uwierzyło nie tylko w to, że zasługuje na godne życie, podobnie jak inni Europejczycy, lecz także że ich kultura i język są wartościowe i zasługują na szacunek oraz uznanie. Patriotyczne nastroje i wzrost przywiązania narodowego były wzmacniane przez pogłębiający się konflikt z Rosją, która w marcu 2014 r. anektowała Krym i wsparła separatystów z wschodnich i południowych regionów kraju.

Wojna uruchomiła i przyspieszyła procesy dekolonizacyjne w Ukrainie zarówno w wymiarze politycznym, ekonomicznym i społecznym, jak i kulturowym. Ukraiński projekt dekolonialny, jak zauważyła A. Matusiak (2020, 28), obejmuje sferę świadomości i wiedzy, znosząc „dualistyczne myślenie oparte na antagonizmie hierarchii kolonialne-imperialne”. Z jednej strony, ułatwiło to rosnące postrzeganie kultury rosyjskiej jako imperialnej, tłamszącej tożsamość narodową Ukraińców i narzucającej swoje kody kulturowe oraz hierarchie, przez które Ukraińcy postrzegali siebie w zniekształcony sposób (por. Riabchuk 2016). Z drugiej strony, wstrząs, spowodowany rewolucją i wojną okazał się dla społeczeństwa ukraińskiego zmianą „dynamizującą, stymulującą do działania, wyrażającą zdolność społeczeństwa do twórczego oddolnego samoprzekształcania się, do samodoskonalenia, a w konsekwencji – do wyłaniania się nowej tożsamości” (Matusiak 2020, 33).

Odwołując się do tego transformacyjnego potencjału rewolucji godności, przekraczającego sferę polityczną i społeczną i obejmującego procesy tożsamościowe, I. Gerasimov (2014) nazwał ją „pierwszą postkolonialną rewolucją”. Według niego to właśnie poczucie upodmiotowienia i sprawczości Ukraińców, którzy wyszli na Majdan, były kluczowe w kształtowaniu się narodowej suwerenności. „Ukraińska rewolucja jest rewolucją postkolonialną”, pisze Gerasimov (2014, 23), „ponieważ chodzi w niej o to, że ludzie zyskują własny głos i w procesie tego aktu samostanowienia tworzą nowy naród ukraiński jako wspólnotę wynegocjowanych, solidarnych działań świadomych siebie jednostek”. W podobnym duchu o rewolucji godności wypowiedzieli się ukraińscy historycy A. Portnov (2014) i A. Osipian (2014), uznając ją za moment narodzin ukraińskiej podmiotowości zarówno w sensie narodowym, jak i ukonstytuowania się społeczeństwa obywatelskiego.

Jednocześnie po 2014 r. debaty o dekolonizacji zaczęły przenikać z wąskich intelektualnych kręgów do dyskursu publicznego (por. Chernetsky 2003). Coraz powszechniej rozumiano, że bez dbania o rozwój własnej kultury Ukraińcy będą kontynuować „patrzenie na samych siebie oczami metropolii” (Hrabovskyi | Losiev 2014). Pragnienie, by „Ukraina stała się bardziej ukraińska,” zjednoczyło polityków, aktywistów, artystów oraz tzw. zwykłych ludzi, nadając tym zmianom

spontaniczny i entuzjastyczny charakter (Olzacka 2024). Widocznymi wskaźnikami tych procesów były transformacja praktyk językowych oraz dobrowolne przejście na język ukraiński w codziennej komunikacji, rosnące zainteresowanie historią i dziedzictwem kulturowym Ukrainy, a także rosnąca chęć konsumowania rodzimej kultury popularnej (Ben 2019; Kulyk 2019).

Od 2014 r. kultura ta przeżywa rozkwit, związany ze wzmocnieniem pozycji ukraińskojęzycznych twórców i rosnącym popytem na ich produkty w kraju i za granicą, a także bezprecedensowym wsparciem państwa (Olzacka 2024; Pesenti 2020). Polityka kulturalna stała się jednym z głównych priorytetów nowych pomajdanowych władz, szukających sposobów na konsolidację społeczeństwa w warunkach rosyjskiej agresji hybrydowej i rozwijającego się dynamicznie konfliktu zbrojnego z prorosyjskimi separatystami w Donbasie.

2. Ukraińska polityka kulturalna wobec zagrożeń hybrydowych

Po rewolucji godności w Ukrainie rozpoczął się proces reform obejmujący również sferę zarządzania kulturą. Wcześniej, w ciągu pierwszych dwóch dekad ukraińskiej niepodległości, zmiany utrudniał brak stabilnej i długoterminowej polityki kulturalnej, dramatyczne niedofinansowanie sektora kultury pogłębiane przez kryzys ekonomiczny, a także korupcja i nieefektywność instytucji publicznych, odziedziczonych po poprzednim ustroju. Poważnymi barierami dla rozwoju ukraińskiej kultury były również brak zdecydowanych reform instytucjonalnych i systemowego wsparcia oraz głęboki rozdział pomiędzy finansowanym z państwowego budżetu sektorem kultury a dynamiczną niezależną sceną artystyczną (Botanova 2016; Olzacka 2024; Pesenti 2020).

W warunkach zagrożenia dla bezpieczeństwa państwowego spowodowanego rosyjską agresją, ukraińskie władze uznały konieczność wzmocnienia ukraińskojęzycznej kultury, której istnienie legitymizowało istnienie suwerennego ukraińskiego narodu. Jednocześnie, od 2014 r. pogłębiał się proces sekurytyzacji ukraińskiej kultury i tożsamości narodowej (Olzacka 2024). Rządzące elity uznały, że nie tylko sfera informacyjna, lecz także przestrzeń symboliczna i kulturowa stały się przedmiotem hybrydowych ataków ze strony Rosji, która była w stanie wykorzystać posiadane zasoby, by narzucać własnemu społeczeństwu, Ukraincom i globalnej społeczności określone narracje (por. Kaszuba 2023). Narracje te dotyczyły zarówno bieżących wydarzeń, jak i szerzej – postrzegania ukraińskiej i rosyjskiej kultury i ustalania hierarchii pomiędzy nimi.

Uznając tworzenie wspólnej przestrzeni kulturowej za sprawę narodowego bezpieczeństwa, stworzono bądź radykalnie zreformowano państwowe instytucje odpowiedzialne za rozwój i promocję kultury w Ukrainie i za granicą. W 2014 r. rozpoczęto restrukturyzację Państwowej Agencji Ukrainy ds. Kina i Centrum

Dowženki³, zaś dwa lata później powołano Ukraiński Instytut Książki. W kolejnym roku powstały dwie ważne i długo wyczekiwane przez ukraiński sektor kultury instytucje – Ukraiński Fundusz Kulturalny oraz Ukraiński Instytut. Szczególnie z tą pierwszą instytucją wiązano duże nadzieje, gdyż jej zadaniem miało być wprowadzenie nowych mechanizmów finansowego wsparcia dla inicjatyw z obszaru kultury i przemysłów kreatywnych⁴. Instytucje te stały się jednocześnie poligonem wdrażania nowych europejskich zasad zarządzania instytucjami i projektami kulturalnymi, tworzenia horyzontalnych sieci współpracy w dziedzinie kultury, a także dialogu pomiędzy urzędnikami państwowymi, artystami i aktywistami (Olzacka 2024; Pesenti 2020).

W ukraińskim dyskursie publicznym pojawiła się jednocześnie koncepcja bezpieczeństwa kulturowego, w której nacisk położono na dwie główne kwestie. Po pierwsze, na ochronę własnej przestrzeni informacyjnej i kulturowej przed wrogimi wpływami Rosji. W tym celu wprowadzono szereg nowych rozwiązań prawnych zakazujących rozpowszechniania na terenie Ukrainy rosyjskich produktów kultury, zwłaszcza tych zawierających treści uznane za szkodliwe dla bezpieczeństwa państwa. Po drugie, uwagę poświęcono rozwijaniu lokalnych przemysłów kulturalnych w celu wzmacniania tożsamości narodowej, przywiązania do ukraińskiego państwa i kształtowania percepcji bieżących wydarzeń (Olzacka 2024; Zhurzenko 2021).

Przede wszystkim zadbano o rozwój i promocję kultury w języku ukraińskim. Stąd na państwowe finansowanie w ramach konkursów organizowanych przez Państwową Agencję Ukrainy ds. Kina oraz Ukraiński Instytut Książki mogły liczyć jedynie dzieła w tym języku (Olzacka 2024). Narzędziem ukrainizacji stały się również zasady ustalające obowiązkowe kwoty programów, audycji i piosenek w języku ukraińskim w radiu i telewizji (Zakusyło 2016). Przyjęte rozwiązania pozwoliły na promocję artystów, chcących tworzyć w języku ukraińskim, a do tej pory ta możliwość była blokowana przez wymogi rynku priorytetyzującego rosyjskojęzyczne produkty kultury.

W przypadku ukraińskiej kinematografii na ten problem zwróciła uwagę D. Dabert (2014, 23), wyjaśniając, że realizacja filmów w języku rosyjskim znacząco zwiększała szanse na sukces na wielomilionowym rynku wschodnim, obejmującym nie tylko Federację Rosyjską, lecz także takie kraje jak Białoruś czy Kazachstan. Ukraińscy aktorzy i aktorki chętnie występowali w rosyjskich produkcjach, które ułatwiały rozwój kariery i dawały możliwość zdobycia międzynarodowej rozpoznawalności. Szerokim echem odbiła się np. rola B. Stupki w ukraińsko-rosyjskiej

³ Państwowa Agencja Ukrainy ds. Kina została utworzona w 2011 roku jako agencja wykonawcza państwowej polityki w dziedzinie kinematografii, podlegająca Ministerstwu Kultury. Z kolei Narodowe Centrum Oлександра Dowženki powstało w 1994 r. jako zamknięte dla publiki centrum kopiowania i przechowywania filmów.

⁴ <https://ucf.in.ua/en/p/about> (zob. również: Botanova 2016; Pesenti 2020).

koprodukcji *Taras Bulba* z 2009 r. w reżyserii W. Bortki. Co ciekawe, film ten został zakazany w Ukrainie w 2014 r. z powodu „zniekształcania wydarzeń historycznych, fałszowania i dyskredytowania ukraińskiej idei narodowej oraz jawnie antyukraińskiego przekazu, który podważa samo istnienie narodu ukraińskiego” (Mazur 2014).

Podobnie na rynku muzycznym, na którym do 2014 r. nawet 70 procent wykonawców stanowili artyści rosyjscy, ukraińscy twórcy wybierali język rosyjski, gdyż ułatwiało im to dostęp do szerszej publiczności oraz umożliwiało koncertowanie w Rosji (Ben 2019). Z kolei artyści tworzący w języku ukraińskim mieli mniejsze szanse na zaistnienie w przestrzeni publicznej – byli słabiej rozpoznawalni, a słabszy popyt przekładał się na niższe zyski i ograniczone możliwości rozwoju. Taki stan rzeczy prowadził do powszechnego przekonania, że muzyka ukraińska jest słabszej jakości, nie cieszy się zainteresowaniem odbiorców, a wprowadzenie obowiązkowych kwot dla twórczości ukraińskojęzycznej w radiu i telewizji doprowadzi do załamania rynku (Ben 2019; Moskvychova 2020).

W rzeczywistości jednak protekcyjnistyczna polityka kulturalna wprowadzona przez pomajdanowy rząd przyczyniła się do rozwoju lokalnych przemysłów kreatywnych oraz zmiany trendów na rynku muzycznym i filmowym. Przykładem może być popularne studio „Kwartal 95”, które początkowo produkowało filmy wyłącznie w języku rosyjskim, z udziałem rosyjskich aktorek i aktorów, a w 2018 r. wyprodukowało swój pierwszy film w języku ukraińskim (por. Olzacka 2023). Również wprowadzenie kwot językowych i zakazu koncertowania w Ukrainie dla wielu rosyjskich muzyków stworzyło przestrzeń dla rozwoju ukraińskich zespołów oraz wzmocniło trend, by nagrywać utwory w języku ukraińskim. Dotyczyło to wielu zespołów wcześniej tworzących wyłącznie w języku angielskim i rosyjskim, m.in. The Hardkiss czy PianoBoy, a także artystów takich jak Tina Karol czy Serhij Babkin (por. Moskvychova 2020).

W ramach nowej odwołującej się do narodotwórczych funkcji kultury polityki kulturalnej stworzono również system zachęający twórców do podejmowania konkretnych tematów. Były to przede wszystkim tematy związane z narodową historią i tradycjami, „zapomnianym” dziedzictwem historycznym i kulturowym oraz promujące biografie znanych Ukraińców. Szczególną uwagę poświęcono również tworzeniu filmów, seriali i programów telewizyjnych przedstawiających najnowszą historię polityczną Ukrainy i jej nowych bohaterów. W tym celu specjalne środki w ramach budżetu Państwowej Agencji Ukrainy ds. Kina zostały wyasygnowane na tematyczne konkursy związane m.in. z obchodami setnej rocznicy ogłoszenia Ukraińskiej Republiki Ludowej i bitwy pod Krutami, a Ministerstwo Kultury stworzyło specjalny program wsparcia „Produkcji i dystrybucji patriotycznych filmów” (Olzacka 2023, 444).

Procesy powiązane z dekolonizacją myślenia, rozwojem ukraińskojęzycznej kultury i wzmacnianiem tożsamości narodowej znacząco pogłębiły się po rozpoczęciu pełnoskalowej inwazji Rosji na Ukrainę w 2022 r.

3. Mobilizacja kultury w czasie pełnoskalowej inwazji

Sytuacja egzystencjalnego zagrożenia, przed którą stanął naród ukraiński 24 lutego 2022 r., znacząco wzmocniła potrzebę derusyfikacji przestrzeni publicznej i kultury oraz całkowitego odcięcia się od rosyjskiej dominacji kulturowej. Władze państwowe przyjęły konsekwentną politykę usuwania wpływów językowych, kulturowych i symbolicznych związanych z Rosją, wspierając usuwanie pomników i toponimów gloryfikujących postacie powiązanych z rosyjską imperialną kulturą⁵ oraz wprowadzając dalsze zakazy ograniczające dostępność rosyjskiej kultury w Ukrainie. Równocześnie w ukraińskich mediach zintensyfikowano promocję treści wyjaśniających mechanizmy kulturowej kolonizacji, jakiej przez dziesięciolecia poddawani byli Ukraińcy⁶.

Promocja procesów dekolonizacyjnych stała się jednym z priorytetów Ukraińskiego Funduszu Kulturalnego po 2022 r.⁷ Procesy odzyskiwania dziedzictwa zawłaszczonego przez Rosjan odbywają się również oddolnie. Przykładem może być program artystyczny przygotowany przez D. Grebenko, zatytułowany *Przy ogniu (Pieśni Ukrainy skradzione przez Rosję. Zwracamy to, co nasze)*. Głównym celem koncertu-spektaklu, wystawianego w Teatrze Muzyczno-Dramatycznym im. Tarasa Szewczenki w Łucku, jest „zwrócenie uwagi na jedną z największych rosyjskich kradzieży: kradzież ukraińskiego dziedzictwa kulturowego”⁸. Temat u k r a d z i o n y c h dzieł, tradycji, a nawet artystów pojawia się również w formie materiałów edukacyjnych i dokumentalnych publikowanych na ukraińskich kanałach na platformie YouTube⁹.

Od 2022 r. obserwuje się również wyraźny wzrost wyboru języka ukraińskiego zarówno w codziennej komunikacji, jak i w sferze ekspresji artystycznej (Kulyk 2024). Zjawisko to można interpretować jako świadomy akt tożsamościowy i polityczny, wyrażający sprzeciw wobec rosyjskiej agresji oraz solidarność z państwem i narodem ukraińskim. Przykładem może być znany artysta Maks Barskich, który po rozpoczęciu pełnoskalowej inwazji nie tylko publicznie zadeklarował przejście na język ukraiński w swoich utworach i codziennej

⁵ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>.

⁶ Przykładem mogą być artykuły zamieszczane na portalu Ukraïner w zakładce „Derusyfikacja”: <https://www.ukraïner.net/thread/viyna/derusyfikatsiia/>.

⁷ <https://ucf.in.ua/news/priorytetni-napriamy2025>.

⁸ <https://teatr.volyn.ua/performance/152/>.

⁹ Na przykład: <https://www.youtube.com/watch?v=B6fgguDOrLI>.

komunikacji, lecz także nagrał specjalne piosenki mające mobilizować ukraińską i globalną publikę do wsparcia Ukrainy (Baraban 2022). Zmiany dotyczą też muzyki słuchanej przez ukraińskich odbiorców na platformach takich jak YouTube czy Spotify, które przed 2022 r. były zdominowane przez rosyjskojęzyczne utwory (Molfar 2022; por. Hrudka 2023).

Jednocześnie w czasie wojny niezwykle aktywni pozostają zarówno ukraińscy artyści i twórcy, jak i państwowe instytucje kulturalne. Wojna w niezwykłym stopniu zmobilizowała artystów wizualnych, którzy pod wpływem nowych doświadczeń tworzą plakaty, grafiki i płótna. Aby uczynić ich prace bardziej powszechne Ukraiński Fundusz Kulturalny w czerwcu 2022 r. uruchomił specjalną platformę online *Sztuka Zwycięstwa* (*Mystetstvo peremohy*).¹⁰ Za jej pomocą każdy artysta może podzielić się z publicznością swoją pracą w następujących kategoriach: mural, obraz, plakat, mem oraz ilustracja. Berkows'kyj, zachęcając twórców do zamieszczania swoich prac na platformie, podkreślił, że „każdy powinien wiedzieć i pamiętać o rosyjskiej inwazji na wolną Ukrainę i zaciętej walce Ukraińców! I sztuka w tym pomoże!” (UKF... 2022). Rozpowszechnianie sztuki wojennej jest tu zatem rozumiane jako narzędzie walki z wrogiem i ważny element wojny informacyjnej.

W pierwszych miesiącach rosyjskiej inwazji aktywna pozostawała również Państwowa Agencja Ukrainy ds. Kina, która bazując na wcześniejszych doświadczeniach, umiejętnie wykorzystywała kino jako narzędzie wzmacniania patriotyzmu Ukraińców (por. Olzacka 2023). Imponującą inicjatywą tej instytucji, możliwą do realizacji dzięki współpracy z Kancelarią Prezydenta Ukrainy, Siłami Zbrojnymi Ukrainy oraz organizacjami pozarządowymi i sponsorami, był cykl pokazów filmowych *Kino dla Zwycięstwa!* (*Kino zarady Peremohy!*), którego pierwsza edycja odbyła się pomiędzy sierpniem a październikiem 2022 r.

W czasie Narodowego Filmowego Tournée w osiemnastu regionach Ukrainy odbyło się 1036 pokazów filmowych w różnych miejscach (nie tylko w miastach, lecz także tam, gdzie dostęp do kina jest utrudniony, w tym w przyfrontowych jednostkach wojskowych). Oprócz wyświetlania filmów wydarzeniom tym towarzyszyły spotkania ze sławnymi ukraińskimi reżyserami, aktorami i filmowcami, m.in. z B. Beniukiem i A. Seitabłajewem. Według organizatorów głównym celem projektu było zwiększenie „ducha walki” oraz społecznej solidarności w warunkach konfliktu zbrojnego, a także – w przypadku pokazów w jednostkach wojskowych – okazanie wdzięczności i wsparcia dla walczących żołnierzy (Kotubey 2022). Sukces pierwszej edycji wydarzenia sprawił, że było ono kontynuowane w 2023 r.

W 2022 r. w całym kraju odbywały się również koncerty muzyki i spektakle teatralne, których celem było „podtrzymanie ducha narodu” oraz okazanie poparcia i zbiór środków na potrzeby Sił Zbrojnych Ukrainy. Koncerty te organizowano

¹⁰ <https://milart.ucf.in.ua/>.

zarówno przez samych artystów, jak i teatry, filharmonie czy opery. Na przykład w maju 2022 r. w miastach zachodniej Ukrainy odbył się cykl koncertów muzyki poważnej *Walka o Ukrainę*. Jego pomysłodawca i autor, kompozytor R. Hryhoriw, tłumaczył: „Zjednoczyliśmy się, aby wesprzeć niepokonany naród i zebrać fundusze na wsparcie Sił Zbrojnych oraz podziękować krajom, które są z nami na drodze do zwycięstwa” (Biy... 2022). Z kolei Lwowska Opera Narodowa zaprezentowała charytatywny projekt *Razem z Ukrainą* – cykl internetowych koncertów znanych dzieł ukraińskich kompozytorów i światowych klasyków emitowany w operach 32 krajów, z których dochód został przeznaczony na zakup mobilnego szpitala wojskowego (Mori 2022). Także Kijowski Akademicki Teatr Lalek zainicjował cykl bezpłatnych przedstawień dla dzieci, „aby podtrzymać ducha walki mieszkańców Kijowa” (Dlya... 2022). Wkrótce artyści przygotowali też specjalny spektakl dla dorosłych – rannych żołnierzy przebywających w Kijowskim Szpitalu Wojskowym, aby w ten sposób okazać swoje poparcie dla walczących.

4. Dyplomacja kulturalna w czasie rosyjskiej inwazji

Oprócz działań na wewnętrznym lokalnym froncie kulturowym, gdzie sztuka i kultura służą mobilizacji ukraińskiego społeczeństwa, w 2022 r. bardzo dużo inicjatyw kulturalnych skupionych było na mobilizowaniu międzynarodowej opinii publicznej. Do zdecydowanych działań i wsparcia Ukrainy namawiali ukraińscy artyści podczas międzynarodowych wydarzeń kulturalnych. Na przykład artyści z Kalush Orchestra po zwycięskim występie na Eurowizji w 2022 r. wezwali europejską społeczność do „ratowania ukraińskiego Mariupola” (Kalush... 2022). Z kolei na festiwalu w Cannes, podczas premiery ukraińskiego filmu *Wizja motyla*, filmowcy – przy dźwiękach syren przeciwlotniczych – stanęli z kontrowersyjnym banerem *Russians kill Ukrainians. Do you find it offensive and disturbing to talk about this Genocide?*¹¹, zwracając uwagę na ludobójcze zbrodnie wojenne popełniane przez Rosjan (U den... 2022).

Ważną rolę w mobilizacji światowej opinii publicznej odgrywa Instytut Ukraiński, powołany w 2018 r. w celu prowadzenia nowoczesnej dyplomacji kulturalnej. Podsumowując działalność Instytutu w 2022 r., dyrektor tej instytucji W. Szejko podkreślił:

Wojna Rosji z Ukrainą stała się ważnym momentem dla dyplomacji kulturalnej i jej strategicznego zadania – obrony podmiotowości i autorytetu państwa w świecie za pomocą środków kultury. [...] Wojna w przekonujący sposób potwierdza tezę

¹¹ „Rosjanie zabijają Ukraińców. Czy mówienie o tym ludobójstwie uważasz za obraźliwe i niepokojące?”.

konsekwentnie bronioną przez Instytut Ukraiński: dyplomacja kulturalna była i jest ważnym czynnikiem bezpieczeństwa narodowego (Sheyko 2022).

Dlatego od początku rosyjskiej pełnoskalowej inwazji intensyfikowane są działania promujące ukraińską kulturę na świecie. Wydarzenia te mają na celu zarówno kreowanie pozytywnego wizerunku Ukrainy i Ukraińców, jak i informowanie zagranicznej publiczności o trwającej wojnie i zdobywanie materialnego oraz symbolicznego wsparcia na jej prowadzenie. Są to wydarzenia o bardzo różnym formacie. Na przykład 4 grudnia 2022 r. w prestiżowej Carnegie Hall w Nowym Jorku odbył się zorganizowany przez Instytut Ukraiński koncert *Notes from Ukraine*, poświęcony setnej rocznicy powstania słynnej ukraińskiej kolędy *Szczedryk*. Kolęda ta, znana w anglosaskim świecie pod tytułem *Carol of the Bells* stała się ważnym symbolem kultury ukraińskiej – ważnej i wartościowej, a jednak wciąż słabo rozpoznawanej¹².

W koncercie, na który wyprzedano wszystkie bilety, wzięli udział nie tylko sławni muzycy z Ukrainy i Stanów Zjednoczonych, lecz także specjálni goście, m.in. Martin Scorsese, który został jednym z ambasadorów tego wydarzenia. Podczas koncertu światła w sali były zgaszzone, by przypomnieć słuchaczom, w jak trudnej sytuacji znajdują się miliony mieszkańców Ukrainy, borykający się z ciągłymi przerwami dostaw prądu. Po występie z publicznością połączył się online prezydent Ukrainy, W. Zełenski, przypominając: „Potrzebujemy waszego wsparcia! Każdy lekarz, który jest zmuszony do operowania w ciemności. [...] Każdy Ukrainiec, który wierzy w wolność pomimo ciemności. Razem możemy powstrzymać tę wojnę!” (Notes... 2022).

Podobne znaczenie mają dziesiątki inicjatyw organizowanych na całym świecie – również w niewielkich klubach, księgarniach czy kawiarniach. Trasy koncertowe po europejskich i amerykańskich miastach zorganizowały, często przy wsparciu Instytutu Ukraińskiego lub Ukraińskiego Funduszu Kulturalnego, takie zespoły jak Dakh Daughters, DakhaBrakha czy Gogol Bordello. Ukraińskie książki promowane są na prestiżowych międzynarodowych targach książek, a świat poznaje ukraińskich pisarzy. Na przykład S. Żadan, pisarz, poeta i muzyk z Charkowa, który od 2014 r. aktywnie wspiera ukraińską walkę, został w 2022 r. nominowany do literackiej Nagrody Nobla, a powieść ukraińskiej pisarki J. Kuzniecovej *Zapytaj Mieczkę* została nominowana do European Union Prize for Literature. Od lutego 2022 r. również ukraińscy artyści wizualni, jak nigdy wcześniej, mają możliwość prezentacji swoich prac za granicą, również w tak prestiżowych miejscach jak Muzeum Sztuki Współczesnej w Nowym Jorku, które otworzyło wystawę *In Solidarity* promującą sztukę ukraińskich artystów.

12 Melodia kolędy jest znanym motywem muzycznym, wykorzystywanym w filmach i serialach, czemu do tej pory nie towarzyszyła świadomość, że jest to dzieło ukraińskiego kompozytora Mykoły Łeontowycza.

Wszystkie te wydarzenia, oprócz promowania ukraińskiej kultury i zwiększania jej globalnej widoczności, mają charakter charytatywny. Nieodłącznym elementem pokazów filmów, koncertów czy spotkań z ukraińskimi pisarzami i artystami są bowiem zbiórki pieniędzy i materialnych środków, które mają posłużyć Siłom Zbrojnym Ukrainy, ludności cywilnej bądź uchodźcom. Należy też zauważyć, że wydarzenia organizowane w takich krajach jak Polska, które przyjęły ogromną liczbę mieszkańców Ukrainy uciekających przed wojną, mają znaczenie zarówno dla integracji społeczności uchodźczej, jak i lepszego wzajemnego poznania się i asymilacji ze społeczeństwem goszczącym.

Dodatkowo, oprócz działań zmierzających do przekazania światu informacji, że „kultura ukraińska jest cenna i wartościowa”, inne inicjatywy niosą przekaz „kultura ukraińska znajduje się w śmiertelnym zagrożeniu”. Na przykład anglojęzyczny partycypacyjny projekt Instytutu Ukraińskiego *Postcards from Ukraine* ma na celu „opowiedzenie światu o destrukcji ukraińskiej kultury” (*Postcards... 2022*). Instytut przygotował 80 specjalnych „pocztówek”, dostępnych poprzez stronę internetową projektu i rozmieszczonych na specjalnej interaktywnej mapie, które można udostępniać przez własne sieci społecznościowe. Każda z pocztówek zawiera nazwę obiektu kulturowego w Ukrainie i przedarta jest na pół – jedna część zawiera zdjęcie obiektu przed rosyjską inwazją, zaś druga zdjęcie pokazujące zniszczenia spowodowane rosyjską agresją. Kliknięcie na pocztówkę odsyła nas do strony, na której znajdziemy więcej szczegółów – dokładne położenie zniszczonego obiektu, jego historię, a także broń użytą do destrukcji.

Instytut przygotował też osiem krótkich, około minutowych, filmów, w których znane osoby ze świata kultury, sportu i polityki odpowiadają o zniszczeniach i stratach zadanych dziedzictwu kulturowemu przez siły rosyjskie. Na przykład znany ukraiński piłkarz, kapitan narodowej drużyny A. Jarmolenko opowiada o zniszczeniu stadionu w Czernichowie, zaś brytyjski aktor H. Bonneville opisuje zniszczenia Charkowa. Filmy operują mocnymi wizualnymi materiałami i językiem patosu, np. Bonneville kończąc swoją wypowiedź, mówi: „You can destroy squares, but you can't destroy freedom”¹³.

Zakończenie

Wojna Rosji przeciwko Ukrainie przez samych Ukraińców jest rozumiana w kategoriach nie tylko wojny o polityczne cele, lecz także wojny o prawo do posiadania własnej kultury i tożsamości. Jak ujął to cytowany już dyrektor Instytutu Ukraińskiego: „Jest całkiem oczywiste, że Rosja nie prowadzi wojny z Ukrainą o terytorium, ludność czy zasoby naturalne. To wojna przeciwko naszej kulturze,

13 Tłum. Możesz zniszczyć place, ale nie możesz zniszczyć wolności.

językowi, tożsamości, historii, prawu do naszego geopolitycznego wyboru” (Sheyko 2022). Dlatego kultura jest tak ważna, aby podtrzymać ducha walki Ukraińców oraz poczucie narodowej spójności i tożsamości, które znalazły się w zagrożeniu.

W artykule analizie poddano imponującą kulturową mobilizację ukraińskiego społeczeństwa w czasie pełnoskalowej rosyjskiej inwazji. Pokazano, że w dużej mierze była ona rezultatem udanej polityki kulturalnej wdrożonej przez ukraińskie władze po 2014 r. Polityka ta przyczyniła się do aktywizacji ukraińskojęzycznego środowiska twórców, a jednocześnie – do wzrostu dumy narodowej wśród Ukraińców i poczucia kulturowej odrębności od coraz gorzej postrzeganych Rosjan. Także instytucje kulturalne, które powstały bądź zostały radykalnie zreformowane przez pomajdanowe władze, po lutym 2022 r. przyjęły na siebie odpowiedzialność i ciężar wspierania oraz koordynowania różnego rodzaju kulturalnych projektów i inicjatyw, których celem jest wzmacnianie odporności i oporu ukraińskiego społeczeństwa.

Ukraińskie władze w 2022 r. były też dalece bardziej niż osiem lat wcześniej świadome, jak ważne jest zwycięstwo w wojnie informacyjnej i globalne rozpowszechnianie swoich narracji. Udana ramowanie rosyjskiej inwazji nie tylko jako ataku na ludność cywilną, lecz także ataku na kulturę pozwoliło w bezprecedensowy sposób zmobilizować zarówno lokalną, jak i światową opinię publiczną, w tym artystów, prestiżowe instytucje kultury i międzynarodowe organizacje, które udzieliły swojego poparcia Ukrainie. To poparcie wyraża się m.in. w podświetlaniu znanych budynków kolorami ukraińskiej flagi na rzecz solidarności z Ukrainą, wezwania do wsparcia Ukrainy w czasie koncertów, programów telewizyjnych i radiowych czy festiwali filmowych. Równie ważne są listy poparcia sygnowane przez artystów oraz organizacje i instytucje kulturalne z całego świata, gdyż symboliczne i moralne wsparcie przekłada się na wsparcie materialne czy polityczne.

Działania Instytutu Ukraińskiego w zakresie dyplomacji kulturalnej zmierzające do promowania kultury ukraińskiej na świecie przynoszą wymierne efekty. W 2022 r. Ukraina osiągnęła imponujący wzrost w rankingu Global Soft Power Index, zmieniając swoją pozycję z 61 na 37 miejsce. Minister spraw zagranicznych Ukrainy, D. Kuleba, podsumował te wyniki słowami:

Ukraina przestała być terra incognita. [...] W ciągu ostatniego roku zrobiła wielki wysiłek, by opowiedzieć swoją historię, ustawić swoją narrację i zdobyć wsparcie. Wszystkie te wysiłki, począwszy od prezydenta a skończywszy na aktywistach, opłaciły się (Ukraine... 2022).

Efekty przynoszą też kampanie wzywające do bojkotowania rosyjskiej kultury, organizowane zarówno przez państwowe instytucje, jak i organizacje pozarządowe i pojedynczych aktywistów. Hasłem, które w 2022 r. promował Ukraiński Fundusz Kulturalny było „Culture isn’t apolitical”, odwołujące się do faktu, że Rosja

świadomie wykorzystuje swoją kulturę „do propagandy rosyjskiego świata”. Do bojkotu rosyjskiej kultury wielokrotnie wzywał również Instytut Ukraiński. W rezultacie w 2022 r. w wielu miejscach na świecie zlikwidowano festiwale rosyjskiego kina czy wystawy rosyjskiej sztuki, opery i filharmonie zmieniły swoje programy, usuwając z nich rosyjskich kompozytorów, a rosyjscy artyści przestali być zapraszani na prestiżowe wydarzenia kulturalne. W połączeniu z rozwijającą się debatą o potrzebie dekolonizacji myślenia o Rosji i Europie Wschodniej może to prowadzić do trwałej zmiany hierarchii kultur, przez dekady promowanej przez Rosję, i zwiększenia świadomości różnorodności i hybrydowości w tej części Europy.

Bibliografia

- BANASIK, M. | PARAFIANOWICZ, R. (2015), Teoria i praktyka działań hybrydowych, [w:] Zeszyty Naukowe AON 2 (99), 5-25.
- BARABAN, A. (2022), Maks Bars'kykh prezentuvav patriotychnu pisnyu, yaku prysvyatyv ukrayins'kym viys'kovym, [Макс Барських презентував патріотичну пісню, яку присвятив українським військовим,] [in:] <https://telegraf.com.ua/ukr/kultura/2022-05-30/5706522-maks-barskikh-prezentoval-patrioticheskuyu-pesnyu-kotoruyu-posvyatil-ukrainskim-voennym-video> (accessed: 07.04.2025).
- BEN, B. (2019), Explosion of new Ukrainian music after introduction of protectionist language quotas, [in:] <https://euromaidanpress.com/2019/10/30/explosion-of-new-ukrainian-music-after-introduction-of-protectionist-language-quotas/> (accessed: 07.04.2025).
- Biy... (2022), Biy za Ukrainu. V Ivano-Frankivs'ku v Den' peremohy nad natsyzmom startuye mystets'kuu proyekt, [Бій за Україну. В Івано-Франківську в День перемоги над нацизмом стартує мистецький проєкт,] [in:] <https://life.nv.ua/ukr/art/biy-za-ukrajinu-misteckiy-blagodiyniy-proyekt-de-i-koli-50239672.html> (accessed: 03.04.2024).
- BOTANOVA, K. (2016), Back to the Future in Ukraine: Cultural Policies Two Years After Maidan, [in:] <https://www.eurozine.com/back-to-the-future-in-ukraine/> (accessed: 07.04.2025).
- CHERNETSKY, V. (2003), Postcolonialism, Russia and Ukraine, [in:] *Ulbandus Review* 7, 32-62.
- DABERT, D. (2024), Kino w podróży. Sytuacja ukraińskiej kinematografii po 1991 roku, [w:] *Studia Filmoznawcze* 35, 21-45.
- Dlya... (2022), Dlya ditey i ZSU: blagodiynnyy proyekt Kyivys'koho teatru lyal'ok, [Для дітей і ЗСУ: благодійний проєкт Київського театру ляльок,] [in:] <https://weekend.today/gorod/blagodiynnyy-proyekt-kyivivskogo-teatru-lyalok.htm> (accessed: 03.04.2024).
- GERASIMOV, I. (2014), Ukraine 2014: The First Postcolonial Revolution. Introduction to the Forum, [in:] *Ab Imperio* 3, 22-44.
- HRABOVSKYI, S. | LOSIEV, I. (2014), Potribna teledokolizatsiia!, [Грабовський, С. | Лосєв, І. (2014), Потрібна теледеколонізація!], [in:] <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/potribna-teledokolizatsiya> (accessed: 03.04.2024).
- HRUDKA, O. (2023), Ukrainian songs flood YouTube charts as Russian influence wanes, [in:] https://euromaidanpress.com/2023/09/28/ukrainian-songs-flood-youtube-charts-as-russian-influence-wanes/?utm_source=chatgpt.com (accessed: 07.04.2025).
- Kalush... (2022), Kalush Orchestra pislya vystupu na Yevrobachenni zaklykav vryatuvaty Mariupol' i "Azovstal'", [Kalush Orchestra після виступу на Євробаченні закликав врятувати Маріуполь і "Азовсталь",] [in:] <https://suspilne.media/239541-kalush-orchestra-pisla-vistupu-na-evrobacenni-zaklikav-spasti-mariupol-i-azovstal/> (accessed: 03.04.2024).

- KASZUBA, M. (2023), The concept of war of the Russian Federation. Military instruments in the Russian power policy in 2014, [w:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* 14 (2), 153-168.
- KOTUBEY, O. (2022), "Kultura pratsiue na vyperedzhennia": Seitablaiev, Beniuk ta Rizol pro Natsionalnyi tur "Kino zarady peremohy!", [Котубей, О. (2022), "Культура працює на випередження": Сеїтаблаєв, Бенюк та Різол про Національний тур "Кіно заради перемоги!"], [in:] <https://suspilne.media/culture/279983-kultura-pracue-na-viperedzhenna-seitablaev-benuk-ta-rizol-pro-nacionalnij-tur-kino-zaradi-peremogi/> (accessed: 03.04.2024).
- KULYK, V. (2019), Memory and Language: Different Dynamics in the Two Aspects of Identity Politics in Post-Euromaidan Ukraine, [in:] *Nationalities Papers* 47 (6), 1030-1047.
- KULYK, V. (2024), National Identity in Time of War: Ukraine after the Russian Aggressions of 2014 and 2022, [in:] *Problems of Post-Communism* 71 (4), 296-308.
- MATUSIAK, A. (2020), Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną. Wrocław.
- MAZUR, A. (2014), V Ukrayini zaboronyly pokazuvaty "Tarasa Bul'bu" z Bohdanom Stupkoyu, [В Україні заборонили показувати "Тараса Бульбу" з Богданом Ступкою], [in:] https://zn.ua/ukr/CULTURE/v-ukrayini-zaboronili-pokazuvati-tarasa-bulbu-z-bogdanom-stupkoyu-159868_.html (accessed: 07.04.2025).
- Molfar (2022), What music did Ukrainians listen to in 2022: Russian artists in the charts. Molfar analytics, [in:] <https://molfar.com/en/blog/what-music-did-ukrainians-listen-to-in-2022> (accessed: 07.04.2015).
- MOŠKOVYCHOVA, A. (2020), Vid Dzhamaly do "Motanky": yak movni kvoty na radio vplynuly na ukrayins'ku muzyku, [Від Джамали до «Мотанки»: як мовні квоти на радіо вплинули на українську музику], [in:] <https://www.radiosvoboda.org/a/jak-kvoty-na-radio-vplynuly-na-ukrainsku-muzyku/30430947.html> (accessed: 07.04.2025).
- MORI, Y. (2022), L'vivs'ka opera provede seriyu blahodiynykh onlayn-kontsertiv "Together with Ukraine", [Морі, Є. (2022), Львівська опера проведе серію благодійних онлайн-концертів "Together with Ukraine"], [in:] <https://suspilne.media/235747-lvivska-opera-provede-seriu-blagodijnih-onlajn-koncertiv-together-ukraine-ih-transluvatimut-u-32-krainah/> (accessed: 03.04.2024).
- Notes... (2022), Notes from Ukraine, [w:] <https://ui.org.ua/en/sectors-en/carol-of-the-bells-at-carnegie-hall/> (accessed: 03.04.2024).
- OLZACKA, E. (2023), The Development of National Cinema in Post-Maidan Ukraine, [in:] *East European Politics and Societies* 37 (2), 435-454.
- OLZACKA, E. (2024), The development of Ukrainian cultural policy in the context of Russian hybrid aggression against Ukraine, [in:] *International Journal of Cultural Policy* 30 (2), 141-157.
- OSIPIAN, A. (2014), Ukrayna vse zhe obrela sobstvennoe lytso, [Україна все же обрела собственное лицо], [in:] *Ab Imperio* 3, 177-182.
- RASEK, B. (2018), *Wojna hybrydowa na Ukrainie*. Warszawa.
- PESENTI, M. (2020), Cultural Revival and Social Transformation in Ukraine. The Role of Culture and the Arts in Supporting Post-Euromaidan Resilience, [in:] www.chathamhouse.org/2020/11/cultural-revival-and-social-transformation-ukraine (accessed: 03.04.2024).
- PORTNOV, A. (2014), Maydan y posle Maydana, [Майдан и после Майдана], [in:] *Ab Imperio* 3, 209-217.
- Postcards... (2022), Postcards from Ukraine, [in:] <https://ui.org.ua/en/postcards-en/> (accessed: 03.04.2024).
- RIABCHUK, M. (2016), Ukrainians as Russia's negative 'other': History comes full circle, [in:] *Communist and Post-Communist Studies* 49 (1), 75-85.
- SNEYKO, V. (2022), V epitsentri uvahy: pidsumky 2022 r. v kul'turniy diplomatiyi, [Шейко, В. (2022), В епіцентрі уваги: підсумки 2022 року в культурній дипломатії], [in:] https://lb.ua/culture/2022/12/30/540637_epitsentri_uvagi_pidsumki_2022_r_

- html?fbclid=IwAR3RneWA1q3ajPkD5Qb9_a7cpBeQ6y_GFcshzi4g4SAwzgVSVZEthOJXvxM (accessed: 03.04.2024).
- U den... (2022), U den svitovoi prem'ery komanda filmu "Bachennia metelyka" provela aktsiiu na pidtrymku Ukraïny na chervonii dorizhtsi Kannskoho kinofestyvaliu, [У день світової прем'єри команда фільму "Бачення метелика" провела акцію на підтримку України на червоній доріжці Каннського кінофестивалю,] [in:] <https://usfa.gov.ua/press-center/u-den-svitovoi-premyery-bachennya-metelyka-komanda-filmu-provela-akciyu-na-pidtrymku-ukrainy-na-i12101> (accessed: 03.04.2024).
- UKF... (2022), UKF zapuskaye proyekte "Mystetstvo peremohy" – art-portal na pidtrymku neperemozhnogo dukhu ukrayintsiv, [УКФ запускає проєкт "Мистецтво перемоги" – арт-портал на підтримку непереможного духу українців,] [in:] https://ucf.in.ua/news/mystetstvo_peremohy (accessed: 03.04.2024).
- Ukraine... (2022), Ukraine now sits among the top 20 most influential countries in the world according to the global soft power ranking, [in:] <https://ui.org.ua/en/news-en/ukraine-now-sits-among-the-top-20-most-influential-countries-in-the-world-according-to-the-global-soft-power-ranking/> (accessed: 03.04.2024).
- Vladyslav... (2022), Vladyslav Berkovs'kyu: "Zberihaymo fakty pro rosiys'ko-bilorus'ku ahresiyu", [Владислав Берковський: "Зберігаймо факти про російсько-білоруську агресію,] [in:] <https://ucf.in.ua/news/28-02-2022> (accessed: 03.04.2024).
- ZAKUSYLO, M. (2016), Kvoty. Perezavantazhennia, [Закусило, М. (2016), Квоти. Perezavantazhennia,] [in:] <https://detector.media/rinok/article/112956/2016-02-19-kvoty-perezavantazhennya/> (accessed: 03.04.2024).
- ZHURZHENKO, T. (2021), Fighting Empire, Weaponising Culture: The Conflict with Russia and the Restrictions on Russian Mass Culture in Post-Maidan Ukraine, [in:] *EuropeAsia Studies* 73 (8), 1441-1466.

DOI: 10.31648/pw.12117

MALINA KASZUBA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1090-8330>

University of Siedlce

THE CONCEPT OF INTERMARIUM FROM THE RUSSIAN PERSPECTIVE. OUTLINE OF THE TOPIC

ABSTRACT: The Intermarium concept is constantly employed in political and media discourse concerning Poland. Despite its active use, there has been several different definition since its introduction by J. Piłsudski. In this study, a brief analysis of the Intermarium concepts was presented, as seen in different historical periods from different perspectives. In addition, newly formed narratives in connection with the Russian-Ukrainian war, Russian-American changed relations and the Russia-NATO confrontation placed this concept in the centre of Russian political propaganda. As research material, Russian media and political scholars reflecting on the consequences of possible implementation of the Intermarium concept were considered. The work was conducted applying contextual analysis and the theory of political realism.

KEYWORDS: The Intermarium concept, NATO, Russia, Poland, international relations

Introduction

The geopolitical location of the Republic of Poland between Russia and Germany has determined its fate for centuries. Poland was a victim to the imperialist aspirations of both great neighbours, who pursued their expansionist interests at its expense. It was therefore natural that the Polish ruling elites sought geopolitical solutions that would actually reduce the existing threat. The Intermarium Concept (Jurkowska 2018) proposed by J. Piłsudski was such a response. This idea has evolved over decades, but has consistently aroused and continues to provoke opposition from Russian scholars and politicians. The concept is often discussed in debates as aimed at weakening Russia and its importance in Central and Eastern Europe, and in the last decade, it has also been seen as an instrument that actually serves to strengthen the importance of America in this region of the world. The purpose of this article is to characterize the Russian view of the almost century-old Intermarium Concept, including its importance in Polish foreign policy. To explain the Russian approach to the mentioned concept, the author analysed the texts of Russian political scholars and analysts, therefore the study contains numerous direct references to source texts, with appropriate comments.

1. The Concept of Intermarium throughout the Centuries

The restoration of Poland's independence after the collapse of the Russian Empire coincided with the birth of the concept of uniting the Baltic and Black Sea states into a close union under the leadership of Warsaw. J. Piłsudski's intention was to create a federation and a system of alliances of nations that were part of the Russian Empire, without the territory of the so-called Greater Russia. Poland was to play a leading role in this initiative. The supporters of this solution went even further, arguing that Russia should be deprived of the status of a great power and an international political and economic protectorate should be established over it. In this way, it would not threaten the nations, Finnish, Estonian, Latvian, Lithuanian, Belarusian, and Ukrainian, who would not need to seek support in Poland. Later, this concept was developed, and according to it, an alliance of Central and Eastern European countries and the Balkans was to be created. Such an alliance, with the support of Great Britain, could effectively contain Germany. Moreover, the alliance could become an independent entity, attractive to any country willing to oppose both Germany and Russia. The form of this alliance structure would, of course, be determined by Poland (Kuvaldin 2024, 98ff).

Views on the evolution of the Intermarium concept, very close to the Russian ones, were presented by two American authors M. Laruelle and E. Rivera in their book *Imagined Geographies of Central and Eastern Europe: The Concept of Intermarium* (Laruelle | Rivera 2019a), in the Russian version: *The Concept of Intermarium. From Piłsudski to Trump* (Laruelle | Rivera 2019b). The authors analysed this concept and emphasized that its significance increased over the centuries, and its 'rebirth' is due to the current historical and political context. The researchers presented several versions of the Intermarium concept.

The first one, called *I n t e r m a r i u m I*, concerns the period following the end of World War I and the fall of the imperialist power: Russia, Austria-Hungary and Prussia. In their discussion, Laruelle and Rivera emphasized that the most famous proponent and propagator of the Intermarium concept was the Polish head of state, Piłsudski (1867-1935). When Poland regained its independence in 1918 after 123 years of foreign rule, Piłsudski's actions were aimed at repelling threats from two neighbours: Germany, humiliated by the loss of part of East Prussia, and the growing power of Soviet Russia. However, the attempt to create the Eastern European Federation of the Polish-Lithuanian Commonwealth, which would have included a monetary and customs union with Belarus, Latvia and Estonia, ended in failure. The plan was not implemented, since none of the new states wanted to be under Polish rule. The second attempt to create Intermarium was made by the Minister of Foreign Affairs, Colonel J. Beck, in the years 1932-1939; Piłsudski tasked him with developing new solutions to ensure Poland's security. After signing the non-aggression pact with Germany and the Soviet Union, Beck decided to distance

himself from Germany and the USSR. In this situation, Intermarium would become an element of the balance policy and a third force: the Third Europe. He showed great diplomatic initiative in the field of rapprochement with potential partners of the federation. Estonia, Latvia and Hungary expressed interest in the concept, while the remaining countries ignored it (Laruelle | Rivera 2019b, 14f). Attempts to unite the countries of Central and Eastern Europe in the 1920s and 1930s ended in failure.

New possibilities for the implementation of the Intermarium concept emerged after the end of World War II: *I n t e r m a r i u m* II. Declassified documents of American intelligence show that the project was supported by Polish, British and French intelligence agencies. During World War II, the Polish government in exile revived the concept of the Central European Union, which would encompass the area among the Baltic, Black, Adriatic and Aegean Seas. Talks and consultations were held with the potential members of this Union, but the initiative was received with hostility from the USSR and with indifference from other Allies (Laruelle | Rivera 2019b, 17-18).

In its third form, the Intermarium Concept, *I n t e r m a r i u m* III, was to provide an opportunity to build an anti-communist front in the countries of Central and Eastern Europe. It was institutionally coordinated by the Anti-Bolshevik Bloc of Nations (ABN), a forum for cooperation between the emigration groups of nations that were part of the Soviet Union and the vassal states of the Eastern Bloc. The ABN was supported by Western secret services from the moment of its establishment until the fall of communism in the countries of the so-called people's democracy (Laruelle | Rivera 2019b, 17-18).

After the end of the Cold War and the collapse of the USSR and the Eastern Bloc, the communist adversary in Europe that had led to the creation of the concepts of *I n t e r m a r i u m* and *P r o m e t h e i s m* ceased to exist. It might have seemed that this was an unequivocal end of the concept under discussion. Nothing could be further from the truth: in the late 2000s, Western strategists, mainly American, returned to this idea. Therefore, we can speak of *I n t e r m a r i u m* IV.

In its fourth edition, the concept essentially aimed at building a pro-American New Europe using Central and Eastern European countries. This approach to resuscitating the Intermarium was proposed by the think tank "Stratfor". The direct inspiration for undertaking this concept was Poland's support for Georgia in the war with Russia in 2008. The founder of the think tank, a Hungarian-born geopolitical analyst G. Friedman, supported the revival of the Intermarium project in his speeches. In his opinion, Poland should distance itself from the EU and form a bloc with the rest of Central and Eastern Europe, located between Germany and Russia (Laruelle | Rivera 2019b, 17f).

The idea of cooperation and economic integration of the countries covered by the Intermarium Concept is referred to as its fifth edition: *I n t e r m a r i u m* V.

The driving force behind this dimension was Poland. A. Duda, elected president in 2015, returned to the idea of the Baltic-Black Sea Alliance. The idea of this regional cooperation was reflected in the “Complete unification of European energy, transport and telecommunications through the North-South corridor”. The North-South corridor was to stretch from the Baltic to the Adriatic and the Black Seas. Pro-Russian researchers noted that the co-authors of the document were General J. Jones, former Supreme Allied Commander Europe, head of the Polish oil, and gas giant Grupa Lotos (Mezhdunarodnyy... 2016).

Another embodiment of the concept, *Intermarium VI*, is the use of this concept by ultra-right Ukrainian organizations. The return of Intermarium to Ukraine is closely connected with a large-scale campaign to rehabilitate the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA), as well as their hero Stepan Bandera (Mezhdunarodnyy... 2016, 44). In the context of the rehabilitation of the heroes of the interwar period, the aggravation of relations with Russia and the disappointment with Europe, which allegedly does not provide Ukraine with sufficient support against Moscow, the geopolitical concept of Intermarium is doomed to flourish in this country. It found its most active supporters in the extreme right sector of the political spectrum, among the command of the Azov battalion (Laruelle | Rivera 2019b, 45). Referring to the different versions of the Intermarium Concept presented above, in the contemporary Russian discussion on this subject there are references primarily to the fourth concept. Therefore, it determined further considerations.

2. Intermarium and the Growing Presence of the USA and NATO in Central and Eastern Europe

The Intermarium concept has gradually gained recognition among some American political experts and politicians who support increasing NATO's presence in Central and Eastern Europe. NATO's expansion in this part of Europe is a fundamental point of contention in the East-West relations. Russian leaders accuse the US of not fulfilling the verbal promises made to M. Gorbachev by J. Baker that NATO would not approach Russia's borders. NATO has not kept its word and has expanded many times, and a number of other actions have been taken to strengthen the Alliance's presence. As part of the implementation of the decisions made at the NATO summit in Warsaw, four NATO battalions were deployed on a rotational basis on the eastern flank by 2017: in Poland, Estonia, Latvia and Lithuania. The battalions were sent to the operational area of responsibility by, among others, the United States, Canada, Germany and Great Britain. A decision was also made in Warsaw to deploy a missile defence base in Romania. The pretext for this step was to counter threats from Iran and North Korea, but in Moscow this decision was considered a clear anti-Russian

move. The status of Georgia and Ukraine was discussed at the Warsaw summit, which was met with indignation from Russia, while Montenegro was offered NATO membership (Sokolsky 2016). The Alliance also initiated the opening of the NATO Strategic Communications Centre of Excellence in Latvia (NATO Strategic... 2015) and a training centre in Georgia (NATO Opens... 2015). The earlier mentioned American researchers stated that the Intermarium concept fits perfectly into the current geostrategic and military context, allowing the United States to justify its policy towards Central and Eastern Europe ideologically and historically. It seems, however, that the term itself has not been formally adopted by the North Atlantic Alliance (Laruelle | Rivera 2019b, 34).

The same point of view is widespread among Russian analysts and politicians. In 2023, the journal "Literaturnaya Gazeta" published an article by Russian political scholar V. Krashennikova entitled: *Polish "Prometheuses", Warsaw and Washington Have United in Intermarium [Pol'skiye «Prometei» Varshava i Vashington slilis' v Mezhdumor'ye]* (Krashennikova 2019). The main thesis of the article concerns granting Poland the status of a key implementer of American interests in the region. To confirm it, the political scholar pointed out that among European countries there are those that want a 'new', 'young' Europe and are ready to support the Americans. According to V. Krashennikova, such a country is, of course, Poland. V. Krashennikova claimed that the changes consisting in 'handing over' the European end of the transatlantic axis to Poland began during the presidency of G.W. Bush, and were completed by D. Trump in his first term. Only in this country (read: Poland MK), with its nationalist government, D. Trump could deliver a militaristic speech during his visit to Warsaw in July 2017 (Krashennikova 2019). According to the author, only Poland obsessively provides its territory for the deployment of American military bases. It is ready to pay even several billion dollars for them and encourages others to increase their contributions to NATO. Poland is doing everything to support the USA, through the purchase of American weapons, modernization of the armed forces, and increased defence spending (Ugroza Rossii... 2019). For example, in 2019, the Polish Ministry of Defence approved a \$48.9 billion army modernization plan to strengthen the eastern flank of NATO spending (Ugroza Rossii... 2019). There is no doubt that the weapons as part of the modernization will be purchased in the United States, including 32 fifth-generation multi-role aircraft F-35. The United States views Poland and all of Eastern and Central Europe as a potential launch site for ballistic missiles and nuclear-armed cruise missiles. The Patriot missile defence systems are systematically delivered to Poland. An Aegis Ashore missile defence base was opened in Redzikowo, just 160 km from the border with Russia (Kaliningrad Oblast). NATO's military infrastructure in the region is constantly expanding, and the governments of the region are concluding multi-million dollar contracts for the purchase of the latest American weapons.

Poland is demonstrating loyalty to its master (read: the USA – MK) both with money and ideological views.

In addition to her considerations of NATO, the Russian political scholar devoted much attention to what she called a ‘reheated’ concept of the Intermarium, which she believes is clearly anti-Russian in nature and is a tool used by Washington to weaken Russia. *I n t e r m a r i u m* is a geostrategic project aimed at uniting countries located among the Baltic, Black and Adriatic Seas under the leadership of Poland. During the time of dictator J. Piłsudski, the concept of *I n t e r m a r i u m* was reinforced by the concept of *P r o m e t h e i s m*. It consisted in destroying the Soviet Union by inciting nationalism and separatism among the nations inhabiting its territory. Just as Prometheus gave people fire, Poland is to bring freedom to the nations enslaved by Moscow. This policy was later adopted by the Third Reich, creating national SS legions, and the United States did the same during the Cold War, inciting nationalism and the overthrow of governments through covert intelligence operations.

For Polish nationalists, the Intermarium has long been the main concept of foreign policy. V. Kareshnikova expressed the view that the geostrategic dream of the Polish authorities is to divide Russia and Germany. This lies in the interest of the oligarch D. Trump, who needs to weaken the German engine of the European economy. The political scholar noted that both world wars began with the fire of local conflicts in Central and Eastern Europe. Here, from Szczecin on the Baltic Sea to Trieste on the Adriatic Sea, the main front of the Cold War passed, at the end of which the ‘hostile takeover’ of this area by Atlantic structures began. However, there is also an element of optimism. Not all Poles see their country as an American bridgehead created against Russia. Many Germans and French, including politicians, do not want to be drawn into a war with Russia, which is instigated by nationalists and revanchists from Eastern Europe. It is precisely such sensible people who are Russia’s allies spending (*Ugroza Rossii... 2019*).

Of course, statements by Polish government officials are also listened to in Russia and interpreted in accordance with the current geopolitical situation. Attention was drawn to the assessment of the geopolitical situation by D. Tusk, who said in an interview with Polish and foreign media in March 2024 that Europe must mentally get used to a new pre-war era, in which war is no longer a category of the past. According to S. Kuvaldin, an analyst from the Yevgeny Primakov Institute of World Economy and International Relations, D. Tusk, a former EU Council President and current Prime Minister of Poland, has taken on the role of a politician who, unlike many other European leaders, foresaw the threat from Russia back in 2008-2009. “He expressed these views at various European forums, and allies shuddered, suspecting that he was speaking primarily about Polish Russophobia”. S. Kuvaldin took the Polish Prime Minister’s statement with great surprise, since in 2007-2014, when D. Tusk first held the post of Prime Minister of the Polish

government, relations with Russia improved, and he took the position that a dialogue with Russia should be conducted, accepting that country as it, de facto, is. In his article, the Russian researcher tried to characterize the factors that, in his opinion, determine the attitude of the Republic of Poland towards Russia, noting at the same time that the factors are unchangeable or difficult to change (Kuvaldin 2024, 98-108).

One of them is geography, or rather historical geography. Regardless of the fate of the Polish state, it has always been and is located between Russia and Germany. Both countries have remained in the memory of Polish society in an extremely negative way, as responsible for the tragic fate of Poland, so the attitude towards them is negative and, despite the decades that have passed, it is difficult to change. The approach to preventing threats from these two countries has varied depending on the historical period and circumstances. Nevertheless, the spectre of Russian or German domination in Central and Eastern Europe has certainly prompted and continues to encourage Poland to take measures to counteract or at least reduce this domination. The instrumentalization of the German threat is present in Polish politics, especially in right-wing circles. The leader of the largest Polish party, Law and Justice, J. Kaczyński, in one of his statements called the Civic Platform not a Polish, but a German party. The potential transformation of Poland into another German federal state was one of the arguments against deeper European integration expressed by the Polish right wing. In its turn, the liberals and left-wing groups that form the current ruling coalition advocate a stronger role for Poland in the EU and its status as a leader that influences the nature and policy of this organization and prevents concerns about the dominance of the western neighbour (Kuvaldin 2024, 98-108). The military operations in Ukraine and Germany's position after February 24, 2022 eliminated the possibility of a close alliance between Russia and Germany. Their potential alliance has always been a cause for serious concern for Warsaw. It could significantly limit Poland's room for manoeuvre in Central and Eastern Europe, and posed an existential threat to it, for example, in the form of Russian-German energy cooperation.

In his analysis, S. Kuvaldin notes that Poland considers membership in political and military organizations as a guarantee of its security. NATO membership and close cooperation with the United States has been and remain a priority for all Polish governments since 1989. He also puts forward the thesis that striving for a close alliance with the United States, a power significantly distant from Polish borders, results not only from the need to provide security guarantees, but also from the ambition to shape policies in Central and Eastern Europe jointly. In this context, S. Kuvalin also refers to the concept of *Intermarium* or the *Three Seas Initiative*, indicating that it is still present in Polish political thought and manifests itself in specific, diverse initiatives (Kuvaldin 2024, 98-108). Contemporary Poland has not moved away from this way of thinking, relying on strong allies and international organizations. Over the years, one of the achievements of Polish

foreign policy was the ability to influence the EU in its relations with post-Soviet countries. The creation of the “Eastern Partnership” and support for the pro-European aspirations of Georgia, Moldova and Ukraine were the result of Polish diplomacy. One of the main priorities of Polish foreign policy under the PiS government was the Three Seas Initiative, articulated in 2015 and supported by D. Trump during his first presidential term. In other words, Poland, to the best of its ability, tried to create an agreement in Central and Eastern Europe in which it would play a leading role. This means that the countries of the region should not be dependent, especially in terms of energy supplies, on either Russia or Germany.

3. Intermarium in the Context of the War in Ukraine

The ongoing conflict between Russia and Ukraine has created favourable conditions for the implementation of the above-mentioned goals. The attention of Western political and military structure has significantly focused on Eastern Europe, and NATO has strengthened its eastern flank in order to counter the potential Russian threat. All these actions increase the importance of the countries of Central and Eastern Europe and meet Polish expectations about the growth of the strategic subjectivity of the region. The West, indeed, treats Russian influence and the special operation in Ukraine as a serious problem and makes every effort to solve it. The cited view of D. Tusk about the pre-war era, to a large extent, creates a desirable situation for Poland, in which NATO and the EU should pay special attention to the frontline countries, i.e. those bordering Ukraine. Therefore, it can be concluded that Poland needs both Russia and Germany, because the battlefield of these two countries defines the specificity of Central and Eastern Europe.

Warsaw, as always, needs a restrained, but at the same time somewhat threatening Russia, so that the countries of the region need Poland's support. This approach defines certain boundaries of Polish-Russian relations. Warsaw needs a state in which it will constantly fight Russian influence, involving other influential players as much as possible, without entering into direct conflict with Moscow. Such rivalry, as centuries of experience and common sense have shown, rarely entails a long-term, radical rupture in relations. The parties need to interact and create a framework that will determine their actions in the region. The Russian researcher cites A. Duda's statement from an interview for one of the French television channels in February 2024, which he gave during a multilateral meeting of European leaders regarding support for Ukraine after the start of the so-called Russian special operation. The Polish president stated that it would be best if Russia did not exist at all, or at least was not a strong state (Andrzej Duda ... 2024). According to him, it is impossible to implement General De Gaulle's postulate of building a common home from the Atlantic to the Urals.

The statements of other Polish politicians and experts, resolutely and uncompromisingly supporting Ukraine in the war against Russian aggression, have not gone unnoticed by Russian media and researchers. According to the Russian narrative, Poland would not want this conflict to escalate or be resolved without its participation. According to one of the hypotheses circulating in Russia, in the event of significant Russian successes and territorial gains on Ukrainian lands, Poland will decide to occupy and establish control over the part of Western Ukraine that belonged to the Polish state until 1939. Such a scenario was discussed, in particular, by the director of the Russian Foreign Intelligence Service (SVR) S. Naryshkin (Volkova 2022). In July 2023, the director of the SVR outlined a probable scenario for the implementation of Polish plans, according to which a Polish-Lithuanian-Ukrainian brigade prepared to conduct international missions will be deployed in the western regions of Ukraine. Naryshkin said the brigade would be constantly replenished with troops and equipment to be ready to carry out other tasks as the military-political situation develops (Naryshkin zayavil... 2023). S. Kuvaldin believes that one should not judge the intelligence findings, implying that the information of such an institution should be treated as certain. However, he drew attention to the information from the Polish Ministry of Defence, which denied the information that a new recruitment was being conducted for this brigade. This false information was allegedly the result of an information intrigue carried out by foreign, i.e. Russian or Belarusian, intelligence services. On the issue of Ukrainian territories, the Russian political scholar refers to V. Putin's speech at the meeting of the Valdai Club in October 2022. According to the Russian president, the western lands of Ukraine were the pre-war territory of Poland, Romania and Hungary, which J. Stalin "took and transferred" to Ukraine. Therefore, from his point of view, only Russia can act as a true guarantor of the territorial integrity of Ukraine (Luk'yanov 2022).

Continuing his thought, V. Putin claims that the potential entry of Polish armed forces into Western Ukraine in the event of Kiev's defeat in the conflict with Moscow would largely meet Russia's interests. Warsaw would once again give reason to speak of itself as a "hyena" that drags away pieces of territory to its lair (Luk'yanov 2022). By creating such a "buffer" between the territories that have fallen into Russia's sphere of influence and the European Union/NATO, Poland would be doomed to complex and, most likely, conflictual relations with the local population, including political forces whose agenda includes the pursuit of establishing a strong Ukrainian state. It can also be assumed that the occupation of part of Ukrainian territory would force Warsaw to conduct open or confidential negotiations on the regulations regarding the movement of people and the organization of social, political and economic life on the annexed territory of Ukraine.

If this were to happen, Poland would lose the opportunity to implement the policy of shaping a favourable security environment in Central and Eastern Europe and building preferential relations with influential Western countries. Poland,

despite its undoubted territorial claims, takes into account the possibility of such a development and, therefore, does not send any signals about Polish control over Ukrainian territories. The lack of territorial claims to Ukraine is clearly articulated by Polish politicians and government officials. However, regardless of the statements of Polish politicians, in Moscow's opinion, such a peaceful position of Poland results from the fact that territorial claims would be unacceptable for influential Western countries, and especially the United States. Poland would certainly like to see Russia's influence in Central and Eastern Europe reduced to a minimum, but this does not mean that it is ready to minimize Russian influence at all costs (Luk'yanov 2022).

Conclusions

The Intermarium concept not only arouses great interest in Russia, but is also seen primarily as a tool for strengthening the US influence. From the Russian perspective, the American anti-Russian policy, provocations against Russia and undermining the unity of the EU, make Poland, the Baltic States, Romania and Ukraine the most loyal allies of the United States, and the Intermarium initiative is financed by Washington. This means that the Americans are openly using and will use the countries of the Central European region in their actions against Russia and Western Europe. In their opinion, the Intermarium may become an effective American wedge driven into the western edge of the Eurasian continent. The implementation of this idea will forever bury the desire to build a common secure and democratic space from Lisbon to Vladivostok (Krashennnikova 2020, 168-169). Therefore, we must not allow the chimeras of the Intermarium to plunge Europe and the world into the chaos of a new conflict again (Krashennnikova 2020, 168-169).

It should be noted here that these views were formulated by the Author in 2019-2020. In the face of Russian aggression and the war in Ukraine, the words that blame the construction of Intermarium as the source of a new conflict in Europe sound sarcastic. However, from the Kremlin's perspective, it was probably this concept that led to the decision to attack Ukraine, as this way of thinking can be related to the views of Alexander Dugin, who postulated that the creation of a Moscow-Berlin axis and the pacification of the states and nations located between Russia and Germany would ensure the security of the Russian Federation from the hostile Atlantic world (Eberhart 2010, 221-240).

References

- Andrzej Duda ... (2024), Andrzej Duda dla francuskiej telewizji: najlepiej, gdyby Rosji po prostu nie było, [in:] Onet wiadomości 27.02, [in:] <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/andrzej-duda-dla-francuskiej-telewizji-najlepiej-gdyby-rosji-po-prostu-nie-bylo/s3z5rvj> (accessed: 12.03.2025).
- EBERHART, P. (2010), Koncepcje geopolityczne Aleksandra Dugina, [in:] *Przegląd Geograficzny* 82 (2), 221-240.
- JURKOWSKA, M. (2018), Kulturowe i polityczne aspekty mitu Miedzymorza, [in:] https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/10524/1/M_Jurkowska_Kulturowe_i_polityczne_aspekty_mitu_Miedzymorza.pdf?utm_source=chatgpt.com (accessed: 20.02.25).
- KRASHENINNIKOVA, V. (2019), Pol'skiye "Prometei" Varshava i Vashington slilis' v Mezhdumor'ye, [in:] *Literaturnaya Gazeta* 17.04, [Крашенинникова, В. (2019), Польские «Прометеи» Варшава и Вашингтон слились в Междуморье, [in:] *Литературная газета* 17.04, [in:] <https://lgz.ru/article/polskie-prometei/> (accessed: 20.10.2024).
- KRASHENINNIKOVA, V. (2020), Vozrozhdeniye Mezhdumor'ya – amerikanskaya igra protiv Yevrosoyuza i Rossii, [in:] Krasheninnikova, V. (ed.), *Pol'sha v bor'be za Vostochnuyu Yevropu 1920-2020*. Moscow. [Крашенинникова, В. (2020), Возрождение Междуморья – американская игра против Евросоюза и России, [in:] Крашенинникова, В. (ред.), *Польша в борьбе за Восточную Европу 1920-2020*. Москва.]
- KUVALDIN, S. (2024), Postoyannaya varshavskaya velichina. Gde predel antirossiyskogo Kursa Pol'shi, [in:] *Rossiya v global'noy politike* 4, 98-108, [Кувалдин, С. (2024), Постоянная варшавская величина. Где предел антироссийского курса Польши, [in:] *Россия в глобальной политике* 4, 98-108,] [in:] <https://globalaffairs.ru/articles/varshavskaya-velichina-kuvaldin/> (accessed: 08.01.2025).
- LARUELLE, M. | RIVERA, E. (2019a), Imagined Geographies of Central and Eastern Europe: The Concept of Intermarium, [in:] file:///C:/Users/Admin/Downloads/laruelle-rivera-ieres_papers_march_2019_1.pdf (accessed: 20.01.2025).
- LARUELLE, M. | RIVERA, E. (2019b), Kontseptsiya Mezhdumor'ya: ot Pilsudskogo do Trampa. Institut vneshnepoliticheskikh issledovaniy i initsiativ. Moskva, [Ларуэль, М. | Ривера, Э. (2019b), Концепция Междуморья: от Пилсудского до Трампа, Институт внешнеполитических исследований и инициатив, Москва,] [in:] http://militera.org/books/pdf/research/laruelle_rivera01.pdf (accessed: 20.01.2025).
- LUK'YANOV, F. [the interviewer] (2022), Vladimir Putin prinyal uchastie v XIX Ezhegodnom zasedanii Mezhdunarodnogo diskussionnogo kluba "Valday". Stenogramma plenarnoy sessii, XIX Yezhegodnoye zasedaniye Mezhdunarodnogo diskussionnogo kluba "Valday" 24.10.2022 – 27.10.2022, [Лукьянов, Ф. (2022), Владимир Путин принял участие в XIX Ежегодном заседании Международного дискуссионного клуба „Валдай”. Стенограмма пленарной сессии, XIX Ежегодное заседание Международного дискуссионного клуба „Валдай” 24.10.2022 – 27.10.2022,] [in:] <https://ru.valdaiclub.com/events/posts/articles/vladimir-putin-prinyal-uchastie-v-xix-zasedanii-kluba-valdai/> (accessed: 12.01.2025).
- Mezhdunarodnyy... (2016), Mezhdunarodnyy transportnyy koridor "Sever – Yug". [Международный транспортный коридор "Север – Юг".] Ministry of Foreign Affairs website 01.11, [in:] https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/economic_diplomacy/1537456/ (accessed: 21.01.2025).
- Naryshkin zayavil... (2023), Naryshkin zayavil, chto Pol'sha rassmatrivaet vozmozhnost' razmestit' voyska na zapade Ukrainy, [in:] TASS 21.07, [Нарышкин заявил, что Польша рассматривает возможность разместить войска на западе Украины, [in:] ТАСС 21.07,] [in:] <https://tass.ru/politika/18330435> (accessed: 12.01.2025).

- NATO Opens... (2015), NATO Opens Training Center In Georgia. In: Radio Free Europe/Radio Liberty 27.08, [in:] <https://www.rferl.org/a/georgia-nato-training-center/27212128.html> (accessed: 20.01.2025).
- NATO Strategic... (2015), NATO Strategic Communications Center Unveiled in Riga, [in:] Latvian Public Media Latvian Public Broadcasting 20.08, [in:] <http://www.lsm.lv/en/article/society/society/nato-strategic-communications-center-unveiled-in-riga.a142243/> (accessed: 20.01.2025).
- SOKOLSKY, R. (2016), Not Quiet on NATO's Eastern Front, Carnegie Endowment for International Peace 29.06, [in:] <http://carnegieendowment.org/2016/06/29/not-quiet-on-nato-s-eastern-frontpub-63984> (accessed: 20.01.2025).
- Ugroza Rossii... (2019), Ugroza Rossii: Pol'sha potratit \$50 mlrd na voynu, [in:] gazeta.ru 01.03, [Угроза России: Польша потратит \$50 млрд на войну, [in:] газета.ru 01.03,] [in:] <https://www.gazeta.ru/army/2019/03/01/12216787.shtml> (25.01.2025).
- VOLKOVA, Y. (2022), Naryshkin: Pol'sha gotovit stsenariy raschleneniya Ukrainy, [in:] gazeta.ru 30.06, [Волкова, Е. (2022), Нарышкин: Польша готовит сценарий расчленения Украины, [in:] газета.ru 30.06,] [in:] <https://www.gazeta.ru/politics/news/2022/06/30/18039008.shtml> (accessed: 09.01.2025).

DOI: 10.31648/pw.12118

MARTA SARA STEMPIEŃ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6463-0445>

University in Siedlce

SKRAJNIE PRAWICOWY TERRORYZM W EUROPIE WSCHODNIEJ

Far-right terrorism in Eastern Europe

ABSTRACT: Far-right movements are part of a “non-civil society” characterized by the acceptance of violence as a means of political struggle, racism and xenophobia, anti-state ideology and anti-egalitarianism. It seems that such movements should not find a place in the mainstream political scene of democratic countries. However, reality contradicts this (Piatek 2015). As early as 2001, representatives of the extreme right won seats in the parliaments of Eastern European countries, and a large part of the population of these countries considers far-right activists to be defenders of traditional values. The spatial scope of the research in this article covers the region of Eastern Europe, with the following countries abstracted from it: Bulgaria, the Czech Republic, Poland, Romania, Slovakia and Hungary. The subject of the research is the phenomenon of terrorism in the six mentioned countries and two distinguished groups: the “Visegrad countries” and the countries of the Black Sea region. The threat of terrorism in the countries surveyed remains relatively low compared to Western Europe. However, it should be remembered that the threat of endogenous terrorism may increase due to the exacerbation of social and political conflicts.

KEYWORDS: extremism, Eastern Europe, far-right terrorism, terrorism, European Union

Wprowadzenie

Według podziału używanego przez Wydział Statystyczny Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) do celów własnych w skład Europy Wschodniej wchodzi: Białoruś, Bułgaria, Czechy, Mołdawia, Polska, Rumunia, Rosja, Słowacja, Ukraina oraz Węgry (United Nations Statistics Division, The Statistical Yearbook, Annex I). Jest to region definiowany przez sieć powiązań czynnikami o charakterze geopolitycznym, geograficznym, etnicznym, kulturowym i społeczno-gospodarczym, implikujących zarówno konflikty, jak i współpracę.

W niniejszym artykule zbadane zostało zjawisko skrajnie prawicowego ekstremizmu w państwach zaliczanych przez Wydział Statystyczny ONZ w skład Europy Wschodniej, przynależące do Unii Europejskiej (UE; European Union – EU) oraz Sojuszu Północnoatlantyckiego (North Atlantic Treaty Organization – NATO):

Bułgaria, Czechy, Polska, Rumunia, Słowacja oraz Węgry. Państwa te wchodziły również w skład Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE; Organization for Security and Cooperation in Europe – OSCE), Rady Europy (RE), Inicjatywy Środkowoeuropejskiej (Central European Initiative – CEI), Trójmorza (3M, Trimarium – TSI) i Bukaresztańskiej Dziewiątki (B9, Bucharest Format – BF). Cztery z nich: Polska, Czechy, Słowacja i Węgry tworzą Grupę Wyszehradzką (Visegrád Four – V4), której celem jest pogłębianie współpracy pomiędzy tymi państwami. Grupa została utworzona w 1991 r. przez Polskę, Węgry i Czechosłowację jako tzw. Trójkąt Wyszehradzki (Visegrad Triangle) (Deklaracja... 1991; Fitzmaurice 1998; Gizicki 2012, 40-41). W 1992 r. po rozpadzie Czechosłowacji członkami grupy stały się Czechy i Słowacja, w związku z czym liczba członków wzrosła z trzech do czterech.

Razem z innymi państwami, w ramach UE i NATO, tworzą złożoną wspólnotę, która oferuje szereg rozwiązań wobec wielu zagrożeń i wyzwań w obszarze bezpieczeństwa, w tym terroryzmu. Jednak paradoksalnie część z tych zagrożeń i wyzwań powstała w wyniku integracji ze strukturami euroatlantyckimi. Przed rozpadem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) sowieckie satelity: Czechosłowacja, Polska i Węgry były niemal odporne na zjawisko terroryzmu (Mareš 2011, 233-253). Obecnie wszystkie postkomunistyczne państwa stoją w obliczu tego zagrożenia bezpośrednio lub pośrednio. Terroryzm nie jest zjawiskiem powszechnym w regionie, choć stanowi potencjalne zagrożenie jako zagrożenie asymetryczne, definiowane jako „myślenie, organizowanie i działanie odmienne od przeciwnika, w tym wykorzystywanie wszelkiego rodzaju różnic w szeroko pojmowanych potencjałach” (Gawliczek | Pawłowski 2003, 18; Stempień 2020, 198-213). Biorąc pod uwagę, że bezpieczeństwo każdego podmiotu regionalnego jest powiązane z bezpieczeństwem innych podmiotów, zagrożenia mogą być również pozwiązane (teoria regionalnych kompleksów bezpieczeństwa – Regional Security Complex Theory – RSCT). Jednym z takich zagrożeń jest terroryzm stanowiący zjawisko powszechne w wielu europejskich państwach, położonych przede wszystkim w Europie Zachodniej (zob. Buzan | Weaver 2003).

Zagrożenie terroryzmem wśród sześciu poddanych badaniu państw wynika przede wszystkim z udziału w operacjach wojskowych NATO. Państwa te mogą być również celem dżihadystów ze względu na wspieranie „dalekiego wroga” struktur takich jak Al-Kaida oraz Państwo Islamskie (Islamic State – IS), w postaci Stanów Zjednoczonych i szeroko pojętego Zachodu, a także bezpośrednie zaangażowanie w walkę z tymi organizacjami terrorystycznymi.

1. Założenia metodologiczne

Bogata literatura dotycząca terroryzmu wskazuje na stałą potrzebę pogłębiania badań nad tym zjawiskiem. Niektóre naukowe opracowania odnoszą się do problemu całościowo (zob. Hoffman 2018; Laqueur 2017; Townshend 2018), inne do jego poszczególnych aspektów, takich jak metody działania lub ideologiczne podstawy. Również literatura dotycząca skrajnie prawicowego terroryzmu w Europie jest bogata. Tu również można odnaleźć pozycje holistycznie ujmujące to zjawisko (zob. Johannes | Moritz 2022; Jones | Doxsee | Harrington 2020; Kondor | Littler 2023) oraz te dotyczące wybranych jego aspektów, takich jak geneza czy sprawcy (Deland | Minkenberg 2014; Köttig | Bitzan | Petö 2017). Niewiele jest natomiast publikacji na temat skrajnie prawicowego terroryzmu w samym regionie Europy Wschodniej.

Niniejszy artykuł ma formę studium porównawczego. Autorka dokonuje porównania zagrożenia terroryzmem wybranych podmiotów państwowych na podstawie zestawienia danych statystycznych. Celem badań jest ocena zagrożenia terroryzmem oraz identyfikacja trendów związanych z terroryzmem w regionie Europy Wschodniej w latach 2001-2023 (w niektórych przypadkach analiza obejmuje lata 2001-2020 ze względu na brak lub niepełne dane). Na potrzeby niniejszego artykułu terroryzm definiowany jest jako „bezprawne użycie lub groźba użycia siły lub przemocy przeciwko osobom lub mieniu, z zamiarem zastraszenia władz państwowych lub społeczeństwa dla osiągnięcia celów politycznych, religijnych lub ideologicznych” (Słownik terminów i definicji NATO... 2017)¹.

Jak wspomniano we wstępie, zakres przestrzenny badań obejmuje region Europy Wschodniej, z wyabstrahowanymi z niego następującymi państwami: Bułgaria, Czechy, Polska, Rumunia, Słowacja i Węgry. Przedmiotem badań jest zjawisko terroryzmu w sześciu wspomnianych państwach i dwóch wyróżnionych z nich grupach: „państwach wyszehradzkich” oraz państwach regionu czarnomorskiego. Czechy, Polska, Słowacja i Węgry należą do kręgu cywilizacji łańskiejskiej, co wiąże się z przyjęciem chrześcijaństwa w obrządku zachodnim, rozwinięciem instytucji opartych na prawie rzymskim oraz silnymi wpływami kultury zachodnioeuropejskiej. Z kolei Bułgaria i Rumunia, choć również chrześcijańskie, rozwijały się w ramach tradycji prawosławnej, z silnymi wpływami bizantyjskimi. Dodatkowo oba te kraje przez wieki znajdowały się pod panowaniem imperium osmańskiego, co wpłynęło na ich struktury społeczne i polityczne². Terroryzm na tym obszarze nie jest zjawiskiem w pełni zbadanym. Ogólnym czynnikiem powodującym ten stan jest

¹ Choć literatura przedmiotu dostarcza licznych definicji terroryzmu, a prawo międzynarodowe zapewnia szereg instrumentów, w tym umów międzynarodowych i regionalnych, do zwalczania terroryzmu, to żadna z konwencji antyterrorystycznych ONZ nie zawiera definicji tego pojęcia.

² Uwzględnienie tych różnic kulturowo-cywilizacyjnych może pozwolić na głębsze zrozumienie odmiennych reakcji społeczeństw na zagrożenia, w tym terroryzm. Jednak z uwagi na ogranicze-

dynamika zmian zachodzących w stosunkach międzynarodowych. Drugim powodem jest koncentracja badań na innych regionach, w których zjawisko terroryzmu stanowi większe zagrożenie. Nie jest to zaskakujące, ponieważ „państwa wyszehradzkie” oraz regionu czarnomorskiego od wielu lat nie znajdują się w czołowym gronie podmiotów zagrożonych działaniami o charakterze terrorystycznym, na co wskazują dane Globalnego Indeksu Terroryzmu (zob. tabela 1).

Metody badawcze obejmują zarówno metody teoretyczne, jak i empiryczne: analizę porównawczą, analizę literatury naukowej i danych statystycznych, klasyfikację i uogólnienie. Do pozyskania danych ilościowych autorce posłużyły Global Terrorism Index (GTI) oraz Global Terrorism Database (GTD). Z badań wykluczono incydenty o wątpliwej naturze (*doubt terrorism proper*). Za wymierny efektem przeprowadzonych badań należy uznać identyfikację trendów zagrożenia terrorystycznego we wspomnianych państwach i dwóch wyróżnionych z nich grupach. Wyniki badań mogą pozwolić na wzmocnienie działań anti- i kontrterrorystycznych. Warto jednak podkreślić, że konieczne są dalsze badania ze względu na znaczny zakres przestrzenny oraz ograniczoną objętość artykułu.

Tabela 1. Miejsce Bułgarii, Czech, Polski, Rumunii, Słowacji oraz Węgry w Globalnym Indeksie Terroryzmu (Global Terrorism Index – GTI) (2014-2023)

Państwo	Pozycja w GTI / wynik*								
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2022	2023
Czechy	85/0.810	68/2.484	71/2.179	83/1.889	87/1.562	102/0.866	111/0.315	86/0.291	93/0.000
Polska	124/0.000	124/0.000	130/0.000	110/0.384	102/0.719	106/0.477	114/0.239	93/0.000	93/0.000
Rumunia	124/0.000	124/0.000	130/0.000	130/0.000	138/0.000	138/0.000	135/0.000	78/1.060	84/0.682
Słowacja	124/0.000	124/0.000	130/0.000	112/0.230	126/0.115	129/0.057	131/0.029	93/0.000	58/2.784
Węgry	116/0.07	98/1.187	112/0.230	98/0.835	110/0.363	119/0.181	103/0.551	93/0.000	93/0.000

* Minimalny wynik w GTI to 0, zaś maksymalny 10. Wynik minimalny klasyfikuje państwo jako najmniej, zaś 10 jako najbardziej zagrożone zjawiskiem terroryzmu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Global Terrorism Index (2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2022, 2023).

2. Skrajnie prawicowy ekstremizm w państwach Grupy Wyszehradzkiej a zjawisko terroryzmu

Jak wspomniano we wprowadzeniu, w skład Grupy Wyszehradzkiej wchodziły cztery państwa: Czechy, Polska, Słowacja i Węgry. Organizacja została utworzona w 1991 r. przez Polskę, Węgry i Czechosłowację, jednak w 1992 r., po rozpadzie ostatniego państwa, członkami grupy stały się zarówno Czechy, jak i Słowacja,

nia objętościowe kwestia ta nie jest przedmiotem rozważań niniejszego artykułu. Podział na kraje Grupy Wyszehradzkiej i czarnomorskie ma charakter umowny, pomocniczy.

w związku z czym liczba członków wzrosła z trzech do czterech. Państwa te tworzą wspólnotę liczącą ok. 64 mln osób. Pod względem populacji zdecydowanie największym państwem jest Polska (ok. 38,14 mln), następnie kolejno Czechy (10,61 mln), Węgry (ok. 9,63 mln) oraz Słowacja (ok. 5,47 mln) (World Population Review 2025).

Spośród wszystkich państw Grupy Wyszehradzkiej do największej liczby ataków terrorystycznych w latach 2001-2023 doszło w Czechach, ponad 54% (19/35). W ponad 57% przypadków (11 ataków) sprawców nie udało się zidentyfikować, co utrudnia przyporządkowanie tych incydentów do konkretnego podłoża ideologicznego. Mimo dużej liczby tego typu incydentów zginęły tylko 2 osoby, 26 zostało rannych (zob. tabela 2). Największy atak wydarzył się 28 czerwca 2008 r. w Brnie, gdy prawicowi ekstremiści zaatakowali podczas parady Gay Pride. Co najmniej 20 osób zostało rannych (Radio Prague International 2008).

Tabela 2. Zamachy terrorystyczne, Republika Czeska (2001-2023)

Data	Miasto	Sprawcy	Ofiary śmiertelne / ranni	Cel
2017-08-02	Guty	Nieznani	0/0	duchowni / instytucje religijne
2017-07-28	Bela pod Bezdezem	ekstremiści przeciwni imigrantom	0/0	transport
2017-06-01	Bakov nad Jizerou	ekstremiści przeciwni imigrantom	0/0	transport
2016-08-25	Praga	nieznani	0/0	instytucje rządowe
2016-02-06	Praga	neonaziści	0/1	inny
2015-07-04	Praga	Revolutionary Cells Network (SRN)	0/0	Policja
2015-07-01	Praga	Revolutionary Cells Network (SRN)	0/0	Policja
2015-06-23	Most	Revolutionary Cells Network (SRN)	0/0	Policja
2015-06-07	Praga	nieznani	0/0	instytucje rządowe
2014-08-30	Uście nad Łabą	Proletarian Solidarity	0/0	instytucje rządowe
2014-06-02	Praga	nieznani	0/0	cywile / własność prywatna
2014-01-15	Orlov	nieznani	1/1	instytucje biznesowe
2013-01-19	Ceske Velenice	nieznani	1/0	nieznany
2011-09-02	Zlicin	nieznani	0/0	instytucje biznesowe
2009-07-09	Praga	nieznani	0/4	instytucje biznesowe
2008-06-28	Brno	nieznani	0/20	cywile / własność prywatna
2008-06-12	Praga	nieznani	0/0	cywile / własność prywatna
2003-01-10	Sumperk	nieznani	0/0	transport
2001-08-10	Liberec	neofaszyści	0/0	instytucje biznesowe

Źródło: opracowanie własne na podstawie Global Terrorism Database.

Od 2001 r. do połowy 2014 r. najczęstszym obiektem ataków były przedsiębiorstwa oraz ludność cywilna, w kolejnych latach sprawcy częściej atakowali cele powiązane z władzą, tj. obiekty rządowe oraz policję. W 2016 r., być może w związku z kryzysem migracyjnym w UE i wzrostem tendencji antyimigracyjnych, do głosu doszły siły skrajnie prawicowe: neonaziści i ekstremiści prezentujący poglądy antyimigranckie. 6 lutego 2016 r. napastnicy obrzucili ośrodek dla uchodźców w Pradze koktajlami Mołotowa. Co najmniej 1 osoba została ranna. Żadna grupa nie przyznała się do ataku. Incydent przypisywano jednak neonazistom (Trend News Agency 2016). Do dwóch incydentów doszło w 2017 r. W czerwcu pociąg zderzył się z drzewem powalonym na tory kolejowe. Do podobnego incydentu doszło w kolejnym miesiącu. Śledztwo wykazało, że nie były to przypadkowe zdarzenia, a celowe działanie. Ataku dokonał skrajnie prawicowy radykał o poglądach antyimigranckich, Jaromír Balda. Mężczyzna zostawiał notatki, aby wyglądało na to, że ataku dokonali dżihadyści. Zrobił to, żeby wzbudzić negatywne emocje wobec muzułmanów i imigracji. Co ciekawe, w 2019 r. sąd skazał 71-letniego mężczyznę na karę zaledwie 4 lat więzienia z uwagi na jego wiek i stan zdrowia (Radio Prague International 2019).

Ocena przypadków terroryzmu w Czechach nastrocza trudności, gdyż większość ich sprawców jest nieznana. Mimo tego w ostatnich latach w tym państwie nasila się poparcie dla poglądów o podłożu skrajnie prawicowym. W czerwcu 2024 r. skrajnie prawicowa koalicja Prísaha a Motoristé, na której czele stoi kontrowersyjny influencer i były kierowca wyścigowy, Filip Turek, zdobyła dwa mandaty w wyborach do Parlamentu Europejskiego, zyskując trzecią pozycję w kraju. Turek eksponował wcześniej nazistowskie symbole i wspierał symbolikę prezentowaną przez grecką neonazistowską partię polityczną Złoty Świt (Zachová 2024).

Zebrane dane wykazały, że Słowacja jest w znacznie niższym stopniu zagrożona zjawiskiem terroryzmu niż sąsiadujące z nią Czechy. W latach 2001-2023 doszło w tym państwie tylko do dwóch ataków terrorystycznych. Co ciekawe, sprawcy obu z nich zostali zaklasyfikowani jako skrajnie prawicowi ekstremiści (zob. tabela 3).

5 września 2016 r. dwóch napastników zaatakowało Alenę Krempaskę, działaczkę Instytutu Praw Człowieka, gdy wychodziła z biura w Bratysławie. Kobieta została ranna. Do zdarzenia przyznali się prawicowi ekstremiści, którzy oskarżyli ofiarę o przynależność do Partii Socjaldemokratycznej. Wszystko wydarzyło się zaledwie kilka godzin po tym, jak Krempaska i jej współpracownicy zostali werbalnie zaatakowani na wiecu zorganizowanym przez prawicowe partie parlamentarne Wolność i Solidarność (słow. Sloboda a Solidarita – SaS) oraz Zwyczajni Ludzie i Niezależne Osobistości (słow. Obyčajní Ľudia a nezávislé osobnosti – OĽaNO) (Liberties 2016). Do kolejnego skrajnie prawicowego ataku doszło kilka lat później, w 2022 r. 12 października napastnik, 19-letni Juraj Krajčík oddał osiem strzałów, zabijając dwie osoby i raniąc jedną w pobliżu baru Tepláreň, znanego jako miejsce odwiedzane przez lokalną społeczność LGBT.

Kilka godzin po ataku sprawca dokonał samobójstwa (Burke 2024). Na krótko przed atakiem opublikował w mediach społecznościowych 65-stronicowy manifest napisany w języku angielskim zatytułowany *A Call for Arms*. Manifest zawierał treści odwołujące się do białej supremacji, był nasycony poglądami antysemickimi i skierowanymi przeciwko środowisku LGBTQ+. Propagował przemoc jako jedyny sposób, w jaki biała rasa może zwyciężyć nad „wrogami”. Sprawca nawiązywał także do innych prawicowych terrorystów, w szczególności do zamachowców z Oslo (2011), Christchurch (2019) i Buffalo (2022), gloryfikując ich jako „świętych” (Europol 2023, 44).

Tabela 3. Zamachy terrorystyczne, Słowacja (2001-2023)

Data	Miasto	Sprawcy	Ofiary śmiertelne / ranni	Cel
2022-10-12	Bratysława	ekstremiści przeciwni społeczności LGBT	2(+1)/1	instytucje biznesowe
2016-09-05	Bratysława	skrajnie prawicowi ekstremiści	0/1	organizacje pozarządowe

Źródło: opracowanie własne na podstawie Global Terrorism Database.

Mimo że Słowacja odnotowała tylko dwa przypadki ataków terrorystycznych, państwo to od dawna boryka się ze wzrostem poparcia dla ideologii skrajnie prawicowych. Jan Bencik, któremu media nadały przydomek „łowca faszystów”, zdemaskował, że poglądy takie prezentuje wielu członków Kotleby – Partii Ludowej Nasza Słowacja (słow. Ľudová strana – Naše Slovensko – ĽSNS), skrajnie prawicowej partii o neonazistowskich korzeniach. Kilkanaście miesięcy po ataku w październiku 2022 r. okazało się, że Krajčíkowi mógł udzielać pomocy ekstremista mieszkający w Stanach Zjednoczonych, który nie został jeszcze zidentyfikowany. Niepokojący jest również fakt, że według raportu Europolu z 2023 r. na Słowacji dochodzi do aresztowań osób powiązanych z prawicowymi kręgami ekstremistycznymi, oskarżonych o rozpowszechnianie w Internecie instrukcji dotyczących domowej produkcji automatycznej broni palnej z części wyprodukowanych za pomocą drukarek 3D, a także za posiadanie broni wydrukowanej w 3D lub jej części. W maju 2022 r. 22-letni Słowak, wykazujący poparcie dla białej supremacji, został oskarżony o publikowanie instrukcji dotyczącej domowej produkcji automatycznej broni palnej poprzez łączenie części pozyskanych z druku 3D z częściami metalowymi modyfikowanymi w domu, instrukcje dotyczące produkcji materiałów wybuchowych i min, a także instrukcje przeprowadzania ataków na infrastrukturę komunikacyjną, wodociągową i elektryczną. Działał zarówno na terytorium Słowacji, jak i w Czechach, gdzie studiował. Dochodzenie ujawniło ponadnarodowy charakter stworzonej przez podejrzanego sieci, która rozciągała się również poza Unię Europejską (Europol 2023, 18, 47).

W Polsce – kolejnym państwie Grupy Wyszehradzkiej – w latach 2001-2023 odnotowano osiem zamachów, co stanowi ponad 22% incydentów w regionie. Trzech z nich dokonali ekstremiści powiązani z ideologią skrajnie prawicową, w przypadku trzech kolejnych sprawcy pozostali niezidentyfikowani, zaś po jednym zamachu dokonali anarchiści oraz antyrządowy ekstremista (zob. tabela 4). Dane z lat 2001-2023 wskazują, że zagrożenie zjawiskiem terroryzmu w Polsce jest niewielkie, szczególnie w porównaniu z liczbą ludności. Pomimo blisko czterokrotnie większej populacji w porównaniu z Czechami liczba ataków była ponad dwukrotnie niższa (por. tabele 2 i 4).

Tabela 4. Zamachy terrorystyczne, Polska (2001-2023)

Data	Miasto	Sprawcy	Ofiary śmiertelne / ranni	Cel
2020-05-25	Łódź	ekstremiści teorii spiskowych	0/0	infrastruktura telekomunikacyjna
2020-05-23	Łódź	ekstremiści teorii spiskowych	0/0	infrastruktura telekomunikacyjna
2018-08-01	Warszawa	nieznani	0/0	cywile / własność prywatna
2017-02-15	Kłodawa	nieznani	0/0	Policja
2016-05-23	Warszawa	anarchiści	0/0	Policja
2016-05-19	Wrocław	ekstremiści przeciwni imigrantom (podejrzani)	0/1	transport
2010-10-19	Łódź	antyrządowi ekstremiści	1/1	rząd
2001-08-19	Koszewów	nieznani	0/4	turyści/biznes

Źródło: opracowanie własne na podstawie Global Terrorism Database.

Jedynym śmiertelnym w skutkach atakiem w Polsce, zaklasyfikowanym przez GTD jako terrorystyczny, był ten z 19 października 2010 r. 62-letni antyrządowy ekstremista, Ryszard Cyba, zaatakował biuro Prawa i Sprawiedliwości (PiS) w Łodzi. W ataku zginęła jedna osoba, a druga została ranna. Cyba był uzbrojony w nóż, pistolet i paralizator. Sprawcę skazano na dożywocie (Newsweek 2012). Cybę skazano za dokonanie zabójstwa kwalifikowanego z art. 148 § 2 pkt 4, czyli zabójstwa dokonanego przy użyciu broni palnej, oraz usiłowanie zabójstwa z art. 13 § 1 w zw. z art. 148 § 1 k.k. W GTD zdarzenie to określono jako działanie terrorystyczne.

W przypadku dwóch incydentów, do których doszło w Polsce w 2020 r., sprawcy zostali zaklasyfikowani jako ekstremiści teorii spiskowych (*conspiracy theory extremists*). Niektóre analizy pokazują, że zwolennicy teorii spiskowych wspierający narracje ekstremistyczne mogą wykazywać powiązania z prawicowymi grupami ekstremistycznymi (Farinelli 2021). W przypadku włączenia tych dwóch ataków do grupy skrajnie prawicowych większość z ataków dokonanych w Polsce, w których

zidentyfikowano sprawców, stanowiła ataki o tym charakterze (3/5). W Polsce widoczny jest wzrost tendencji skrajnie prawicowych na przestrzeni ostatnich lat nie tylko w kwestiach światopoglądowych, ale często także gospodarczych.

Główne założenia polityczne polskiej skrajnej prawicy odnoszą się do pojęcia tradycyjnej tożsamości narodowej określanej poprzez katolicyzm, język polski oraz polską etniczność. Na początku lat dziewięćdziesiątych jednym z głównych elementów ideologii skrajnej prawicy w Polsce był antysemityzm. W późniejszym okresie bardziej istotne stały się kwestia przystąpienia Polski do Unii Europejskiej i walka z mniejszościami seksualnymi (Płatek 2015, 4).

W latach 90. XX w. ataki na przeciwników politycznych były domeną skinheadów, zaś na początku XXI w. aktywność skrajnej prawicy powiązana była z Ligą Polskich Rodzin (LPR) i reaktywacją Młodzieży Wszechpolskiej (MW). W czasach gdy przedstawiciele LPR zasiadali w parlamencie, przemoc stosowano otwarcie w miejscach publicznych i podczas ulicznych demonstracji. W latach 2001-2007 rozpowszechniły się blokady marszy ruchu LGBT. W latach 2008-2013 działania skrajnej prawicy zdominowane zostały przez trzech aktorów: Młodzież Wszechpolską, Narodowe Odrodzenie Polski (NOP) i Obóz Narodowo-Radykalny (ONR). Nastąpiło również przeniesienie środka ciężkości dyskursu politycznego z wcześniejszej koncentracji na wrogach politycznych i polityce międzynarodowej w kierunku kwestii obyczajowych, takich jak wychowywanie dzieci i młodzieży oraz działalność ruchów LGBT i ruchów proaborcyjnych (Płatek 2020, 128, 145).

Węgry, podobnie jak wszystkie inne państwa Grupy Wyszehradzkiej, nie są wolne od terroryzmu skrajnie prawicowego. Choć sprawcy tylko dwóch spośród sześciu ataków zostali zidentyfikowani, to właśnie tych zamachów dokonali neonaziści. W październiku 2019 r. sprawcy podpaliли żydowskie centrum społeczności Aurora w Budapeszcie. Żadna grupa nie przyznała się do incydentu, jednak atak przypisywany jest neonazistowskiemu ekstremizmowi. Jedynym śmiertelnym w skutkach atakiem na Węgrzech, zaklasyfikowanym przez GTD jako terrorystyczny, był ten z 24 lutego 2009 r. Robert Csorba i jego 5-letni syn zostali zastrzeleni, gdy próbowali uciec z podpalonego domu. Początkowo nie wiadomo było, czy atak na członków społeczności romskiej miał podłoże rasistowskie, bo sprawcy pozostali nieznani i żadna grupa nie przyznała się do odpowiedzialności³. Dopiero w 2013 r. węgierski sąd skazał czterech neonazistów za zabójstwa romskich rodzin podczas fali przemocy na tle rasistowskim w 2008 i 2009 r., która wstrząsnęła krajem i doprowadziła do oskarżeń, że policja nie zapewniła ochrony prześladowanej mniejszości. Sprawcy zabili w tym czasie sześciu Romów i zranili kilku innych w starannie zaplanowanych mordach na terenie całego kraju (Dunai 2013) (zob. tabela 5).

³ W przypadku tego ataku w bazie GTD w kolumnie sprawcy widnieje wpis „nieznani”.

Tabela 5. Zamachy terrorystyczne, Węgry (2001-2020)

Data	Miasto	Sprawcy	Ofiary śmiertelne / ranni	Cel
2019-10-23	Budapeszt	neonaziści	0/0	duchowni / instytucje religijne
2016-09-24	Budapeszt	nieznani	0/2	Policja
2014-01-13	Budapeszt	nieznani	0/0	instytucje biznesowe
2009-02-24	Tatarszentgyory	neonaziści	2/0	cywile / własność prywatna
2008-04-18	Budapeszt	nieznani	0/0	transport
2008-04-17	Budafok	nieznani	0/0	instytucje biznesowe

Źródło: opracowanie własne na podstawie Global Terrorism Database.

W 2022 r. na Węgrzech doszło do dwóch istotnych zdarzeń. Pierwsze nastąpiło w lutym, pod nazwą Dzień Honoru, jako zgromadzenie i marsz upamiętniający bitwę podczas II wojny światowej, w którym oddziały niemiecko-węgierskie zostały otoczone przez sowieckie wojska na zamku Budzie w lutym 1945 r. Drugim był kwietniowy koncert neonazistowski Brutal Hardcor Night, w którym wzięło udział ponad 700 osób, w tym aż 500 obcokrajowców. Krajobraz polityczny w postkomunistycznych Węgrzech został zdominowany przez narodowych konserwatystów z FIDESZ (węg. Fialat Demokraták Szövetsége) i socjalistów z Węgierskiej Partii Socjalistycznej (węg. Magyar Szocialista Párt – MSZP). Korupcja i stagnacja gospodarcza znacznie osłabiły ukształtowany w tym czasie węgierski system dwupartyjny. W świetle wyników wyborów parlamentarnych z 2014 r. skrajnie prawicowa partia Jobbik (Ruch na rzecz Lepszych Węgier, węg. Jobbik Magyarorszáért Mozgalom) stała się trzecią najsilniejszą partią (Petsinis 2015, 272-287). W wyborach z 2018 r. stała się drugą siłą w Zgromadzeniu Narodowym, zaś w 2022 r. jako część koalicji partii oraz ruchów politycznych stojących w opozycji do rządu Viktora Orbana i partii Fidesz, Zjednoczeni dla Węgier (węg. Egységben Magyarorszáért), podtrzymała ten status, choć z mniejszą liczbą mandatów.

Podsumowując, w państwach Grupy Wyszehradzkiej w latach 2001-2020 doszło do 35 zamachów. Jedynie 5 z nich przyniosło ofiary śmiertelne (ok. 14%). Ponadto w przypadku 19 incydentów nie udało się wykryć sprawców (ok. 54 %). Spośród 16 pozostałych 10 dokonali sprawcy kierujący się ideologią ruchu skrajnie prawicowego (62,5%). Ostatniego skrajnie prawicowego ataku na terytorium państw Grupy Wyszehradzkiej dokonano w październiku 2022 r. w Bratysławie⁴. Wielu uznałoby powyższe za fakty świadczące o względnie niskim poziomie zagrożenia terroryzmem o motywach związanych z ideologią ultraprawicową w tym regionie. Nie należy jednak zapominać, że terroryzm o tego typu podłożu rodzi się w powiązaniu z narastającą nienawiścią do konkretnej grupy lub grup osób, a tego typu tendencje są już od dawna dostrzegalne w regionie, o czym świadczą opisane

⁴ Stan na czerwiec 2024 r.

powyżej wydarzenia, tj. Dzień Honoru. Niepokojący jest również fakt, że przemoc prawicowych ekstremistów wobec różnego rodzaju mniejszości nasila się.

3. Skrajnie prawicowy ekstremizm w państwach regionu czarnomorskiego a zjawisko terroryzmu

Region czarnomorski jest newralgicznym punktem z uwagi na przecięcie szlaków komunikacyjnych między Europą i Bliskim Wschodem, a także między Bałkanami Wschodnimi a Południowym Kaukazem. Stabilność regionu Morza Czarnego ma priorytetowe znaczenie dla europejskiej geopolityki. W regionie czarnomorskim zlokalizowane są trzy państwa członkowskie NATO (Bułgaria, Rumunia i Turcja), z czego dwa należą do Unii Europejskiej (ok. 6,71 mln Bułgaria oraz ok. 18,91 mln Rumunia) (World Population Review 2025). Niestabilność tego regionu ma zatem bezpośredni wpływ na te organizacje.

W latach 2001-2023 w Bułgarii odnotowano 14 ataków terrorystycznych, w których zginęło 9 osób. Aż 3 z nich przyniosły ofiary śmiertelne (zob. tabela 6). Do największego ataku doszło 18 lipca 2012 r. Zamachowiec-samobójca zdetonował ładunek wybuchowy w autobusie izraelskich turystów w Burgas. W ataku zginęło co najmniej 6 pasażerów, a 30 zostało rannych. Żadna grupa nie przyznała się do odpowiedzialności, jednak atak przypisano Hezbollahowi (BBC 2020).

Tabela 6. Zamachy terrorystyczne, Bułgaria (2001-2023)

Data	Miasto	Sprawcy	Ofiary śmiertelne / ranni	Cel
2020-07-05	Sofia	Ekstremiści przeciwni społeczności LGBT	0/0	Instytucje biznesowe
2018-05-11	Cherven Bryag district	nieznani	0/1	dziennikarze i media
2016-10-27	Sofia	nieznani	0/1	organizacje pozarządowe
2015-06-21	Sofia	nieznani	0/0	rząd
2013-05-11	Petrich	nieznani	0/0	rząd
2013-04-06	Haskovo	nieznani	0/0	instytucje biznesowe
2013-01-19	Sofia	nieznani	0/0	rząd
2012-07-18	Burgas	Hezbollah (podejrzany)	6(+1)/30	turyści
2012-06-29	Sandanski	nieznani	1/0	cywile / własność prywatna
2011-07-19	Sofia	nieznani	0/0	rząd
2011-07-19	Sofia	nieznani	0/0	rząd
2008-08-07	Varna	nieznani	0/0	instytucje biznesowe
2002-10-09	Sofia	nieznani	1/0	cywile / własność prywatna
2001-03-12	Sofia	nieznani	0/0	rząd

Źródło: opracowanie własne na podstawie Global Terrorism Database.

Do innego, śmiertelnego w skutkach zamachu, doszło 29 czerwca 2012 r. Przed biurami partii Evroroma w mieście Sandanski eksplodowało urządzenie wybuchowe umieszczone w paczce. Przechodzień podniósł przedmiot, w wyniku czego został ranny, a następnie zmarł z powodu odniesionych obrażeń. Żadna grupa nie przyznała się do ataku 1 października 2024 r. Sąd Najwyższy Bułgarii wydał kontrowersyjną decyzję, w której uniewinnił czterech oskarżonych w powodu niewystarczających dowodów (European Roma Rights Centre 2024). Do trzeciego zamachu doszło we wrześniu 2002 r. w centrum Sofii. Eksplodował samochód przejeżdżający obok szkoły. W wybuchu zginął kierowca samochodu, Hristomira Atanasova, nikt inny nie został ranny. Sprawcy i motyw zamachu pozostały nieznane.

Podobnie jak w przypadku Czech czy Węgier ocena przypadków terroryzmu w Bułgarii nastęrcza trudności, gdyż większość ich sprawców jest nieznana. Nie udało się ustalić tożsamości i/lub przynależności do grupy sprawców aż 12 z 14 ataków (ok. 85%). Co ciekawe, Bułgaria w przeszłości wolna od skrajnie prawicowego terroryzmu doświadczyła tego zjawiska w 2020 r., co może potwierdzać hipotezę związaną z przenikaniem się zagrożeń w regionalnych kompleksach bezpieczeństwa.

O niesłabnących w regionie tendencjach prawicowych świadczą wydarzenia takie jak coroczny Marsz Łukowa odbywający się w Sofii. Jest to procesja żałobna ku czci generała Christo Łukowa, ministra wojny w latach 1935-1938, który zginął tragicznie w zamachu przeprowadzonym przez komunistów w 1943 r. Organizowane od 2003 r. przez działaczy Bułgarskiego Związku Narodowego wydarzenie przyciąga prawicowych ekstremistów z całej Unii Europejskiej.

W Rumunii spośród sześciu poddanych analizie państw odnotowano najmniej ataków terrorystycznych, bo zaledwie jeden z nich. 3 kwietnia 2008 r. w Bukareszcie na stacji benzynowej w pobliżu hotelu, w którym przebywali oficjele NATO, doszło do incydentu, w którym ranna została jedna osoba. Żadna grupa nie przyznała się do ataku.

Tabela 7. Zamachy terrorystyczne, Rumunia (2001-2023)

Data	Miasto	Sprawcy	Ofiary śmiertelne / ranni	Cel
2008-04-03	Bukareszt	nieznani	0/1	instytucje biznesowe

Źródło: opracowanie własne na podstawie Global Terrorism Database.

Warto wspomnieć o tym, że w listopadzie 2023 r. policja rozpoczęła międzynarodową operację przeciwko prawicowym terrorystom w Belgii, Chorwacji, Niemczech, Litwie, Rumunii i Włoszech. Pięć osób aresztowano pod zarzutem rekrutacji, rozpowszechniania propagandy w Internecie i udostępniania instrukcji obsługi broni wydrukowanej w 3D. Mimo młodego wieku części podejrzanych dowody wskazywały na to, że istnieje ryzyko, iż niektórzy z nich wkrótce podejmą realne

działania (European Union Agency for Criminal Justice Cooperation 2023). Aktywność służb wskazuje na to, że również Rumunia narażona jest na radykalizację i rekrutację ze strony skrajnie prawicowych ekstremistów.

Zakończenie

Zagrożenie terroryzmem w objętych badaniem państwach utrzymuje się na stosunkowo niskim poziomie w porównaniu z Europą Zachodnią. Należy jednak pamiętać, że zagrożenie ze strony endogennego terroryzmu może nasilać się w związku z zaostrzeniem się konfliktów społecznych i politycznych. Trzeba również pamiętać, że terroryzm skrajnie prawicowy rodzi się w powiązaniu ze zwiększającą się nienawiścią do konkretnej grupy lub grup osób oraz przemocą wobec różnego rodzaju mniejszości, a tego typu tendencje są już od dawna dostrzegalne zarówno w państwach Grupy Wyszehradzkiej, jak i w państwach regionu czarnomorskiego. Świadczą o tym opisane powyżej wydarzenia, tj. Dzień Honoru (Węgry) czy Marsz Łukowa (Bułgaria), w których udział biorą pravicowi ekstremiści z całej Unii Europejskiej. Ponadto obywatele poddanych badaniu państw biorą udział w wydarzeniach organizowanych przez organizacje ultraprawicowe poza granicami własnych państw. Na początku września 2022 r. Veneto Fronte Skinheads zorganizowali we Włoszech międzynarodowe trzydniowe wydarzenie *Return to Camelot* w Cadidavid. W wydarzeniu wzięło udział ponad 1200 osób, m.in. z Bułgarii, Czech, Węgier, Polski i Rumunii, a także Austrii, Litwy, Niemiec, Serbii i Słowenii.

Wybory do Parlamentu Europejskiego, które przeprowadzono w czerwcu 2024 r., ukazały umocnienie się tendencji wzrostu popularności partii skrajnie prawicowych. Niesie to za sobą wyzwania nie tylko dla państw, w których są one widoczne, lecz także, a może przede wszystkim, dla jedności i integralności całej Unii. Wzrost znaczenia partii prawicowych i skrajnie prawicowych w parlamentach poszczególnych państw oraz w Europarlamencie może potencjalnie wpływać na dynamikę ekstremizmu politycznego i ryzyko aktów przemocy. Choć większość tych ugrupowań działa w ramach demokratycznych procedur, ich obecność może legitymizować radykalne narracje, co w niektórych przypadkach prowadzi do eskalacji napięć społecznych. Ruchy skrajnie prawicowe stanowią część „ruchu nieobywatelskiego” lub „społeczeństwa nieobywatelskiego”, który cechuje akceptacja przemocy jako środka walki politycznej, rasizm i ksenofobia, ideologia antypaństwowa i antyegalitaryzm. Wydaje się, że tego typu ruchy nie powinny znaleźć miejsca w głównym nurcie sceny politycznej państw demokratycznych. Jednak rzeczywistość temu przeczy, od dawna bowiem nie znajduje się na peryferiach życia publicznego. Już w 2001 r. przedstawiciele skrajnej prawicy zdobyli miejsca w polskim

Sejmie, zaś duża część społeczeństwa uznała działaczy skrajnie prawicowych, w tym chuliganów, za obrońców wartości i tradycji narodowych (Płatek 2015). Podobne tendencje widoczne są w innych państwach Unii Europejskiej.

Bibliografia

- BBC (2020), Bulgaria court convicts two over 2012 Burgas bus attack on Israelis, [in:] <https://www.bbc.com/news/world-europe-54240101> (accessed: 20.04.2023).
- BURKE, J. (2024), 'You will not replace us': a deadly attack on a Slovakian gay bar – and its link to a fast-spreading racist ideology, *The Guardian*, [in:] <https://www.theguardian.com/world/2024/jan/21/slovakian-gay-bar-attack-great-replacement-conspiracy-theory-fast-spreading-racist-ideology> (accessed: 20.04.2024).
- BUZAN, B. | WEAVER, O. (2003), *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge.
- DAFINGER, J. | MORITZ, F. (2022), *A Transnational History of Right-Wing Terrorism: Political Violence and the Far Right in Eastern and Western Europe since 1900*. Londyn.
- Deklaracja... (1991), Deklaracja o współpracy Czeskiej i Słowackiej Republiki Federacyjnej, Rzeczypospolitej Polskiej i Republiki Węgierskiej w dążeniu do integracji europejskiej.
- DELAND, M. | MINKENBERG, M. (eds.) (2024), *Christin Mays In the Tracks of Breivik: Far Right Networks in Northern and Eastern Europe*. Münster.
- DUNAI, M. (2013), Four jailed for neo-Nazi killing spree that terrified Hungary's Roma, [in:] <https://www.reuters.com/article/world/four-jailed-for-neo-nazi-killing-spreed-that-terrified-hungary-s-roma-idUSBRE975089/> (accessed: 11.05.2024).
- European Union Agency for Criminal Justice Cooperation (2023), Five right-wing terrorists arrested throughout Europe with the support of Eurojust and Europol, [in:] <https://www.eurojust.europa.eu/news/five-right-wing-terrorists-arrested-throughout-europe-support-eurojust-and-europol> (accessed: 20.04.2024).
- European Roma Rights Centre (2024), Bulgarian Supreme Court Acquits Four in Homemade Bomb Case that Killed a Romani Man, [in:] <https://www.errc.org/news/bulgarian-supreme-court-acquits-four-in-homemade-bomb-case-that-killed-a-romani-man> (accessed: 15.04.2025).
- Europol (2023), *European Union Terrorism Situation and Trend Report 2023*, [in:] <https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/European%20Union%20Terrorism%20Situation%20and%20Trend%20report%202023.pdf>.
- FARINELLI, F. (2021), *Conspiracy theories and right-wing extremism – Insights and recommendations for P/CVE Radicalisation Awareness Network*. Luxembourg, [in:] https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2021-04/ran_conspiracy_theories_and_right-wing_2021_en.pdf.
- FITZMAURICE, J. (1998), *Politics and Government in the Visegrad Countries Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia*. London.
- GAWLICZEK, P. | PAWŁOWSKI, J. (2003), *Zagrożenia asymetryczne*. Warszawa.
- GIZICKI, W. (red.) (2012), *Organizacje międzynarodowe wobec politycznych i społecznych problemów świata*. Toruń.
- Global Terrorism Index 2014, measuring and understanding the impact of terrorism (2014), The Institute for Economics and Peace, [in:] <https://www.economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/06/Global-Terrorism-Index-Report-2014.pdf>.
- Global Terrorism Index 2015, measuring and understanding the impact of terrorism (2015), The Institute for Economics and Peace, [in:] <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/Global-Terrorism-Index-2015.pdf>.

- Global Terrorism Index 2016, measuring and understanding the impact of terrorism (2016), The Institute for Economics and Peace, [in:] <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf>.
- Global Terrorism Index 2017, measuring and understanding the impact of terrorism (2017), The Institute for Economics and Peace, [in:] <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2020/10/Global-Terrorism-Index-2017.pdf>.
- Global Terrorism Index 2018, measuring and understanding the impact of terrorism (2018), Institute for Economics and Peace, [in:] <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2018/12/Global-Terrorism-Index-2018-1.pdf>.
- Global Terrorism Index 2019, measuring and understanding the impact of terrorism (2019), Institute for Economics and Peace, [in:] <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2019/11/GTI-2019web.pdf>.
- Global Terrorism Index 2020, measuring and understanding the impact of terrorism (2020), The Institute for Economics and Peace, [in:] <https://visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2020/11/GTI-2020-web-1.pdf>.
- Global Terrorism Index 2022, measuring and understanding the impact of terrorism (2022), The Institute for Economics and Peace, [in:] <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2022/03/GTI-2022-web-09062022.pdf>.
- Global Terrorism Index 2023, measuring and understanding the impact of terrorism (2023), The Institute for Economics and Peace, [in:] <https://www.economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2023/03/GTI-2023-web.pdf>.
- HOFFMAN, B. (2018), *Inside terrorism*. New York.
- JONES, S. G. | DOXSEE, C. | HARRINGTON, N. (2020), *The Right-wing Terrorism Threat in Europe*, Center for Strategic & International Studies, [in:] https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/Jones_EuropeTerrorism_WEB%20FINAL.pdf.
- KONDOR, K. | LITTLER, M. (2023), *The Routledge Handbook of Far-Right Extremism in Europe*. London.
- KÖTTIG, M. | BITZAN, R. | PETŐ, A. (eds.) (2017), *Gender and Far Right Politics in Europe*. London.
- LAQUEUR, W. (2017), *A history of terrorism*. New York.
- Liberties (2016), *Slovakian Activist Beaten; Attack Was ‘Politically Motivated’*, [in:] <https://www.liberties.eu/en/stories/slovakian-activist-girl-beaten/9840> (accessed: 11.05.2024).
- MAREŠ, M. (2011), ‘Terrorism-Free Zone in East Central Europe? Strategic Environment, Risk Tendencies, and Causes of Limited Terrorist Activities in the Visegrad Group Countries’, [in:] *Terrorism and Political Violence* 23 (2), 233-253, [in:] <https://doi.org/10.1080/09546553.2010.529389>.
- Newsweek (2012), *Uprawomocnił się wyrok dożywocia dla Ryszarda Cyby za zabójstwo w biurze PiS*, 19 kwietnia, [w:] <https://www.newsweek.pl/polska/wyrok-dozywocia-dla-cyby-za-zabojstwo-w-biurze-pis-prawomocny/3j17gj9> (accessed: 19.05.2024).
- PETSINIS, V. (2015), *The ‘New’ Far Right in Hungary: A Political Psychologist’s Perspective*, [in:] *Journal of Contemporary European Studies* 23 (2), 1-16.
- PLĄTEK, D. (2015), *Instytucjonalizacja skrajnej prawicy w Polsce*. Warszawa, [w:] https://pl.boell.org/sites/default/files/uploads/2015/12/polityka_protestu_polska_platek_0.pdf.
- PLĄTEK, D. (2020), *Przemoc skrajnej prawicy w Polsce. Analiza strategicznego pola ruchu społecznego*, [w:] *Studia Socjologiczne* 4 (239), 123-153.
- Radio Prague International (2008), *Country’s first-ever gay parade clashes with extremists*, [in:] <https://english.radio.cz/countrys-first-ever-gay-parade-clashes-extremists-8594598> (accessed: 17.05.2024).
- Radio Prague International (2019), *Pensioner jailed on terror charge over fake “jihadist” attacks*, [in:] <https://english.radio.cz/pensioner-jailed-terror-charge-over-fake-jihadist-attacks-8141242> (accessed: 17.05.2024).

- Słownik terminów i definicji NATO AAP 6 (2017), [w:] <https://wcnjik.wp.mil.pl/u/AAP6PL.pdf>.
- STEMPIEŃ, M. S. (2020), Terrorist threat in the Visegrad Group member states in view of Global Terrorism Database and its social impact, [in:] *Journal of Slavic Military Studies* 33 (2), 198-213.
- TOWNSHEND, C. (2018), *Terrorism: A very short introduction*. Oxford.
- Trend News agency (2016), Czech PM condemns attack on refugee center in Prague Other News Materials, February 8, [in:] <https://en.trend.az/world/other/2491229.html> (accessed: 17.05.2024).
- United Nations Statistics Division, The Statistical Yearbook, Annex I – Country and area nomenclature, regional and other groupings, [in:] <https://unstats.un.org/unsd/publications/statistical-yearbook/files/syb58/Annex-1-EN.pdf>.
- World Population Review (2025), [in:] <https://worldpopulationreview.com/countries> (accessed: 15.04.2025).
- ZACHOVÁ, A. (2024), Controversial far-right coalition comes third in Czech EU elections, EURACTIV.cz, [in:] <https://www.euractiv.com/section/politics/news/controversial-far-right-coalition-comes-third-in-czech-eu-elections/> (accessed: 17.05.2024).

DOI: 10.31648/pw.12119

IHOR KOZAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0960-4797>

John Paul II Catholic University of Lublin

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

IRYNA KOZAK-BALANIUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5946-7882>

John Paul II Catholic University of Lublin

ASSESSMENT OF AND COMPENSATION FOR ENVIRONMENTAL DAMAGE FROM RUSSIAN AGGRESSION IN UKRAINE – AN ECOSYSTEM APPROACH AND LEGAL INSTRUMENTS

ABSTRACT: The purpose of the article is to search for legal instruments for compensation for environmental damage caused to Ukraine because of the armed aggression of the Russian Federation (RF). In addition, the aim is to present prospects for the use of ecosystem services (ES) in the assessment of environmental damage, as well as the application of the Costanza methodology for ES assessment. Methods of compensation for losses that can be applied in the near future have been analyzed. The use of ES can significantly increase the amount of reparations that the RF will have to pay Ukraine in the future for environmental damage. This is exemplified with an assessment of the damage that the RF has caused to forest and agrarian ecosystems. Assessing ES in wartime conditions is complicated by the lack of access to the occupied territories. The article shows the prospects of assessing ES losses in the conditions of Russian aggression in Ukraine.

KEYWORDS: ecosystem services, damage, war, Ukraine, Russian aggression

Introduction

The full-scale aggression of the Russian Federation (RF) in Ukraine, which was a huge surprise for the West (Kaszuba 2023), had negative consequences in various dimensions (Krzykowski 2022), including a negative impact on all the components of the natural environment, and the number of environmental crimes committed by the RF is constantly increasing (Ecozagroza... 2024). When assessing damage to the environment, it is necessary to take into account not only direct economic losses and threats to the life and health of the population, but also the loss of all ecosystem services (ES) as a result of war (Varukha 2022). The very process of documenting

and assessing the consequences of war in the field of the environment is quite complex. Here, it is necessary to take into account both the large areas of destroyed territories and the interdisciplinary nature of the features of environmental damage assessment. As the President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy emphasized at the meeting with the members of the International Working Group on the Environmental Consequences of the RF aggression which was held on June 29, 2023, it is important for Ukraine not only to punish the aggressor for all the crimes of ecocide committed in Ukraine since 2014, but also to force the RF to compensate for all the damage to the environment (Ekolohichni... 2023).

It is worth noting that for punishment it is necessary to improve Article 441 of the Criminal Code of Ukraine. In particular, it is necessary to specify its norms and minimize evaluative judgments that characterize the composition of an environmental crime, as well as to comply with the Rome Statute of the International Criminal Code, and propose to include the concept of the crime of ecocide in it (Kozak 2023). Unfortunately, the definition of the crime of ecocide, which was developed by the Independent Group of Experts in 2021, has not yet been adopted in any international document, although the very aggression of the RF in Ukraine has showed that the concept of ecocide is still relevant. To date, it has been proven that certain actions of the Russian army directed against the natural environment in Ukraine meet the requirements of the crime of ecocide, since these actions were illegal, intentional, and committed with the knowledge that they could cause severe and long-term or extensive environmental damage (Kozak 2023). As for reparations, the ES approach proposed in global practice (Affek | Kowalska 2017; Haines-Young | Potschin 2018) should become the basis of the future compensation mechanism, which will allow for a significant increase in the amount of reparations that the RF will pay to Ukraine. A modern assessment of ES in war conditions is not easy, since there is no access to occupied territories, and the already liberated territories often require demining first. Despite the complexity and uncertainty, the article provides examples of assessment of ES in the conditions of aggression. We did not set out to develop a detailed mechanism for calculating the cost of damages, but only applied the methodology described by Costanza et al. (1997) to estimate ES. Moreover, the purpose of our publication is to search for legal instruments to compensate for the damage caused to Ukraine as a result of the armed aggression of the RF and to present the prospects for the application of ES to determine the environmental damage.

1. Legal instruments for the compensation of Ukraine's losses due to the aggression of the RF

The creation of a legal doctrine of compensation for the damage caused to the environment because of the armed aggression of the RF against Ukraine is an urgent necessity today. Now, the main normative legal act that regulates the relations with the determination of damage and losses caused to Ukraine because of the armed aggression of the RF is Resolution No. 326 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 20, 2022. It defines the directions of damage and losses to the forest fund, subsoil, water area, nature reserve fund, water resources, water infrastructure facilities, land resources, atmospheric air (Postanova... 2022). The resolution obliges relevant state bodies to develop damage assessment methods within six months. Such methods have been developed, but without mechanisms for the compensation for the damage caused to the environment of Ukraine. Moreover, the sources and mechanisms of compensation for damage are also not clearly defined in modern international law. International cases of compensation for damage to the environment because of hostilities are not fully suitable for solving similar issues in Ukraine. Therefore, it is important to develop legal instruments for compensation for the damage and losses caused to Ukraine because of the armed aggression of the RF, considering international legal mechanisms, international experience, and judicial practice. To this end, the President of Ukraine has signed Decree No. 346, dated May 18, 2022 "On the working group on the development and implementation of international legal mechanisms for compensation for the damage caused to Ukraine as a result of the armed aggression of the RF" (Pro robochu... 2022). The compensation model of the Iraq-Kuwait war (The United... 2022) was taken as the basis when the Compensation Commission was established (the outcome of the approach was the recognition by the Iraqi government of the commission's powers and the fulfillment of all its requirements). For Ukraine, the question of the work of the Compensation Commission remains open in case the RF does not recognize and blocks the decision of the UN Security Council on the creation of such a commission. Another problem is the replenishment of the compensation fund. If, in the case of Iraq-Kuwait, UN decisions established deductions to the Compensation Fund from Iraq's oil exports, the question of the compensation fund for Ukraine remains unanswered.

Currently, a working group has been created in Ukraine for the development and implementation of international legal mechanisms for compensation for the damages caused to Ukraine because of the armed aggression of the RF. The working group has proposed to conclude an international agreement on a compensation mechanism for damages caused by the Russian aggression, which will involve strategic partners, on whose territory most of the frozen assets of the RF are located.

According to the Minister of Justice of Ukraine D. Maluska, agreements should be signed with the countries where Russian assets are located. Additionally, an approach proposed by the Prosecutor General of Ukraine A. Kostin is also promising. He suggested opening a representative office of the International Criminal Court in Ukraine so that Ukraine can receive international verification of recorded crimes and damages. On March 23, 2023, in the Hague, an agreement on the opening of the office of the prosecutor of the International Criminal Court in Ukraine was signed (V Ukrayini... 2024). Thus, the search for mechanisms and the development of experience in compensation for damage to the environment of Ukraine continues. The process of collecting, analyzing, and evaluating evidence of damage caused to nature, monitoring the state of the environment will allow to objectively reflect the amount of compensation for the restoration of Ukraine's environment. Existing mechanisms for compensation for damage caused to the environment of Ukraine need further refinement. It is worth noting that the search for legal instruments to compensate for the damage caused to Ukraine because of the armed aggression of the RF requires the participation of all international partners. It is obvious that such mechanisms should also be created, which can (as a backup option) provide compensation to Ukraine for the environmental damage caused by the armed aggression of the RF, even in the absence of the RF's consent to this.

2. Assessment of damage to the environment without taking ES into account

When calculating the damage to the environment as a result of the armed aggression of the RF, the Ukrainian government uses a methodology that is based on uncollected revenues from fees, taxes and other regulatory payments for pollution caused by municipal and industrial emissions and military destruction. According to an assessment by the government of Ukraine, the total amount of damages caused by the RF to the destruction of the environment as of May 2023 amounted to almost 52 billion dollars: 27 billion dollars for air pollution, 1.6 billion dollars – pollution of water resources, 23 billion dollars - funds for waste disposal and 0.3 billion for soil pollution (Demydenko | Stakhiv 2023). The number of committed crimes against the environment is increasing every day. According to the official resource of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine (Ekodozor 2024), as of February 6, 2024, damage was recorded in the atmospheric air (1 622 acts were recorded resulting in the amount of 28.4 billion dollars), land resources (2 912 acts of destruction were recorded resulting in the amount of 26.9 billion dollars), water resources (216 acts with the cost of 2.2 billion dollars were recorded). It should be noted that there are also other assessments (Stakhiv | Demydenko 2023), such as the Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment

(Ukraine... 2024), which was conducted by the World Bank in coordination with the EU and the government of Ukraine. The assessment covers a full year of Russian aggression against Ukraine (from February 24, 2022 to February 24, 2023). It is worth remembering that the amount of environmental damage and the cost of long-term environmental restoration on the territory of Ukraine will probably increase significantly, since the military aggression of the RF in Ukraine continues and, in the process of the military aggression of the RF on the territory of Ukraine, all the components of the surrounding natural environment are subject to further destruction

3. Toward the economic evaluation of ES in Ukraine

ES is all the useful resources and benefits that people can obtain from nature (Affek | Kowalska 2017). In general, a joint international classification of ES has been formed, in which four groups of ES are distinguished: services from products provided by ecosystems; services regulating ecosystem processes; cultural services; and support services (Haines-Young | Potschin 2018).

To date, there has been no legislative support for the ES concept in Ukraine. In accordance with the Recovery Plan of Ukraine, the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine is tasked with developing a draft of the Law of Ukraine “On Ecosystem Services”, as well as with developing draft by-laws that will determine the list of ES, methods of their inventories and assessments, implementation mechanisms within six months from the date of its adoption (Stakhiv | Demydenko 2023). In addition, in April 2022, the Ministry approved the methodology developed by the State Environmental Inspection of Ukraine (SEI). In June 2022, the working group of the SEI of Ukraine considered the development of methods and procedures for calculating the damages caused to natural resources because of the Russian invasion. The working group also indicated a year ago that the UN Compensation Commission is the most appropriate approach for the situation in Ukraine.

The current state policy of Ukraine in the field of environmental protection is aimed primarily at the implementation and compliance with the European environmental standards, which is an important factor in ensuring Ukraine’s implementation of the provisions of the Association Agreement with the EU. Over the past two years, the legislative framework, and mechanisms for introducing European norms into the environmental policy of Ukraine have been changed in Ukraine. In addition, at present, the work of state authorities and the entire community continues the practical implementation of innovations to preserve the environment from destruction. Considering the European integration course of Ukraine, one of the priority strategic tasks of the country’s environmental policy

was, in particular, conducting an information and educational campaign about the value of ES in Ukraine, as well as the formation and further application of the assessment of ES.

Many researchers (Costanza et al. 1997; Costanza | Folke 1997; Mishenin | Dehtyar' 2015; Soloviy 2016) have studied ES. In European practice, due to the evaluation of ES, considerable attention is paid to the problems of people's well-being on the way to sustainable development (Shashula | Sakal' | Tretyak 2019). However, today the issues of managing the sphere of ES, their evaluation, accounting, and mapping are innovative and relevant in Ukraine and need further research and practical implementation. Several authors (Shashula | Sakal' | Tretyak 2019) join the actualization of the information and educational campaign about the value of ES and their evaluation in Ukraine, exploring the content of the economic category of public welfare through the prism of ES.

4. Attempts at applying ES to determine the environmental damage caused by the military actions of the RF in Ukraine

Currently, the primary task for Ukraine is to assess the ES that the Ukrainian people do not receive, with the aim of adding this amount to the total amount of reparations that the RF must pay to Ukraine. The existing methods for calculating environmental damage discussed above do not take into account ES due to the lack of appropriate methods (Churylova | Strel'nyk 2022, 93; Shashula | Sakal' | Tretyak 2019). During the war, the loss of ES has quite devastating consequences for Ukraine.

In Ukraine, ES losses due to the aggressive actions of the RF must be monetized, that is, determined in monetary terms. Such monetization is necessary in order to include the cost of destroyed ES in the amount of reparations that the RF must pay to Ukraine. When creating a compensation mechanism, it is worth taking into account the international practice of compensation for damage to the environment caused by military actions, in particular, the practice of the UN International Court of Justice. It is necessary to consider both the direct and indirect consumer value of ES and goods in order to calculate the losses of the destroyed environment accurately (Certain... 2010). This will also be facilitated by the creation, in accordance with the order of the Ministry of Environment Protection and Natural Resources of Ukraine of May 1, 2023 No. 274, of the Working Group on the Development of the Concept of State Policy on the Implementation of Ecosystem Services. It is also worth remembering that it is currently impossible to assess the damages objectively, for example, on the occupied territories or the territories that have not yet been demined. In such situations, Ukraine will not be able to fully account for all the damages caused to its resources. This will mean that soon these

incomplete calculations may become the basis for compensation for the damages caused by the terrorist actions of the RF. Not thinking of the full losses of the ES from the war, Ukraine will be forced to take them on in the future. This is unfair and unacceptable. It is also worth noting that ES are especially important for the economies of developing countries and low-income countries, including Ukraine. Many households in Ukraine make direct use of ES. In this case, the services may have a higher value than their market price (Varukha 2022). In Ukraine, the situation is further complicated by the fact that information on the characteristics of ecosystems and biological diversity on the territories destroyed or damaged by military actions is often missing or incomplete. For example, on the territory of the forest fund, there is information about the forest, wood stocks, and in some cases there is general information about the living ground cover, but there is no information, for example, about the species of flora that are under protection. In the nature reserve fund, often due to danger, the lack of funding and the lack of specialists, the data may be incomplete and not cover the entire territory.

Taking into account the existing difficulties, we propose the calculation of ecological damage taking into account ES, in particular, the methodology described by Costanza et al. (1997). In their methodology, they estimate the cost of ES in US dollars calculated per year for 1 hectare. In 2020, the ES of forest cost 5,383 dollars/hectare/year, and the ES of grasslands cost 1,597 dollars/hectare/year (De Groot et al. 2020). According to the head of the State Agency of Forest Resources of Ukraine Y. Bolokhovets, about 3 million hectares of forests were covered by fights and, according to his estimates, the direct losses of forestry from military operations reach 13.2 billion UAH. i.e. 347 million dollars (Rozminuvat... 2024). According to our calculations with the methodology of Costanza and the calculation based on the prices from 2020 (De Groot et al. 2020), the loss of ES for forests due to aggression of the RF can reach more than 16 billion dollars/year (Table 1). Nevertheless, these are calculations for one year exclusively. Growing, for example, a destroyed 100-year-old tree stand means waiting 100 years for it to mature, that is, it is a failure to obtain the ES in a 100-fold larger amount. Calculations of the loss for the agriculture ecosystems have showed that for the mined 5 million ha of grasslands (Ponad... 2023), ES losses can reach more than 7.9 billion dollars/year.

Table 1. The loss of ES due to aggression of RF

Loss calculation	Cost, \$/ha/year		Total loss of ES	
	forest	agriculture	forest	agriculture
For the area destroyed by the war in Ukraine	5,383	1,597	16,149,000,000	7,985,000,000

Conclusions

When assessing the environmental damage caused by the military aggression of the RF in Ukraine, as well as creating a compensation mechanism, it is important to take into account the international practice of compensation for environmental damage caused by military actions, in particular, the practice of the UN International Court of Justice and the experience of the UN Compensation Commission. The damage caused to the environment as a result of the aggression of the RF against Ukraine will increase, since the military aggression of the RF in Ukraine continues. Therefore, it is important to constantly assess the losses so it can be objectively presented in any procedure or mechanism for compensation. At the same time, it is necessary not only to assess the losses of the ES at the moment, but also to take into consideration future funds for the reproduction of the loss. The calculation of damage to natural ecosystems should cover not only direct economic losses or threats to human health or biodiversity, but also indirect losses. The methodology for determining the scope of ES should be based on objective indicators. It remains important to calculate the damages caused by the aggression of the RF against Ukraine, allowing for the methodology developed by the Ukrainian government, with additions to the estimates of the lost or weakened ES. It is possible to apply various methods of evaluation of ES, including the Costanza method used in the article. At the same time, it is necessary to demand in international courts compensation for the damages caused by the RF to the environment of Ukraine, including the lost and weakened ES. At the moment, given the existing difficulties, as well as the fact that there are still occupied territories, it is necessary to actively work on the assessment of the ecological damage caused to ecosystems and the assessment of the loss or weakening of the ES. In addition, the further in-depth development of the assessment of ES losses and the calculation of their economic value remains relevant.

References

- AFFEK, A. N, | KOWALSKA, A. (2017), Ecosystem potentials to provide services in the view of direct users, [in:] *Ecosystem Services* 26, 183-196. <https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2017.06.017>.
- Certain... (2010), *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area* (Costa Rica v. Nicaragua), [in:] <https://www.icj-cij.org/case/150> (accessed: 04.02.2024).
- CHURYLOVA, M. | STREL'NYK, V. V. (2022), Problemy vidshkoduvannyashkody navkolyshn'omu seredovyschhu Ukrayiny, zavdanoyi zbroynoyu ahresiyeyu Rosiys'koyi Federatsiyi, [in:] *Ekolohichne pravo* 3-4, 91-95. [Чурилова, Т. М. | Стрельник, В. В. (2022), Проблеми відшкодування шкоди навколишньому середовищу України, завданої збройною агресією Російської Федерації, [in:] *Екологічне право* 3-4, 91-95.] <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2022.3-4-4.18>.

- COSTANZA, R. | D'ARGE, R. | DE GROOT, R. | FARBER, S. | GRASSO, M. | HANNON, B. | NAEEM, S. | LIMBURG, K. | PARUELO, J. | O'NEILL, R. V. | RASKIN, R. | SUTTON, P. | VAN DEN BELT, M. (1997), The Value of the World's Ecosystem Services and Natural Capital, [in:] *Nature* 387, 253-260.
- COSTANZA, R. | FOLKE, C. (1997), Valuing Ecosystem Services with Efficiency, Fairness and Sustainability as Goals, [in:] G. Daily (ed.), *Nature's Services: Societal Dependence on Natural Ecosystems*. Washington, DC, 49-70.
- DE GROOT, R. | BRANDER, L. | STEFANOS SOLOMONIDES, S. (2020), Update of global ecosystem service valuation database (ESVD). FSD report No 2020-06 Wageningen, The Netherlands.
- DEMYDENKO, A. | СТАХІВ, Є. (2023), Як правильно рахувати екологічні збитки України від війни? Офіс сталих рішень, [Демиденко, А. | Стахів, Є. (2023), Як правильно рахувати екологічні збитки України від війни? Офіс сталих рішень,] [in:] <https://ukraine-oss.com/articles/yak-pravylno-rahuvaty-ekologichni-zbytky-ukrayiny-vid-vijny/> (accessed: 04.02.2024).
- Ecozagroza... (2024), Official resource of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine, [in:] <https://ecozagroza.gov.ua/> (accessed: 09.02.2024).
- Ekologichni... (2023), Ekologichni naslidky viyny: Zelens'kyu zustrivsya iz chlenamy mizhnarodnoyi robochoyi hrupu, [Екологічні наслідки війни: Зеленський зустрівся із членами міжнародної робочої групи,] [in:] <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3729457-ekologicni-naslidki-vijni-zelenskij-zustrivsya-izchlenami-mizhnarodnoi-robocoi-grupi.html> (accessed: 04.02.2024).
- HAINES-YOUNG, R. | POTSCHIN, M. (2018), Revision of the Common International Classification for Ecosystem Services (CICES V5.1): A Policy Brief, [in:] *One ecosystems* 3, e27108. <https://doi.org/10.3897/oneeco.3.e27108>.
- KASZUBA, M. (2023), The concept of war of the RF. Military instruments in the Russian power policy in 2014, [in:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* XIV/2, 153-169.
- KOZAK, I. (2023), Crime of ecocide in Ukraine – environmental consequences of Russian military aggression, [in:] *Studia Prawnicze KUL* 4 (96), 101-116.
- KRZYKOWSKI, P. (2022), Consequences of the war in Ukraine in food, economic and energy dimensions, [in:] *Roczniki Nauk Społecznych* 4 (50), 93-113.
- MISHENIN, YE. V. | ДЕНТЯРЬ, Н. В. (2015), *Ekonomika ekosystemnykh posluh: teoretyko-metodologichni osnovy. Marketynh i menedzhment innovatsiy* 2, 243-257. [Мішенін, Є. В. | Дегтярь, Н. В. (2015), *Економіка екосистемних послуг: теоретико-методологічні основи. Маркетинг і менеджмент інновацій* 2, 243-257.]
- Ponad... (2023), Ponad 5 mil'yoniv hektariv zemel' v Ukraini ne mozna obroblyaty cherez viynu, [Понад 5 мільйонів гектарів земель в Україні не можна обробляти через війну,] [in:] <https://www.epravda.com.ua/news/2023/03/697637/> (accessed: 09.02.2024).
- Postanova... (2022), Pro zatverdzhennya Poryadku vyznachennya shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroynoyi ahresiyi Rosiys'koyi Federatsiyi: Postanova Kabinetu ministriv Ukrainy vid 20.03.2022 No. 326, [Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 No. 326,] [in:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text> (accessed: 09.02.2024).
- Pro robuchu... (2022), Pro robuchu hrupu z rozrobky ta vprovadzhennya mizhnarodno-pravovykh mekhanizmiv vidshkoduvannya shkody, zavdanoyi Ukraini vnaslidok zbroynoyi ahresiyi Rosiys'koyi Federatsiyi, [Про робочу групу з розробки та впровадження міжнародно-правових механізмів відшкодування шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації,] [in:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346/2022#Text> (accessed: 04.02.2024).
- Rozminuvaty... (2024), Rozminuvaty vse nemozhlyvo. P'yata chastyna ukrayins'kykh lisiv bula okhoplena boiamy, [Розмінувати все неможливо. П'ята частина українських лісів була охоплена боями,] [in:] <https://suspilne.media/271892-rozminuvati-vse-nemozhlyvo-pata-castina-ukrainskih-lisiv-bula-okhoplena-boami-derzlisagentstvo/> (accessed: 09.02.2024).

- SHASHULA, L. O. | SAKAL', O. V. | TRETYAK, N. A. (2019), Plata za ekosystemni posluhy v Ukraini: priorytetni napryamy aktyvizatsiyi, [in:] *Mekhanizm rehulyuvannya ekonomiky* 2, 6-16. [Шашула, Л. О. | Сакаль, О. В. | Третьак, Н. А. (2019), Плата за екосистемні послуги в Україні: пріоритетні напрями активізації, [in:] *Механізм регулювання економіки* 2, 6-16.]
- SOLOVIY, I. P. (2016), Kontseptsiya platy za posluhy ekosystem: svitovyy dosvid i perspektyvy yiyi vprovadzhennya u lisovomu sektori, [Соловій, І. П. (2016), Концепція плати за послуги екосистем: світовий досвід і перспективи її впровадження у лісовому секторі,] [in:] http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nplanu_2016_14_38 (accessed: 09.02.2024).
- STAKHIV, YE. | DEMYDENKO, A. (2023), Vyznachennya, otsinka ta rozrakhunok voyennoyi shkody doikillyu Ukrainy, [in:] *Svitohlad* 4 (102), 17-25. [Стахів, Є. | Демиденко, А. (2023), Визначення, оцінка та розрахунок воєнної шкоди доикіллю України, [in:] *Світогляд* 4 (102), 17-25.]
- The United... (2022), The United Nations Compensation Commission (UNCC), [in:] https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2022/05/ENG_UN-Compensation-Commission_Iraq_Kuwait.pdf (accessed: 04.02.2024).
- Ukraine... (2024), Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment: February 2022 – February 2023. Washington, D.C.: World Bank Group, [in:] <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099184503212328877/pdf/P1801740d1177f03c0ab180057556615497.pdf> (accessed: 09.02.2024).
- V Ukraini... (2024), V Ukraini vidkryet'sya predstavnytstvo Mizhnarodnoho kryminal'noho sudu, [В Україні відкриється представництво Міжнародного кримінального суду,] [in:] <https://suspilne.media/423465-v-ukraini-vidkrietsapredstavnictvo-mizhnarodnogo-kriminalnogo-sudu/> (accessed: 04.02.2024).
- VARUKHA, A. (2022), Ohlyad pidkhodiv z otsinky ekosystemnykh posluh cherez pryzmu yikhnoho zastosuvannya dlya vyznachennya zbytkiv, zavdanykh viys'kovymy diyamy RF na terytoriyi Ukrainy. L'viv. [Варуха, А. (2022), Огляд підходів з оцінки екосистемних послуг через призму їхнього застосування для визначення збитків, завданих військовими діями РФ на території України. Львів.]

DOI: 10.31648/pw.12120

YULIANA PALAGNYUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1019-8498>

University of Silesia in Katowice

THREAT, SAVIOR, OR VICTIM? HOW UKRAINIAN ONLINE NEWS MEDIA REPRESENT LABOR MIGRANTS DURING RUSSIA'S AGGRESSION AGAINST UKRAINE

ABSTRACT: The socio-economic crisis in Ukraine after the start of Russia's aggression against Ukraine in 2014 and Ukraine's signing of the Association Agreement with the EU increased labor migration from Ukraine to EU member states. Based on the application of A. Tymczuk's model of media frames regarding Ukrainian labor migrants, and using a qualitative thematic and frame analysis of selected online news media in Ukraine, I conclude that the media represent the Ukrainian labor migrant as a "threat" to the economic situation of Ukraine, and as a "savior" for the economies of their host countries in the EU. At the same time, there is less media representation of Ukrainian labor migrants as a "victim" of the difficult internal situation in their country or in their host countries. This conclusion corroborates the academic debate on Ukrainian labor migration by addressing positive and negative aspects of external labor migration.

KEYWORDS: labor migrant, media, media representation, Ukraine, EU, European integration, Russo-Ukrainian war

Introduction

Russia has engaged in acts of aggression against Ukraine, beginning with the annexation of the Autonomous Republic of Crimea and the armed conflict in parts of the Luhansk and Donetsk oblasts of Ukraine in 2014, and culminating in a full-scale military invasion on February 24, 2022. The onset of the Russo-Ukrainian war (Delanty 2023; Plokhly 2023; Sassy 2023) in 2014 triggered a deep socio-economic crisis within Ukraine. An increase in external labor migration was among the most significant consequences of that phenomenon (In-Out... 2021, 1; Mihratsiya... 2021, 13). The situation has been further complicated by the absence of a comprehensive state policy on labor migration and the lack of systematic statistical data (Kravchuk 2019, 3).

News media play an essential role in shaping the public opinion about who migrants are. Furthermore, the coverage of migrants in the media often relies on general narratives surrounding migrants, and the media further rebroadcast them

(McCann | Sienkiewicz | Zard 2023, 6). Therefore, it becomes crucial to examine the media coverage of labor migration. Specifically, this study investigates how Ukrainian online news media represent Ukrainian labor migrants, exploring media frames between the early 2014 (the beginning of Russia's aggression against Ukraine) and February 24, 2022 (the start of Russia's full-scale invasion of Ukraine).

1. External Labor Migration in Ukraine: Main Trends and Discussion in Literature

This research is based on the definitions of the terms “external labor migration” and “labor migrant” in the Law of Ukraine “On External Labor Migration” (2015). External labor migration is “the movement of citizens of Ukraine, connected with the crossing of the state border, to carry out paid activities in a host country” (Pro zovnishnyu... 2015). Accordingly, a labor migrant is a “citizen of Ukraine who has performed, is performing or will perform paid activities in a host state, not prohibited by the legislation of this state” (Pro zovnishnyu... 2015).

The direction of external labor migration of Ukrainians has changed since Ukraine implemented the Association Agreement with the EU in 2014. Labor migration to Russia, which used to be quite massive, has been steadily decreasing since 2014, when Russia launched aggression against Ukraine in the early 2014, and Ukraine signed the Association Agreement with the EU, as Ukrainians increasingly emigrate to the EU countries (In-Out... 2021, 1; Mhtratsiya... 2021, 13). The liberalization of the visa regime with the countries of the Schengen zone since 2017 has become another factor in the reorientation of Ukrainian labor migrants to the EU member states (Pieńkowski 2020). For instance, “if during 2015-2017, about 1.3 million Ukrainians left Ukraine in search of work (the total scale of labor migration could be estimated at 2-3 million people), most of whom were short-term migrants, then in 2018 the number of migrants tripled” (Burov 2017, 170). E. Libanova explains that due to Ukraine's acquisition of the visa-free status, Ukrainians can legally stay in the EU countries for three months while looking for an acceptable job (Libanova 2018, 15). Before the full-scale military invasion of Russia against Ukraine in 2022, the primary recipient countries of the Ukrainian labor migrants were, as before, Poland, Germany, and the Czech Republic (Kulchytska | Kravchuk | Sushko 2020, 5; Mhtratsiya... 2021, 13).

As for the negative consequences of foreign labor migration, it is “frequently considered by politicians and in the media that the rather high level of foreign labor migration of Ukrainians seriously affects the economic development of the entire country” (Kravchuk 2019, 3). Challenges to economic development are a significant negative factor in the conditions of the threat to national security during Russia's war against Ukraine (Pietnoczka 2023). The danger lies in the migration

of non-disabled people and the loss of the state's human capital. According to Eurostat, the number of Ukrainian citizens with a long-term migrant status in the EU has increased 2.5 times over the last decade (Mihratsiya... 2021, 16). The above indicates that the transformation of the temporary labor migration of Ukrainians abroad into resettlement migration, that is, into permanent migration, is a trend of a recent decade in the conditions of Russia's aggression against Ukraine, despite the COVID-19 pandemic.

As for the positive consequences of foreign labor migration, scientists, for example, B. Sitarskyi (2021, 180), determine the direction of significant financial flows to Ukraine as the foremost positive effect of foreign labor migration. As the National Bank of Ukraine claimed, private transfers to Ukraine amounted to about 12 billion US dollars in 2020, the same as in 2019. Moreover, private remittances to Ukraine significantly exceed the volume of direct foreign investments and constitute 7.7% of the country's GDP (Mihratsiya... 2021, 17).

Therefore, there is a steady trend towards an increase in Ukrainians' external labor migration, primarily to the EU countries, due to factors since 2014, such as Russia's aggression against Ukraine, the economic crisis, and the process of European integration of Ukraine, including the liberalization of the visa regime with the EU. Since labor migrants from Ukraine are mainly non-disabled people whose labor migration is irreversible or long-term, this poses challenges to the economic development of the state of Ukraine, ensuring its social stability and national security.

2. Studies on Media Presentation of Ukrainian Labor Migrants and Research Methodology

Considering the characteristics of the positive and negative consequences of foreign labor migration in the conditions of Russia's aggression against Ukraine defined in the previous section, it is relevant to study how the media represented the Ukrainian labor migrants at that time. The investigation (Vysvitlennya... 2021) on the coverage of migration and migrants in the Ukrainian media (September 6-12 and October 4-10, 2021) was carried out on the national media: 1) TV channel websites (Ukraine 24, Podrobnosti.Inter, Suspilne, 1+1 (TSN), Facts.ICTV, First Independent, Channel 5, Channel 24, Espresso TV; and 2) online media websites: Obozrevatel, Gordon, Ukrainska Pravda, Correspondent, Politeka, RBC-Ukraine, Censor, NV, UNIAN, Visti, Segodnia). It revealed eight narratives towards the migrants from Ukraine and the migrants to Ukraine. The following narrative prevails: the Ukrainian labor migrants abroad face significant risks (Vysvitlennya... 2021). The study by L. Yuzva and A. Tashchenko showed that the opinions of Ukrainians regarding what the media should have shown were clearly in favor of what the country of destination offered to the migrants (Yuzva | Tashchenko 2021). However,

the main problem of the coverage of the Ukrainian labor migration in the media is the problem of evaluation (Kravchuk 2019, 10). Thus, research on the media representation of the Ukrainian labor migrants in Ukraine is quite limited, so it seems relevant to continue to expand research on this topic.

The present analysis is based on a qualitative and inductive thematic and framing analysis, inspired by a methodology outlined by A. Tymczuk in the article “Bringing the Virus Back Home: Media Representations of Ukrainian Labour Migrants in a Time of Pandemic”, published in “East European Politics and Societies”:

Thematic analysis is a qualitative data analysis technique that seeks to identify common themes, ideas, and patterns within a given data set, whereas qualitative framing analysis is an often used methodology for analysis of the mass media, which enables the researcher to investigate how information, events, and specific issues are presented to the public (Tymczuk 2022).

I applied the model of media frames regarding the Ukrainian labor migrants in the Ukrainian online news media by Tymczuk (2022), who, using a thematic and frame approach, identified three clear frames: “labor migrants as a danger”, “labor migrants as a savior”, and “labor migrants as victims”.

Moreover, I modified the main categories of Tymczuk’s media frames from the conditions of the COVID-19 pandemic to the conditions of Russia’s aggression against Ukraine as follows:

- labor migrants as a threat – a socio-economic danger for Ukraine from many Ukrainian labor migrants abroad (Tymczuk 2022, 922). N. Senchylo notes that journalists actively use several popular clichés of labor migration in “headlines and articles of the Internet media, as well as in political rhetoric, which have a mostly negative sound: “brain drain”, “labor drain”, “employment hunger” (Senchylo 2018). In this category, I consider labor migrants a threat to the economic situation in Ukraine or abroad (in host countries);
- labor migrants as a savior – labor migrants are a resource for Ukrainian and foreign economies (Tymczuk 2022, 924);
- labor migrants as victims – labor migrants are, first of all, victims of the results of Russia’s aggression against Ukraine and the economic crisis in Ukraine (Tymczuk 2022, 924). Second of all, “Ukrainian migrant workers face the risks of fraudulent recruitment, exploitation, and abuse” (In-Out... 2021, 2) in the host countries.

The period of analysis is from the beginning of 2014 – the onset of Russia’s aggression against Ukraine (the annexation of the Ukrainian Autonomous Republic of Crimea by Russia and the beginning of an armed conflict in the east of Ukraine) to February 24, 2022 – the start of Russia’s full-scale military invasion of Ukraine. The author limits the research period to the beginning of the full-scale Russian

military invasion of Ukraine since the conditions of the labor migration have changed since then. Firstly, the Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law” (Pro pravovyy... 2015), which was enacted by the decree of the President of Ukraine “On the Introduction of Martial Law in Ukraine from February 24, 2022” (Pro vvedennya... 2022) prohibits the male citizens of Ukraine of the working age (18-60 years, except for some categories) from leaving Ukraine as conscripts. Secondly, millions of Ukrainian citizens who left Ukraine after Russia’s full-scale military invasion of Ukraine (primarily women, children, seniors, and people with disabilities) are under temporary protection, not as labor migrants (according to the Office of the UN High Commissioner for Refugees (Ukraine... 2023)).

As there is no media monitoring database of Ukrainian online news sites (Tymczuk 2022), I chose to analyze “Ukrainska Pravda”, “Censor.net”, and “Tsn.ua” due to their significant reach and influence among nationwide Ukrainian online news media, as indicated by data from Similarweb (2023). Although Similarweb is not a perfect tool for measuring media popularity, the Institute of Mass Information (IMI), a Ukrainian public media organization, also uses it in its research. I base the characteristics of selected online news media in Ukraine on the IMA’s monitoring of compliance of Ukrainian online media outlets with professional standards and the Media Ownership Monitor Ukraine. “TSN.ua” is owned by 1 + 1 Media Group, which is affiliated with the oligarch I. Kolomoisky. It was originally established as the TSN.ua news programme website. However, it subsequently evolved into an independent online news media. The “Censor.net” was founded by Y. Butusov, who is the editor and possibly the owner. It has been critical to the Ukrainian authorities and Russia after its aggression against Ukraine. “Ukrainska Pravda” was founded by G. Gongadze and O. Prytula and has been one of the top Ukrainian online news media in compliance with journalistic standards (Media... 2016).

I searched for articles by the keyword (tag): “labor migrant”, and the publication date. I sorted the articles by relevance and evaluated them by their content by looking at the title and quickly reading the article. The articles containing only superficial references to migrants were excluded from the analysis. I also excluded articles that were not related to the topic of Ukrainian labor migration, for example, the migration crisis in the EU in 2021 with Belarus, migration to the EU from Asian and African countries, and the organization of illegal migration by Ukrainians to other countries, internally displaced persons in Ukraine since the beginning of Russia’ aggression against Ukraine in 2014.

In general, I compiled a database of 70 relevant news articles from the following online news media: “Ukrainska pravda” (pravda.com.ua) – 45 texts, “Censor.net” (censor.net) – 18 texts, and “Tsn.ua” (Tsn.ua) – 7 texts. The unit of analysis is a study of headlines and the content of the articles. I analyze the headlines separately from the content of the articles because the headlines are essential to the entire material (Palagnyuk | Grzonka 2023, 115; Ślawska 2008).

The following research question was formulated based on an analysis of the literature on the positive and negative aspects of external labor migration, and the application of Tymczuk’s media frame model regarding Ukrainian labor migrants (Tymczuk 2022) – how Ukrainian online news media represent Ukrainian labor migrants during Russia’s aggression against Ukraine: as a “threat”, a “savior” or a “victim”?

The coding process was inductive (Tymczuk 2022). I coded the texts of the articles according to themes, such as “LM (labor migrants) negatively affects the development of the Ukrainian economy” or “LM is necessary for foreign economies.” The coding was modified and developed while exploring the data material, and the themes I identified were abstracted to a frame component and then to a frame (Table 1). For instance, an article that describes labor migrants’ money transfers to Ukraine was coded as “LM send money home,” aggregated to a frame component “LM as resource for the Ukrainian economy,” and the frame was labelled “LM as a savior.” The subsequent section provides a more detailed description of each of the codes in Table 1.

Table 1. Themes, Frame components, and Frames

Frame (number of articles)	Frame Component	Theme
LM as a threat (26)	LM as a risk for the development of the Ukrainian economy LM as risk for the economies of foreign countries	LM negatively affects the development of the Ukrainian economy LM causes risks for the national security of Ukraine LM causes a ‘brain drain’ from Ukraine LM described negatively for economies of foreign countries
LM as a savior (28)	LM as a resource for the Ukrainian economy LM as a resource abroad	LM send money home LM bring experience, knowledge, and skilled labor force to Ukraine LM is necessary for foreign economies LM necessary for harvest
LM as victims (16)	LM as victims of an economic crisis in Ukraine LM as victims of work conditions, legalization policies abroad	LM as a consequence of an economic crisis in Ukraine LM affected by the policies of Ukraine on migration and unemployment LM is exploited in foreign countries LM suffers from legal insecurity in foreign countries

Source: The author’s own elaboration based on Tymczuk’s methodology (Tymczuk 2022).

3. How Ukrainian Online News Media Represent the Ukrainian Labor Migrants during Russia's Aggression against Ukraine

The analysis of headlines in the Ukrainian online news media about Ukrainian labor migrants shows that they predominantly summarize the material in the articles, that is, they are informative: "Over 400,000 Ukrainians found work in Poland in six months" (Ponad... 2015); "Not for the sake of marriage: why Ukrainian women go to Poland to earn money and what job they most often choose" (Ne... 2021). In general, there are no emotionally colored, evaluative headlines. Moreover, the journalists did not formulate headlines as questions for the reader to answer. As for the linguistic level, there are no colloquial phrases or controversial, non-literary expressions in the titles. However, the headlines sometimes contained quotes: "The authorities should create conditions that will allow labor migrants to return and easily open a business here – an expert" (Potikha 2018b); "Zeman is waiting for migrants from Ukraine in the Czech Republic.: They are hardworking and able to assimilate" (Zeman... 2015). This indicates that the editors perceived the dialogue as a way to attract the attention of the recipient of information.

It was not always possible to assign a publication to one or another category of analysis based on the article's title. Therefore, the main thematic logic of the article was analyzed. According to it, the tonality of the published materials is primarily neutral, justifying one or another representation of the Ukrainian labor migrant depending on the topic of the article.

A total of 26 publications represent Ukrainian labor migrants as a "threat": 18 articles in "Ukrainska Pravda", 6 – "Censor.net", 2 – "Tsn.ua". For example, the article in "Censor.net" directly stated that "among the main threats to Ukraine is labor migration" (Potikha 2018b). The threat is, for instance, to the economic development of Ukraine from labor migration from Ukraine. "Ukrainska Pravda" provides a quote from the Head of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, P. Klimkin, who emphasized: "We have a truly catastrophic situation. Approximately 1 million Ukrainians leave every year. Basically, Ukrainians leave their country to work abroad" (Pavlysh 2018). S. Shakhov, an opposition deputy in the Parliament of Ukraine, blames the ruling political elites in Ukraine for such a significant number of labor migrants to other countries, which is expressed in the article in "Censor.net": "the government's inaction on this crucial issue for Ukraine's well-being and security has transformed Ukrainians into a nation of labor migrants" (Dzhuma 2019).

The journalists of "Censor.net" show that the external labor migration from Ukraine is a threat not only to the country's economic development but also to the national security. One of the arguments relates to the fact that after the start of Russia's aggression against Ukraine in 2014, a significant number of Ukrainians remained labor migrants in Russia (40%... 2016). In addition to moral and ethical aspects, this situation directly threatens the national security. For example,

“Censor net” provides materials about an agent of the Russian special services who recruited Ukrainian labor migrants to participate in various actions beneficial to Russia (Ahent... 2017).

A total of 28 publications represent the Ukrainian labor migrants as “saviors”: 19 articles in “Ukrainska Pravda”, 7 – in “Censor.net”, and 2 – in “Tsn.ua”.

The representation of a Ukrainian labor migrant as a savior for Ukraine was only through one economic aspect: the positive effect of large financial transfers by labor migrants to Ukraine. For instance, a title of an article in “Censor.net” provides data from the National Bank of Ukraine that “labor migrants transferred five times more money to Ukraine than investors in 2017” (Potikha 2018a). This information in the media corresponds to the conclusions of scientists (Kulchytska | Kravchuk | Sushko 2020, 5; Mihratsiya... 2021, 13), presented in the theoretical section of this study.

Labor migrants as “saviors” are represented for those countries to which Ukrainians have moved to work. The journalists explain that the need for external labor migrants arises due to the economic development of the EU countries, which is precipitated by the deterioration of their demographic situations (Kizilov 2018). For example, the Minister of Labor and Social Policy of Poland, E. Rafalska quoted by “Censor.net” said: “Poland will implement measures to attract workers from Eastern Europe, in particular from Ukraine, due to the unsatisfactory demographic situation in the country” (Polscha... 2017). Indeed, “annual economic migration to Poland exceeds one million people, mostly from neighboring non-EU countries” (Sawicka | Szewczyk-Jarocka | Nowacka 2021, 198).

As a result of the analysis, it is possible to distinguish the following positive factors regarding Ukrainian labor migrants in the host countries. Firstly, the education and diligence of Ukrainian labor migrants (Potikha 2017; Zeman... 2015). Secondly, the cultural closeness of Ukrainians to European countries and their quick adaptability to life and work in a new country compared to labor migrants from other regions (for example, Africa, Asia, and the Middle East) (Zeman... 2015). C. Kaźmierczak, the President of the Union of Entrepreneurs and Employers in Poland, describes the Ukrainian labor migrants in such a way: “This is an emigrant of the highest class; you do not need to teach him/her the language, you do not need to give him/her apartments, you do not need to teach him/her profession. They cope very well” (U Polshchi... 2016b). The Ambassador of Ukraine to Poland, A. Deshchytsia, in his interview to “Ukrainska pravda”, confirms the positive characterization of the Ukrainian labor migrants by foreign politicians and employers: “[they] have a good reputation and work for the growth of the Polish economy” (U Polshchi... 2016a).

The Ukrainian labor migrant as a “victim” is less represented in the Ukrainian online news media compared to the frames of a “threat” and a “savior”, with a total of 16 articles: 8 articles in “Ukrainska Pravda”, 5 articles in “Censor.net”

and 3 – in “Tsn.ua”. Journalists of “Tsn.ua” cover the following problems faced by the Ukrainian labor migrants abroad: legal insecurity, unsatisfactory working conditions, and low payment from foreign employers (Ni... 2018). In addition, there are potential future problems because labor migrants will not receive a decent pension or social benefits after returning to Ukraine (Dzhuma 2018).

Conclusion

The analysis of the articles published in the online news media in Ukraine reveals a predominant focus on the Ukrainian labor migrants in countries where, according to the official data presented in the initial section of this study, the Ukrainian labor migration increased following Russia's aggression against Ukraine in 2014 and the enactment of the EU-Ukraine Association Agreement. These countries include: Poland, the Czech Republic, and other European Union member states. The titles of the analyzed articles are informative, and the tone of the materials is primarily neutral, with a justification of one or another representation of the Ukrainian labor migrant, depending on the topic of the article.

The primary conclusion of the research is that the online news media in Ukraine represent the Ukrainian labor migrant as a “threat” to the economic situation of Ukraine, but as a “savior” for the economies of the EU member states, showing the demand for labor migrants in those countries. The Ukrainian labor migrant is only represented as a “savior” of the Ukrainian economy through the theme of sending money earned in foreign countries back to Ukraine. The frame of the Ukrainian labor migrants as “victims” of domestic challenges after 2014 or in their host countries is rarely represented.

Therefore, the Ukrainian online news media represent labor migrants with reference to risks (representation of the “threat” frame) or advantages (representation of the “savior” frame) they bring to the state. This conclusion corroborates the researchers' discussion on Ukrainian labor migration by addressing positive and negative aspects of external labor migration, as discussed in the theoretical part of the article. This finding can be attributed to the journalists' use of comments and data from migration experts, Ukrainian and foreign policy makers, when writing articles for the analyzed Ukrainian online news media.

References

- BUROV, I. (2018), *Trudova mihratsiya yak naslidok sotsial'no-ekonomichnoyi polityky Ukrainy 2014-2018*, [in:] *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin*. Zb. nauk. prats 6 (20), 166-170. [Буров, І. (2018), *Трудова міграція як наслідок соціально-економічної політики*

- України 2014-2018, [in:] Українське суспільство: моніторинг суспільних змін. 36. наук. праць 6 (20), 166-170.]
- DELANTY, G. (2023), Introduction to the Special Issue on the Russo-Ukrainian War: A New European War? Considerations on the Russo-Ukrainian War, [in:] *European Journal of Social Theory* 26 (4), 431-449.
- In-out... (2021), In-Out Migration Ukraine, [in:] UN Policy Options. UN Ukraine.
- KRAVCHUK, P. (2019), Ukrainian Labour Migration and its Image in Media, [in:] *Myths and Facts on Ukrainian Labour Migration to the Visegrad Group*, 3-10.
- KULCHYTSKA, K. | KRAVCHUK, P. | SUSHKO, I. (2020), Transformatsii trudovoyi migratsii z Ukrainy do ES pid chas pandemii COVID-19. Kyiv. [Кульчицька, К. | Кравчук, П. | Сушко І. (2020), Трансформації трудової міграції з України до ЄС під час пандемії COVID-19. Київ.]
- LIVANOVA, E. (2018), Zovnishni trudovi mihratsiyi ukraintsiv: masshtaby, prychyny, naslidky, [in:] *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika* 2 (33), 10-26. [Лібанова, Е. (2018), Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки, [in:] *Демографія та соціальна економіка* 2 (33), 10-26.]
- MCCANN, K. | SIENKIEWICZ, M. | ZARD, M. (2023), The Role of Media Narratives in Shaping Public Opinion Toward Refugees: A Comparative Analysis, [in:] *Migration Research Series* 72. International Organization for Migration (IOM). Geneva.
- Media... (2016), Media Ownership Monitor Ukraine, [in:] <https://ukraine.mom-rsf.org/en/> (accessed: 21.11.2023).
- Mihratsiya... (2021), Mihratsiya v Ukraini: tsyfry i fakty. Mizhnarodna orhanizatsiya z mihratsiyi. [Міграція... (2021), Міграція в Україні: цифри і факти. Міжнародна організація з міграції.]
- PALAGNYUK, Y. | KORNACKA-GRZONKA, M. (2023), All the Faces of the First Lady: The Media Coverage of Olena Zelenska in Poland and Ukraine During the War, [in:] *Turska-Kawa, A. | Kasińska-Metryka, A. | Pałka-Suchojad, K. (eds), War in Ukraine. Media and Emotions. Cham*, 111-130.
- PIETNOCZKA, P. (2023), The Issue of Security in the Election Programmes of Candidates for the Office of President of Ukraine in 2019, [w:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* XIV/1, 73-86.
- PIEŃKOWSKI, J. (2020), The Impact of Labour Migration on the Ukrainian Economy. Publication Office of the European Union. Luxemburg.
- ПЛОХИЙ, S. (2023), The Russo-Ukrainian War: The Return of History. New York.
- Pro zovnishnyu... (2015), Pro zovnishnyu trudovu mihratsiyu. Zakon Ukrainy, [in:] *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 49-50. [Про зовнішню трудову міграцію. Закон України, [in:] *Відомості Верховної Ради*, 49-50.]
- Pro pravovyyu... (2015), Pro pravovyy rezhym voyennoho stanu. Zakon Ukrainy, [in:] *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy* 28. [Про правовий режим воєнного стану. Закон України, [in:] *Відомості Верховної Ради* 28.]
- Pro vvedennya... (2022), Pro vvedennya voyennoho stanu v Ukraini. Ukaz Prezydenta Ukrainy No. 64/2022, [Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України № 64/2022,] [in:] <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (accessed: 12.10.2023).
- SASSE, G. (2023), *Russia's War Against Ukraine*. Cambridge.
- SAWICKA, J. | SZEWCZYK-JAROCKA, M. | NOWACKA, A. (2021), Financial Aspects of Unregistered Employment in Poland and Other Eastern European Countries, [w:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* XII/2, 73-86.
- SENCHYLO, N. (2018), Povidomlennya pro mihratsiyu ta pereselentsiv u internet-ZMI: osoblyvosti mas-mediynoho dyskursu, [in:] *Humanitarna osvita v tekhnichnykh vyshchych navchal'nykh zakladakh* 38, 31-36. [Сенчило, Н. (2018), Повідомлення про міграцію та переселенців у інтернет-ЗМІ: особливості мас-медійного дискурсу, [in:] *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах* 38, 31-36.]

- Similarweb (2023), Ukraine news and media, [in:] <https://www.similarweb.com/top-websites/ukraine/news-and-media/> (accessed: 28.09.2023).
- SITARSKYI, B. (2021), Potential Labor Migration Threats to the National Security of Ukraine, [in:] *Facta Simonidis* 14 (1), 167-182.
- ŚLAWSKA, M. (2008), Tytuł: najmniejszy tekst prasowy, [in:] *Rocznik Prasoznawczy* 2, 117-126.
- TYMCZUK, A. (2022), Bringing the Virus Back Home: Media Representations of Ukrainian Labour Migrants in a Time of Pandemic, [in:] *East European Politics and Societies* 36 (3), 913-934.
- Ukraine... (2023), United Nations High Commissioner for Refugees UNHCR, [in:] <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine> (accessed: 20.12.2023).
- YUZVA, L. | TASHCHENKO, A. (2021), 'Who Contributes More?' How Ukrainian Media Construed Migrants' Life Strategies vs. What the Ukrainian Public Wanted to Know, [in:] *Humanities and Social Sciences Communications* 8, Article 289, [in:] <https://www.nature.com/articles/s41599-021-01001-7> (accessed: 20.12.2023).
- Vysvitlennya... (2021), Vysvitlennya mihratsiyi ta mihrantiv v ukrayins'kykh media. Doslidzhennya, [Висвітлення міграції та мігрантів в українських медіа. Дослідження.] [in:] <https://imi.org.ua/monitorings/vysvitlennya-migratsiyi-ta-migrantiv-v-ukrayinskykh-media-doslidzhennya-i42920#> (accessed: 20.12.2023.)]

Sources

- Ahent... (2017), Ahent rosiys'kykh spetssluzhb verbuval zakarpats'kykh zarobitchan dlya uchasti v proplachenykh aktsiyakh – SBU, [in:] *Censor.net*, [Агент російських спецслужб вербував закарпатських заробітчан для участі в проплачених акціях – СБУ, [in:] *Цензор.нет*,] [in:] <https://censor.net/ua/n434170> 30.03.17 (accessed: 20.12.2023).
- 40%... (2016), “40% ukrayins'kykh trudovykh mihrantiv pratsyuyut' u Rosiyi”, [in:] *Censor.net*, [“40% українських трудових мігрантів працюють у Росії”, [in:] *Цензор.нет*,] [in:] <https://censor.net/ua/n409630> (accessed: 20.12.2023).
- DZHUMA, N. (2018), Ukrayins'ki trudovi mihranty ne zmozhut' otrymuvaty pensiyu, subsydiyu ta oformytu kredyt u banku, [in:] *Censor.net*, [Джума, Н. (2018), Українські трудові мігранти не зможуть отримувати пенсію, субсидію та оформити кредит у банку, [in:] *Цензор.нет*,] [in:] <https://censor.net/ua/n3087171> (accessed: 15.12.2023).
- DZHUMA, N. (2019), Ts'oho roku my obzhenemo za kil'kisty trudovykh mihrantiv usikh susidiv – Moldovu, Bilorus', Rosiyu – Shakhov, [in:] *Censor.net*, [Джума, Н. (2019), Цього року ми обженемо за кількістю трудових мігрантів усіх сусідів – Молдову, Білорусь, Росію – Шахов, [in:] *Цензор.нет*,] [in:] <https://censor.net/ua/n3106755> (accessed: 20.12.2023).
- KIZILOV, E. (2018), Ukrayina strimko vtrachaye naselennya cherez mihratsiyu do YES – analityky SSHA, [in:] *Ukrayins'ka Pravda*, [Кізілов, Є. (2018), Україна стрімко втрачає населення через міграцію до ЄС – аналітики США, [in:] *Українська правда*,] [in:] <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/8/7171005/> (accessed: 21.12.2023).
- Ne... (2021), Ne zarady odruzhennya: chomu ukrayinky yidut' na zarobitky do Pol'shchi ta yaku robotu naychastishe obyayut', [in:] *Tsn.ua*, [Не заради одруження: чому українки їдуть на заробітки до Польщі та яку роботу найчастіше обирають, [in:] *Tsn.ua*,] [in:] <https://tsn.ua/ukrayina/ne-zaradi-odrzhennya-chomu-ukrayinky-yidut-na-zarobitki-do-polschi-ta-yaku-robotu-naychastishe-obirayut-1897219.html> (accessed: 20.12.2023).
- Ni... (2018), Ni hroshey, ni pasporta, a zarplata tsyharkamy. Ukrayinetes' rozpoviv, yak potrapyv u trudove rabstvo v Kazakhstani, [in:] *Tsn.ua*, [Ні грошей, ні паспорту, а зарплата цигарками. Українець розповів, як потрапив у трудове рабство в Казахстані, [in:] *Tsn.ua*,] [in:] <https://tsn.ua/svit/ni-groshey-ni-pasporta-a-zarplata-cigarkami-ukrayinets-rozpoviv-yak-potrapiv-u-trudove-rabstvo-v-kazakhstan-1193424.html> (accessed: 10.12.2023).

- PAVLYSH, O. (2018), Shchoroku blyz'ko 1 mln ukrayintsiv pokydayut' krayinu – Klimkin, [in:] Ukrayins'ka Pravda, [Павлиш, О. (2018), Щороку близько 1 млн українців покидають країну – Клімкін, [in:] Українська правда,] [in:] <https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/4/7191010/> (accessed: 05.12.2023).
- Polscha... (2017), Pol'shcha maye namir zaluchaty trudovykh mihrantiv z Ukrayiny, [in:] Censor.net, [Польша має намір залучати трудових мігрантів з України, [in:] Цензор.нет,] [in:] <https://censor.net/ua/n424780> (accessed: 22.12.2023).
- Ponad... (2015), Ponad 400 tysyach ukrayintsiv za pivroku znayshly robotu u Pol'shchi, [in:] Ukrayins'ka Pravda, [Понад... (2015), Понад 400 тисяч українців за півроку знайшли роботу у Польщі, [in:] Українська правда,] [in:] <https://www.pravda.com.ua/news/2015/10/1/7083267/> (accessed: 20.12.2023).
- Ротікна, А. (2017), Ukrayintsi v 2016 rotsi stanovyly 57% trudovykh mihrantiv v Estoniyi, [in:] Censor.net, [Потіха, А. (2017), Українці в 2016 році становили 57% трудових мігрантів в Естонії, [in:] Цензор.нет,] [in:] <https://censor.net/ua/n425164> (accessed: 15.12.2023).
- Ротікна, А. (2018a), Trudovi mihranty za 2017 rik perekazaly v Ukrayinu vp'yatery bil'she hroshey, nizh investory – NBU, [in:] Censor.net, [Потіха, А. (2018a), Трудові мігранти за 2017 рік переказали в Україну вп'ятеро більше грошей, ніж інвестори – НБУ, [in:] Цензор.нет,] [in:] <https://censor.net/ua/n425164> (accessed: 20.12.2023).
- Ротікна, А. (2018b), Vlada maye stvoryty umovy, shcho dozvolyyat' trudovym mihrantam povertatysya i lekho vidkryvaty tut biznes, [in:] Censor.net, [Потіха, А. (2018b), Влада має створити умови, що дозволять трудовим мігрантам повертатися і легко відкривати тут бізнес, [in:] Цензор.нет,] [in:] <https://censor.net/ua/n3077668> (accessed: 20.12.2023).
- U Polschi... (2016a) Pol'shchi nemaye bizhentsiv z Ukrayiny – posol Deshchytsya, [in:] Ukrayins'ka Pravda, [У Польщі немає біженців з України – посол Дешиця, [in:] Українська правда,] [in:] <https://www.pravda.com.ua/news/2016/01/20/7096067/> (accessed: 10.12.2023).
- U Polschi... (2016b) U Pol'shchi proponuyut' daty ukrayintsyam pravo na postiyne prozhyvannya, [in:] Ukrayins'ka Pravda, [У Польщі пропонують дати українцям право на постійне проживання, [in:] Українська правда,] [in:] <https://www.pravda.com.ua/news/2016/01/29/7097128/> (accessed: 20.12.2023).
- Zeman... (2015), Zeman chekaye u Chekhiyi mihrantiv z Ukrayiny: "Vony prats'ovyti i zdadni asymilyuvaty", [in:] Ukrayins'ka Pravda, [Земан чекає у Чехії мігрантів з України: "Вони працювати і здатні асимілюватися", [in:] Українська правда,] [in:] <https://www.pravda.com.ua/news/2015/06/25/7072369/> (accessed: 23.12.2023).

DOI: 10.31648/pw.12121

OLEKSANDRA WERBOWA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5316-9630>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

IHOR HURNYAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0926-2456>

Ivan Franko National University of Lviv

GREAT BRITAIN, POLAND AND UKRAINE – THE NEW EUROPEAN TRIAD. INSTITUTIONAL MODEL OF INTERACTION IN LIGHT OF SELECTED METHODS

ABSTRACT: The collaborative efforts between Poland, Ukraine, and Great Britain in military and political spheres have proven to be successful on a global scale, i.e., the problem of Ukrainian refugees has been effectively addressed. This prompted an investigation into the practicality of establishing a triad in the future, encompassing a wide range of industries and fields. Through the application of cluster analysis, it was determined that all these states fall within neighboring clusters formed by a range of social and economic factors. Simultaneously, they are positioned on a single side of the boundary, when only the contrast between the two permanently distinct environments is taken into account. The use of the Axelrod tournament enables the simulation of the outcomes resulting from the complex interaction of the three states. By implementing specific reforms in the five key areas highlighted in this article, this type of interaction can clearly lead to success. At the same time, under certain conditions, the success of such an association is possible even without any reforms in Ukraine.

KEYWORDS: European associations, Axelrod tournament, clusterization, neural network

Introduction. An outline of the problem

In light of the current Russian aggression in Europe, the possibility of an alliance of Poland, Ukraine, and Great Britain has become increasingly likely. Brexit and a reconsideration of bilateral ties between Poland and Ukraine have contributed to this, but the war has had the most significant impact. Thus, it is difficult to envision Poland and Ukraine today being caught in the midst of historical conflicts and passionate disputes. Thanks to the joint efforts of the neighboring countries, the realities of border crossing conditions and humanitarian concerns have become evident in the economic sphere. Meanwhile, the integration of societies is a vital element that should not be disregarded. The current situation involving the export of Ukrainian grain and its temporary halt due to the demands from Polish farmers

implies that Ukraine's road to its EU membership after the war will not be without obstacles. "Fatigue with helping, and with the subject of the war and refugees, is a well-known phenomenon in the literature. Some increase in anti-Ukrainian behavior – which is still relatively rare in Polish society – is therefore unsurprising" (Balicka-Sawiak 2023).

At this point, we can see both actual issues and opportunities arise. Every country, Ukraine, Poland and Great Britain, has its unique institutional framework, encompassing political and market institutions that must take the lead in this collaboration. The origins of these variations can be traced back hundreds of years and play a crucial role in shaping citizens' daily experiences, strategies for defending their beliefs, the creation and trajectory of enterprises, and political endeavors. In addition, we should consider a unique group of defining institutions in post-war Ukraine, such as retired military personnel and the oligarchy with their established norms and practices, as well as a substantial army of volunteers, whose actions can serve as the catalyst for a renewed nation. Thus, our aim is to present the institutional model of interaction, in the cases of Ukraine, Poland and Great Britain, in light of selected methods.

1. Theoretical background

Through the lens of economics, we can forecast how people will behave in response to formal institutions, while also recognizing laws as drivers for modifying behavior and as a means for attaining policy objectives. Furthermore, lawyers can apply quantitative reasoning to formulate theories and conduct empirical research in ways similar to economists (see: Cooter 2016, 24). This particular scientific collaboration stands out as one of the most significant achievements in modern science. D. North (1991) described the main role of institutions as the "incentive structure of an economy; as that structure evolves, it shapes the direction of economic change towards growth, stagnation, or decline". J. Faundez examined the central concepts of institutional theory, drawing from North's renowned work. His analysis particularly emphasized the "failure adequately to account for the role of organizations in the process of change" (2016). O. E. Williamson (1985) presented economics of organization in terms of transaction costs. B. J. Loasby (2001) determined the role of market institutions as a guide to reasonable behavior through cost reduction in information search, negotiation organizing, and transaction monitoring. M. Sandberg and P. Lundberg (2012) noted that "the dominance of the core institutions of despotism has first been replaced by a dominance of the core institutions of oligarchy". They suggested that "changes in regime types occur at one level, while institutional dynamics work on another". K. Baldwin and K. Holzinger

(2019) suggested “that traditional institutions have more complicated relationships with democracy and accountability than these frameworks would predict”.

Meanwhile, the European experience leaves no doubt that local self-governance is the fundamental element of the institutional system. The European Commission’s report on the Local Autonomy Index for European countries can provide insight into the main aspects of this system (1990-2014) (Ladner | Keuffer | Baldersheim 2015). This scientific investigation delves into the evaluation of local autonomy in 39 European countries during the period of 1990-2014, employing a thorough methodology. Among them, Poland is distinguished for its particularly high level of local autonomy. The United Kingdom also presents an interesting case. M. Goldsmith (2010) described the English local system of governance as the most centralized one outside of Eastern Europe. In modern times, it may also be described as the most centralized one in the Western World (Blackhurst 2002), as the UK government and parliament maintain direct control over English local governments.

Since 2015, when the Law and Justice (PiS) party and its allies came to power, Poland has experienced significant changes in the functioning of state institutions. Scholars and international observers have noted increasing political influence over the judiciary and public media, raising concerns about the rule of law and democratic standards (see: Krzyżanowski 2017; Mrozowicki | Kajta 2020; Pytlas 2021). Some studies also point to the growing presence of nationalist narratives in political discourse. The Report on Self-governance in Poland identified the flaws within the Polish self-governance system (Bober et al. 2013), such as progressive nationalization of local self-governance, gradual weakening of democratic self-governance, administrative inefficiency associated with government domination, gradual decrease of financial autonomy of the local self-governance, financing the projects of current short-term needs by a simultaneously weak use of EU funds for stimulating long-term changes and development, the development of patrimonial and clientelistic relations; generation of the restricting social capital, spatially-disordered and uncontrolled territory management, which leads to pathological development of spatial relationships in urban areas, lack of the subjectivity development – a weak ability of most local communities to stimulate the development of their territory that causes its instability development.

Meanwhile, with the highest turnout since the fall of communism in 1989, the recent election in Poland resulted in the liberal Civic Coalition (KO) taking over from PiS and ended their eight-year rule. The high level of engagement, surpassing 70%, suggests that Poland’s democracy is thriving and that the electorate values political involvement more than ever. The women’s protests sparked in the fall of 2020 in response to unconstitutional actions by the Constitutional Court played a pivotal role in the opposition’s victory. While the ruling party’s aggressive propaganda failed to rally voters, it succeeded in mobilizing large crowds in support of Tusk during street protests, the largest since the collapse of communism. Narratives

about European bureaucrats plotting were seen as disconnected from reality by many voters. The ruling party's hypocrisy on migration was exposed when the deputy foreign minister resigned over involvement in a visa-selling scheme. Despite Law and Justice's portrayal of Tusk as evil, even right-wing voters found humor in memes and jokes. The immigration-focused referendum saw a low participation, rendering its outcome inconsequential by Polish law. Overall, the ruling party's campaign tactics proved disastrous. Opposition analysts say that the results bring hope that change is possible against an entrenched governing party, PiS, and that the process of 'democratic backsliding,' and conflict with the European Union and other partners can be resolved.

According to Ukrainian Law about the voluntary association of territorial communities, a legal entity – "a village, a settlement, a city council, located in the administrative center of a united territorial community, is the legal successor to the rights and obligations of all legal entities – a village, a settlement, city councils, elected by the united territorial communities, from the day of the acquisition of powers of the village, settlement, city council elected by the united territorial community". Therefore, the traditional Soviet model of contrived communities (manifested through community councils) persists in a somewhat obscured state.

S. Panasyuk (2018) considered the following problem: "Can the meaning of the term "local authority" change the essence of local democracy in Europe?". He repeatedly expressed his disagreement with the mistranslation of the European Charter on Local Self-Government into Ukrainian, wherein the key term and focus – "territorial community" is substituted with the term "local self-government".

K. W. Dam asserts that the rule of law cannot be achieved in a country without effective enforcement, regardless of any improvements in substantive law. The issue of behavioral independence among individual judges has been gaining significance in this field. Dam (2006) has researched traditional independence of English judges "despite the absence of constitutional structural independence and of any power of judicial review".

M. Ramos-Maqueda and D. L. Chen (2021) conducted a study on the impact of justice institutions on economic development, conflict, and institutional trust. C. E. De Vries and H. Solaz suggested that "the electoral punishment of corruption is rather mild". This highlights the fact that the electoral system alone cannot be relied upon to drive the development of society without significant transformations in other institutions (2017).

2. Methodological background

Our study revolves around examining the following hypotheses: 1) it is feasible for institutions to come closer together within the triad framework we have put forward, as long as citizens have a strong sense of their place and responsibilities in society; 2) through the use of existing strategies, state institutions are able to successfully bring about this convergence without requiring major changes within individual states. However, this is only applicable in highly adverse situations; 3) in order to address the resurgence of oligarchic influence, the inclusion of ex-military and politically engaged volunteer groups alone is insufficient in Ukraine without a range of institutional reforms.

The research is based on institutional theory, which focuses on how the most essential institutions influence the state of society and the economy. In the next stage, we address the issue of whether there exist models that enable us to determine the viability of this approach. Thus, we use statistical information from multiple countries to examine how different factors affect the level of happiness. Moreover, these factors are the core of our cluster analysis, which leads us to the determination of whether or not the discussion on the potential of the triad we have identified is justifiable. In the event of favorable circumstances, we employ the game theory (specifically, Axelrod's tournament) to evaluate the success of cooperation and identify tactics for optimizing its impact. It is important to highlight that the approach we have selected can be implemented with a variety of models. According to our analysis, Axelrod's competition plays a crucial role in determining our course of action. We believe that this approach enables us to make accurate inferences about particular scenarios, interactions, and alliances during times of ongoing crises.

Hence, our proposal is to employ game theory strategies as an effective instrument for examining interactions among institutions. In the late 1970s, R. Axelrod, a political scientist at the University of Michigan, organized a tournament to compare strategies for playing Prisoner's Dilemma. The prisoner's Dilemma is a paradox in decision analysis in which two individuals acting in their own self-interests do not produce the optimal outcome (Investopedia Team 2023). Axelrod invited the participants to submit strategies in the form of computer programs. Then, he played the programs against each other and kept the score. Specifically, they played the iterated version of Prisoner's Dilemma, in which the agents play multiple rounds against the same opponent, so their decisions can be based on history. In Axelrod's tournaments, a simple strategy that did surprisingly well was called 'Tit For Tat,' or TFT. TFT always cooperates during the first round of an iterated match; after that, it copies whatever the opponent did during the previous round. If the opponent keeps cooperating, TFT keeps cooperating. If the opponent defects at any point, TFT defects in the next round. However, if the opponent goes back to cooperating, so does TFT. In the current version of this game, the use of Python

code enables us to swiftly and efficiently perform these calculations. Understanding the state and primary attributes of specific institutions can be advantageous for utilizing the Axelrod code to anticipate the outcome of strategy interactions among players. It is worth mentioning that Axelrod's tournament has revealed the possibility of hundreds of strategies interacting across a range of games (such as Harmony, Chicken, Investment, etc.). Additionally, the user can develop their own strategy and make changes to it if necessary. It results in a tool that relies on fewer assumptions and simplifications, compared to other techniques. Simultaneously, crisis situations provide the opportunity to select a strategy that closely aligns with real-world scenarios. A viable approach for analyzing these data is to organize states into clusters according to a set of indicators. As J. Cortright (2006) notices, state and local policymakers as well as practitioners have increasingly embraced the use of 'cluster strategies' as an economic development approach. M. Citkowski (2020) considered a cluster as a useful instrument at any stage of the strategic management of regional development. The presence of a valid clustering system enables us to address whether there is a basis for anticipating effective interaction among the evaluated elements.

This research aims to apply economic analysis and programming methods to address the issue of collaboration among key government institutions, on the levels of both an individual state and a potential association. In order to apply the model of mutual influence among political institutions, we developed a factor model to explain the development of happiness, also known as the 'taste of life.' The performance of our model and the suitability of the selected factors for clustering were verified with the Python and R neural network packages. A necessary requirement for a successful association is the coexistence of countries in adjacent or identical clusters, according to the 2-cluster model. Both the Axelrod Tournament and its accompanying Python packages have been put into practice. The authors made a decision to assign specific strategies to different institutions. The researchers acknowledge that there are other potential choices beside the presented one. However, a specific leading strategy may arise from a diverse array of strategy sets. Strategic interaction occurs within the framework of the selected game (chicken, investment, deadlock, or hunting). The success or failure of the association is determined by the winning strategy. Alongside the achieved result, modifications are conducted, such as restructuring the institution, to convert the result into an advantageous one. The researchers acknowledge the existence of multiple alternative approaches for assessing the impact of state decisions on politics or the economy. In our view, due to the vast differences among the subjects of our study, it is necessary to focus on the game theory. We have chosen to concentrate on the Axelrod tournament due to its emphasis on individual strategies, as the construction of the payoff matrix involves numerous assumptions and simplifications of the interaction model. One of our hypotheses is examined through a model that employs neural networks,

which utilizes data from the World Happiness Report 2022 (Helliwell et al. 2022). It represents the extent to which six key variables contribute to explaining life evaluations. These are: the GDP per capita, social support, healthy life expectancy, freedom, generosity, and corruption. Happiness rankings are not based on any index of these six factors – instead, the scores are based on individuals' own assessments of their lives, as revealed by their answers to the single-item Cantril ladder life-evaluation question. Thus, we used the observed data on the six variables and estimated their associations with life evaluations to explain the observed variation of life evaluations across countries.

3. Research and empirical findings

The responses to the inquiry about the core institutions of society will differ among various individuals. The institutions encountered in their everyday life, or specifically in their daily occupation, carry considerable significance. The main topic at hand is the management of shared property and assets, primarily those held by the community. The significance of local self-governance is a key aspect. This foundation serves as the starting point for the growth of all other institutions, as it allows for the control over the most fundamental levels of representative bodies. Furthermore, this is where individuals are ensured the opportunity to actively engage in the decision-making process for managerial matters through means such as local referendums or general meetings. Many consider this level to be the most significant, and they are entitled to their opinion. It is a disappointment that, despite various historical preconditions, the British system of local self-governance remains one of the weakest in Europe, with a focus on top-down appointments rather than democratic elections.

Ukraine and Poland, by expanding their communities, have also greatly infringed upon the fundamental principles of local democracy and effective management at the grassroots level. Despite ongoing efforts, Ukraine has not been able to successfully confer a legal status to communities or accurately incorporate the key principles of the European Charter of Local Self-Government into its domestic legislation yet. Moving forward, the criminal justice system is the second most significant element of human well-being is the protection of individuals. The election system is another topic of discussion. In many developed countries around the world, party involvement in community-level elections is considered unsuitable and may even have negative consequences. Great Britain holds a significant position in this context. Poland has only recently embarked on a similar journey. Ukraine has recently emerged from the clutches of the oligarchic system and it is hoped not to revert back during the post-war period.

The mode of conducting business is entirely dissimilar. Britain has a well-established tradition of maintaining a powerful banking system and stock market. It is certainly not the US market with the maximum emphasis on the interests of the smallest shareholder, but the principles of construction and operation of such a market are among the best ones in the world. Poland has recently followed the same path, with its stock market now recognized as developed. This is in stark contrast to the Czech and Hungarian markets, which have shown significant positive changes in Poland's favor. The choice for the technology business makes this market extremely promising. Unfortunately, Ukraine has one of the worst business functioning models in Europe. Before the war, the stock market continued to be the primary interest of a cluster of major energy and raw material companies, while the agricultural industry sought funding from the nearby Polish stock market. Tax planning schemes have enabled Ukrainian companies to operate in Poland under the residency of countries such as Cyprus, the Netherlands, Luxembourg, and others. The ongoing war has solidified the current state of these companies, and it can be argued that their fate is closely tied to whether or not Ukraine's push for reform will be successful. This indicates that some aspects of these businesses will evolve to the standards of contemporary European companies, which operate with equitable regulations and transparency, while others will cease to function. As for the judiciary, at least the smallest unification of the three mentioned states would be an incredible success. It is worth mentioning that both Ukraine and Poland

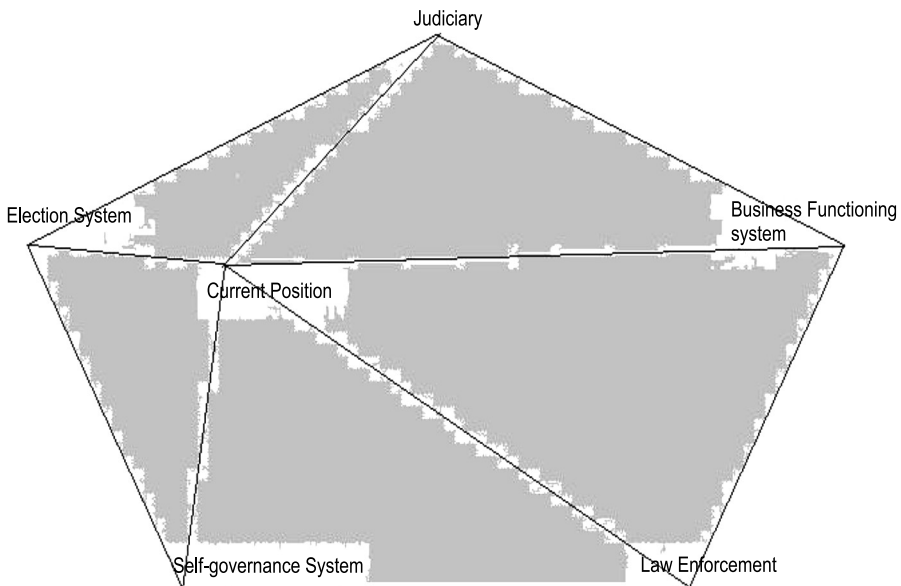

Figure 1. The general model including main components of the state's institutional environment

encounter significant challenges. The Parliament passed a new law in 2020 that prohibits Polish judges from using the rulings of European courts in cases involving judicial independence, particularly those that have condemned the actions of the Polish government (Adamska-Gallant 2022).

Thus, the fundamental structure of our model resembles a pyramid, with the pinnacle (representing the present state) situated at a certain distance from each of the designated institutions or systems (Figure 1). The most stable system is typically considered the most desirable, depending on the prevailing taste of life in certain countries. If any of the institutions is in a state of deterioration or is negatively impacting others, it can cause the current state to exceed the boundaries of the institutional pyramid, potentially leading to its collapse.

Our next step is to identify a suitable model that can serve as a solution for understanding the impact of institutional environments on social life. Our analysis relies on data obtained from the World Happiness Report (Helliwell et al. 2022).

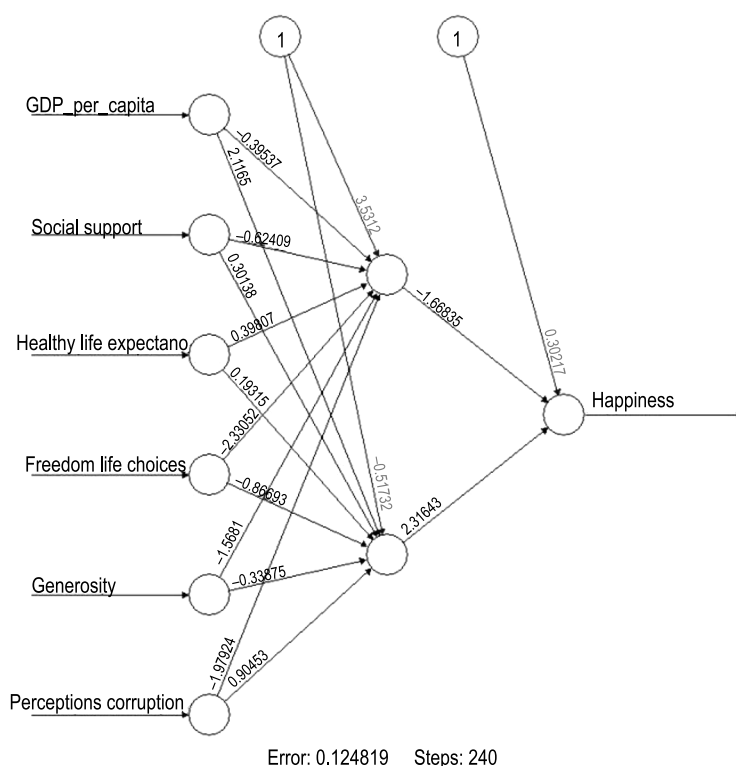

Figure 2. Happiness as a function of life impediments

Source: own elaboration based on Halliwell et al. (2022). The model: the authors' own elaboration based on a neuralnet package of R. Threshold=0.001, error function = 'sum of squared errors', algorithm = 'smallest learning rate'. Model accuracy = 66%.

The data presented in the report reflect individuals’ self-evaluations of their lives in over 150 countries, which makes happiness a possible dependent variable. We have selected the GDP per capita, the level of social support, health expectancy, freedom of choice, generosity, and perception of corruption as our independent variables. The variables included in the model, namely neurons (Figure 2), reflect the ‘work’ of particular institutions or groups of institutions presented in Figure 1. By implementing a neural network approach, we developed a model with a single hidden layer of two neurons. This strategy could be regarded as the most viable, given that the neural network-based model emulates the operations of human brain. In traditional models, researchers typically split the existing database into sections for both training and testing the model, with the accuracy coefficient being calculated on the basis of the results of the testing. The model’s functionality is demonstrated by the accuracy of 66%, although it does not meet the highest standard.

The available factors provide a comprehensive understanding of the model, allowing for the utilization of all the proposed variables in the clusterization process (Figure 3).

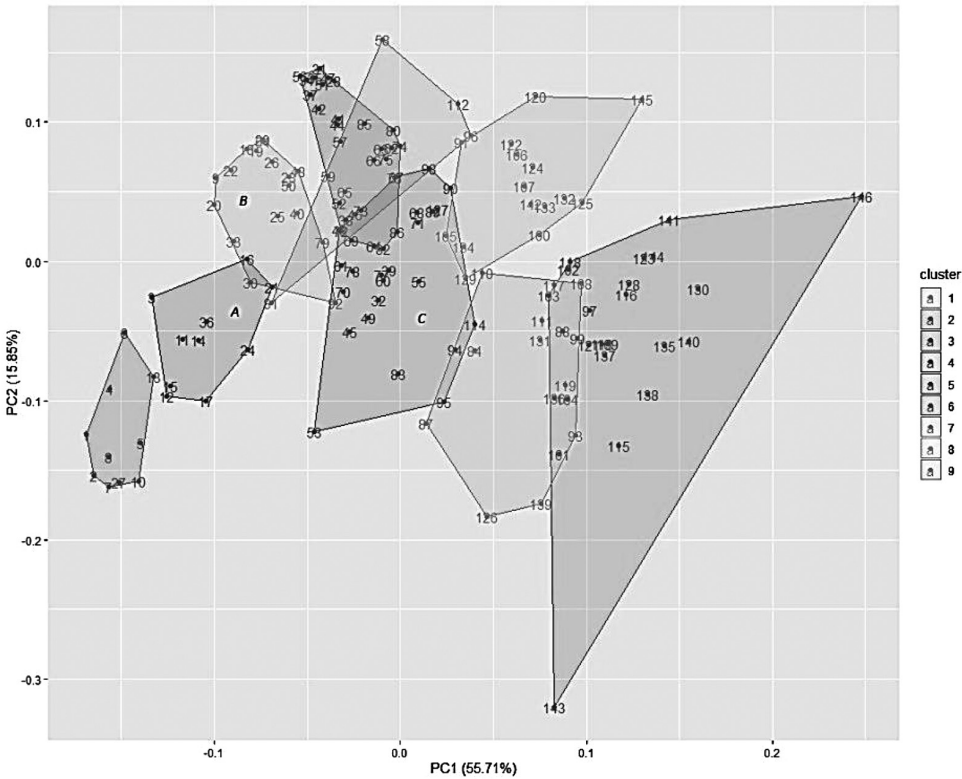

Figure 3. Clusterization: separated groups

Source: The authors’ own elaboration based on the data from the 2022 World Happiness Report.

As we can see in Fig. 3, Great Britain (#17) is situated in cluster A, together with Austria (#11), Germany (#14), Canada (#15), Estonia (#36) and some other countries. Poland's (#48) neighbors in cluster B are: Slovenia (#22), France (#20) and even Azerbaijan (#92). Ukraine (#98) is situated in cluster C, together with Albania (#90) and Kosovo (#32).

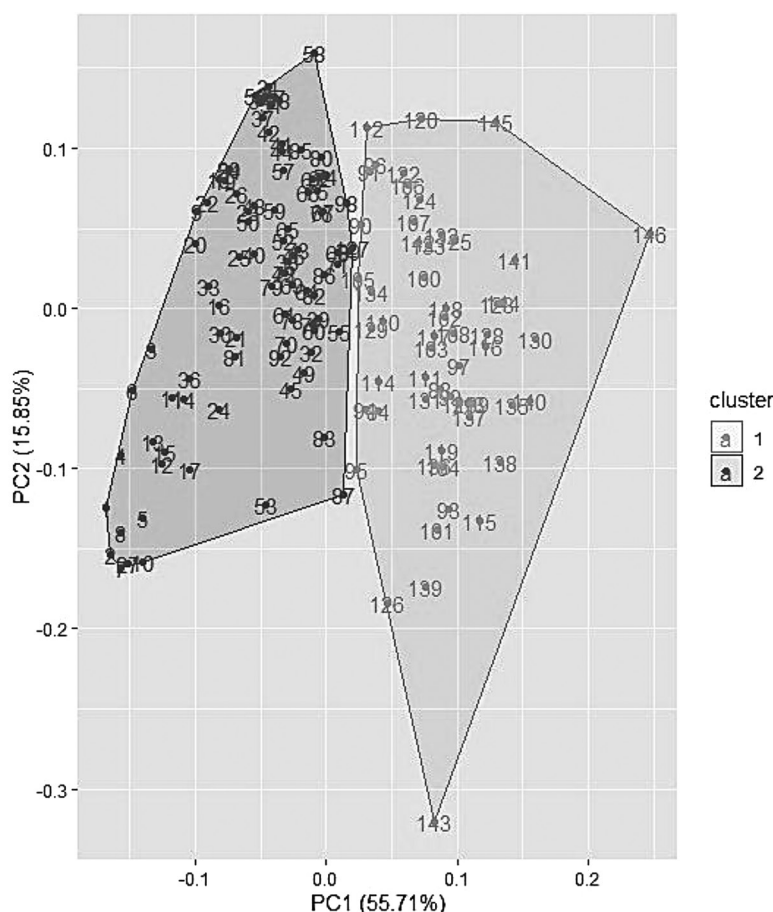

Figure 4. Clusterization: the case of unification

Source: The authors' own elaboration based on the data from the 2022 World Happiness Report.

It should be noted that these clusters are in close vicinity to each other, and this does not pose any complications. On the other hand, when establishing a watershed with respect to the entire dataset, Ukraine is grouped together with Poland and Great Britain. It should be noted that the selection of the optimal number of clusters is well supported: 9 evaluation measures suggested 2 clusters as the most suitable, while 7 suggested 9 clusters. Several factors may have a major impact (Figure 5).

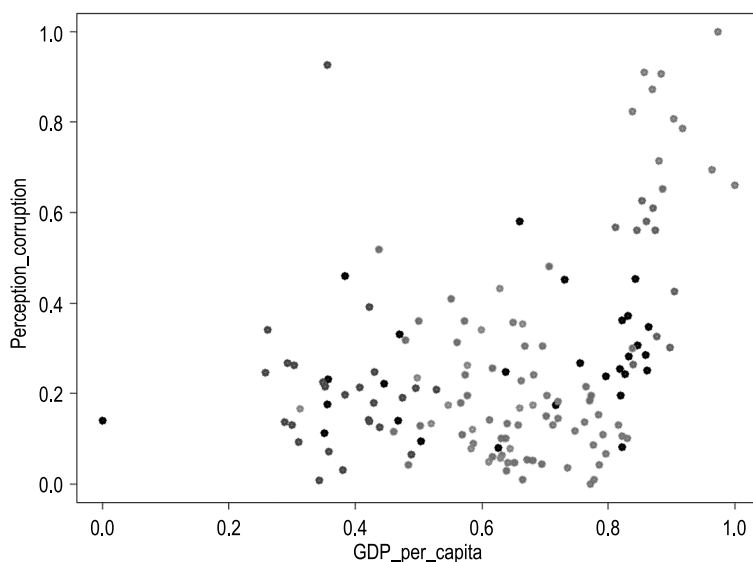

Figure 5. GDP and the perception of corruption

Source: The authors' own elaboration based on the data from the 2022 World Happiness Report.

However, upon examination, it is evident that these two variables alone do not suffice for cluster differentiation, despite our belief that they are the most descriptive. Therefore, our first hypothesis is supported by the results of the cluster analysis. After establishing the likelihood of this associative alliance, we can now progress to forecasting its outcomes. In our study, the Axelrod tournament is an extremely valuable tool for examining the behavior patterns of individual institutions over an extended period of time. Table 1 provides concise explanations of the most commonly used strategies that will be employed in our upcoming simulations. For every institution in the three states, we implemented a specific strategy (Table 2). A multitude of rationales supports the decision to use Backstabber in Ukraine's business operations or Memory Two Players in Great Britain's election process. At the same time, it is not our intention to discourage the use of different strategies within these sets.

The data in Table 3 reveal the effects of cooperation in Ukraine without any adjustments to the existing institutional framework. In situations of deadlock, rationality is crucial in achieving a favorable outcome. When faced with a game in which the optimal course of action is mutually advantageous and dominant, it cannot be assured. Hence, our aim is to impact the modifications of individual institutions (Table 4).

Table 1. The main Axelrod tournament strategies used in our analysis

Strategy	Short description
Short Memory	The player starts by cooperating in the first 10 moves. From the tenth round onward, the player analyzes the last ten actions of the opponent and compares the number of defections and cooperations. The next action is chosen accordingly.
Resurrection	The player starts by cooperating but defects if more than five rounds have been played and the last five opponent's actions were defections. Otherwise, the strategy behaves similarly to Tit-for-Tat.
Gambler	A stochastic version of LookerUp, where the player randomly selects an action in some cases.
Backstabber	The player forgives the opponent's first three defections but, upon the fourth, defects forever. Additionally, it unconditionally defects in the final two rounds. ("Even my patience has its limits.")
Grumpy	The player defects once a certain level of 'grumpiness' is reached. Grumpiness increases with the opponent's defections and decreases with their cooperations.
LookerUp	This strategy uses a Lookup Table to determine its next action.
Hand Shake	A player starts with the following sequence: Cooperative, Defect. If the opponent responds with the same sequence, the player cooperates forever; otherwise, it defects forever.
Stalker	The strategy bases its actions solely on the accumulated score.

Source: The documentation for the Axelrod Python library, [in:] <https://axelrod.readthedocs.io/en/fix-documentation/> (accessed: 17.09.2023).

Table 2. Axelrod tournament

Ukraine	Judiciary – Short Memory, Election system – Resurrection, Self-governance – Gambler, Business functioning – Backstabber, Law enforcement – Grumpy Analyzed game: Chicken Game. Ranking of winners: <u>'Grumpy'</u> , 'Resurrection', 'ShortMem', 'Gambler', 'BackStabber' Noise =40% (20%)*, number of turns = 1500
Great Britain	Judiciary – LookerUp, Election system – Memory Two Players, Self-governance system – Cooperator, Business functioning – Hand Shake, law enforcement – Defector Hunter Analyzed game: Investment Game. Ranking of winners: <u>'LookerUp'</u> , 'Cooperator', 'Defector Hunter', 'Memory Two Player', 'Handshake' Noise =10%, number of turns = 1500
Poland	Judiciary – TrickyCooperator, Election system – Memory One Player, Self-governance – Short Memory, Business functioning – Stalker, Law enforcement – Defector Hunter Analyzed game: Stag Hunt Game** Ranking of winners: <u>'ShortMem'</u> , 'Defector Hunter', 'Stalker', 'Tricky Cooperator', 'Memory One Player'] Noise =10%, number of turns = 1500

Notes: * – noise decrease does not change the result of model, ** – solidarity of Polish farmers against Ukrainian export of grain is a good illustration of the game type

Table 3. Cooperation result

Game	Result of game
Investment game, turns = 1500, noise = 0.1	'Grumpy', 'ShortMem', 'LookerUp'
Chicken game, turns = 1500, noise = 0.1	'Grumpy', 'LookerUp', 'ShortMem'
Prisoners Dilemma, turns = 1500, noise = 0.1	'ShortMem', 'LookerUp', 'Grumpy'
Moran process, turns = 1500, noise = 0.1	Short memory - winner
Stag Hunt, turns = 1500, noise = 0.1	'Grumpy', 'ShortMem', 'LookerUp'
Deadlock, turns = 1500, noise = 0.1	'LookerUp', 'ShortMem', 'Grumpy'

Note: The deadlock game is a game in which the action that is mutually most beneficial is also dominant.

Table 4. Results of modifications

Initial: Judiciary – Short Memory, Election system – <u>Resurrection</u> , Self-overnance – Gambler, Business functioning – Backstabber, Law enforcement – Grumpy	Changed: Judiciary – Short Memory, Election system – <u>Memory Two Player</u> , Self-governance – Gambler, Business functioning – Backstabber, Law enforcement – Grumpy
Result for Ukraine: ' <u>Memory Two Player</u> ', 'Grumpy', 'Gambler', 'ShortMem', 'BackStabber'	Result for new Triad: ' <u>Memory Two Player</u> ', 'ShortMem', 'LookerUp'
Initial: Judiciary – Short Memory, Election system – <u>Resurrection</u> , Self-governance – <u>Gambler</u> , Business functioning – Backstabber, Law enforcement – Grumpy	Changed: Judiciary – Short Memory, Election system – <u>Resurrection</u> , Self-governance – <u>TitForTat</u> , Business functioning – Backstabber, Law enforcement – Grumpy
Result for Ukraine: 'Grumpy', 'Tit For Tat', 'Resurrection', 'ShortMem', 'BackStabber'	No change
Initial: Judiciary – Short Memory, Election system – <u>Resurrection</u> , Self-governance – Gambler, Business functioning – <u>BackStabber</u> , Law enforcement – Grumpy	Changed: Judiciary – Short Memory, Election system – <u>Resurrection</u> , Self-governance – Gambler, Business functioning – <u>Stalker</u> , Law enforcement – <u>Grumpy</u>
Result: 'Grumpy', 'Stalker', 'Gambler', 'ShortMem', 'Resurrection'	No change
Initial: Judiciary – Short Memory, Election system – <u>Resurrection</u> , Self-governance – Gambler, Business functioning – <u>BackStabber</u> , Law enforcement – <u>Grumpy</u>	Changed: Judiciary – Short Memory, Election system – <u>Resurrection</u> , Self-governance – Gambler, Business functioning – <u>BackStabber</u> , Law enforcement – <u>Defector Hunter</u>
Result: ' <u>Defector Hunter</u> ', 'Gambler', 'Resurrection', 'ShortMem', 'BackStabber'	Result for new Triad: ' <u>ShortMem</u> ', 'LookerUp', 'Defector Hunter'

Note: The Chicken Game was chosen for testing the potential reform results. The model selection was based on the level of risk involved in unification, particularly in the current post-Brexit and post-war time with Poland's unique position in the EU.

According to Table 4, the key to the success of the Defector Hunter game lies in the reform of Ukraine's law enforcement system. Additionally, should Poland continue to enhance its local self-governance system, the outcome could be even more advantageous. We must remember that Ukraine is situated nearby, and any improvements in self-governance are likely to be influenced by such developments. In the aftermath of war, Ukraine is likely to see the emergence of new institutions, including volunteerism, driven by the powerful experiences of war and its results, as well as post-military and oligarchic influences. They can be regarded as both an organization and an institution, operating as a structured means of behavior. We can hypothesize that our war allies will adopt a Punisher-like approach. The oligarchy, as an institution, has opted for the Retaliate strategy, indicating their willingness to cooperate and accept losses of less than 10%. A possible solution for post-military and volunteer individuals could be the implementation of the Grudger strategy, which involves starting with cooperation and then defecting whenever the opponent defects. Another option could be the LookerUp strategy, which utilizes a Looker Up table to determine the next course of action. So, the findings support the validity of our third hypothesis.

Table 5. The game with new institutions

players = [axl.ShortMem(), axl.Resurrection(), axl.Gambler(), axl.BackStabber(), axl.Grumpy(), axl.Punisher(), axl.Retaliator(), axl.LookerUp(), axl.Grudger()]. Noise = 0.1. Chicken Game.	['Grumpy: Nice, 10, -10', 'LookerUp', 'Gambler', 'ShortMem', 'Resurrection', 'Punisher', 'BackStabber: (D, D)', 'Retaliator: 0.1', 'Grudger']
---	---

Note: The simplest version of code is proposed in Appendix 1.

4. Final remarks and discussion

In order to examine the suitability of approaches utilized by others in this particular field of study, we aim to provide a case study of the 2019 Brexit. After making certain assumptions, a gain matrix was constructed and suggestions were provided to the key participants involved in the process. Additionally, it was noted that this particular understanding of Brexit is oversimplified and naive (Mayer 2019).

When examining the behavioral tactics employed in the EU over the past few decades, the following categories can be identified: Collective.Strategy, CyclerDDC, CyclerCCDCD, GTFT (generous TFT), Resurrection, and HandShake. The strategy of Great Britain is the last one that we believe should be taken into consideration. The essence of these strategies is clearly reflected in their letter designations. In high-risk situations, the strategy of Great Britain proves to be entirely unsuccessful, rendering its participation in the joint game irrelevant.

The authors assert that during times of persistent crises, the key to forecasting and examining short-term political processes lies in the analysis of strategies, while the implementation of alternative techniques poses challenges.

5. Conclusions

Using a neural network approach, our model can effectively measure happiness with a 66% accuracy, taking into consideration various factors such as the GDP per capita, social support, healthy life expectancy, freedom in life choices, generosity, and perceptions of corruption. The effective implementation of our model allowed for clustering and the identification of the location (i.e. differentiation) in relation to one another for the three states (i.e. (Poland, Ukraine, Great Britain), utilizing the specified factors, and adjusting for a close-far context.

Our findings indicate that all states can be found within neighboring clusters, and when divided into two opposing clusters, they all fall on the same side of the border. The main components of the state's institutional environment that we selected include: judiciary, election system, self-governance system, business functioning system, and law enforcement. We are confident that it is feasible to select the most pertinent strategies from the Axelrod tournament to model the behavior of these systems in all the three states. Interstate interactions led to the development of strategies – winners, which aimed to answer the question of whether cooperation among three states was effective, considering their initial strategies.

The study highlights how reforming a specific institution leads to a shift in approach. This successful transformation of a single institution can reveal multiple effective strategies within the same context. Concurrently, the data in Table 2 illustrate the scenario where an alliance can be successful without any major changes, as evidenced by the Deadlock game. The second hypothesis was based on this assumption, which was subsequently validated by the authors.

According to our last model, there is a clear requirement for extensive restructuring of the specified political institutions. Meanwhile, despite facing significant external political and economic influences, the emergence of two new institutions (i.e. former military and volunteers) dedicated to fostering changes and expected attempts to revive the oligarchy does not alter the final result, as all the institutions continue to interact in the same manner.

Bibliography

ADAMSKA-GALLANT, A. (2022), Backsliding of the Rule of Law in Poland – a Systemic Problem with the Independence of Courts, [in:] *International Journal for Court Administration* 13 (3), 1-8.

- AXELROD, R. (1980), Effective Choice in the Prisoner's Dilemma, [in:] *Journal of Conflict Resolution* 24, 3-25.
- BALDWIN, K. | HOLZINGER, K. (2019), Traditional Political Institutions and Democracy: Reassessing Their Compatibility and Accountability, [in:] *Comparative Political Studies* 52 (12), 1747-1774.
- BALICKA-SAWIAK, E. (2023), 80% of refugees from Ukraine see a positive attitude towards them among Poles. Polish Economic Institute, [in:] <https://pie.net.pl/en/80-of-refugees-from-ukraine-see-a-positive-attitude-towards-them-among-poles/> (accessed: 02.02.2024).
- BLACKHURST, R. (2002), Cook: Britain is most centralized state in Europe, [in:] *The Guardians* 3.
- BOBER, J. | HAUSNER, J. | IZDEBSKI, H. et. al. (2013), Narastające dysfunkcje, zasadnicze dylematy, konieczne działania: raport o stanie samorządności terytorialnej w Polsce, [w:] https://fundacjagap.pl/wp-content/uploads/2019/09/raport_dysfunkcje.pdf (accessed: 08.07.2023).
- CITKOWSKI, M. (2020), Cluster and cluster policy as tools for regional development management, [in:] *Optimum. Economic Studies* 3 (101), 91-106.
- COOTER, R. | ULEN, T. (2016), *Law and Economics* (6th ed.). Berkeley Law Books, Book 2, [in:] <http://scholarship.law.berkeley.edu/books/2> (accessed: 08.07.2023)
- CORTRIGHT, J. (2006), *Making sense of cluster: regional competitiveness and economic development*. Washington.
- DAM, K. W. (2006), The Judiciary and Economic Development, [in:] *U Chicago Law & Economics, Olin Working Paper* 287, [in:] <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.892030> (accessed: 25.09.2023).
- DE VRIES, C. E. | SOLAZ, H. (2017), The Electoral Consequences of Corruption, [in:] *Annual Review of Political Science* 20 (1), 391-408.
- FAUNDEZ, J. (2016), Douglass North's Theory of Institutions: Lessons for Law and Development, [in:] *Hague Journal on the Rule of Law* 8, 373-419.
- GOLDSMITH, M. (2010), Central Control over Local Government – A Western European Comparison, [in:] *Local Government Studies* 28 (3), 91-112.
- HELLIWELL, J. F. | LAYARD, R. | SACHS, J. D. et al. (eds.) (2022), *World Happiness Report 2022*. New York.
- Investopedia Team (2023), What Is the Prisoner's Dilemma and How Does It Work?, [in:] <https://www.investopedia.com/terms/p/prisoners-dilemma.asp> (accessed: 25.09.2023).
- KRZYŻANOWSKI, M. (2017), Discursive Shifts in Ethno-Nationalist Politics: On Politicization and Mediatization of the "Refugee Crisis" in Poland, [in:] *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 16 (1-2), 76-96.
- LADNER, A. | KEUFFER, N. | BALDERSHEIM, H. (2015), *Local Autonomy Index for European countries (1990-2014). Release 1.0*. Brussels European Commission, [in:] https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/studies/2015/self-rule-index-for-local-authorities-release-1-0 (accessed: 08.07.2023).
- Law of Ukraine "About the voluntary association of territorial communities", [in:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19?fbclid=IwAR0jHy-L1FNzPKxsRXsVffgbKITxQG-6BE7dTbpcH05A-7w949IuwMYYVFA#Text> (accessed: 15.09.2023).
- LOASBY, B. J. (2001), Market institutions and economic evolution, [in:] Mueller, D. C. | Cantner, U. (eds.), *Capitalism and Democracy in the 21st Century*. Heidelberg, 303-315.
- MAYER, A. (2019), Can Game Theory Help to Explain the UK's Current Brexit Difficulties?, [in:] <https://iea.org.uk/can-game-theory-help-to-explain-the-uks-current-brexit-difficulties/> (accessed: 22.02.2024).
- MROZOWICKI, A. | KAJTA, J. (2020), Young People, Precarious Employment and Nationalism in Poland: Exploring the (Missing) Links, [in:] *European Review*, 29 (4), 470-483.
- NORTH, D. C. (1991), Institutions, [in:] *The Journal of Economic Perspectives* 5 (1), 97-112.
- PANASYUK, S. (2018). The Term "Local Authority" in the European Charter of Local-Self Government: Different Meanings Lead to Different Implementation, [in:] *University of Bologna Law Review* 3 (1), 123-141.

- PYTLAS, B. (2021), From Mainstream to Power: The Law and Justice Party in Poland, [in:] ResearchGate, [in:] https://www.researchgate.net/publication/345240607_From_Mainstream_to_Power_The_Law_and_Justice_Party_in_Poland (accessed: 06.04.2025).
- RAMOS-MAQUEDA, M. | CHEN, D. L. (2021), The Role of Justice in Development: The Data Revolution, [in:] Policy Research Working Paper, 9720. The World Bank.
- SANDBERG, M. | LUNDBERG, P. (2012), Political Institutions and Their Historical Dynamics, [in:] PLoS ONE 7 (10), e45838.
- The documentation for the Axelrod Python library, [in:] <https://axelrod.readthedocs.io/en/fix-documentation/> (accessed: 17.09.2023).
- WILLIAMSON, O. E. (1985), The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting. University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership. Historical Research Reference in Entrepreneurship, [in:] <https://ssrn.com/abstract=1496720> (accessed: 06.04.2025).

Appendix 1. Code example

```
import axelrod as axl
chicken = axl.game.Game(r=0, s=-1, t=1, p=-10)
players = [axl.ShortMem(), axl.Resurrection(), axl.Gambler(), axl.BackStabber(), axl.Grumpy(),
            axl.Punisher(), axl.Retaliator(), axl.LookerUp(), axl.Grudger()]
tournament = axl.Tournament(players, game=chicken, turns = 365, noise = 0.1)
results = tournament.play()
results.ranked_names
['Grumpy: Nice, 10, -10', 'LookerUp', 'Gambler', 'ShortMem', 'Resurrection', 'Punisher',
 'BackStabber: (D, D)',
 'Retaliator: 0.1', 'Grudger']
```

DOI: 10.31648/pw.12122

HALYNA PETRYSHYN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5385-3766>

Institute of Labour and Social Studies

TRANSFORMACJA UKRAIŃSKIEGO SYSTEMU EMERYTALNEGO PRZEZ PRYZMAT PROCESÓW DEMOGRAFICZNYCH

Transformation of the Ukrainian pension system through the prism of demographic processes

ABSTRACT: Demography is a key factor requiring pension reform both in Ukraine and around the world. For many years, the country has not made radical changes to the pension rules, despite the noticeable increase in the average life expectancy of citizens and the deterioration of the financial situation of the pension fund. The aim of the article is to analyze the transformation of the Ukrainian pension system through the prism of demographic processes. It is the constitutional obligation of the state to provide pension security to citizens through the system of cash benefits, limited only to financial income. Therefore, the security of the pension system and the protection of the interests of the insured – future and current pensioners are among the most important tasks of the government. In Ukraine, as in most countries of the world, spending for this purpose is one of the largest items of public sector expenditure, and unfavorable demographic trends are potentially a source of further increases in the burden of this expenditure on the economy.

KEYWORDS: Ukrainian pension system, transformation of the pension system, pension fund deficit, retirement age, demographic factors

Wprowadzenie

Ukraina weszła w okres transformacji z bardzo kosztownym systemem emerytalnym, zasadami z poprzedniego systemu społeczno-gospodarczego, niedostosowanego do nowych warunków gospodarki rynkowej. Kwestia jego transformacji stała się jednym z podstawowych zagadnień w ramach kształtowania polityki społecznej w Ukrainie. Reformowanie systemu emerytalnego w Ukrainie rozpoczęto ponad 30 lat temu. Jest to proces, w którym nieustannie pojawiają się nowe zadania związane z jego usprawnieniem. Na początku swojego funkcjonowania ukraiński system emerytalny wywodzący się z ZSRR został nieco zmodyfikowany. Ogólnikowe deklaracje o ulepszeniu systemu emerytalnego zamieszczano w programach wyborczych partii i ugrupowań politycznych. Problemy finansowe i niekorzystne tendencje

demograficzne doprowadziły do podejmowanych przez kolejne ekipy rządzące wielokrotnych prób naprawy systemu emerytalnego. Wprowadzane zmiany systemowe nie były do końca konsekwentne i nie przyniosły oczekiwanego rezultatu. Rozpoczętego ponad trzy dekady temu procesu nie udało się dokończyć ze względu na odmienne poglądy polityczne i brak motywacji.

Jednak wraz z upływem czasu problemy finansowe i demograficzne pogłębiały się, gdyż zmiany wprowadzano wyrywkowo i chaotycznie bez uwzględniania opinii społecznej oraz sytuacji gospodarczej kraju. Istnieją realne zagrożenia funkcjonowania systemu emerytalnego w Ukrainie, dlatego wymaga on natychmiastowej reformy. Impas w tej kwestii w niedalekiej przyszłości może spowodować bardzo poważne konsekwencje. Presja wydatków emerytalnych na finanse publiczne jest coraz większa, a transformacja systemu emerytalnego staje się jednym z kluczowych problemów rządzących.

Liczba ludności w Ukrainie zmniejsza się od lat 90. XX w. Od trzech dekad, z wyjątkiem krótkiego okresu 2009-2013, przyrost naturalny w Ukrainie jest ujemny, w końcu grudnia 2021 współczynnik kształtował się na poziomie – 11,2%. Ujemny przyrost naturalny jest wynikiem spadającej liczby urodzeń, wzrostu śmiertelności oraz trudnej sytuacji gospodarczej. Pandemia COVID-19 oraz pełnoskalowa inwazja Rosji na Ukrainę spowodowały, że sytuacja demograficzna w kraju jest coraz gorsza. Wskaźnik urodzeń gwałtownie spadł i obecnie wynosi ok. jedno dziecko na kobietę, co czyni go jednym z najniższych w Europie. Kierunek i tendencje zmian dokumentują wyniki Państwowej Służby Statystyki Ukrainy. Brak prostej zastępowalności pokoleń powoduje lawinowy spadek liczby żyjących Ukraińców i gwałtowne kurczenie się społeczeństwa. Narastające wyzwania demograficzne w Ukrainie, którym nieuchronnie towarzyszą wojna i znaczące procesy ekonomiczne, wymuszają reformę systemu emerytalnego.

Aby zrealizować cel niniejszego artykułu, przeprowadzono krótką analizę poszczególnych etapów reformy ukraińskiego systemu emerytalnego przez pryzmat procesów demograficznych, omówiono zmiany demograficzne, jakie zmiany zaszły w ostatnich latach, przyczyny depopulacji, potencjalne konsekwencje oraz ich wpływ na system emerytalny. W tekście porównano zmiany w podstawowych procesach demograficznych (liczba urodzeń, współczynnik dzietności, długość życia) w wybranych krajach Unii Europejskiej. Analizę porównawczą przeprowadzono dla wybranych lat z okresu 1995-2022. Dane statystyczne pochodzą z Eurostatu oraz Derzhstatu. Sytuacja demograficzna w Ukrainie to problem emerytur, to fakt i wyzwanie dla systemu emerytalnego.

1. Sytuacja demograficzna i jej wpływ na system emerytalny

Zmiany demograficzne i ich skutki (zjawisko starzenia się społeczeństwa, migracja) mają bezpośredni wpływ na funkcjonowanie i dalszy rozwój ukraińskiego systemu emerytalnego (wydłużony okres pobierania emerytur, mniej składek), a także prowadzą do zachwiania jego stabilności. Konsekwencję zmian demograficznych związane są ze wszystkimi obszarami działania państwa i odczuwalne we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Obecna sytuacja demograficzna w Ukrainie to jedno z najważniejszych wyzwań w zakresie rozwoju społecznego i ekonomicznego. Sytuacja demograficzna tego państwa kształtowała się pod wpływem trwającej od 2014 r. wojny rosyjsko-ukraińskiej i epidemii COVID-19.

1.1. Trend demograficzny w Ukrainie

Już od kilkunastu lat obserwowane są w Ukrainie wyraźne zmiany w strukturze demograficznej ludności. Cechą charakterystyczną tych zmian jest rosnący udział osób starszych w populacji ogółem, wzrost umieralności przy jednoczesnym spadku dzietności. Skutkiem takiej sytuacji jest starzenie się społeczeństwa. Według danych opublikowanych przez Państwową Służbę Statystyki Ukrainy (dalej: Derzhstat) liczba Ukraińców¹ (bez Krymu, ale z uwzględnieniem obwodów donieckiego i ługańskiego) wyniosła 41,9 mln osób. W stosunku do 2001 r. – 48,9 mln – oznacza to spadek o ok. 7 mln. Na dzień 1 lutego 2022 r., według oszacowań Derzhstatu, liczba ludności (z wyłączeniem Krymu i miasta Sewastopol) wynosi 41,1 mln osób (Derzhstat... 2001). Podobne dane zostały również przytoczone przez Eurostat (Bazhenova 2023). W 2021 r. jeszcze przed obecną fazą rosyjskiej inwazji sytuacja demograficzna Ukrainy była na tyle kryzysowa, że Organizacja Narodów Zjednoczonych uznała kraj za jednego ze światowych liderów pod względem tempa spadku liczby ludności (Rogoża 2023). Wyniki badań wskazują na stale postępujący proces starzenia się ukraińskiego społeczeństwa. Tendencje te można zaobserwować od momentu ogłoszenia niepodległości w 1991 r. Wojna, powszechna mobilizacja i prowadzone na pełną skalę działania zbrojne zmusiły ponad 6,5 mln obywateli do emigracji, co pogłębiło wyzwania demograficzne. Od początku pełnowymiarowej inwazji, rozpoczętej przez Rosję w lutym 2022 r., liczba ludności Ukrainy zmniejszyła się do 35 mln. Z danych statystycznych Derzhstatu wynika, że przyrost naturalny pozostaje ujemny, począwszy od 2013 r. Przed rosyjską inwazją na Ukrainę w 2021 r. liczba urodzeń była niższa od liczby zgonów o prawie 421 tys. Ujemny przyrost naturalny i masowa emigracja powodują, że Ukraina należy do najszybciej wyludniających się państw w Europie (Kozak 2017). W kolejnych latach będziemy obserwować następne spadki. Przeobrażenia

¹ Ukraine population censuses data as of December 5, 2001.

ustrojowe wpłynęły na wiele czynników gospodarczych i społecznych, które w perspektywie długofalowej warunkują sytuację demograficzną. Zmiana systemu niedemokratycznego na demokratyczny oraz wprowadzenie kapitalistycznej gospodarki opartej na zasadach wolnorynkowych oznaczały zmniejszenie świadczeń socjalnych, natomiast zakończenie polityki pełnego zatrudnienia przełożyło się na trudności ze znalezieniem pracy i zwiększenie bezrobocia (Góra 2023). Czynniki demograficzne stanowią wyzwania, które dotyczą zarówno państwa, jak i gospodarki. W wyniku kształtujących się procesów gospodarczych oraz toczącej się wojny Ukraina znalazła się w fatalnej sytuacji demograficznej.

1.2. Wskaźniki dzietności

Aktualnym problemem demograficznym jest również obniżający się poziom dzietności. W ciągu trzech dekad niepodległości odnotowywano pogłębiający się ubytek ludności wynikający z ujemnego przyrostu naturalnego. Coraz trudniejsze warunki ekonomiczne wpłynęły na spadek liczby urodzeń i zmianę wzorca płodności. Obniżenie się wskaźnika urodzeń jest jedną z głównych przyczyn starzenia się ukraińskiego społeczeństwa. W połowie lat 90. XX w. liczba żywych urodzeń w Ukrainie wynosiła rocznie ok. 0,5 mln dzieci. W 2000 r. liczba ta spadła do 385,1 tys. Poprawę zaobserwowano w 2005 r. – 428,3 tys. i 2010 r. – 497,7 tys. Natomiast w latach 2013-2020 widoczny był znaczny trend spadkowy. Spadek liczby urodzeń przyspieszył wskutek konfliktu wojennego rozpętanego przez Rosję w 2014 r. Od tego czasu aż do rozpoczęcia wojny w lutym 2022 r. co roku rodziło się o 6-7% mniej dzieci. W pierwszym roku wojny liczba noworodków w Ukrainie spadła o 25%, a w 2023 r. o 32% w porównaniu z 2021 r. (Opendator... 2024). Tendencję zmian dzietności związane są z modelem funkcjonowania rodziny, a także z pojawieniem się szeregu okoliczności ekonomicznych i społecznych, które oddziałują na decyzje prokreacyjne, w tym na świadome decyzje o bezdzietności. Jednocześnie dzięki postępowi cywilizacyjnemu kobiety mają szansę samorealizacji także na innych płaszczyznach niż życie rodzinne. Coraz częściej stawiają one na rozwój zawodowy i karierę. Liczbę urodzeń w Ukrainie w latach 2010-2023 (w tys.) prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Liczba urodzeń w Ukrainie w latach 2010-2023 (w tys.)*

Rok	2010	2015*	2020*	2021*	2022*	2023*
Liczba urodzeń	497,7	411,8	293,4	272,1	207,0	187,0

*Od 2014 r. bez terytoriów okupowanych (Krym, Donbas).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Derzhstatu.

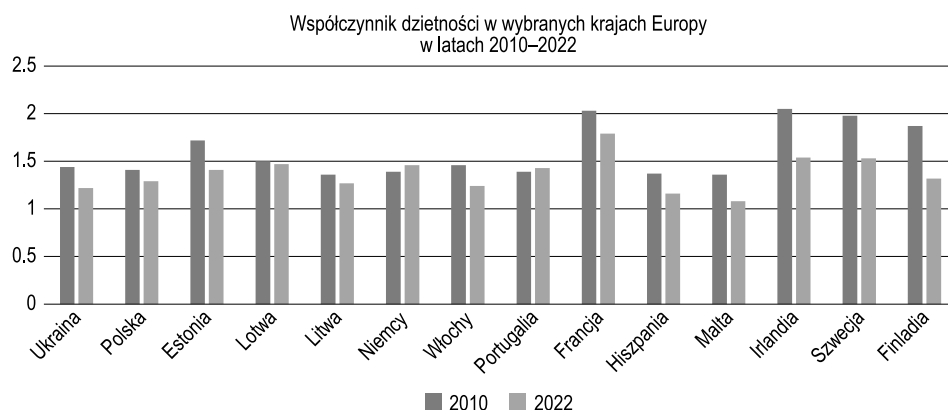
Z najnowszych opracowań Unijnego Urzędu Statystycznego (Eurostat) wynika, że z roku na rok w Unii Europejskiej rodzi się coraz mniej dzieci – liczba urodzeń spada szybciej, niż oczekiwano. W 2023 r. w 27 krajach UE liczba ta spadła do poziomu 3665,1 tys. Liczbę urodzeń w krajach Unii Europejskiej w latach 2010-2023 (w tys.) przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Liczba urodzeń w krajach Unii Europejskiej w latach 2010-2023 (w tys.)

Rok	2010	2015	2020	2021	2022	2023
Liczba urodzeń	–	4329,5	4069,9	4088,5	3 879,5	3 665,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

Obecnie współczynnik dzietności, czyli liczba urodzeń przypadająca na jedną kobietę, kształtuje się na znacznie niższym poziomie niż w drugiej połowie lat 90. XX w. Od wielu lat współczynnik dzietności w Ukrainie jest niski (w 2010 r. 1,44) oraz bardzo niski (w 2020 r. 1,22) i nie zapewnia zastępowalności pokoleń. Współczynnik ten w Ukrainie jest jednym z najniższych w Europie. Należy jednak podkreślić, że dzietność spada na całym kontynencie. Jedynie Francja i Irlandia wyróżniają się jako kraje UE o najwyższym współczynniku dzietności. W tych dwóch państwach w 2010 r. odnotowano wartość współczynnika dzietności powyżej 2,0. Z kolei na Malcie wskaźnik dzietności jest najniższy w Europie. Europejskie dane statystyczne dotyczące dzietności rejestrują także spadek współczynnika dzietności w krajach nordyckich, krajach dobrobytu. Współczynnik dzietności w wybranych krajach Europy w latach 2010-2022 prezentuje wykres 1.

Wykres 1. Współczynnik dzietności w wybranych krajach Europy w latach 2010-2022

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

Przeciętny wskaźnik dzietności w UE wyniósł w 2022 r. 1,46. Najwyższą dzietność odnotowano we Francji – 1,79, w Irlandii – 1,54, w Niemczech – 1,46, a najniższą na Malcie – 1,08, w Hiszpanii – 1,16, we Włoszech – 1,24. W ciągu ostatnich lat w każdym kraju europejskim odnotowano spadek wskaźnika. Ciekawie prezentują się również zmiany współczynnika dzietności w krajach nordyckich. Przyczyn tej sytuacji jest wiele, a dominujące znaczenie miały prawdopodobnie czynniki społeczne i gospodarcze.

1.3. Proces starzenia się społeczeństwa, rosnąca średnia długości życia

Czas trwania życia mieszkańców Europy stale się wydłuża. Największy wpływ na taki stan mają poprawiające się warunki bytowe oraz postęp w medycynie i ochronie zdrowia. Od 1990 r. notowany jest stały wzrost długości życia Ukraińców, jednak nadal zauważalna jest różnica między długością życia kobiet i mężczyzn. Średnią długość trwania życia w Ukrainie w latach 2010-2023 przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Średnia długość życia w Ukrainie w latach 2010-2023

Rok	2010	2015	2020	2021	2023
Kobiety	75,5	75,3	76,3	74,4	70,9
Mężczyźni	65,3	66,4	66,4	65,2	57,3
Średnia	70,4	71,4	71,4	69,8	64,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Derzhstatu.

Według danych (Derzhstat... 2022) w 2019 r. przeciętne trwanie życia mężczyzn wynosiło 66,9 lat, natomiast kobiet – 77 lat. Nieco pogorszył się wskaźnik trwania życia w 2021 r. Kobiety w Ukrainie żyją znacznie dłużej niż mężczyźni. Jeśli porównać średnią długość życia mieszkańców z 2019 r. z wynikami badań przeprowadzonych w 1990 r., należy wskazać, że długość życia wydłużyła się o ponad 2 lata. Przeciętne trwanie życia mieszkańców Ukrainy wzrosło, ale nadal pozostaje najniższe w Europie. Wydłużająca się przeciętna długość życia sprawia, że w perspektywie najbliższych 20 lat nastąpi gwałtowny proces starzenia się ludności, który jest warunkowany również wydłużeniem się przeciętnego trwania życia.

Wydłużanie się przeciętnego okresu życia jest procesem jak najbardziej pożądanym świadczącym o dokonującym się postępie cywilizacyjnym. Jednak w połączeniu z niskim współczynnikiem dzietności powoduje zmiany w strukturze wiekowej ludności, a w konsekwencji pogarsza relację liczby osób aktywnych zawodowo do tych, które zakończyły tę aktywność. Przewiduje się, że średnia oczekiwana długość życia w krajach EU-27 w okresie najbliższych 55 lat wzrośnie o 7,5 roku dla kobiet i o ponad 9 lat dla mężczyzn. Średnią długość życia w Unii Europejskiej w latach 2010-2023 pokazuje tabela 4.

Tabela 4. Średnia długość życia w Unii Europejskiej w latach 2010-2023

Rok	2010	2015	2020	2021	2023
Kobiety	82,9	75,3	83,2	82,	84,2
Mężczyźni	77,0	66,4	77,5	77,2	78,9
Średnia	80,0	70,9	80,4	80,1	81,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu.

1.4. Migracja jako czynnik demograficzny

Znaczący wpływ na sytuację demograficzną w Ukrainie ma ujemne saldo migracji. Państwowa Służba Statystyczna szacuje, że w 2021 r. poza granicami kraju przebywało czasowo ok. 2,6 mln obywateli. Jest to wartość o 1,1 mln większa niż w 2012 r. (Derzhstat... 2021). Analizując badania Derzhstatu, należy zwrócić uwagę na to, iż szczególnie duży odsetek osób wyjeżdżających z Ukrainy znajduje się w okresie produkcyjnym. Wyniki badań naukowych wykazały, że liczba osób w wieku produkcyjnym skurczyła się z 17,4 mln w 2021 r. do 11,9 mln na początku 2023 r.

Ukraina cierpiała z powodu kryzysu demograficznego jeszcze zanim Rosja rozpoczęła inwazję na pełną skalę. Niski wskaźnik urodzeń i wysoka śmiertelność tylko się pogorszyły i, w połączeniu ze stratami militarnymi i milionami uchodźców, stworzyły ponury obraz perspektyw demograficznych Ukrainy. Rosyjska inwazja przyspieszyła zapaść demograficzną w Ukrainie. Po trzech latach wojny pośród masowych zniszczeń oraz nieustannego ostrzału artyleryjskiego i raketowego w całym kraju przyszłość milionów przesiedleńców pozostaje niepewna. Jedną z konsekwencji wojny jest masowa migracja ludności Ukrainy za granicę. Przedłużający się charakter wojny, zniszczenie struktury gospodarczej Ukrainy oraz trudny okres powojennej odbudowy społeczno-gospodarczej państwa zwiększają ryzyko, że znaczna część tej kategorii ludności nie wróci do domu. Tymczasem zmniejsza się także liczba młodych ludzi – wszystko to grozi pogorszeniem jakości potencjału demograficznego kraju w perspektywie średnio- i długoterminowej. Wojna rosyjsko-ukraińska doprowadziła Ukrainę do gospodarczej i demograficznej ruiny.

Według danych Instytutu Demografii i Badań Społecznych Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (dalej: Instytut Demografii) populacja kraju, z wyłączeniem terytoriów tymczasowo okupowanych w 2023 r., wynosiła jedynie 29 mln osób. Najbardziej pesymistyczne szacunki Instytutu Demografii prognozują, że za 10 lat populacja Ukrainy będzie wynosiła 25 mln. Według prognoz demografów do 2037 r. będzie następował systematyczny spadek liczby ludności Ukrainy.

2. Transformacja systemu emerytalnego

Reformy systemów emerytalnych polegające na zaostrzeniu kryteriów dla świadczeń znajdują się wśród reform parametrycznych związanych z warunkami, jakie należy spełnić, aby uzyskać prawo do emerytury. Istotą tych zmian jest ograniczenie liczby świadczeniobiorców oraz tworzenie warunków do dłuższej aktywności zawodowej. Ważnym problemem wielu państw są wydatki publiczne obejmujące wydatki społeczne (emerytury, renty) i ich wpływ na gospodarkę (Góra 2003). W Ukrainie dominująca część wydatków społecznych to wydatki emerytalne. W wydatkach społecznych istotna jest zwłaszcza ta ich część, która silnie zależy od demograficznej struktury społeczeństwa. W Ukrainie wydatki społeczne stanowią znaczną część PKB. Obecnie powszechnym problemem jest niewydolność finansowa Funduszu Emerytalnego Ukrainy. Skala wydatków na ten cel (w 2022 r. wynosiła 17% PKB, w 2023 r. – 15,7% PKB) i spodziewany spadek (według przewidywań na 2024 r. – 14,5% PKB) (Tyravskiy 2023) powodują, że funkcjonowanie systemu emerytalnego ma znaczący wpływ na gospodarkę. Dotyczy to zwłaszcza poziomu bezrobocia oraz tempa wzrostu gospodarczego. Ukrainie nie udało się zapewnić stabilności systemu emerytalnego (wydatki budżetu państwa na świadczenia emerytalne wyniosły w 2021 – 174 mld UAH, w 2022 r. – 209 mld UAH, a w 2023 r. – 249 mld UAH), co świadczy o tym, że rozwiązania stosowane w praktyce są nieskuteczne (Budżet... 2021, 2022, 2023). Według ekspertów niewydolność systemu emerytalnego jest jednym z głównych problemów, którego rozwiązanie jest trudnym zadaniem dla Ukrainy. Realizacja tego zadania to: zaprojektowanie, zaakceptowanie oraz wprowadzenie w życie współczesnego systemu emerytalnego. Odwlekanie oraz wolne tempo wprowadzania nowych rozwiązań nie dają nadziei na poprawę sytuacji. Przebudowa ukraińskiego systemu emerytalnego jest niezbędna ze względów demograficznych i finansowych. Przeprowadzenie reformy w czasie wojny to skomplikowane i trudne zadanie, jednak zaniechanie go może prowadzić do ryzyka upadku systemu. Celem reformy systemu emerytalnego powinna być przede wszystkim stabilizacja systemu dla obecnych i przyszłych pokoleń w perspektywie wielu dziesięcioleci, a nie doraźne pozyskiwanie poparcia wyborców.

3. Reformy, korekty i modyfikacje ukraińskiego systemu emerytalnego

W latach 1991-2021 uchwalono kilka ustaw składających się na reformę emerytalną. Są to ustawy z lat 1991, 2003, 2011. Na tej liście znajdują się również zmiany ustawodawstwa emerytalnego z 2015 i 2017. Pierwszą ustawę dotyczącą działania nowego systemu emerytalnego uchwalono 5 listopada 1991 r. „O zabezpieczeniu

emerytalnym”, która przedstawiała założenia i zasady tworzenia oraz działania funduszu emerytalnego w Ukrainie.

W 1992 roku powstał Fundusz Emerytalny Ukrainy jako państwowa instytucja zarządzająca państwowym funduszem celowym, który odpowiada za realizację zadań związanych z ubezpieczeniami społecznymi. Przejście do systemu opartego na finansowaniu emerytur poprzez fundusz emerytalny ujawniło wiele problemów i czynników związanych z funkcjonowaniem systemu, takich jak nieopłacenia składek, szara strefa, bezrobocie itd. Fundusz emerytalny oparty był wyłącznie na państwowym programie emerytalnym i przez krótki czas nie mógł rozwiązać problemu wypłat emerytur. Istniejące problemy w funduszu emerytalnym wymagały gruntownych zmian, reformy. Podstawowym warunkiem reformy funduszu emerytalnego była stabilizacja funduszu. 13 kwietnia 1998 r. prezydent Ukrainy wydał rozporządzenie „W sprawie głównych kierunków reformy emerytalnej na Ukrainie”. Podstawowym celem reformy miało być wprowadzenie różnych metod finansowania emerytur. Pierwsza część emerytury, tzw. I filar, pochodzi z systemu repartycyjnego, a druga, tzw. II filar, z systemu kapitałowego, natomiast III filar to niepaństwowe świadczenie emerytalne na zasadzie dobrowolności (dodatkowe zabezpieczenie finansowe po przejściu na emeryturę, zapewnienie wyższej kwoty emerytury). Po bezskutecznych próbach zainteresowania projektem i po wyborach parlamentarnych stracono zapal do realizacji reformy. Z powodów politycznych zamiary transformacji systemu emerytalnego nie zostały jednak zrealizowane.

Przed zbliżającymi się wyborami parlamentarnymi i prezydenckimi w 2003 r. Rada Najwyższa Ukrainy uchwaliła dwie ustawy²: „O obowiązkowym państwowym ubezpieczeniu emerytalnym” i „O niepaństwowych świadczeniach emerytalnych”. Ustawy określały funkcjonowanie nowego systemu emerytalnego jako całości, a nawet całego systemu ubezpieczeń emerytalnych, czyli obowiązku ubezpieczenia, zasad finansowania, organizacji instytucji administrującej, kontroli itp. Bez uchwalenia ustaw o ubezpieczeniu emerytalnym filary w ogóle nie mogłyby działać. Kluczową datą dla ukraińskiego systemu emerytalnego jest 2004 r., w którym rozpoczął się proces wdrażania reformy emerytalnej. Reforma zakładała: zmianę systemu solidarnościowego, utworzenie obowiązkowego systemu kapitałowego oraz utworzenie, funkcjonowanie i rozwój dobrowolnego niepaństwowego systemu kapitałowego (prywatne fundusze emerytalne). Przebudowa, przejście od państwowego systemu solidarnościowego do nowego systemu emerytalnego, opartego na trzech filarach miały dużą szansę na bardzo pozytywne zakończenie, ale nie udało się zrealizować pierwotnych celów i założeń. W Radzie Najwyższej dużo dyskutowano na temat wprowadzenia II filaru, ale nie udało się osiągnąć porozumienia w tej kwestii. W wyniku reformy systemu emerytalnego w 2004 r. powstały prywatne fundusze emerytalne – III filar, czyli

² Ustawa – ukraiński odpowiednik to Zakon Ukrainy.

branżowe i korporacyjne fundusze emerytalne. Zmieniono zasady funkcjonowania systemu solidarnościowego i utworzono prywatne systemy gromadzenia składek. Kilukrotnie wówczas modyfikowano obie ustawy i podwyższano, a nawet obniżano składki na ubezpieczenia społeczne. To rozwiązanie miało stymulować wyjście pracodawców i pracowników z szarej strefy oraz wzrost dochodów budżetowych z podatków.

Należy jednak przyznać, że na ustawach z 2003 r. reforma się nie zatrzymała. Do tematu reformowania systemu emerytalnego powrócono po kilku latach, aby w 2011 uchwalić ustawę „W sprawie środków legislacyjnych zapewniających reformę systemu emerytalnego”. Zmieniła ona funkcjonowanie systemu ubezpieczeń emerytalnych: wieku emerytalnego, stażu ubezpieczeniowego, indeksacji (waloryzacji) i wypłaty świadczeń emerytalnych; podstawy i zasady obliczania wysokości emerytur od przeciętnego wynagrodzenia; stopniowe wprowadzanie obowiązkowego systemu gromadzenia składek.

Międzynarodowi wierzyciele, a zwłaszcza Międzynarodowy Fundusz Walutowy (MFW), nalegali na zmianę i ustalenie wieku emerytalnego na poziomie 63+. Podwyższono wiek emerytalny kobiet z 55 do 60 lat (o 6 miesięcy każdego roku z perspektywą osiągnięcia pułapu 60 lat w 2021 r.), zaostrzono zasady przechodzenia na emeryturę urzędników państwowych oraz podwyższono obowiązkowy okres składkowy z 25 do 35 lat dla mężczyzn oraz z 20 do 30 lat dla kobiet.

Przyjęta w 2011 r. ustawa „O zasadach reformowania systemu emerytalnego Ukrainy” nie zmieniła dotychczasowego systemu emerytalnego opierającego się na zasadach solidarności pokoleń, wypłacania emerytur z bieżących dochodów funduszu, czyli ze składek osób aktualnie pracujących, tylko wprowadziła zmiany wyłącznie kosmetyczne, bo na inne nie było zgody politycznej. Najpoważniejsze problemy i wyzwania, jakie wystąpiły przy realizacji reformy emerytalnej, to: pogorszenie sytuacji demograficznej w związku ze starzeniem się społeczeństwa, znaczna skala migracji wykwalifikowanej siły roboczej, a także deficyt budżetu Funduszu Emerytalnego Ukrainy (FEU), który według stanu na koniec 2011 r. wynosił 30,1 mld UAH. Reforma nie rozwiązała problemu deficytu.

Po rosyjskiej interwencji zbrojnej we wschodniej Ukrainie w 2014 r. (aneksja Krymu, dewaluacja hrywny, odpływ kapitału) ukraiński rząd powrócił do kwestii systemu emerytalnego. Reforma emerytalna była konieczna dla utrzymania stabilności ukraińskich finansów publicznych. Transformacja systemu emerytalnego oraz wprowadzenie II filaru kapitałowego miały zwiększyć przyszłe emerytury, odciążyć system oraz zmienić sposób myślenia o emeryturze. Pierwsza istotna zmiana nastąpiła już w 2015 r. i zainicjowała obniżkę podstawowego podatku obciążającego Fundusz Emerytalny – jednolitej składki – z 38 do 22%. Zakładano, że obniżka podatku małym przedsiębiorcom skłoni ich do wyjścia z szarej strefy i spłacenia składek emerytalnych, a wpływy ze składek zrekompensują deficyt funduszu emerytalnego.

W celu rozwiązania problemów związanych z funkcjonowaniem systemu emerytalnego oraz łatania dziury budżetowej Funduszu Emerytalnego w 2017 r. przyjęto kolejną ustawę „O zmianie niektórych aktów prawnych Ukrainy dotyczących podwyższania emerytur”. Najważniejsze punkty ustawy to: waloryzacja emerytur, czyli przeliczenie emerytur z uwzględnieniem wzrostu przeciętnego wynagrodzenia, wzrost przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia, stażu pracy, zniesienie specjalnych warunków przechodzenia na emeryturę i opodatkowania emerytur, podwyższenie emerytury minimalnej do poziomu 1452 UAH. Główne założenia to wydłużenie minimalnego stażu pracy niezbędnego do uzyskania emerytury z 15 do 25 lat, a od 2018 r. z późniejszym corocznym zwiększaniem tego okresu, docelowo do 35 lat w 2028 r.

Według ocen ekspertów deficyt w Funduszu Emerytalnym bez problemu można było zmniejszyć, przeprowadzając niezbędną reformę systemową: ograniczając szarą strefę, w której znajdowało się powyżej 50% ukraińskiej gospodarki, tamując wyprowadzanie przez oligarchów do „rajów podatkowych” miliardów dolarów rocznie, a także dokonując gruntownej rewizji programów państwowych finansowanych z budżetu (Kozak 2017).

Ponownie o reformie emerytalnej wspomniano pod koniec 2021 r. kilka miesięcy przed wybuchem wojny. Na przestrzeni wielu lat państwo podejmowało szereg działań mających na celu usprawnienie systemu emerytalnego, ale wszystkie kończyły się fiaskiem. W listopadzie 2022 r. projekt odpowiedniej ustawy nieoczekiwanie znalazł się w porządku obrad Rady Najwyższej i równie nieoczekiwanie głosowanie nad projektem zniknęło z porządku obrad. Ukraińskiemu rządowi zależy na przeprowadzeniu jednej z najbardziej oczekiwanych reform gospodarczych. Prawdą jest, że nie wszyscy są zadowoleni z takiej idei. Spór o konieczność reformy stał się przedmiotem wieloletniej dyskusji polityków, naukowców i dziennikarzy. Wnioski z tej debaty wskazują na konieczność z jednej strony woli współpracy polityków, a z drugiej – reformy systemu. Jednak mimo burzliwej dyskusji wokół reformy rzadko spotykane są opinie kategorycznie podważające zasadność jej przeprowadzenia. Wojna i inflacja to nie najlepszy czas na przeprowadzanie reform. Ogólna sytuacja nie sprzyja zapewnieniu wysokiej jakości reformy.

4. Sytuacja finansowa Funduszu Emerytalnego Ukrainy

System emerytalny można uznać za skuteczny i godny naśladowania jedynie wtedy, gdy jest stabilny finansowo i zapewnia bezpieczeństwo ekonomiczne. Koszty emerytur w Ukrainie stale rosną. Wydatki z budżetu państwa na świadczenia emerytalne są ogromne i sięgały ponad 249 mld UAH w 2023 r. Wydatki FEU w 2023 r. wyniosły 693,6 mld UAH, zaś przychody funduszu zaledwie 451,9 mld UAH.

Wypłatę świadczeń emerytalnych w 2023 r. przez Fundusz Emerytalny dokonano dzięki dotacjom z budżetu państwa. Wydatki i przychody Funduszu Emerytalnego Ukrainy w latach 2020-2023 przedstawia tabela 5.

Tabela 5. Wydatki i przychody Funduszu Emerytalnego Ukrainy w latach 2020-2023

Wskaźnik	Rok			
	2020	2021	2022	2023
Wydatki (w mld UAH)	489,6	512,8	590,1	770,8
Przychody PFU (w mld UAH)	300,6	335,1	403,9	451,9
Przychody PFU (w %)	61,4	65,4	68,4	58,6
Dotacje z budżetu państwa (w mld UAH)	180,2	177,6	185,6	248,8
Dotacje z budżetu państwa (w %)	38,6	34,6	31,6	32,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Funduszu Emerytalnego Ukrainy.

Deficyt budżetu Funduszu Emerytalnego Ukrainy planowany na 2024 r. ma wynieść ok. 243,7 mld UAH. Tylko w okresie styczeń-luty br. deficyt funduszu wyniósł ok. 38,4 mld UAH (-3,0 mld UAH w porównaniu z analogicznym okresem 2023 r.). Podstawowym źródłem dofinansowania FEU są dotacje z budżetu państwa. Znaczący udział dotacji państwa w finansowaniu wydatków funduszu emerytalnego może doprowadzić do całkowitego załamania się finansów publicznych państwa ukraińskiego. Przewiduje się, że w kolejnych latach publiczne wydatki emerytalne wzrosną.

Poszukując związanych z demografią obecnych kłopotów ukraińskiego systemu emerytalnego, należy przede wszystkim odnieść się do niedokończonej reformy z 2004 r., która przewidywała niejednoczesne wprowadzenie trzech filarów. Ta wada konstrukcyjna była podnoszona wielokrotnie. Obecnie mamy do czynienia z kryzysem systemu emerytalnego, ale nie z kryzysem w Ukrainie, tylko z kryzysem emerytalnym w globalizującym się świecie. Sytuacja finansowa Funduszu Emerytalnego Ukrainy pozostaje niezwykle trudna i napięta. W ostatnich latach ponad 30% wydatków funduszu było finansowanych przez dotację z budżetu państwa. Ukraiński system emerytalny jest o krok od upadku, a państwo ledwo wywiązuje się z obowiązku wypłaty bardzo skromnych emerytur. Większość emerytów w Ukrainie dostaje emerytury nieprzekraczające 3 tys. UAH (minimalna emerytura). Kwoty te nie starczą na pokrycie wydatków związanych z zaspokojeniem podstawowych potrzeb życiowych.

5. Emerytura w Ukrainie

Z ukraińskiego funduszu emerytalnego świadczenia otrzymuje 10,5 mln emerytów. Obecnie wiek emerytalny w Ukrainie wynosi 60 lat dla mężczyzn i dla kobiet. Ludność w starszym wieku stanowi prawie jedną trzecią populacji kraju. Ukraiński system emerytalny stoi przed problemem, który z roku na rok staje się coraz większy. Z danych Eurostatu wynika, że Ukraina utrzymuje się na szczycie listy krajów z najgorszym systemem emerytalnym. Średnia wysokość emerytury na Ukrainie jest jedną z najniższych w Europie. Po ostatniej podwyżce w marcu 2024 r. przeciętna wypłata emerytury wyniosła 5385 UAH (135 USD³), a minimalna emerytura – 2361 UAH (59,2 USD). Państwo gwarantuje minimalne świadczenie emerytalne, 0,6% emerytów pobiera emeryturę w wysokości 1228 UAH (31 USD), a 29,5%, czyli – od 2001 do 3000 UAH (75 USD). Prawie 30% ukraińskich emerytów otrzymuje świadczenia niższe niż 2920 UAH, czyli mniej niż wynosi ustalone przez rząd minimum egzystencji. Niewiele osób zamieszkujących i pracujących w Ukrainie dodatkowo oszczędza na swoją emeryturę za pośrednictwem prywatnych funduszy emerytalnych. Obecny system emerytalny jest niewydolny, a deficyt FEU wynosi setki miliardów UAH. Większość ukraińskich emerytów boryka się z problemem niskich emerytur, które nie pozwalają na godne życie. Państwowa emerytura w Ukrainie to dożywotnio wypłacane świadczenie. Warunkiem koniecznym do otrzymania emerytury, w tym minimalnej, jest osiągnięcie wymaganego wieku emerytalnego (60 lat) i wykazanie się odpowiednim stażem pracy.

6. Zmiana wieku emerytalnego

Warunki demograficzne, społeczne i gospodarcze spowodowały, że wydatki na świadczenia z funduszu emerytalnego stale i dynamicznie rosną. Fundusz emerytalny pozostanie deficytowy, co oznacza konieczność dalszego zasilania go m.in. dotacją z budżetu państwa. Masowa migracja, lawinowy spadek liczby urodzeń, wzrost liczby emerytów i rencistów znacząco pogorszyły i tak trudną sytuację finansową, stwarzając realne zagrożenie dla stabilności systemu emerytalnego, a także dla wzrostu gospodarczego kraju. Oczywista stała się konieczność radykalnej reformy. W następstwie tego podjęto decyzję o wprowadzeniu zmian, które ograniczyłyby wydatki finansów publicznych na cele związane z działaniem ubezpieczenia emerytalnego. Bardzo istotna dla funkcjonowania całego systemu emerytalnego była decyzja o zmianie wieku emerytalnego z 55 do 60 lat dla kobiet. Zaplanowano jednak stopniowe dochodzenie do tej granicy oraz zróżnicowanie wieku emerytalnego w zależności od daty urodzenia, sześć miesięcy w roku, począwszy

³ 1 USD – 39,9 UAH.

od 1 września 2011 r. I tak: dla kobiet urodzonych w okresie od 1 października 1960 r. – 31 marca 1961 r. wiek emerytalny wynosił 59 lat 6 miesięcy. Od 1 kwietnia 2021 r. wiek emerytalny dla kobiet urodzonych w okresie 1 kwietnia – 31 grudnia 1961 r. wynosił 60 lat. Decyzja dotycząca podniesienia wieku emerytalnego spotkała się ze znacznym sprzeciwem. Od 1 kwietnia 2021 r. wiek emerytalny wynosi 60 lat zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn. Przed reformą był on zróżnicowany dla obu płci i wynosił 55 lat dla kobiet oraz 60 lat dla mężczyzn. W 2011 r. liczba emerytów, którzy pobierali świadczenia FEU, przeciętnie miesięcznie wynosiła 13 738 mln osób. Emeryci stanowili nieco ponad 30% ogólnej liczby ludności Ukrainy (Derzhstat... 2017). Zauważa się jednak, że tak określony wiek emerytalny oznacza prawo, a nie obowiązek przejścia na emeryturę, natomiast decyzję o skorzystaniu z tego uprawnienia ubezpieczony podejmuje sam. Wiek emerytalny w Ukrainie jest jednym z najniższych w Europie.

Podsumowanie

Ukraiński system emerytalny wprowadzony w 1992 r. przeszedł znaczną ewolucję od rozpoczęcia transformacji gospodarczej. Poszczególne problemy systemu zostały odłożone na później i nierozwiązane do dzisiaj, ponieważ były zbyt skomplikowane. Dokonane w minionych latach zmiany w procesach demograficznych to zjawiska, które przełożyły się na problemy finansowe systemu. Warto zaznaczyć, że reforma emerytalna rozpoczęta w 2004 r. była niewątpliwie działaniem absolutnie nowatorskim, niezbędnym i potrzebnym. Nowy system emerytalny został zaprojektowany jako system wielofilarowy (dwa filary obowiązkowe i trzeci dobrowolny), umożliwiający w pewnym stopniu dywersyfikację ryzyka. Zmiany dokonane w latach 2004-2021 były doraźną korektą systemu. Nie udało się zrealizować celu zbudowania III filaru, którego zadaniem miało być zwiększenie stopy zastąpienia dzięki dodatkowym indywidualnym składkom. Obecny system emerytalny nie jest odporny na prognozowane zmiany demograficzne. Po 20 latach od rozpoczęcia tej ważnej reformy czas najwyższy na podsumowanie jej osiągnięć, ale także problemów, które się ujawniły. Jest czas na rozwiązania, które odpowiadałyby na nowe sytuacje, jakie stanęły przed Ukrainą i Ukraincami. Zmieniły się uwarunkowania ekonomiczne Ukrainy, m.in. w związku z wojną. Trzeba zaznaczyć, że niewątpliwie nie wszystkie z zamierzeń zaplanowanych przez reformatorów zostały całkowicie zrealizowane. Nie powiodły się plany finansowania reformy. To także powinno być podstawą argumentacji w dyskusji nad całością działań na przyszłość. Trzeci filar systemu emerytalnego, a więc zasady dobrowolnego oszczędzania na starość, według mnie, cały czas jest jeszcze we wstępnej fazie rozwoju. Nie udało się zbudować drugiego filaru. Reforma zaczęta w 2004 r. do tej pory nie została w pełni wprowadzona i zakończona.

Przejście od solidarnościowego (repartycyjnego) systemu do kapitałowego może mieć pozytywny wpływ na wypłatę świadczeń, na poziom jakości życia społeczeństwa. Funkcjonujący system emerytalny jest niewydolny, narażony na spadek poziomu wpływających składek ubezpieczeniowych i w niedalekiej przyszłości na upadłość. Perspektywy systemu emerytalnego są tragiczne. Ukraiński rząd jest skazany na zmianę systemu emerytalnego, bo inaczej nie będzie w stanie utrzymać emerytów. Dzisiejszy model zabezpieczenia emerytalnego na Ukrainie nie ma szans na przetrwanie. Przy dalszym pogorszeniu polityki socjalnej emerytury mogą zupełnie zniknąć.

Obecnie Ukraina jest w stanie wojny, której koniec jest wciąż bardzo niepewny. Reforma systemu emerytalnego jest konieczna. Jej przeprowadzenie w kraju gospodarczo zrujnowanym i dotkniętym depresją demograficzną stanowi zadanie niezwykle trudne do zrealizowania.

Bibliografia

- BAZHENOWA, H. (2023), Demograficzne wyzwania Ukrainy, [w:] <https://ies.lublin.pl/komentarze/demograficzne-wyzwania-ukrainy> (accessed: 01.02.2024).
- BULYGINA, A. | ZAGORSKA, D. M. (2020), Pensyjny fond Ukrainy ta vdoskonalennynnya pensyjnego zabezpechennya, [in:] *Biznes Inform* 7, 160-165. [Булигіна, А. В. | Загорська, Д. М. (2020), Пенсійний фонд України та вдосконалення пенсійного забезпечення, [in:] *Бізнес Інформ* 7, 160-165.]
- Budżet... (2021, 2022, 2023), Budżet Pensijnogo fondu Ukrainy na 2021-2023 roky, [Бюджет Пенсійного фонду України на 2021-2023 роки,] [in:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (accessed: 03.04.2024).
- Derzhstat... (2021), Derzhstat pidrachuvav tryvalist' zhyttia ukrainsiv, [Держстат підрахував тривалість життя українців,] [in:] <https://www.slovoidilo.ua/2021/05/25/novyna/suspilstvo/derzhstat-pidrachuvav-tryvalist-zhyttya-ukrayinciv> (accessed: 03.04.2024).
- Derzhstat... (2022), Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, Demografafichna sytuacija w sichni 2022 roku, [in:] *Ekspres-Wypusk* 18.03, [Державна служба статистики України, Демографічна ситуація у січні 2022 року,] [in:] *Експрес-Випуск* 18.03,] [in:] <http://www.ukrstat.gov.ua> (accessed: 05.10.2023).
- GÓRA, M. (2003), *System emerytalny*. Warszawa.
- KOZAK, M. (2017), Ukraiński system emerytalny wymaga pilnej reanimacji, [w:] <https://forsal.pl/artykuly/1035700,ukraiński-system-emerytalny-wymaga-pilnej-reanimacji.html> (accessed: 3.11.2023).
- KOZAK, M. (2021), Ukraina stawia na prywatne fundusze emerytalne, [w:] <https://www.obserwatorfinansowy.pl> (accessed: 03.11.2023).
- ROGOŹA, J. (2023), Ukraina w obliczu katastrofy demograficznej, [w:] <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2023-07-11/ukraina-w-obliczu-katastrofy-demograficznej> (accessed: 03.04.2024).
- Opendator... (2024), Na 32% menshe ditej narodylos' v 2023 rotsi v Ukraini, [На 32% менше дітей народилось у 2023 році в Україні,] [in:] <https://opendatabot.ua/analytics/newborn-2023> (accessed: 03.04.2024).

- POLLOK, A. | WAŁĘGA, G. (2007), Funkcjonowanie otwartych funduszy emerytalnych w nowym systemie ubezpieczeń społecznych w Polsce, [w:] *Zeszyty Naukowe. Akademia Ekonomiczna w Krakowie* 733, 101-130.
- TYRANSKYI, V. (2023), Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2024 rik: osnovni ekonomichni pokaznyky, [Тиранський, В. (2023), Державний бюджет України на 2024 рік: основні економічні показники,] [in:] <https://foreignukraines.com/2023/12/27/state-budget-of-ukraine-for-2024-main-economic-indicators> (accessed: 03.04.2024).
- STAVERSKA, T. O. | SZEWCZYK, I. L. (2017), Etapy pensijnoj reformy v Ukrainie, [in:] *Ekonomika ta suspilstvo* 13, 1221-1228. [Ставерська, Т. О. | Шевчук, І. Л. (2017), Етапи пенсійної реформи в Україні, *Економіка та суспільство* 13, 1221-1228.]
- Zwit... (2021, 2022, 2023), Zvit pro vykonannya budzhetu Pensijnogo fondu Ukrainy za 2021-2023 roku, [Звіт про виконання бюджету Пенсійного фонду України за 2021-2023 роки,] [in:] <https://www.pfu.gov.ua> (accessed: 01.02.20024).

Ustawodawstwo

- Ukaz Prezydenta Ukrainy, Pro osnovni napryamy reformuvanya pensijnogo zabezpechennya v Ukraini, vid 13.04.1998, [Указ Президента України, Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні, від 13.04.1998,] [in:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (accessed: 03.04.2024).
- Zakon Ukrainy, Pro zagalnoobov'yazkove derzhavne pensijne strakhuvannya, vid 09.07.2003 (iz zminamy ta dopovnennnyamy), [Закон України, Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, від 09.07.2003 (із змінами та доповненнями),] [in:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (accessed: 03.04.2024).
- Zakon Ukrainy, Pro nedrzhavne pensijne zabezpechennya, vid 09.07.2003 (iz zminamy ta dopovnennnyamy), [Закон України, Про недержавне пенсійне забезпечення, від 09.07.2003 (із змінами та доповненнями),] [in:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (accessed: 03.04.2024).
- Zakon Ukrainy, Pro zakhody shchodo zakonodavchogo zabezpechennya reformuvanya pensyjnoy systemy, vid 08.07.2011, [Закон України, Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи, від 08.07.2011,] [in:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (accessed: 03.04.2024).
- Zakon Ukrainy, Pro vnesenya zmin do deyakych zakonodavchych aktiv Ukrainy shchodo pidvyshchenya pensij, vid 03.10.2017, [Закон України, Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій, від 03.10.2017,] [in:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (accessed: 03.04.2024).

KULTURA, LITERATURA, MEDIA

DOI: 10.31648/pw.12123

PIOTR FAST

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4158-671X>

University of Silesia in Katowice

SPORY O WIERSZ JOSIFA BRODSKIEGO НА НЕЗАВИСИМОСТЬ УКРАИНЫ. CZĘŚĆ 1

Dispute about a poem *On the Independence of Ukraine* by Joseph Brodsky. Part 1

ABSTRACT: The article presents several critical and journalistic statements devoted to Joseph Brodsky's poem *On the Independence of Ukraine*, written several months after the country gained statehood and political independence from Russia. Some of their authors (e.g. Oksana Zabuzhko) accuse the poet of a chauvinist and imperial approach to Ukrainian sovereignty, and treat it as part of the cultural world of Russia. Friends and admirers of Brodsky's work (e.g. Adam Zagajewski, Aleksander Fiut) react to this text differently. They seek justification for the poet's attitude, although they often express surprise and lack of understanding of why he wrote a poem with such an expression. They have also appeared works which, using an objectified conceptual apparatus (e.g. Yevgeny Breydo), try to defend the poet against the accusations made by critics.

The article is the first part of the study dealing with this issue; the second will be devoted to searching for the intellectual and psychological premises that led to its creation.

KEYWORDS: Joseph Brodsky, poem *On the Independence of Ukraine*, critical opinions, imperial approach, colonial way of thinking

Josif Brodski nad wyraz rzadko komentował w wierszach aktualne zdarzenia z życia społeczno-politycznego. Bengt Jangfeldt, wybitny znawca poezji rosyjskiej, bliski przyjaciel, tłumacz i wydawca poety, zauważa jednak w przełożonej na rosyjski książce o poecie: „Бродский – не политический писатель, но благодаря его биографии и особенностям родины творчество его стало политическим фактом” (Jangfeldt 2012, 112).

Rosyjski emigrant rzeczywiście jedynie kilkakrotnie zareagował wierszami na zdarzenia z pierwszych stronach gazet. Jeśli się nie mylę, pierwszym takim tekstem była napisana po angielsku, zadedykowana Wiktorowi Woroszylskiemu i Andrzejowi Drawiczowi *Kolęda stanu wojennego* (*A Martial law carrol*), opublikowana 17 marca 1983 r., stanowiąca reakcję na ogłoszenie w Polsce stanu wojennego (Brodski 1983). Drugim tego rodzaju utworem była *Piosenka o Bośni* (*Bosnia Tune*) z 1992 r. (Brodsky 1992a), a kolejnym – tym razem dotyczącym

sowieckiej okupacji Afganistanu – *Wiersze o zimowej kampanii 1980 r. (Стихи о зимней кампании 1980 года)*¹. Wtedy też, po uzyskaniu 24 sierpnia 1992 r. przez Ukrainę niezależnej od Związku Sowieckiego państwowości, powstał utwór *Ha независимость Укаины*. Była to zapisana niemal na gorąco reakcja poety na te przełomowe w historii Europy wydarzenia. Brodski, jak gdyby krępując się tego, co napisał, nigdy tego wiersza nie opublikował, wygłosił go natomiast bodaj dwukrotnie na spotkaniach autorskich – jedna z tych recytacji, z 10 października 1992 r. w Jewish Community Center w Palo Alto, została utrwalona i opublikowana na kanale YouTube (Brodski 1992b)². Poeta przed wygłoszeniem tego wiersza skomentował go jako „rzecz dość ryzykowną” („нечто рискованное”, tamże³).

Utwór ten, choć jest reakcją na znaczące wydarzenie polityczne, pierwotnie przeszedł niemal niezauważony, nie był komentowany nawet przez miłośników i adwersarzy poety, zyskał jednak dość szeroki rezonans po napaści Rosji na Ukrainę w 2022 r.

W szkicu, który tu prezentuję, zamierzałem pierwotnie omówić ten – ważny z dzisiejszej perspektywy – wiersz i jego konteksty. Gromadząc materiały, natknąłem się jednak na sporą liczbę wypowiedzi, głównie publicystycznych i wspomnieniowych, dość wyraziście oceniających postawę poety wobec odzyskującej suwerenność Ukrainy. Uznałem więc za stosowne, by najpierw skupić uwagę na komentarzach opublikowanych po pojawieniu się *Ha независимость Укаины*: początkowo w internecie, a potem w niekontrolowanym przez autora i jego spadkobierców obiegu. Spektrum postaw zaprezentowanych w tych komentarzach jest tak szerokie, że zebranie tych głosów i przedstawienie czytelnikowi stojących za nimi postaw ideowych wydaje się co najmniej zasadne. Kiedy uzmysłowiłem sobie, że materiał ten stanowi samodzielny korpus badawczy, i na dodatek jego omówienie będzie tak obszerne, że wraz z interpretacją niechybnie przekroczy objętość akceptowalną przez naukowe periodyki, postanowiłem przygotować dwa artykuły – ten, który tu prezentuję: poświęcony opiniom o wierszu i poecie w kontekście tego utworu, oraz drugi – zawierający próbę rekonstrukcji przesłanek sposobu myślenia noblisty i emocjonalnych, często pewnie nieświadomych bodźców, które doprowadziły do jego powstania.

Kiedy badałem reakcje na „ukraiński” wiersz Brodskiego, zaskoczył mnie fakt, że niemal wszyscy, którzy się o nim wypowiadają, znaczenie i wymowę ideową utworu traktują w kategoriach oczywistości. Każdy fragment, nawet wyrwany

¹ Nie znaczy to bynajmniej, że w ogóle unikał manifestowania poglądów politycznych. Pisał bowiem w tekstach publicystycznych czy listach do amerykańskiego Kongresu o ważnych zdarzeniach z domeny życia społeczno-politycznego, podpisywał apele i wezwania; pomagał też niejednokrotnie uciekinierom ze Związku Sowieckiego. Szerzej pisze o tym Bengt Jangfeld (2012, 116 passim).

² Druga miała miejsce w 1994 r. w Queens College w Nowym Jorku.

³ Tekst tego wiersza przytaczam za publikacją internetową (Brodski 1992c).

z kontekstu, rozumieją jako bezpośredni zapis poglądów realnego autora wiersza. Niejednokrotnie postrzegają *На независимость Украины* jako tekst dyskursywny, raczej odsłaniający zamiary czy sposób myślenia poety niż odnoszący się do pozaliterackiej rzeczywistości. O. Bertelsen np. pisze: „As it routinely occurs with creative writing, but especially with Brodsky’s poetry, this poem informs its readers more about the author himself, rather than about the subject of his writings” (Bertelsen 2015, 264).

Wielu krytyków operuje także hipotezami interpretacyjnymi odsyłającymi do najróżniejszych kontekstów literackich i pozaliterackich wiersza, nie proponując zdyscyplinowanej analizy semantycznej, historycznej, politologicznej czy psychologicznej. Często reakcje te są emocjonalne i wynikają albo z sympatii do autora wiersza, albo z antypatii – niejednokrotnie zresztą będącej rezultatem najróżniejszych uprzedzeń lub osobistych, mniej lub bardziej niefortunnych kontaktów z poetą. To m.in. przypadek O. Zabużko i jej spotkanie z Brodskim, które nie były dla ukraińskiej pisarki przyjemnym doświadczeniem. Jej tekst, zatytułowany w polskim przekładzie *Pożegnanie z imperium. Szkic do pewnego portretu* (Zabużko 2001), opublikowany kilka lat wcześniej po ukraińsku (Zabużko 1998), jest pewnie z powodu tych nie najlepszych wspomnień dość napastliwy i retorycznie, rzekłbym, podejrzany. Używam tego deprecjonującego słowa świadomie. Esej Zabużko jest bowiem, delikatnie mówiąc, z jednej strony kokieterystyczny, z drugiej – agresywny. Autorka nie potrafi się powstrzymać od jadowitych komentarzy – zarówno dotyczących samego poety, jego społecznego funkcjonowania, jak i samego wiersza. Artykuł jest pełen różnych nadmiarów: Zabużko stara się być „na luzie”, pokpiwa, nad wyraz bogato ilustruje tekst dowodami własnej erudycji, często zmienia temat wypowiedzi (kolonializm, imperialność, feminizm), sypie złośliwościami – co równie dobrze jak próbą zmierzenia się z tak a nie inaczej rozpoznawanym przez nią przesłaniem ideowym utworu Brodskiego może wydawać się świadectwem kompleksów i resentymentu. Niezależnie od tego, czy przyznaję rację ukraińskiej pisarce, czy też nie podzielam jej poglądów, trudno mi zaakceptować pewną pretensjonalność w sposobie wyrażania myśli – ukraińska pisarka formułuje często poglądy w sposób „niestrawny”, jak np. *passus* (Zabużki 1998, 192 i n.), w którym męczy siebie i czytelnika jednym, pełnym dygresji zdaniem przekraczającym dwie strony druku. Nie odbieram jej prawa do manifestowania jakichkolwiek poglądów – byle rzetelnie i czytelnie. Gwoli sprawiedliwości dodam jednak, że jej interpretacyjne hipotezy są niejednokrotnie nad wyraz trafne, choć nadwerżone wspomnianymi nadmiarami – wróć do tego w drugiej części szkicu⁴.

⁴ Brodski ma na imię Josif (Иосиф); używał też, co oczywiste, anglojęzycznego brzmienia tego imienia: Joseph. Nigdy natomiast nie podpisywał się jako Josip – jak zapisano jego imię w odsyłaczach tekstu Zabużko. Nie obwiniam o ten błąd autorki eseju – to raczej niedopatrzenie tłumaczki i rezultat niezbyt starannej redakcji książki, odsyła bowiem do polskiej edycji wierszy poety.

Zabużko nie próbuje odtworzyć sensu tekstu Brodskiego. Postrzega ten wiersz jako wypowiedź obdarzoną bezpośrednią autorską asercją, nie analizuje jego znaczeń, traktuje go dosłownie – jako agresywny antyukraiński manifest polityczny. Z jej perspektywy zachowanie Brodskiego to „prawdziwy lament obrażonej miłości” (Zabużko 1998, 195). Słowo poety wykracza jej zdaniem poza granice literatury, stając się faktem politycznym:

Brodski przejdzie niestety do historii już nie jako poeta, [...] lecz jako ideolog polityczny, i to dość toksycznego gatunku: to on właśnie stał się de facto pierwszym, na długo przed Putinem, rzecznikiem nowej geopolitycznej doktryny Kremla – zjednoczonego przez język rosyjski, na wzór Wielkiej Brytanii, wszechświatowego „imperium bez granic”, innymi słowy *rusского mira* (Zabużko 2001, 208-209).

Określiwszy jednoznacznie swój stosunek do Brodskiego i jego wiersza, Zabużko proponuje prześledzenie kilku kontekstów, które jej zdaniem stanowią emocjonalny fundament poglądów poety na „sprawę ukraińską” – omówię je w drugiej części tego szkicu.

Ukraińskiej poetce i aktywistce wtóruje polska recenzentka jej książki w tekście *Ukraina – gdzie to jest?* Píše ona wprost, niemal dosłownie cytując wypowiedź Zabużko: „[...] objawił się [Brodski] jako klasyczny Wielkorus ukrywający się za maską dysydenta” (Polak-Pałkiewicz). Motyw wielkoruskiej postawy Brodskiego koczuje w wielu wypowiedziach dotyczących tego wiersza – pojawia się też w komentarzach poetów, eseistów i publicystów wyraźnie wcześniej sympatyzujących z poetą. Jest on niemal powszechnie (poza jednym chyba przypadkiem, o którym niżej) postrzegany jako antyukraiński.

Równocześnie – co nie dziwi w tych okolicznościach – jest określany jako niewybredny, brutalny i pełen agresji. Píše o tym, powołując się na pogląd L. Łosiewa, I. Grudzińska-Gross w książce *Czesław Miłosz, and Joseph Brodsky. Fellowships of poets* (Grudzińska-Gross 2009, 159-160)⁵.

Wnioski J. Margolis po lekturze tego wiersza idą dużo dalej – niemal wprost obwinia ona poetę o stworzenie zaplecza myślowego wszystkich okrucieństw Rosjan wobec Ukrainy popełnionych po napaści Rosji w 2022 r.:

А написавший эти строки поэт нобелевский лауреат Иосиф Бродский, не заставший этой войны, и сочинивший и опубликовавший, помимо этих стихов, тысячи других куда более значительных и замечательных строк, именно поэтому теперь навсегда подписался ими как титрами под кадрами бомбежек Киева и Харькова, под репортажами из подвалов, под фотографиями тел на улицах Бучи, под руинами Ирпня и Бородянки, под свидетельствами

⁵ Nie umiałem niestety znaleźć odpowiedniego fragmentu tej wypowiedzi w polskiej, wydanej dwa lata przed anglojęzyczną wersją tej książki (Grudzińska-Gross 2007).

о массовых изнасилованиях, под медицинскими бюллетенями оторванных ног и рук краматорского вокзала, под некрологами завалов, под надписью «Дети» у разбомбленного Мариупольского театра, подписью под табличками с могил во дворах и на детских площадках, под воронками Херсона, под вереницами опрокинутых лиц беженцев, тащащих перепуганных насмерть котов и собак в переносках, под репортажем о сгоревших заживо лошадях в конюшне под Изюмом, под списком жертв торгового центра в Кременчуге, под фотографией пасхальной жертвы, трёхмесячной одесситки Киры и её мамы, под списком никогда не проснувшихся отдыхающих в пансионате у моря, под лицами десятков тысяч ещё не названных и даже не найденных (Margolis 2022).

To sąd niesprawiedliwy, choć trudno się dziwić, że został sformułowany – rozgoryczenie postawą poety wśród Ukraińców jest przecież oczywiste. Brodskiego broni przed tymi zarzutami jedna z uczestniczek zorganizowanej przez czasopismo „Новое литературное обозрение” ankiety (Imperskiy tekst... 2023). Rosyjska pisarka doprowadza do absurdu tego rodzaju insynuacje:

Любые попытки обосновать этим стихотворением предположение, что Бродский, доживи он до 2022 года, поддержал бы «военную операцию» в Украине, кажутся мне спекуляцией (Imperskiy tekst... 2023, 250).

Niezależnie od wszystkich tych kontrowersji rozczarowanie zamanifestowaną w tym wierszu postawą poety wydaje się zrozumiałe. Przyjaźniący się z Brodskim Adam Zagajewski we wspomnieniowym eseju opublikowanym w „Zeszytach Literackich” w 2020 r. zauważa, że „[d]la przyjaciół poety, i to takich, którzy odczuwają też wielką sympatię dla Ukrainy, zrozumienie motywacji stojącej za tym znakomitym i obrzydliwym wierszem jest czymś prawie niemożliwym” (2020). Podobnie rozczarowany wierszem jest dobrze znający Brodskiego A. Fiut:

Czytałem ten wiersz z prawdziwą przykrością i zażenowaniem. Odczułem ten tekst jako jaskrawy dysonans, ostry, przenikliwy zgrzyt. Znakomity poeta, którego twórczość podziwiałem i nadal bardzo podziwiam, pozostawił w dorobku utwór wymownie świadczący o jego duchowej małości, kompromitujący go dowód szowinizmu. Poniżając boleśnie Ukraińców, także samego siebie dotkliwie poniżył. Można do pewnego stopnia zrozumieć rozczarowanie, resentyment, a nawet szok Brodskiego wywołany oderwaniem się wielowiekowej prowincji Rosji od macierzy. Ale trudno to usprawiedliwić. Przekroczył w tym wierszu, niestety, wszelkie granice zwykłej przyzwyczajoności i dobrego smaku. Tego obrzydliwego paszkwilu już nie da się ani cofnąć, ani wymazać (2023, 201).

Fiut idzie w oskarżeniach przeciwko rosyjskiemu emigrantowi dość daleko, zauważając, że „Brodski, szykanowany w ZSRR [...] za żydowskie pochodzenie,

za obronę swej wolności i artystycznej suwerenności, za «pasożytnictwo» skazany na zesłanie, na zawsze wygnany z ojczyzny – stał się ich następcą» (tamże). O wielkoruskim szowinizmie wspomina także Zagajewski, który odnosi to pojęcie wprost do omawianego tutaj utworu:

Zarzucano mu też wielkoruski szowinizm. Z tego co wiem, tego rodzaju krytyka pojawiła się późno i wiązała się z publikacją (tylko akustyczną) pewnego utworu. Punktem odniesienia jest tu wiersz istotnie niebywały, szalony atak na Ukrainę, wiersz *Na niepodległość Ukrainy (Na niezawislost' Ukrainy)*, napisany w r. 1992 (2020).

Szczególnego rodzaju paternalizm Brodskiego wobec Ukraińców i ich kultury podkreśla także Leszek Szaruga, autor jednego z polskich tłumaczeń tego utworu. W niewielkim szkicu poświęconym m.in. temu tłumaczeniu zauważa:

Pierworództwo Rusi jest tyleż niezbywalne, co niewygodne: należy zatem, co czynią Rosjanie od trzech stuleci, traktować Ukraińców, owych 'chachłów', jako starszych, lecz przecież nie w pełni rozwiniętych, niepełnosprawnych braci, których postępowaniem oni muszą kierować. Taką postawę demonstruje Brodski (Szaruga 2016, 119).

Na tego rodzaju postawę, którą wspomagają, jak uważają krytycy, szowinizm i poczucie imperialnej wyższości, a także nieuświadomiana najpewniej przez poetę mentalność kolonialna, wskazuje wielu komentatorów – Margolis pisze o „metaforyczny[m], lingwistyczny[m] i kulturowy[m] kolonializm[ie]” (Imperskiy tekst... 2023)⁶.

Postawę noblisty usprawiedliwia jednak do pewnego stopnia Zagajewski, który twierdzi, że Brodski „był bezlitosnym wrogiem totalitaryzmu” (2020). To oczywiście prawda. Zagajewski nie dostrzega jednak tego, o czym pisze Margolis, a mianowicie, że przenosił on swoją niechęć do zaściankowej jego zdaniem kultury ukraińskiej na ocenę zdarzeń politycznych – jako wróg tego, co s o w i e c k i e, był równocześnie rzecznikiem kultury r o s y j s k i e j i zestawiając z nią dokonania kulturowe małych albo „satelickich” narodów, traktował te drugie nad wyraz protekcyjnie (dotyczy to przecież nie tylko literatury ukraińskiej, lecz także np. litewskiej). Trudno zaprzeczyć, że postawa taka jest jawnie kolonizatorska.

Niektórzy obrońcy poety zachowują się tak, jakby chcieli się odżegnać od politycznie niepoprawnej wymowy tego tekstu. Jangfeldt (2012, 125) uważa, że Brodski „не давал себя использовать в политических целях”. Szwedzki badacz usprawiedliwia ów atak na Ukrainę cechami charakterologicznymi poety. Pisze

⁶ «Изгнанник, проповедник свободы, певец отсутствия и индивидуализма, сам отчасти жертва репрессивной машины империи, сознательно выбравший не быть ее жертвой, Бродский оказался не в силах отказаться не столько от территориального, сколько от метафорического, лингвистического, культурного колониализма. Он так отталкивался от советской власти, что сознательно причалил к имперской традиции ее предшественницы» (Margolis 2022).

так: „Желание провоцировать было связано с потребностью продемонстрировать свою независимость, характерной не только для Бродского, но и для всего его поколения” (Jangfeldt 2012, 163). Prowokacyjność tekstów i zachowań noblisty działała często na jego niekorzyść, co narażało na szwank ważne dla niego idee i działania. Jangfeldt pisze o tym w ten sposób:

Так как осторожность не была в характере Иосифа, он порой говорил вещи, о которых не стоило бы говорить – не потому, что он находился на известном уровне (особенно после Нобелевской премии), а потому, что это вредило его авторитету в принципиально важных для него вопросах (2012, 165)⁷.

Zrozumiałe, że tłumacz, komentator i przyjaciel poety staje w jego obronie, poszukując usprawiedliwień dla tego niefortunnego wiersza. Kładzie jego zachowania na karb prowadzonego przez poetę „eksperymentu komunikacyjnego”. Brodski rzeczywiście nie dbał o polityczną poprawność (Jangfeldt 2012, 134), lubił prowokować, poszerzać granice znaczeń, testować reakcje słuchaczy czy interlokutorów, badać ich ideową odporność czy wytrzymałość (tamże, 162). Wygląda jednak na to, że *Na niepodległość Ukrainy* nie jest jedynie rodzajem poetyckiego lapsusu – nie przypadkiem przecież wywołał tyle skrajnych emocjonalnie reakcji.

Mimo to wielu komentatorów w dobrej wierze poszukuje argumentów, które pozwoliłyby wybronić poetę przed tak jednoznacznie formułowanymi zarzutami. Dmitrij Kuzmin np. uważa, że «[p]асценивать политические инстинкты и интуиции Бродского в 1992 году как однозначное проявление консерватизма и реваншизма значит сильно грешить против исторической правды» (Imperskiy tekst... 2023, 253). W. Szubinskij, wypowiadający się w przywoływanej już kilkakrotnie ankiecie, sądzi, że

Бродский одновременно описывал и пародировал, и, чтобы его прочитатель сейчас, нужно вернуться к коммуникативному контексту той *разноголосицы*. Только интерпретации, исходящие из этого неустранимого „многоголосия” [...], позволяют продвинуться в понимании этого стихотворения, следовательно – в реконструкции политической позиции самого Бродского (Imperskiy tekst... 2023, 241).

Sugestia ta wydaje się słuszna – co innego bowiem znaczy antyukraińska wypowiedź, będąca reakcją na uzyskanie przez Ukrainę państwowej suwerenności w roku jej powstania, czyli 1992, a co innego ta sama wypowiedź w zmienionym kontekście: po ostatniej napaści Rosji na Ukrainę. Imperialność przypisywana

⁷ W innym miejscu Jangfeldt pisze: «Выступления Бродского отличались захлебывающимся напором и часто даже агрессивностью. Это было выражением не только нервного склада его характера, но и другой черты его личности: тяги к провокации, стремления бросить вызов» (Jangfeldt 2012, 162).

zasadnie Brodskiemu dotyczy bowiem, jak odnotowują to inni komentatorzy, wymiaru kulturowego, nie zaś politycznego. Niemniej wiersz został odczytany w całości jako paszkwil na ukraińską niezależność. Poeta (nie ma tu znaczenia, słusznie czy nie) oskarżany jest, mówiąc najdelikatniej, o zajmowanie postawy wyższościowej. Pogląd taki wyraża na przykład Fiut:

Trudno nie odnieść wrażenia, że występuje w wierszu w roli brata, karcącego z gniewem, a nawet wybuchami wściekłości tego drugiego, który, krnąbrny, poważny się uwolnił od jego uciążliwej opieki i wybrał samodzielność (2023, 200).

Brodski najwyraźniej ulega tu będącemu skutkiem wielowiekowych kontaktów Rosji i Ukrainy (kompetentnie i sugestywnie omawia je M. Zygar' [Zygar 2023]) stereotypowi, który każe utożsamiać państwo i politykę z kulturą. Odnotowuje to uczestniczący we wspomnianej już ankiecie D. Kuzmin, którego komentarz odsłania intelektualną pułkę, w jaką wpadł poeta:

В текст Бродского вмонтировано [...] отождествление государства и культуры – и это не до конца отрефлексированное отождествление играет с автором злую шутку, поскольку недоверие к возможной геополитической самостоятельности молодого государства [...] нечувствительно для говорящего превращается в недоверие к возможной самостоятельности украинской культуры (Imperskiy tekst... 2023, 253).

Brodski określa pogardliwie samych Ukraińców (pisze o «хохлах»), nie zauważając, że jego oceny, pozornie żartobliwe, w istocie zdradzają pewien resentyment wobec ukraińskiej kultury – Jangfeld jednoznacznie odsłania ten mechanizm:

Стихотворение это – раздраженный, злобный выпад против тех, кто не понимает, что украинская культура ниже русской и что глупо украинцам рвать с Россией (которая к тому же в эти годы, казалось, еще развивалась в сторону демократии) (2012, 229).

Autorzy przytoczonych opinii wychodzą z założenia (o którym wspomniałem wcześniej), że utwór ten, czytany dosłownie jako dyskursywna wypowiedź realnego autora, stanowi w sposób oczywisty manifestację realnych poglądów poety w sprawach, o których mówi. Pojawiły się jednak także głosy uzasadniane innym rozumieniem konstrukcji i znaczenia tego tekstu. J. Briejdo w komentarzu poprzedzającym publikację ankiety, o której była tu już mowa, postuluje jego rozumienie jako wielogłosowego zestawu różnych podmiotów. Moskiewski badacz pisze:

В стихотворении нет лирического героя, поэтому мы не знаем, что собственно думает о независимости Украины Иосиф Александрович Бродский, но в нем есть многоголосие, то есть мы слышим высказывания по этому поводу самых разных людей (Brejdo 2023, 232).

Jego pogląd objaśnia uczestnicząca w ankiecie J. Fanajłowa:

стихотворение Иосифа Бродского «на независимость Украины» (1992), [описывается] как недвусмысленно реваншистское, заряженное имперским ресентиментом. Между тем, как показывает в своей статье Евгений Брейдо, историко-филологический комментарий, привлекающий в качестве претекста новый материал, [...] способен поколебать такое «самоочевидное» восприятие. Согласно Брейдо, перед нами не монологичное лирическое высказывание, а многоголосое драматургическое произведение, в котором мы слышим не голос автора или лирического героя, а множество разных голосов: современного шведа, [...] российского интеллигента, [...] русских имперцев со взглядами разных оттенков. Иными словами, Бродский показывает нам не собственное отношение к независимости Украины, а спрез российского общества своего времени (Imperskiy tekst... 2023, 233; rozstrzelenie [...] P. F.)⁸.

Tego rodzaju „przeniesienie odpowiedzialności” z podmiotu całego utworu (jeśli nie wręcz realnego autora wiersza) na „autorów” składających się na tekst wielogłosowych replik dialogowych (jak chciałby Briejdo), pozwala na daleko idące wnioski, które zupełnie zmieniają komunikacyjne i ideowe znaczenie utworu. Obrończyni poety powie wprost: «[...] этот текст хорошо бы читать не как инвективу, а как предостережение. К несчастью ангела истории, все произошло практически так, как предсказывал автор» (Imperskiy tekst... 2023, 235).

Z jednej strony usprawiedliwianie postawy Brodskiego jego prowokacyjnością, cechami charakteru poety, potrzebą autoprezentacji (inna to już rzecz, że stanowi ona raczej maskę ochronną, skrywającą wrażliwą psychikę), a z drugiej strony odsuwanie oskarżeń poprzez przenoszenie osobistej odpowiedzialności za słowo na abstrakcyjne literackie podmioty wypowiedzi – nie powinny dziwić. Obrona dobrego imienia poety staje się dla jego admiratorów czymś w rodzaju moralnego obowiązku. Widzą w tym nieszczęsnym tekście „wypadek przy pracy”. Patrząc jednak trzeźwo na odbiór utworu i na falę niechęci, jaką wywołał on w wielu środowiskach, należy się zgodzić z W. Niedieogło, która tak podsumowuje próby przeorientowania rozumienia tego wiersza:

Сколько бы Брейдо ни оговаривался, что он не имеет в виду и не ставит себе в качестве задачи оправдание или обеление Бродского, он все равно не выходит за рамки оправдательной речи (Imperskiy tekst... 2023, 249).

⁸ Por. dalej: «Это вариант поп-истории с точки зрения начитанного жителя Союза времен его распада, мифология, поддержанная в культуре Пушкиным и Чайковским. Повторюсь, звучит не персональный голос Бродского, говорят несколько акторов, мощных голосов этой драмы» (Impierskiy tekst... 2023, 234). I jeszcze: «Это не «голос» самого Бродского и не его лирического героя, это текст, созданный по монтажным принципам» (tamże).

Jak wolno sądzić, kolejna, tocząca się po kilkudziesięciu latach rozprawa – sąd nad Brodskim – przeprowadzana w obecności ławy przysięgłych, którą stanowią odbiorcy „ukraińskiego” wiersza, nie jest już chyba aż tak absurdalna jak ta, którą znamy ze stenogramu Fridy Wigdorowej (*A vy uchilis’... 2014*). Wydaje się jednak, że tym razem – wskazuje na to przedstawiony tu przegląd – silniejsze argumenty ma oskarżenie. Ocena postawy Brodskiego zależy jednak ostatecznie od tego, jakie kierowały nim motywy i jakie stereotypy ugruntowane w kulturze, która go ukształtowała, zaciążyły na sposobie postrzegania Ukrainy i jej kultury przez poetę. Analizie tych zagadnień poświęcę drugą część tego szkicu.

Bibliografia

- A vy uchilis’... (2014), „A vy uchilis’ etomu?” Stennograma suda nad Iosifom Brodskim, [„А вы учились этому?” Стенограмма суда над Иосифом Бродским.] [in:] https://tvrain.tv/teleshov/archive/a_vy_uchilis_etomu_stenogramma_suda_nad_iosifom_brodskim-378906/ (accessed: 15.02.2025).
- BERTENSEN, O. (2015), Joseph Brodsky’s Imperial Consciousness, [in:] *Scripta Historica* 21, 263-289.
- BRODSKY, J. (1983), A Martial law carrol. *The New York Review* 17.03, [in:] <https://www.nybooks.com/articles/1983/03/17/a-martial-law-carol/> (accessed: 15.02.2025).
- BRODSKY, J. (1992a), Bosnia Tune, [in:] <https://www.spiritofbosnia.org/volume-2-no-3-2007-july/bosnia-tune-1992/> (accessed: 15.02.2025).
- BRODSKI, I. (1992b), Ne nezavisimost’ Ukrainy, [Бродский, И.] (1992b), На независимость Украины, [in:] <https://www.youtube.com/watch?v=grFRNnPePJw/> (accessed: 15.02.2025).
- BREJDO, E. (2023), Kommentarii k stikham Brodskogo „Na nezavisimost’ Ukrainy”, [in:] *Novoe literaturnoe obozrenie* 5, [Брейдо, Е. (2023), Комментарий к стихам Бродского „На независимость Украины”, [in:] *Новое литературное обозрение* 5.] [in:] <https://magazines.gorky.media/wp-content/uploads/2023/10/15.-brejdo.pdf> (accessed: 15.02.2025).
- FIUT, A. (2023), Wyglądy i wglądy. Kraków.
- GRUDZIŃSKA-GROS, I. (2009), Czesław Miłosz and Joseph Brodsky. Fellowships of poets. New Haven | London.
- GRUDZIŃSKA-GROS, I. (2012), Horror, terror i klasycy. Sejny.
- GRUDZIŃSKA-GROS, I. (2007), Miłosz i Brodski. Pole magnetyczne. Kraków.
- Impierskiy tekst... (2023), Imperskiy tekst v russkoi poezii. Anketa, [in:] *Novoe literaturnoe obozrenie* 5, [Импери́йский текст в русской поэзии. Анкета, [in:] *Новое литературное обозрение* 5.] [in:] <https://magazines.gorky.media/wp-content/uploads/2023/10/16.-imperskiy-tekst-v-russkoj-poezii.pdf> (accessed: 15.02.2025).
- JANGFELDT, B. (2012), Yazyk est bog. Zаметки ob Iosife Brodskom. Transl. from Swedish Yangfeldt, B. Moskva. [Янгфельдт, Б. (2012), Язык есть Бог. Заметки об Иосифе Бродском. Пер. со швед. Янгфельдта, Б. Москва].
- KOMOROWSKI, A. (2023), „Bez tom wieche z pawich piór”. *Twórczość* 2, [w:] <https://tworczosc.com.pl/artikul/bez-tom-wieche-z-pawich-pior/> (accessed: 15.02.2025).
- MARGOLIS, J. (2022), Esli vypalo v imperii rodit’sya. Brodskii i kolonializm russkoy kultury, [Марголис, Е. (2022) Если выпало в империи родиться. Бродский и колониализм русской культуры,] [in:] <https://novayagazeta.eu/articles/2022/07/09/esli-vypalo-v-imperii-roditsia> (accessed: 15.02.2025)

- POLAK-PALKIEWICZ, E. (b.d.), Ukraina – gdzie to jest?, [w:] <http://ewapolak-palkiewicz.pl/ukraina-gdzie-to-jest/> (accessed: 15.02.2025).
- SKOTNICKA, A. (2025), Pisarze rosyjscy wobec autokolonialności, [w:] *Przegląd Rusycystyczny* 1, 294-310.
- SZARUGA, L. (2016), *Przetwarzanie międzymorza. Zarys problematyki*. Kraków | Warszawa.
- VENCLOVA, T. (2009), Foreword, [in:] Grudzińska-Gross, I. (2009), Czesław Miłosz and Joseph Brodsky. *Fellowships of poets*. New Haven | London.
- ZAGAJEWSKI, A. (2020), O Josifie Brodskim, chaotycznie, [w:] *Zeszyty Literackie* 8, [w:] <https://zeszytyliterackie.pl/adam-zagajewski-o-josifie-brodskim-chaotycznie/> (accessed: 15.02.2025).
- ZABUŹKO, O. (1998), Proshchannya z impericyu: kil'ka shtrikhiv do odnogo portreta, [in:] *Dukh i litera* 3-4. [Забужко, О. (1998), Прощання з імперією: кілька штрихів до одного портрета, [in:] *Дух і літера* 3-4.]
- ZABUŹKO, O. (2001), *Planeta Piolun* [esej Szkic do pewnego portretu. Transl. Majewska, J.]. Warszawa.
- ZYGAR, M. (2023), *Voyna i nakazanye. Kak Rossiya unichtozhala Ukrainu*. Riga. [Зыгарь, М. (2023), *Война и наказание. Как Россия уничтожала Украину*. Riga.]

DOI: 10.31648/pw.12124

GENNADIJ ZELDOWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4437-2802>

Warsaw University

ЗАМЕТКИ О ДИСКУРСИВНОЙ ИЕРАРХИЗАЦИИ В *ПИКОВОЙ ДАМЕ*: ЛИРИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ В ПРОЗЕ

Remarks on discourse hierarchization in *The Queen of Spades*: Lyrical strategies in prose

ABSTRACT: The paper is focused on certain fore- and backgrounding strategies adopted in *The Queen of Spades* by Alexander Pushkin. It is claimed that in several instances culmination points of the plotline are marked by means generally alien to artistic prose, but very typical of foregrounded fragments in lyrical poetry, and in one instance for backgrounding a device is employed that is usually exploited for this goal in lyrical texts. A suggestion is made as to what is the deeper sense of this discourse strategy. It may be explained by the fact that while special means for marking culmination points in narrative prose are optional, markers of foreground in lyrical poetry are practically necessary. The author proposes that this might be a hidden and yet unstudied aspect of the famous brevity proper to *The Queen of Spades*.

KEY WORDS: Alexander Pushkin, *The Queen of Spades*, foregrounding, backgrounding, lyrical poetry

1. Предисловие

Хорошо известно, что проза А. С. Пушкина многое взяла из его поэзии. Достаточно вспомнить о часто больших и несущих колоссальную композиционную нагрузку стихотворных вставках; о кольцевой композиции рассказа; о минимализме повествования – проявленном как в его физической краткости, так и в избегании либо предельном обезличивании всех не связанных с главной нарративной линией персонажей. Можно упомянуть и сказовое устройство наррации, наделяющее рассказчика достаточно определенными личностными чертами и тем отчасти приближающее его к прототипическому лирическому персонажу. Примечательна здесь и незавершенность ряда прозаических текстов. С одной стороны, есть причины считать ее не случайной, а намеренной (см. о *Египетских ночах*: Gofman

1922, 169)¹; с другой, она также усиливает сходство пушкинской прозы с лирической поэзией, ибо как раз для последней особенно характерно лишь намеком указывать на самое главное и оставлять дальнейшую интерпретацию усмотрению и проницательности читателей.

Та же закономерность прослеживается и на менее заметных уровнях, например на уровне коммуникативной структуры. Вообще говоря, в прозе темой открывающего текст предложения наиболее естественным образом становятся референты, которые прагматически хорошо доступны: автор, читатель, погода и т.п. (Yokoуama 2005, 85). Стихи, однако, это правило часто нарушают. В таком случае, по очевидным причинам прагматического характера, читатель приглашается или даже вынуждается вести себя так, *будто бы* по крайней мере часть соответствующих представлений для него уже активирована (это явление называется импозицией – см. Yokoуama 2005, 97 и сл.). Подобным образом, например, дело обстоит в стихотворении О. Э. Мандельштама, открывающемся строкой *Возможна ли женщине мертвой хвала?* Здесь *мертвая женщина* либо является темой, либо по крайней мере допускает такое восприятие, но читатель трактовать данное представление как заведомо доступное вправе лишь условно, под своего рода когнитивным самопринуждением. Другим примером может быть мандельштамовское стихотворение *Silentium*, которое начинается строками *Она еще не родилась, / Она и музыка и слово*; местоимение *она* нормально предполагает активированность референта, но здесь таковая достигается лишь ретроспективно, то есть по сути тоже через импозицию.

Примечательно то, что эту же стратегию выбирает и повествователь в *Пиковой даме*. Текст открывается предложением *Однажды играли в карты у конногвардейца Нарумова*², чья имплицитная тема ('мы' или 'они') на самом деле нова для читателя, однако он вынужден воспринимать ее как знакомую. Иными словами, уже здесь *Пиковая дама* обладает яркой особенностью, роднящей ее с многими лирическими стихотворениями.

Ниже мы хотели бы продвинуться немного дальше по обозначенному этими наблюдениями пути и обратить внимание на один пока что, насколько мы осведомлены, не отмеченный текстостроительный прием, также заимствованный *Пиковой дамой* у лирического жанра. Говоря конкретнее, мы считаем, что несколько высокопривилегированных фрагментов наррации, то есть фрагментов кульминационных, поворотных, маркированы средствами, вообще-то чуждыми повествовательной прозе, зато типичными для дискурсивно выделенных частей лирического текста; по крайней же

¹ Ср. также Mil'don 1992, где показано, насколько соответствующие открытые финалы вообще важны для русской литературы.

² *Пиковая дама* здесь и ниже цитируется по изданию: Pushkin 1995, 225-252.

мере один фрагмент, имеющий в нарративном ряду относительно низкий ранг, маркирован таким способом, который лирика часто использует, чтобы обозначить второй дискурсивный план, и который, вновь-таки, в прозе как правило не обнаруживается.

Для начала полезно напомнить, что все наше мышление подчиняется закону перспективы, закону разделения информации на в том или ином смысле более и менее важную. Скажем, практически всякая, даже очень «краткая» наша мысль содержит в себе и некоторый относительно менее важный «фон», и некоторую более важную для нас «фигуру». В живописи, скульптуре, театре, кино, балете тоже почти всегда есть первый и второй планы, с возможными их дальнейшими подразделениями (вроде «самое важное на главном плане – просто важное на главном плане – более заметные фрагменты второго плана – его наименее значимые части»). То же самое касается и большинства создаваемых человеком текстов и, наверное, даже в особенности текстов нарративных и текстов лирических.

Первым планом повествовательного произведения обычно становится его основная сюжетная линия, тогда как на втором оказываются описания, рассуждения, интроспекции, ретроспекции, авторские оценки и т.д. (об этих двух планах см.: Fleischman 1990, 168 и сл.; Hopper | Thompson 1980, 280 и сл.)³. Чтобы обозначить главную нарративную цепь, авторы последовательно используют целый ряд особых средств. Как показывают в названной работе П. Хоппер и С. Томпсон, глаголы, которые тут появляются, чаще, чем вне этой цепи, бывают перфективными, телическими и переходными; актанты чаще обладают референциальной определенностью; высказывания как целое чаще относятся к реальному, а не воображаемому миру, и в них избегается отрицание. Сверх этого, фрагменты, где речь идет о наиболее важных, кульминационных событиях, могут получать свою особую маркировку, такую, как, например, переключение рассказа из прошедшего времени в настоящее историческое (см. Fleischman 1990, 75 и сл.); переход от третьего лица к второму или даже первому; драматизация (диалогизация) повествования; увеличение удельного количества глаголов (об этих техниках см.: Longacre 1983, 15 и сл.).

Что же касается лирической поэзии, то здесь и существо разделения текстов на первый и второй планы, и служащие ему лингвистические механизмы принципиально иные.

Как показано в (Sil'man 1977, 5 и сл.), основной жанровый признак лирики состоит в том, что сначала представляется некий переживаемый лирическим я опыт, а затем он трансцендируется в открытии некой важной истины и/или в существенном изменении взаимоотношений между лирическим я и миром

³ Конечно же, из этого правила бывают исключения. Такова орнаментальная проза Дж. Джойса, М. Пруста или Б. Шульца.

либо отношений лирического я с самим собой. Эмпирические фрагменты стихотворения в ясном смысле подчинены его трансцендирующей части (далее она называется *фокусом*) и должны считаться вторым планом текста, тогда как сама трансцендирующая часть составляет план первый.

У этого контраста есть множество осязаемых языковых манифестаций, и их разнообразие даже превосходит разнообразие средств, обычно привлекаемых для разграничения главной нарративной линии и прочего материала в повествовательной прозе. Назовем несколько соответствующих стратегий.

1. Дискурсивные связи, которые создаются фокусом (такие, как детализация, пояснение, каузальная связь, нарративная связь, параллелизм и др.; см. Asher | Lascarides 2003, 155 и сл.), часто более многочисленны и/или содержательно разнообразны, нежели связи, создаваемые эмпирическими фрагментами (Zel'dovich 2021, 35 и сл.).

2. В общем случае фокус тяготеет к референциальной оторванности от эмпирических частей текста. Среди способов создать подобный разрыв наиболее каноничны следующие. Во-первых, иногда в фокусе (который как правило завершает собой стихотворение) ранее введенный в текст и как будто бы уже укорененный в нем, полноправный референт внезапно объявляется в действительности несуществующим; ср. последнюю строфу в *Свиданиях* Б.Л. Пастернака:

Но кто мы и откуда,
Когда от всех тех лет
Остались пересуды,
А нас на свете нет?

Во-вторых, есть и более изысканный вариант. Как правило, строя текст, мы стараемся для каждого референта выбрать наиболее простую из возможных номинаций; скажем, к референту, который уже ранее появлялся и не успел «забыться» (между его предыдущим и нынешним появлением не вторгается большое число иных референтов), в норме надо обращаться с помощью личного местоимения либо даже синтаксического нуля, тогда как полная именная группа в данной роли неканонична. Если, однако, она используется, это обычно значит, что референт уже – отчасти либо полностью – деактивирован либо предполагается таковым. Эта стратегия широко используется при маркировке лирического фокуса; см. подробно (Zel'dovich 2021, 112 и сл.).

3. Нередко фокус отличается типологическим богатством заключенной в нем лингвистической информации. В одних случаях оно состоит в том, что фокус содержит определенные типы информации, которых нет в эмпирических частях текста, в других представление о таком богатстве создается путем

эмфатизации: разных типов информации в фокусе столько же, однако присутствие какого-то типа либо каких-то типов специально *подчеркнуто*, ибо они выступают в откровенно неканонической ипостаси и оттого становятся по-особенному заметными (см. Zel'dovich 2021, 245 и сл., а также 2.1).

4. Интересная роль в маркировании фокуса принадлежит золотому сечению. Как известно, данная пропорция является прототипом гармонических отношений, и потому фрагмент художественного текста, где она достигается, имеет хорошие шансы оказаться дискурсивно привилегированным. Правда, точное соотношение 1,618... быть соблюдено здесь практически не может, однако в композиционной «разметке» лирических произведений немалую роль играет его либерализованная версия, предписывающая усматривать искомую гармонию также там, где два соседствующих и при этом содержательно и формально сходных фрагмента различаются по длине *приблизительно в полтора раза*. Как показано в (Zel'dovich 2021, 479 и сл.), при соблюдении этого условия весьма вероятно, что по крайней мере один из них будет принадлежать фокусу. И наоборот, если два соположенных фрагмента обнаруживают смысловое и формальное подобие, но длина их приблизительно одинакова, то есть золотой пропорции они не отвечают, находиться они скорее всего будут оба в эмпирической, «второплановой» части текста.

Вполне очевидно, что ни одна из названных стратегий не характерна ни для повествовательно прозы, ни вообще для каких-либо жанров, кроме лирического.

Далее, в п. 2, мы постараемся показать, что, вопреки общим правилам, в *Пиковой даме* имеется по крайней мере четыре фрагмента, где, с одной стороны, повествование становится максимально напряженным, то есть в развитии событий совершается перелом, с другой же, как раз эти фрагменты отмечены особенностями, вообще-то характерными для лирического фокуса. Также мы рассмотрим один пример, где, наоборот, повествуемое событие должно уйти на второй план и его непервоплановость маркируется тем же средством, каким она обычно маркируется в лирике. В п. 3 будут подведены итоги анализа и предложена объясняющая их гипотеза.

2. Материал

2.1. Пример 1

Рассмотрим следующий отрывок из *Пиковой дамы*:

Германн встал.

– Старая ведьма! – сказал он, стиснув зубы: – так я ж заставлю тебя отвечать...

С этим словом он вынул из кармана пистолет.

При виде пистолета графиня во второй раз оказала сильное чувство. Она закивала головою, и подняла руку, как бы заслоняясь от выстрела... Потом покатила навзничь... и осталась недвижима.

– Перестаньте ребячиться, – сказал Германн, взяв ее руку. – Спрашиваю последний раз: хотите ли назначить мне ваши три карты? – да или нет?

Графиня не отвечала. Германн увидел, что она умерла.

Несомненно, по своему влиянию на повествование в целом здесь особенно важен фрагмент *Германн увидел, что она умерла*, а вместе с тем его дискурсивное выделение осуществляется, – возможно, среди прочего – при помощи механизма, который типичен для лирического текста.

Как уже упоминалось выше и как подробно объясняется в (Zel'dovich 2021, 245 и сл.), лирический фокус часто бывает отмечен либо необычным типологическим богатством заключенной в нем информации, либо тем, что разнообразие ее типов нарочно подчеркивается, поскольку один или даже несколько из них выступают в откровенно неканонической ипостаси и оттого становятся по-особому заметными.

Иногда соответствующий сдвиг достигается тем, что пресуппозиция переводится в ранг ассерции. Скажем, во фразе *Мне было плохо* отнесенность сообщаемого к прошедшему времени презумптивна; в частности, она полностью сохраняется при отрицании, как, например, в *Неверно, что мне было плохо*. Эта закономерность, однако, нарушена в приводимом ниже четверостишии И. Губермана, ибо тут временная соотнесенность не предполагается наперед, а становится предметом прямого *утверждения*, причем происходит это в наиболее весомой, заключительной строке:

Все это кончилось, ушло,
Исчезло, кануло и сплыло,
А было так нехорошо,
Что хорошо, что это было.

Другой способ достичь искомого эффекта заключается в том, чтобы в фокусе создать такую разговорную импликацию, какая, в отличие от канони-

ческих импликатур, уже не отменима⁴. Так часто случается, если буквальное содержание сообщаемого полностью тривиально либо внутренне противоречиво: при этих условиях само по себе оно не имеет когнитивной ценности и оттого та или иная порождаемая сказанным импликатура становится *необходимой*. Полную тривиалию мы встречаем в последней и несомненно фокусной строке пастернаковского *Гамлета*:

[Но продуман распорядок действий,
И неотвратим конец пути.
Я один, все тонет в фарисействе.]
Жизнь прожить – не поле перейти.

Что касается внутреннего противоречия, то им отмечен финал и одновременно фокус в следующем стихотворении Г. В. Иванова:

Закат в полнеба занесен,
Уходит в пурпур и виссон
Лазурно-кружевная Ницца...
Леноре снится страшный сон –
Леноре ничего не снится.

Принципиально сходное явление можно обнаружить и в конце приведенного пушкинского отрывка, только связано оно не с презумпцией или импликатурой, но с информацией существенно иной разновидности.

В нарративной прозе давно принято различать фабулу и сюжет. Первая может пониматься как (квази)реальная последовательность событий, а второй – как порядок их описания автором (порядок, включающий в себя, конечно же, их со- и противопоставления, оценку и проч)⁵. При этом есть повествования, где фабула и сюжет явно различаются (уместно вспомнить *Роман с кокаином*, который начинается по сути с фабульного финала), и есть такие, в которых фабула и сюжет близки к тождественности. Разумеется, второй вариант надо признать немаркированным, поскольку здесь в интересующем нас плане между (квази)реальностью и способом о ней рассказать обеспечивается прямой изоморфизм. Так в основном написана и *Пиковая дама*, а в частности – почти весь приведенный выше фрагмент.

Тем выразительнее то, что его финал эту закономерность резко нарушает. Будь он построен в соответствии с ней, сперва бы говорилось, что графиня

⁴ Об отменности подобных импликатур как одном из их важнейших свойств см.: Grice 1975, 58.

⁵ См. Silant'ev 2009, 6 и сл. Встречается и обратное понимание этих терминов, когда (квази)реальный порядок относят к сюжету, а порядок их описания к фабуле.

умерла, а затем уже то, что Германн об этом узнал⁶. Вдобавок к этому, если бы сюжет и фабула тут совпадали, то о графининой смерти сообщалось бы в главном, а не придаточном предложении – ибо придаточные предложения, как известно, частью главной нарративной линии являться обычно не могут.

Поэтому такие типы информации, как информация сюжетная и информация фабульная, приобретают здесь особые черты, которые и вообще скорее для них не прототипичны, и наверняка не прототипичны в контексте *Пиковой дамы*. Происходит же это, напомним, как раз в чрезвычайно важном, дискурсивно выделенном пассаже – приблизительно так же, как нередко теряет свою прототипичность презумпция или конверсационная импликатура в лирическом фокусе.

2.2. Пример 2

Дама, выбранная Томским, была сама княжна***. Она успела с ним изъясниться, обожев лишний круг и лишний раз повертевшись перед своим стулом. – Томский, возвратясь на свое место, уже не думал ни о Германне, ни о Лизавете Ивановне. Она непременно хотела возобновить прерванный разговор; но мазурка кончилась, и вскоре после старая графиня уехала.

Слова Томского были не что иное, как мазурочная болтовня, но они глубоко заронились в душу молодой мечтательницы. Портрет, набросанный Томским, сходил с изображением, составленным ею самою, и, благодаря новейшим романам, это, уже пошлое лицо, пугало и пленяло ее воображение. Она сидела, сложив крестом голые руки, наклонив на открытую грудь голову, еще убранную цветами... Вдруг дверь отворилась, и Германн вошел.

Последнее предложение здесь оказывается одной из важнейших поворотных точек сюжета. При этом достаточно долго, начиная с предложения *Она непременно хотела возобновить прерванный разговор...* и заканчивая предпоследним предложением, *Она сидела, сложив крестом голые руки...*, рассказ ведется с точки зрения Лизаветы Ивановны. Поскольку же появление Германа для нее было совершенно внезапным (ср. хотя бы слово *вдруг* в заключительной фразе), то, продолжая повествование в том же ключе, было бы нормальным построить финальное предложение по презентационной модели – так, как строятся обычно предложения, вводящие в пространство текста *новый* (или основательно «забытый») референт, – то есть использовать словопорядок *...и вошел Германн*, при котором слово *Германн* стало бы частью ремы (ср. Lambrecht 2000, 633 и сл.). Поскольку же, однако, на самом деле выбран словопорядок *...и Германн вошел* и *Германн* тут практически

⁶ Можно думать, что такое повествование серьезно потеряло бы в своей напряженности или даже стало бы просто скучным, но для наших рассуждений это безразлично.

наверняка тематичен, то оказывается, что в тематической роли выступает явно неожиданный референт, а этим референциальная преемственность текста резко нарушается.

С другой стороны, как мы уже говорили, нарушение референциальной преемственности является продуктивным способом маркировать главный дискурсивный план лирического текста (см. Предисловие и Zel'dovich 2021, 112 и сл.).

2.3. Пример 3

Едва ли не самый частый прием, обеспечивающий референциальную оторванность фокуса в лирическом стихотворении, заключается в том, что, выбирая номинацию для референта, автор пренебрегает соответствующими правилами экономии усилий и, например, использует полное существительное там, где достаточным было бы местоимение, а иногда и синтаксический нуль (см. там же).

Именно это происходит в следующем пассаже из *Пиковой дамы*. Подлежащим заключающей его и чрезвычайно важной для повествования конструкции, *Германн принял их с хладнокровием, и в ту же минуту удалился*, является собственное существительное, тогда как на эту роль прекрасно подошли бы местоимения *он* или *тот*.

Германн дождался новой талы, поставил карту, положив на нее свои сорок семь тысяч и вчерашний выигрыш.

Чекалинский стал метать. Валет выпал направо, семерка налево.

Германн открыл семерку.

Все ахнули. Чекалинский видимо смутился. Он отсчитал девяноста четыре тысячи и передал Германну. Германн принял их с хладнокровием, и в ту же минуту удалился.

2.4. Пример 4

Огромной напряженностью повествования отмечен и следующий отрывок:

– Туз выиграл! – сказал Германн, и открыл свою карту.

– Дама ваша убита, – сказал ласково Чекалинский.

Германн вздрогнул: в самом деле, вместо туза у него стояла пиковая дама. Он не верил своим глазам, не понимая, как мог он обдернуться.

В эту минуту ему показалось, что пиковая дама прищурилась и усмехнулась. Необыкновенное сходство поразило его...

– Старуха! – закричал он в ужасе.

Рассмотрим фрагмент *Германн вздрогнул...* и подумаем, насколько он укоренен в контексте, то есть в какое число дискурсивных связей он вступает. Речь идет о таких связях, как детализация (возникает, когда два высказывания сообщают разные сведения об одной и той же ситуации), пояснение, каузальная связь, нарративная связь, параллелизм, контраст и др. (см. Asher | Lascarides 2003, 155 и сл.; разница между каузальной связью и пояснением заключается в том, что первая направлена поступательно, от причины к следствию, а вторая «вспять», от следствия к причине).

Во-первых, наш фрагмент является частью нарративной цепочки и оттого входит в нарративное отношение с предшествующей ему репликой Чекалинского и с последующим восклицанием самого Германна.⁷ Кроме этого, дрожь Германна должна быть воспринята как результат, воспоследовавший из сказанного Чекалинским, так что тут налицо еще и каузальная связь. Между дрожью Германна и тем, что он *...не верил своим глазам, не понимая, как мог он обдернуться*, можно усмотреть связь и пояснительного типа (второе указывает на причину первого), и связь детализационную, предполагающую, что дрожь, изумление и непонимание суть разные аспекты одной и той же ситуации. При этом, поскольку вообще множественность дискурсивных связей не только не необычна, но скорее повсеместна в наших речевых произведениях, следует принять, что обе эти связи реализуются одновременно. Наконец, ошеломительный для Германна момент получает дополнительное, вновь детализационное описание во фрагменте *В эту минуту ему показалось, что пиковая дама прищурилась и усмехнулась*.

Таким образом, в приведенном отрывке по крайней мере одно предложение вступает не менее, чем в шесть дискурсивных связей. Это весьма много, особенно если учесть, что предложения, формирующие нарративную цепочку, как *Германн вздрогнул...*, в пушкинском тексте, ввиду его лапидарности, сплошь и рядом образуют всего-навсего две дискурсивных связи – нарративную связь с предшествующим предложением либо группой предложений и такую же с последующим либо группой последующих.

Между тем, как мы помним из Предисловия, обилием дискурсивных связей регулярно бывает отмечен лирический фокус (Zel'dovich 2021, 35 и сл.), так что и здесь дискурсивная выделенность то ли самой фразы *Германн вздрогнул...*, то ли этой фразы и близлежащих к ней фрагментов сопряжена с такими ее особенностями, которые вообще-то характерны для первого плана в лирическом стихотворении.

⁷ На то, что диалоги у Пушкина часто движут вперед наррацию, обращал внимание еще В. В. Виноградов (Vinogradov 1936, 109 и сл.).

2.5. Пример 5

Важный для нас, но существенно отличный от предыдущих пример находим в *Заключении* пушкинской повести:

Германн сошел с ума. Он сидит в Обуховской больнице в 17 номере, не отвечает ни на какие вопросы, и бормочет необыкновенно скоро: – Тройка, семерка, туз! Тройка, семерка, дама!..

Хотя предложение *Германн сошел с ума* можно отнести к основной нарративной линии, остальная часть этого абзаца несомненно находится на втором дискурсивном плане, поскольку сюжет здесь уже не развивается, будучи лишен той своей движущей силы, какую ранее составляли воля и амбиции Германа.

Как мы уже говорили в Предисловии, если лирическое произведение содержит два соседствующих фрагмента, которые сходны по своей семантической и формальной организации и приблизительно равны по длине, они с большей вероятностью будут оба относиться к его эмпирической, то есть дискурсивно второплановой части; см. подробно (Zel'dovich 2021, 479 и сл.).

Между тем именно с таким подобием равнодлинных конструкций мы встречаемся в приведенном выше отрывке, в словах Германа *Тройка, семерка, туз! Тройка, семерка, дама!..*

Поэтому в данном случае картина обратна той, какая обнаруживалась прежде, ибо тут характерные для лирики механизмы служат не выдвижению на первый, а, напротив, уводу на второй дискурсивный план. Тем не менее, в некотором более обобщенном смысле перед нами точно тот же феномен – перенос лирических стратегий в прозу.

3. Выводы

Главный вывод из нашего анализа состоит в том, что в *Пиковой даме* несколько фрагментов, отмеченных чрезвычайно высокой повествовательной напряженностью, маркируются, – вероятно, среди прочего – по аналогии с первым дискурсивным планом (фокусом) лирического текста. С другой стороны, по крайней мере один уже второплановый фрагмент получает маркировку, характерную в лирике для второго (эмпирического) дискурсивного плана.

Склоняясь к мысли о том, что *Пиковая дама* переносит в прозу лирические стратегии дискурсивного выделения либо «затушевывания», нельзя, конечно, обойти вопрос, не имеет ли в данном тексте места и нечто противоположное:

нет ли случаев, когда, наоборот, референциальная оторванность фрагмента от прочих фрагментов, исключительное обилие имеющихся у него дискурсивных связей, реальное типологическое разнообразие заключенной в нем информации либо присутствие особых средств, разнообразие это специально подчеркивающих, или какие-то другие особенности делают его похожим на лирический фокус, однако в то же время фрагмент этот дискурсивно выделенным не является; нет ли случаев, когда фрагмент дискурсивно привилегирован, однако получает маркировку, характерную в лирике для фрагментов не привилегированных, эмпирических.

Целиком проанализировав *Пиковую даму*, мы подобных явлений не обнаружили, так что корреляция между наличием у ее фрагмента «фокусных» примет и его дискурсивной важностью и, обратно, наличием «эмпирической» приметы и отводом его на второй дискурсивный план представляется весьма последовательной.

Едва ли позволительно не задуматься и над тем, какую же художественную задачу выполняет описанный прием.

Разумеется, тут сразу можно вспомнить о той общей лирической окраске, какая свойственна пушкинской прозе, и о столь частом у Пушкина неожиданном смешении жанров (см. Vinogradov 1936, 75, 110 и сл.). Это, однако, представляется хоть и справедливым, но далеко не самым интересным.

Уточним наш вопрос. Как мы уже говорили, у повествовательных текстов имеется свой *собственный* хорошо разработанный инструментарий, позволяющий маркировать, так сказать, *самый главный* план главного дискурсивного плана: это и использование настоящего исторического времени вместо прошедшего, и драматизация, и переход от рассказа в третьем лице к рассказу во втором или первом, и многое другое (см. Fleischman 1990, 75 и сл.; Longacre 1983, 15, 40 и сл.). Если же, тем не менее, в *Пиковой даме* по крайней мере некоторые кульминационные фрагменты повествования маркированы так, как главный дискурсивный план в лирике, то нужно поинтересоваться, чем же вторая из названных стратегий принципиально отлична от первой.

Здесь примечательно следующее. «Исконно нарративные» средства факультативны, и каждый отдельный текст с легкостью может отказаться от их использования (бесчисленное количество повествований обходится без настоящего исторического, драматизации, смены лиц и проч.), тогда как соответствующие взятые из лирики средства изначально обязательны, — конечно, не в том смысле, что каждое должно быть использовано в каждом лирическом фокусе, но в том, что по крайней мере некоторыми из соответствующих особенностей фокус обладает практически всегда (ср. хотя бы наши многочисленные разборы в Zel'dovich 2021, 51 и сл.). Поэтому, вопреки общим для нарратива правилам, в *Пиковой даме* разделение

повествовательной линии на, так сказать, главный и «сверхглавный» планы представлено как обязательное.

Есть ли, однако, другие единицы нашей речи, в значении которых прагматически главенствующий фрагмент не просто способен разделяться на самую важную и менее важные части, но это происходит уже систематически?

Таким свойством не обладает слово: если за главное в передаваемом им смысле принять ассерцию, то окажется, что она как правило весьма конкретна, «узка» и с трудом подвергается дальнейшему парцеллированию. Не таков и целостный текст, ибо похоже на правду, что дополнительное нюансирование его первого плана факультативно не только в случае нарратива, но и в других жанрах – драме, эпической поэзии, лирике и т.д.

Судя по всему, искомой речевой единицей нужно признать *высказывание*. Прагматически важнейшей его частью является рема, и она тяготеет к множественности. По принципу коммуникативного динамизма (см. Firbas 1971, 270 и сл.), в общем случае к начальной теме высказывания добавляется первый рематический компонент, затем он отходит на второй план и к нему добавляется следующая рема, с которой далее может снова произойти то же самое, и так в принципе неограниченное число раз – пока не появится рема самая важная, самая высокоранговая.

Поэтому допустимо предполагать, что в обсуждавшемся выше плане «Пиковая дама» как целостный текст строится по образцу высказывания. Если это так, то перед нами открывается еще один, дополнительный аспект той лапидарности, которая столь свойственна пушкинской прозе.

Библиография

- ASHER, N. | LASCARIDES, A. (2003), *Logics of Conversation*. Cambridge.
- FIRBAS, J. (1971), On the concept of communicative dynamism in the theory of functional sentence perspective, [in:] *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university* 20 (A19), 135-144.
- FLEISCHMAN, S. (1990), *Tense and Narrativity: From Medieval Performance to Modern Fiction*. Austin.
- ГОФМАН, М. (1922), «Клеопатра» и «Yegipetskiye nochi». *Neosushchestvlennoy zamysel Pushkina*, [in:] *Sovremennye zapiski* XIII, 169-190. [Гофман, М. (1922), «Клеопатра» и «Египетские ночи». Неосуществленный замысел Пушкина, [in:] *Современные записки* XIII, 169-190.]
- GRICE H. (1975), *Logic and conversation*, [in:] Cole P. | Morgan, J. (eds.), *Syntax and Semantics*. Vol. 3: *Speech Acts*. New York, 41-58.
- HOPPER, P. | THOMPSON, S. (1980), Transitivity in grammar and discourse, [in:] *Language* 56 (2), 251-299.
- LAMBRECHT, K. (2000), When subjects behave like objects, [in:] *Studies in Language* 24 (3), 611-682.
- LONGACRE, R. (1983), *The Grammar of Discourse*. New York.
- MIL'DON, V. (1992), *Beskonechnost' mgnoveniya*. Moskva. [Мильдон, В. (1992), *Бесконечность мгновения*. Москва.]

- PUSHKIN, A. (1995), *Polnoye sobraniye sochineniy*, t. 8. Moskva. [Пушкин, А. (1995), Полное собрание сочинений, т. 8. Москва.]
- SILANT'EV, I. (2009), *Syuzhetologicheskiye issledovaniya*. Moskva. [Силантьев, И. (2009), Сюжетологические исследования. Москва.]
- SIL'MAN, T. (1977), *Zametki o lirike*. Leningrad. [Сильман, Т. (1977), Заметки о лирике. Ленинград.]
- VINOGRADOV, V. (1936), *Stil' "Pikovoy damy"*, [in:] *Pushkin: Vremennik Pushkinskoy komissii*, вып. 2. Moskva | Leningrad, 74-147. [Виноградов, В. (1936), Стиль «Пиковой дамы», [in:] Пушкин: Временник Пушкинской комиссии, вып. 2. Москва | Ленинград, 74-147.]
- YOKOYAMA, O. (2005), *Kognitivnaya model' diskursa i russkiy porядok slov*. Moskva. [Йокояма, О. (2005), Когнитивная модель дискурса и русский порядок слов. Москва.]
- ZEL'DOVICH, G. (2021), *Diskursivnaya perspectiva v liricheskoy poezii: Opyt zhanrovoy grammatiki*. Warszawa. [Зельдович, Г. (2021), Дискурсивная перспектива в лирической поэзии: Опыт жанровой грамматики. Warszawa.]

DOI: 10.31648/pw.12125

MIROSLAWA WIELOPOLSKA-SZYMURA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7951-3698>

University of Silesia in Katowice

TREŚCI I PROGRAMY PRZEZNACZONE DLA LUDNOŚCI UKRAIŃSKIEJ W DZIAŁALNOŚCI POLSKIEGO RADIA DLA ZAGRANICY ORAZ POLSKIEGO RADIA DLA UKRAINY

Content and programs dedicated to the Ukrainian population in the activities of the Polish Radio External Service and the Polish Radio for Ukraine

ABSTRACT: The author analyzes the program offer and changes in the structure of Polish Radio, made to meet the information and cultural needs of Ukrainian citizens who were in a war crisis after Russia's full-scale attack on Ukraine in February 2022. The activities of the language editorial offices operating in Polish Radio External Service were reviewed, the content offered by Polish Radio for Ukraine was analyzed, and the groups of topics related to Ukraine were characterized. The collected material confirms the assumption that the Polish public radio has undertaken the obligation to inform about Ukraine and the Polish public radio is involved in supporting Ukraine and its citizens, as well as helping to combat Russian propaganda and disinformation about the war in Ukraine.

KEYWORDS: Polish Radio External Service, Polish Radio for Ukraine, war in Ukraine, international broadcasting, East Europe

Wstęp

Pełnoskalowa inwazja Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 r. wywołała zawodową mobilizację dziennikarzy na całym świecie. Media skupiły uwagę na relacjonowaniu zdarzeń z ukraińskiego frontu, wysyłając tam bezpośrednio swoich reporterów lub korzystając z serwisów agencyjnych. Rozgłośnie radiowe i stacje telewizyjne w Polsce uczyniły to samo, jednak niektóre redakcje poszły o krok dalej. W wielu przypadkach stworzyły nowe regularne serwisy poświęcone tylko kwestiom Ukrainy albo utworzyły nowe działy redakcyjne służące odąd zbieraniu i rozpowszechnianiu rozbudowanych wiadomości o sąsiedzie ze Wschodniej Europy. Szczególnie warto przyjrzeć się działalności Polskiego Radia, a zwłaszcza Polskiego Radia dla Zagranicy. Rozbudowało ono już istniejącą Redakcję Ukraińską i wzbogaciło o nowe

treści przeznaczone dla ludności ukraińskiej, uciekającej przed wojną do Polski. Niniejsza analiza wpisuje się w – jak dotąd nieliczne – badania nad programami radiowymi w zakresie tematyki ukraińskiej (Szydłowska | Doliwa 2024; Wójciszyn-Wasil | Białek-Szwed 2023), poszerzając już istniejącą perspektywę badawczą.

Celem niniejszej analizy jest eksploracja form aktywności publicznych rozgłośni o specjalnym przeznaczeniu (formacie) w zakresie tworzenia treści o tematyce ukraińskiej i kierujące przekazy do obywateli Ukrainy. Badania mają charakter analizy systemowej, opartej na badaniu wybranych elementów systemu medialnego polegającym na analizie ramówki (analiza programu radiowego) (Antoine 2016, 77-82) i specjalistycznych programów radiowych oraz serwisów internetowych poświęconych Ukrainie, oraz analizy jakościowej z wykorzystaniem elementów krytycznej analizy dyskursu (Fairclough 2003; Dijk van 1988). Tak przyjęte metody badawcze mają na celu weryfikację głównych założeń badawczych, takich jak: polskie radio publiczne przyjęło na siebie obowiązek informowania o Ukrainie, polskie radio publiczne włącza się w pomoc na rzecz Ukrainy i jej obywateli, pomaga w zwalczaniu rosyjskiej propagandy i dezinformacji na temat wojny w Ukrainie.

Stacjami radiowymi, jakie zostały poddane analizie, są dwie stacje radia publicznego: rozgłośnia międzynarodowa Polskie Radio dla Zagranicy oraz nowo utworzone Polskie Radio dla Ukrainy. Uwzględnienie Polskiego Radia dla Zagranicy i jego „stacji-córki” wynika z roli, jaką pełnią rozgłośnie międzynarodowe w krajobrazie medialnym świata (Wielopolska-Szymura 2019).

Zainteresowanie mediów tematyką ukraińską po ataku Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r. było naturalną konsekwencją działalności mediów w zakresie pełnienia przez nie funkcji informacyjnej (McQuail 2012, 111-112), a także istnienia mechanizmów funkcjonowania mediów opisanych w teoriach komunikowania. Jedną z nich jest teoria *news values*, która zakłada, że media interesują się wydarzeniami uznawanymi za istotne z perspektywy organizacji medialnych (Galtung | Ruge 1965), które nierzadko atrakcyjność tematu postrzegają przez pryzmat jego wartości ekonomicznej, ponieważ wpływa na zasięg i popularność danego medium (i w efekcie na liczbę kontraktów reklamowych). Zainteresowanie to tłumaczy również teoria kultury newsa, gdyż wiadomości o Ukrainie są aktualne i przyciągają uwagę odbiorców (Allan 2006), oraz teoria ustanawiania porządku dnia (*agenda settings*), ponieważ media wyznaczają hierarchię ważności zdarzeń (McCombs 2008), dokonują ich selekcji (*gatekeeping*) (Shoemaker | Vos 2009) oraz określają ramy poznawcze dla relacjonowanych zdarzeń (*framing*) (Vreese De 2005, 51 i n.).

Na międzynarodowe relacje informacyjne wpływają różne czynniki, w tym determinanty systemowe, ustalenia między mediami i cechy charakterystyczne narodów. Głównymi determinantami zasięgu są wielkość gospodarki i obecność międzynarodowych agencji informacyjnych, przy czym niezmiennie największy zasięg na całym świecie uzyskują Stany Zjednoczone (Wu 2000, 126). Istotną rolę odgrywa intermedialne ustalanie agendy, czyli założenie, że jeśli jedno respektowane

medium relacjonuje jakieś zdarzenie, to należy to powielić, m.in. zaobserwowano korelacje pomiędzy „New York Timesem” a telewizyjnymi programami informacyjnymi (Golan 2006, 326-327). Czynniki takie jak odchylenie, znaczenie, powinowactwo kulturowe i pozycja w hierarchii narodu również wpływają na wartość informacyjną (*newsworthiness*) (Golan 2006, 323). Jednocześnie znaczenie wiadomości międzynarodowych wzrosło wraz z globalizacją, ponieważ przyczyniają się one do porozumienia międzykulturowego i kreowania międzynarodowej dobrej woli (Bansal 2003, 32-33). Newsy międzynarodowe, rozpowszechniane za pośrednictwem różnych platform medialnych, mogą potencjalnie wpływać na kwestie globalne, od wojny i pokoju po kwestie ekologiczne (Wu 2007, 540-544). Jednak zapośredniczony charakter wiadomości międzynarodowych może prowadzić do zniekształconych lub wadliwych prezentacji wydarzeń na świecie (Chang 1998, 548-558).

Na podstawie istniejących teorii i badań, można przyjąć założenie, że ze względu na bliskość konfliktu zbrojnego, toczącego się za granicami jakiegoś państwa, oraz ze względu na bezpieczeństwo narodowe, zainteresowanie daną tematyką nie musi się zmniejszać mimo upływu czasu od pierwotnej przyczyny wystąpienia danej sytuacji. Oznaczałoby to, że polskie media, w tym radio publiczne, w naturalny sposób utrzymują wysokie zainteresowanie tematyką ukraińską, ponieważ konflikt wojenny toczy się za wschodnią granicą Polski i pojawiły się realne czynniki zagrażające bezpieczeństwu narodowemu Polski, takie jak słowne groźby wprost kierowane przez Rosję wobec Polski, antypolskie działania propagandowe i dezinformacyjne prowadzone przez Rosję oraz formy wojny hybrydowej realizowane przez Rosję wobec Polski. Niniejsza analiza ma na celu sprawdzenie, czy po trzech latach działań zbrojnych Rosji przeciw Ukrainie wskazane wyżej rozgłoszenie radiowe nadal w wymiarze systemowym (serwisy tematyczne, istnienie redakcji tematycznych, serwisy w języku ukraińskim) gotowe są na dostarczanie wiadomości z Ukrainy i dla obywateli tego kraju, zamieszkujących obecnie na terytorium Polski.

1. Treści poświęcone Ukrainie w Polskim Radiu dla Zagranicy

Polskie Radio dla Zagranicy to międzynarodowy kanał polskiego radia publicznego, działający od 1936 r. (Wielopolska-Szymura 2018). Głównym celem towarzyszącym utworzeniu tego radia było dostarczanie informacji polskim obywatelom mieszkającym za granicą, w tym Polakom mieszkającym za wschodnią granicą kraju, dla których nadawano w języku rosyjskim. Cel ten utrzymany został również po II wojnie światowej, a także w czasie transformacji ustrojowej po 1989 r. Rozszerzono wtedy nadawanie programów do nowo odrodzonych wschodnich sąsiadów Polski – Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy. W ramach rozgłośni utworzono wówczas odrębne redakcje językowe – Redakcję Białoruską, Redakcję

Litewską, Redakcję Polską, Redakcję Rosyjską i Redakcję Ukraińską, a ponadto Redakcję Angielską, Redakcję Niemiecką i Redakcję Hebrajską – w których przygotowywano programy przeznaczone dla poszczególnych grup odbiorców zamieszkujących różne dalsze obszary świata. Programy tworzone już nie tylko dla diaspory Polaków, lecz także z myślą o obywatelach krajów, do których nadawano. Głównymi tematami były kwestie wzajemnych relacji, omawiano ponadto kwestie polityczne, ekonomiczne i kulturalne związane z Polską i jej relacjami z państwami zamieszkanymi przez Polonię.

Od 2017 r. Polskie Radio dla Zagranicy emituje programy w sześciu językach – oprócz dotychczas używanych, wspomnianych wcześniej – wprowadzono ponownie emisję w języku angielskim, z którego zrezygnowano przy wcześniejszych przekształceniach programowych stacji. Było to związane z rozszerzeniem strategii nadawczej na szeroko pojętą publiczność międzynarodową, jako forma promocji Polski na arenie międzynarodowej. Programowi nadano ponadto nazwę Radio Poland, która funkcjonuje jako alternatywna nazwa, ale nie zlikwidowano oficjalnej nazwy Polskie Radio dla Zagranicy.

PR dla Zagranicy transmituje programy za pomocą różnych technik nadawczych: analogowo na falach FM i AM na terenie Białorusi (j. białoruski), Rosji (j. rosyjski), Litwy (j. polski i j. białoruski) na antenie Radia Znad Willi, w Ukrainie (j. polski) na antenie Radia Niezależność z Lwowa, ponadto w języku ukraińskim na antenie Hromadskiego Radia. Polskie Radio dla Zagranicy jest finansowane ze środków z abonamentu radiowo-telewizyjnego oraz dotacji budżetowych, podobnie jak pozostałe spółki radiowe Polskiego Radia. W okresie obejmującym działalność radia po ataku Rosji na Ukrainę otrzymało środki w wysokości 17 mln 338 tys. w 2022 r. (Sprawozdanie... 2023, 83) oraz 21 mln 253 tys. w 2023 r.¹ (Sprawozdanie... 2024, 120).

Program Polskiego Radia dla Zagranicy dzieli się na pasma Radio Poland (emisja po angielsku i niemiecku), Polish Radio External Service DAB+ (emisje we wszystkich językach emisyjnych) i PRdZ External Wschód (emisje w językach wschodnich oraz polskim, angielskim i niemieckim), w których poszczególne redakcje językowe zamieszczają swoje audycje i materiały dziennikarskie. Program radiowy nadawany jest całą dobę, jednak część audycji ma charakter powtórkowy. Pasma językowe nadawane są w układzie cyklicznym naprzemiennym w ciągu doby, trwają od 30 do 60 minut.

Mimo że Radio Poland przede wszystkim koncentruje się na promocji Polski i polskiego punktu widzenia w świecie, to treściom na temat Europy Wschodniej, w tym Ukrainy, poświęca osobne miejsce w ramówce i emituje je pięć razy na dobę w audycji Europe East.

¹ Kwoty nie obejmują kosztów rozpowszechniania programów, które w budżecie ujęte są osobno.

Tabela 1. Audycje Radia Poland

Audycja	Emisje
News from Poland – Balance – Focus	00.00, 2.00, 4.00, 14.00, 16.00, 18.00
Q&A – Chart Show	1.00, 5.00, 7.30, 10.30, 13.00, 19.00
What's Up	1.30, 9.00, 12.00, 17.00, 23.30
Day in Life – High Note	3.00, 11.00, 15.00, 21.00
Central Europe Today	3.30, 7.00, 11.30
From the Archives-Around Poland	5.30, 15.30
Europe East	6.00, 8.30, 10.00, 17.30, 23.00
Balance – Focus	6.30, 9.30, 12.30
Polish Fusion – Offside	21.30
News From Poland – Polish Fusion – Offside	20.00, 22.00
Das Infomagazin aus Polen	8.00, 13.30, 19.30

Wśród audycji Radia Wschód (tabela 2) przeważają przekazy nadawane w języku rosyjskim, w ciągu doby jest dwadzieścia emisji, po siedem emisji mają przekazy po białorusku i polsku, redakcja ukraińska przygotowuje sześć emisji, natomiast niemiecka i angielska po jednej. Z kolei cyfrowy program Polskiego Radia dla Zagranicy, jak obrazuje tabela 3, oprócz audycji przygotowanych przez redakcje językowe, retransmituje również audycje Radia Swoboda, Radia BBC oraz RFI – wszystkie zaliczają się do systemu nadawczości międzynarodowej i działają na rzecz swobodnego przepływu informacji (Puddington 2009, 36; Semelin 1999, 35-36). Częstotliwość emisji w języku ukraińskim jest mniejsza niż widać to w tabeli 2, jednak należy podkreślić, że sprawom Ukrainy poświęcono osobny kanał radiowy, omówiony poniżej.

Tabela 2. Audycje External Wschód (Radio Wschód)

Audycje redakcji językowych	Emisje
Redakcja Rosyjska	1.00, 1.30, 2.00, 2.30, 6.30, 7.00, 8.00, 9.30, 10.00, 10.30, 11.30, 13.00, 13.30, 15.00, 16.00, 17.00, 18.30, 19.30, 20.00, 23.00
Redakcja Białoruska	00.00, 4.00, 5.00, 15.30, 16.30, 21.00, 22.30
Redakcja Ukraińska	3.30, 6.00, 7.30, 19.00, 20.30, 23.30
Redakcja Polska	00.30, 3.00, 8.30, 11.00, 12.00, 17.30, 22.00
Redakcja Angielska	14.00
Redakcja Niemiecka	18.00

Tabela 3. Polish Radio External Service DAB+

Audycje redakcji językowych	Emisje
Russian Broadcast	0.00, 1.15, 4.00, 13.00, 15.00, 17.00, 18.30, 22.30
Ukrainian Broadcast	00.30, 4.30, 19.00
English Broadcast	1.00, 1.45, 3.00, 6.30, 7.30, 9.30, 11.00, 14.00, 16.00, 20.00, 21.30, 23.00
German Broadcast	13.30, 19.30
Belarusian Broadcast	15.30
Polish Broadcast	17.30, 21.00
BBC WS Newsday – BBC Hot Bird	8.00
RFI Eutelsat 9E RFI Divers4	6.00, 7.00
Radio Svoboda	2.00, 5.00
Radio Svoboda – Radio Svoboda Hot Bird	10.00

2. Audycje w Polskim Radiu dla Ukrainy

Odrębny program Polskie Radio dla Ukrainy został utworzony 17 marca 2022 r. po ataku Rosji na Ukrainę. Antena ta istnieje na podstawie działalności Redakcji Ukraińskiej Polskiego Radia dla Zagranicy, która przygotowuje równoległe audycje dla stacji głównej (pasmo Radio Wschód i PRdZ DAB+) oraz dla nowo wyodrębnionej anteny przeznaczonej dla Ukrainy. W efekcie wydłużono czas nadawania dla tego pasma radiowego i rozbudowano zarówno serwis informacyjny online, jak i poszczególne elementy ramówki. Całość jest emitowana i publikowana w języku ukraińskim, a audycje przeznaczone są dla ludności ukraińskiej mieszkającej w Polsce i w Ukrainie. Na antenie radia oraz w serwisie online pojawiają się również cykle poświęcone mniejszości polskiej w Ukrainie. Programy PR dla Ukrainy nadawane są z wykorzystaniem różnych technologii transmisyjnych. Można odbierać je za pośrednictwem satelity Eutelsat, na falach naziemnych na terytorium Ukrainy na antenie Hromadskiego Radia oraz Radia Bałtyckie Fale 1386 AM, w audycji porannej w godz. 7.00-7.30. Ponadto dostępne jest również przez transmisję cyfrową na terenie Polski w obszarze zasięgu emisji cyfrowej Polskiego Radia, a także przez streaming w Internecie na stronach [www Polskiego Radia](http://www.PolskiegoRadia.pl) (w zakładce przypisanej Polskiemu Radiu dla Ukrainy). Polskie Radio dla Ukrainy uzyskało status programu wyspecjalizowanego, na wzór programów Polskie Radio Chopin czy Polskie Radio Dzieciom i innych, z odrębnym budżetem w ramach finansowania misji Polskiego Radia. W 2022 r. otrzymało 2 mln 911 tys. zł (Sprawozdanie... 2023, 83), natomiast w 2023 r. 7 mln 010 tys. zł² (Sprawozdanie...

² Kwoty nie obejmują kosztów rozpowszechniania programów, które w budżecie ujęte są osobno.

2024, 120), co świadczy o poważnym traktowaniu nadawczości na rzecz Ukrainy. Pozostałe redakcje językowe są finansowane w ramach budżetu Polskiego Radia dla Zagranicy, o czym wspomniano wyżej.

Serwis online Polskiego Radia dla Ukrainy podzielony jest na działy tematyczne, m.in. 1) Najnowsze wiadomości – ten serwis ma charakter bardziej uniwersalny, pełni rolę klasycznego serwisu wiadomości, zatem poruszane w nim tematy niekoniecznie odnoszą się do Ukrainy, są przeglądem najnowszych wydarzeń z Polski, Ukrainy, pozostałych krajów sąsiadujących z Polską oraz z innych części świata; 2) Przegląd prasy – skróty artykułów tłumaczone na język ukraiński z polskiej prasy i portali, takich jak „Gazeta Wyborcza”, „Rzeczpospolita”, „Dziennik Gazeta Prawna”, „Puls Biznesu”, „Polityka”, „Newsweek. Polska”, „Przegląd”, „Wprost”, „Sieci”, „Do Rzeczy”, „Polska Zbrojna”, Polska Agencja Prasowa, Bankier.pl, Wirtualna Polska, Money.pl, FilaryBiznesu.pl i inne; 3) Polityka – zawiera doniesienia z polskiej, ukraińskiej i światowej polityki; 4) Ekonomia – w dziale tym omawiane są aktualne kwestie gospodarki ukraińskiej, m.in. jej relacje gospodarcze z Unią Europejską, Polską, politykę energetyczną, rynki inwestycyjne; gospodarki polskiej oraz innych gospodarek wpływających na rozwój ekonomiczny Ukrainy i Polski; 5) Unia Europejska – zawierający omówienie relacji ukraińsko-unijnych, przewodnictwa Polski w Radzie UE, ładu międzynarodowego, spraw Strefy Schengen czy ogólnej polityki unijnej; 6) Wybory 2025 – dotyczący toczącej się w Polsce kampanii wyborczej o urząd prezydenta RP; 7) Kultura – omawiający polsko-ukraińską współpracę kulturalną, ponadto relacjonujący wydarzenia kulturalne z Polski i Ukrainy; 8) Historia – zawiera omówienie wydarzeń z historii Polski i Ukrainy, również w kontekście losów polskiej i ukraińskiej diaspory, a także trudnych momentów wspólnej historii; 9) Społeczeństwo – to przegląd wszelkich tematów dotyczących życia ludzi w Polsce i w Ukrainie, ich codziennych spraw, trosk i radości; 10) W Polsce/ Porady konsularne – dział poradnictwa dla uchodźców z Ukrainy osiedlonych w Polsce, pomagający w załatwianiu spraw formalnych, w adaptacji do nowego środowiska społecznego i kultury; 11) Nauka – poświęcony tematyce innowacji technologicznych, badań naukowych, nowinek technicznych; 12) Codziennosc – zawiera reportaże o różnych ciekawych zdarzeniach z życia Ukraińców i Polaków; 13) Lekcja muzyki polskiej – dział poświęcony polskiej piosence, muzyce instrumentalnej i muzyce rozrywkowej, a także wydarzeniom muzycznym w Polsce, życiu klubowemu i koncertowemu; 14) Literatura – zajmuje się tekstami literackimi literatury światowej, festiwalami książki i rynkiem wydawniczym; 15) Fake newsy – dział weryfikujący fałszywe informacje na temat wojny w Ukrainie, demaskujący rosyjską propagandę; 16) Nauka języka polskiego – zawiera materiały, krótkie lekcje multimedialne do nauki języka. Poza wymienionymi działami serwis online udostępnia nagrania archiwalnych audycji, przypomina najbardziej popularne materiały, zamieszcza zapowiedzi audycji itp.

W programie na żywo Radia dla Ukrainy nadawanych jest kilkanaście godzin audycji w ciągu doby, przeważnie w języku ukraińskim, ale obecny jest język polski (niekiedy j. angielski) w emitowanej muzyce. Ramówka obejmuje serwisy informacyjne, wypowiedzi ekspertów, wywiady, relacje z wydarzeń, np. kulturalnych czy politycznych. Zawiera dużą dawkę muzyki, prezentowanej przez ukraińskich DJ-ów. Poza przygotowywaniem audycji i serwisów informacyjnych online radio posiada profile w mediach społecznościowych (Facebook i Instagram), które na bieżąco aktualizuje. Kanał ma już bogate zbiory w postaci podcastów w języku ukraińskim³, stanowiące zarchiwizowane audycje wyemitowane w radiu, pogrupowane według kategorii tematycznych, m.in. takich jak historia, historia Polskiego Radia, filozofia, polski folklor, literatura, kultura, sport i turystyka, uchodźstwo ludności ukraińskiej, dezinformacja i fake newsy.

3. Polskie Radio a tematyka ukraińska – analiza wybranych przekazów radiowych

Wstępną eksplorację tematyki związanej z Ukrainą przeprowadzono w okresie 1.12.2024 r. a 31.12.2024 r. na stronach internetowych Polskiego Radia, miała ona charakter jakościowy. W wyszukiwaniu zastosowano słowo kluczowe (tag) *Ukraina*, natomiast uzyskane wyniki są zbiorczym zestawieniem i przeglądem serwisów i audycji pochodzących z różnych anten Polskiego Radia – PR Jedynki, Redakcji Polskiej Polskiego Radia dla Zagranicy, Polskiego Radia 24, Dwójki PR, Trójki PR. Tematyka ukraińska pojawiała się w serwisach informacyjnych i publicystyce radiowej, m.in. wywiadach, reportażach czy debatach radiowych.

Wyniki można skategoryzować według poniższych grup tematycznych: 1) Działania wojenne: Relacje z przebiegu walk na froncie; Informacje o atakach rakietowych i dronowych; Analizy militarne i komentarze ekspertów; Informacje o stratach i zniszczeniach; 2) Pomoc humanitarna: Informacje o pomocy dla uchodźców; Relacje z działań organizacji humanitarnych; Informacje o zbiórkach i akcjach pomocowych; Informacje o pomocy medycznej; 3) Polityka i dyplomacja: Relacje z działań politycznych i dyplomatycznych; Informacje o spotkaniach i rozmowach międzynarodowych; Analizy sytuacji politycznej w Ukrainie i wokół niej; Informacje o sankcjach nakładanych na Rosję; 4) Sytuacja społeczno-gospodarcza: Informacje o sytuacji gospodarczej w Ukrainie; Relacje o życiu codziennym Ukraińców w warunkach wojny; Informacje o problemach społecznych i humanitarnych; Informacje o problemach z zaopatrzeniem w energię elektryczną; 5) Kultura i tożsamość: Informacje o ukraińskiej kulturze i historii; Relacje o działaniach na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego; Informacje o muzyce i artystach z Ukrainy.

³ <https://podcasty.polskieradio.pl/antena/polskieradiodlaukrainy> (accessed: 13.12.2024).

Warto podkreślić, że wskazane kategorie często się przenikają, co odzwierciedla złożoność sytuacji w Ukrainie. Temat Ukrainy w omawianym okresie pojawiał się często w powiązaniu z Rosją, co oczywiste w kontekście wojny, a także USA, Polską, NATO, Unią Europejską czy szerzej Europą, a także Koreą Północną i Koreą Południową oraz Słowacją. Poniższa tabela 4 przedstawia ilościowe zestawienie materiałów radiowych poświęconych Ukrainie, pogrupowanych według wymienionych powyżej kategorii. Materiały ujęte w tabeli 4 stanowią zawartość audycji i serwisów internetowych i pochodzą jedynie z siedmiu kolejnych dni omawianego okresu – 25.12.2024 – 31.12.2024. Tabela zawiera 42 pozycje, a daty emisji bądź publikacji wskazują, że w ciągu każdego dnia pojawiało się pomiędzy 2 a 9 materiałów poświęconych Ukrainie, przy czym nie dokonywano statystycznej analizy ilościowej, zestawienie służyło eksploracji elementów programowych w Polskim Radiu.

Tabela 4. Tematy poświęcone Ukrainie

Kategoria tematyczna	Liczba tekstów
Działania wojenne	22
Pomoc humanitarna	1
Polityka i dyplomacja	14
Sytuacja społeczno-gospodarcza	3
Kultura i tożsamość	2
Suma	42

We wskazanym tygodniu w kategorii powiązanej z Ukrainą ponad połowa (22 materiały) tematów dotyczyła przebiegu działań wojennych, w których omawiano kolejne ataki Rosji oraz ataki odwetowe Ukrainy, straty po obu stronach, zbrojenia, ekwipunek, sytuację żołnierzy, np. północnokoreańskich, czy sytuację ludności cywilnej na linii frontu. Spora część materiałów (14) odnosiła się do spraw dyplomatycznych, głównie relacji amerykańsko-ukraińskich, m.in. wsparcia finansowego i militarnego USA, włączanie się USA do rozmów pokojowych, wizyta W. Zeleńskiego w Stanach Zjednoczonych. W omawianym okresie ukazały się doniesienia o spadającym poparciu dla „sprawy ukraińskiej” w Europie, o udziale żołnierzy północnokoreańskich w wojnie na Ukrainie, zaangażowaniu Białorusi w akcje propagandowo-dywersyjne przeciw Ukrainie, o różnicy zdań pomiędzy Słowacją a częścią państw w Europie w zakresie form i skali pomocy Ukrainie, o sankcjach nałożonych na Rosję i oligarchów oraz stosownych przez nich sposobach unikania sankcji, o postawie Polski i Polaków wobec Ukrainy, o formach rosyjskiej dezinformacji i propagandy. Pomimo okresu świątecznego, niewiele uwagi poświęcono codziennym sprawom Ukraińców w ich kraju lub przebywającym w Polsce, bądź Polaków mieszkających w Ukrainie. Wyemitowano

jeden krótki reportaż dotyczący remontu polskiego Ośrodka Rehabilitacji i Rekreacji Fundacji „Dajmy Nadzieję” we Lwowie oraz drugi prezentujący najnowszy projekt Kapeli Niwińskich, Orkiestra Galicja, który propaguje muzykę pogranicza polsko-ukraińskiego.

Przeanalizowane materiały mają głównie charakter informacyjny (wiadomość agencyjna), niektóre ukazały się w formie reportażu, wywiadów, artykułów czy relacji. Materiały cechuje negatywny wydźwięk skierowany wobec Rosji oraz wojny jako takiej, zawierają wyrażenia silnie wartościujące, wyrażające się m.in. w następujących sformułowaniach: „dramatyczna sytuacja”, „skandaliczny atak”, „mięso armatnie”, „piekło wojny”, „rosyjski dyktator”, „rosyjskie zło”, „wróg”, „najeźdźca”, „pewna śmierć”, „terroryzuje”, „przerażające doniesienia”, „ogromne straty”, „fałszywa narracja Putina”, „niehumanitarny atak”. Jednocześnie materiały zawierają proukraiński wydźwięk, często w formie pochwał na temat ukraińskich żołnierzy i cywilów oraz państw i osób wspomagających Ukrainę w wojnie z Rosją. W wypowiedziach pojawiają się opisy heroizmu, odporności, wdzięczności i solidarności w kontekście Ukrainy, np. „niesamowita historia”, „bez wytechnienia pomocy”, „ukraińscy obrońcy”, „akt solidarności”, „heroizmie narodu ukraińskiego”, „niezlomnych obrońcach”, „wdzięczności za solidarność”. O pozytywnym nacechowaniu narracji wobec Ukrainy świadczy również użycie różnych części mowy o wartościującym charakterze, takich jak: heroizm, odwaga, determinacja, niezłomność, solidarność, wdzięczność, wolność, bezpieczeństwo, nadzieja, bohaterowie, obrona, wytrwałość, sprawiedliwość, siła, zadziwienie, uznanie, bezcenny itp.

Wnioski

Na podstawie dokonanej analizy można potwierdzić poczynione na początku założenia: polskie radio publiczne przyjęło na siebie obowiązek informowania o Ukrainie, włącza się w pomoc na rzecz Ukrainy i jej obywateli, pomaga w zwalczaniu rosyjskiej propagandy i dezinformacji. Semantyczna analiza jakościowa materiałów wyraźnie wskazuje na pozytywny sentyment wobec Ukrainy oraz negatywny wobec Rosji. Utworzenie odrębnego kanału radiowego, jakim jest Polskie Radio dla Ukrainy, przy jednoczesnym zachowaniu pasm nadawanych w języku ukraińskim na pozostałych antenach dla zagranicy PR, ponadto przyznanie odrębnego finansowania PR dla Ukrainy, wskazuje na szczególną pozycję tej grupy etnicznej, w kontekście oferty programowej, wynikającej z jej sytuacji geopolitycznej. Polskie Radio organizuje poradnictwo oraz różne formy wsparcia w zakresie pomocy uchodźcom, pomaga im również w adaptacji do życia w Polsce. Prowadzi serwisy fact-checkingowe, pomagające zwalczać dezinformację na temat Ukrainy.

Jednocześnie należy wskazać na pewne wady działalności omawianych kanałów radiowych, których struktura jest skomplikowana i niezrozumiała. Anteny i redakcje językowe funkcjonują pod kilkoma alternatywnymi nazwami (Radio Poland, Radio Polsha, External Wschód), w istocie oferując tę samą zawartość, a podawane na stronach RdZ linki do stron streamingowych nie są aktualne lub przekierowują do tego samego punktu, czyli Polskiego Radia dla Zagranicy. Nie działają także odnośniki do poszczególnych audycji redakcji językowych zamieszczonych w ramówce stacji. Również w aplikacji PR dla urządzeń mobilnych dublują się kanały radiowe Radio Poland i Radio Polsha (logo jest w j. rosyjskim), jednak oferują tę samą zawartość. W kontekście polityki programowej oraz zarządzania mediami sytuacja taka nie powinna się zdarzać. Mimo tych zastrzeżeń należy pozytywnie ocenić zaangażowanie zarówno decydentów i dziennikarzy Polskiego Radia, jak i władz Polski, dzięki którym ludność ukraińska, znajdująca się w kryzysie wojennym, może kultywować własną tożsamość na bazie audycji przygotowanych specjalnie dla niej.

Bibliografia

- ALLAN, S. (2006), *Kultura newsów*. Kraków.
- ANTOINE, F. (2016) *Analyse l'offre radiophonique*, [in:] Antoine, F. (ed.) *Analyser la radio. Méthodes et mises en pratique*. Louvain-La-Neuve, 77-82.
- BANSAL, K. (2003), *International News Coverage In Four Indian Newspapers*, [in:] *Media Asia* 30, 31-40.
- CHANG, T. K. (1998), *All countries not created equal to be news: World system and international communication*, [in:] *Communication Research* 25 (5), 528-563.
- GALTUNG, J. | RUGE, M. H. (1965), *The Structure of Foreign News*, [in:] *Journal of Peace Research* 2 (1), 64-91.
- GOLAN, G. J. (2006), *Inter-Media Agenda Setting And Global News Coverage*, [in:] *Journalism Studies* 7, 323-333.
- MCCOMBS, M. (2008), *Ustanawianie agendy. Media masowe i opinia publiczna*. Kraków.
- MCQUAIL, D. (2012), *Teoria komunikowania masowego*. Warszawa.
- PUDDINGTON, A. (2009), *Rozgłoszenie Wolności. Tryumf Radia Wolna Europa i Radia Swoboda w zimnej wojnie*. Toruń.
- SEMELIN, J. (1999), *Wolność w eterze*. Lublin.
- SHOEMAKER, P. | VOS, T. (2009), *Gatekeeping Theory*. New York.
- Sprawozdanie... (2023), *Sprawozdanie Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji z działalności w 2022 roku*, [w:] <https://www.gov.pl/web/kririt/sprawozdanie-i-informacja-z-dzialalnosci-w-2022-roku> (accessed: 15.12.2024).
- Sprawozdanie... (2024), *Sprawozdanie Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji z działalności w 2023 roku*, [w:] <https://www.gov.pl/web/kririt/sprawozdanie-i-informacja-z-dzialalnosci-w-2023-roku> (accessed: 15.12.2024).
- SZYDŁOWSKA, M. | DOLIWA, U. (2024), *Wojna w Ukrainie – strategię dostosowawcze Polskiego Radia Olsztyn*, [w:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* 15 (2), 275-290.
- VREESE DE, C. H. (2005), *News Framing: Theory and Typology*, [in:] *Information Design Journal + Document Design* 13 (1), 51-62.

- WIELOPOLSKA-SZYMURA, M. (2018), International radio broadcasting – a case of Radio Poland – an external service of Polish public radio, [w:] *Preferencje Polityczne* 19, 91-103.
- WIELOPOLSKA-SZYMURA, M. (2019), Rozgłośnie BBC World Service, Radio France Internationale i Voice of America w komunikowaniu międzynarodowym. Od propagandy do dyplomacji publicznej. Katowice.
- WÓJCISZYN-WASIL, A. | BIAŁEK-SZWED, O. (2023), Medialny obraz wojny w Ukrainie. Analiza wybranych polskich reportaży prasowych i radiowych (2022-2023), [w:] *Literaturnyy Protses: Metodolohiya, Imena, Tendentsiyi* (22), 6-14. [Літературний Процес: Методологія, Імена, Тенденції (22), 6-14.]
- WU, H. D. (2000), Systemic Determinants of International News Coverage: a Comparison of 38 Countries, [in:] *Journal of Communication* 50, 110-130.
- WU, H. D. (2007), A brave new world for international news? Exploring the determinants of the coverage of foreign news on US websites, [in:] *International Communication Gazette* 69 (6), 539-551.

DOI: 10.31648/pw.12126

EDYTA MANASTERSKA-WIĄCEK

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4998-9668>

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

JAK HILARY ZOSTAŁ WALĄ. PRZEMIANA GENDEROWA W PRZEKŁADACH WYBRANYCH WIERSZY DLA DZIECI NA JĘZYK ROSYJSKI

How Hilary became Wala: Gender transformation in selected Polish children's poems translated into Russian

ABSTRACT: The aim of this article is a comparative study of five Polish children's poems and their translations into Russian in which the characters are gender-differentiated in the original and in the translation. The analysis focuses on the consequences of such solutions and their impact on the meaning of the poems and their reading reception. Although the modifications introduced by the translators are not always significant, as shown in one example, in other cases characters constructed in this way are assigned different characteristics in both languages due to their gender, in accordance with gender stereotypes in the culture of the original and the translation. This, in turn, has the effect of changing the meaning of the works under study and their reception.

KEYWORDS: children's translations, cultural stereotypes, gender, translation, gender in translation

1. Wprowadzenie

Płeć stanowi jeden z najistotniejszych aspektów naszej tożsamości, który w znacznym stopniu wpływa na to, jak wyglądamy i zachowujemy się, jakie role społeczne pełnimy i jak jesteśmy postrzegani. Kształtuje nasze relacje z innymi oraz często determinuje nasze wybory życiowe. Dotyczy to zarówno każdego i każdej z nas, jak i postaci fikcyjnych, ludzkich oraz antropomorfizowanych, kreowanych w literaturze pięknej, których odbiór przez pryzmat płci i właściwości przypisywanych im kulturowo i społecznie jest nieunikniony.

Skoro płeć bohaterów i bohaterek utworów literackich jest tak istotna, to oczekujemy, że zostanie ona zachowana również w przekładzie na inne języki. O ile tak się przeważnie dzieje, o tyle w niektórych wypadkach tłumacz/tłumaczka podejmuje decyzję o zamianie postaci żeńskiej na męską i odwrotnie, co nie może nie wpłynąć na sens i recepcję utworu, w którym taka modyfikacja ma miejsce.

Język to tworzywo, które umożliwia zarówno tworzenie, jak i przenoszenie dzieła literackiego do innej kultury. To za jego pośrednictwem budowane są konkretne obrazy, które kształtują w wyobraźni odbiorców i odbiorczyń pojęcie o opowiedzianych historiach oraz o kreowanych bohaterach i bohaterkach. Jednak ów odbiór naturalnie związany z indywidualną oceną, podlega w niezwykle silny sposób budowanym w danej społeczności schematom związanym ze stereotypami, m.in. płciowymi.

W niniejszym artykule badam wybrane wiersze dla dzieci, w których postacie są zróżnicowane płciowo w oryginale i w przekładzie¹. Przegląd konsekwencji tego typu rozwiązań dla czytelników i czytelniczek czynię celem niniejszych rozważań. Badanie jest oparte na pięciu przekładach wierszy Juliana Tuwima i Jana Brzechwy na język rosyjski. Przyjrzę się utworom:

- Jan Brzechwa, *Kwoka* – *Очень вежливый Индюк*, tłum. B. Zachoder;
- Jan Brzechwa, *Kuma* – *Кум*, tłum. A. Samsonow;
- Jan Brzechwa, *Koza* – *Козёл и коза*, tłum. A. Samsonow;
- Julian Tuwim, *Okulary* – *Где очки?*, tłum. S. Michałkow;
- Julian Tuwim, *Ptasie plotki* – *Птичий двор*, tłum. S. Michałkow².

Zanim przejdę do omówienia polskich oryginałów wierszy i ich rosyjskich wersji, kilka uwag poświęcę stereotypom związanym z płcią, ponieważ to one odgrywają pierwszoplanową rolę w odbiorze badanych utworów.

2. Stereotypy płciowe (genderowe)

Przekonania społeczno-kulturowe o specyficznych cechach kobiet i mężczyzn, czyli stereotypy płciowe, są głęboko zakorzenione w naszej świadomości. K. Olechnicki i P. Załęcki definiują pojęcie *stereotyp* jako konstrukcję myślową, powszechną wśród członków danej grupy społecznej, opartą „na schematycznym i uproszczonym postrzeganiu rzeczywistości (zjawisk społecznych, kulturowych lub pewnej kategorii osób) (Olechnicki | Załęcki 2011). J. Bartmiński wskazał, że

istotną cechą stereotypu semantycznego jest nieprecyzyjna subiektywna generalizacja, tj. nieuprawnione logicznie przypisywanie jakiejś właściwości wszystkim obiektom gatunku określonego za pomocą danej nazwy (2009, 90-91)³.

¹ O kategorii gender widzianej z innej perspektywy, tłumaczeń feministycznych, zob. monografia Majkiewicz 2011.

² Nie są mi znane badania konfrontatywne polsko-rosyjskie w takim ujęciu w kontekście stereotypów genderowych na gruncie polskiego przekładoznawstwa.

³ Pojęcie stereotypów w badaniach szczegółowych – diachronii, synchronii, tu: w leksykologii, tekstologii, zob. Dyoniziak 2011, 139-144.

Jak stwierdza S. Królikowska, płeć jest cechą uniwersalną i łatwo identyfikowalną, stąd jest wyjątkowo podatna na tworzenie stereotypów:

Stereotypy będąc zespołem uproszczonych o sztywnych przekonań na temat osobistych atrybutów grupy osób czy kategorii społecznych, np. kobiet czy mężczyzn, jako stereotypy płci opisują przekonania, że szczególne zachowania charakteryzujące jedną płeć, nie odnoszą się do drugiej (2011, 388).

Koncepcję 'gender' wprowadziła do socjologii ponad pół wieku temu A. Oakley. Autorka *Sex, gender and society* poza zwróceniem uwagi na to, że tożsamość płciowa kobiet i mężczyzn nie jest zdeterminowana tylko przez cechy biologiczne konkretnej płci, ale jest też kształtowana przez narzucane w danej kulturze modele męskości i kobiecości, wzory zachowań, role i normy społeczne, podkreśla, że podział taki wiąże się ze społeczną nierównością (1972, 4-22; zob. też: Eckert | McConnell-Ginet 2007).

Stereotypy genderowe odzwierciedlone są w słownictwie, tekstach utrwalonych, takich jak frazeologizmy, przysłowia i porzekadła. Mogą mieć one charakter zarówno pozytywny, jak i negatywny. Jak wynika z badań prowadzonych na podstawie tekstów kultury, kobiety na poziomie aksjologicznym i semantycznym wypadają w polszczyźnie mniej pozytywnie niż mężczyźni (Karwatowska | Szpyra-Kozłowska 2005, 40 i n.). R. Łobodzińska (1994, 184) stwierdza, że kultura europejska jest kulturą męską, co wpływa na fakt, że negatywny stereotyp jest w polszczyźnie silniejszym elementem w przypadku językowego obrazu kobiety. Warto przytoczyć konkretne przykłady negatywnego wartościowania kobiet i mężczyzn w obszarach istotnych dla przedstawionych tu analiz.

W ramach stereotypów negatywnych kobietom zarzuca się m.in. gadatliwość. Jak pisze J. Szpyra-Kozłowska, są to *szczebiotki, klekotki, trajkotki*⁴. Gadatliwość kobiet poświadczają liczne przysłowia i porzekadła:

- (1) Kobieta bez mowy, to jak sadzawka bez wody.
- (2) Babskie gadanie.
- (3) Gadatliwa jak kura na kurniku.
- (4) Miele językiem jak baba itd.

W analizowanych przeze mnie utworach zaznacza się ponadto stereotyp kobiety plotkującej, obgadującej innych, znajdujący swoje odzwierciedlenie w przykładowych paremiach:

- (5) Baba babę całuje, a za oczy obgaduje.

⁴ Gadatliwość kobiet omawia Szpyra-Kozłowska 2024, 257-288. Przeprowadzone przez autorkę badania nie potwierdzają funkcjonującego w kulturze stereotypu.

- (6) Gdy kobieta zaczyna plotkować, lepiej przygotuj się na wiatr informacji.
(7) Plotkująca kobieta to jak gazeta, zawsze ma coś do przekazania itd.

Mężczyzna jest stereotypowo w kulturach słowiańskich ukazywany raczej w pozytywnym świetle. Jest mądry, inteligentny, myśli logicznie. Wystarczy zestawić takie formacje: *męska rozmowa* vs. *babskie gadanie*, *na chłopski rozum* vs. *babska logika*, w których to właśnie kobieta ukazywana jest w pejoratywnym świetle, a rzeczownik *kobieta* jest używany w prześmiewczych kontekstach. Nie można jednak pominąć jednego z paradygmatów mężczyzny, silnie zakorzonego w świadomości społecznej – jako jednostki podporządkowującej sobie świat, kobiety oraz dzieci, agresywnej, dążącej do władzy nad innymi, próbującej dominować nawet nad mężczyznami. W takim stereotypie eksponowane są zwłaszcza męski rozum i siła fizyczna, tłumione natomiast emocje i wrażliwość (Olejniczak 2018, 106)⁵. Dominację mężczyzn widać chociażby w przysłowiach *Pan każe, sługa musi*; *Chłop żywemu nie przepuści*, we frazeologizmach *pan i władca*, *pan życia i śmierci* czy w słowach pochodzących od leksemu *pan*: *panować*, *panoszyć się*.

Stereotypizacji podlega też wiek człowieka. Starość jest w tym kryterium oceniana raczej negatywnie, zwłaszcza sprawność i inteligencja ludzi starszych (Tomaszewska-Hołuż 2019, 92) (*Starość nie radość, młodość nie wieczność. Młodość leniwa, starość płacziwa. Młody może umrzeć, a stary musi*). Nie oznacza to, że zaawansowany wiek nie jest wartościowany pozytywnie. Aktywność, zaangażowanie w hobby, akceptacja siebie i innych budują pozytywny wizerunek ludzi starszych (*Stary ale jary. Starość to druga młodość. Starość to nie choroba. Starość to druga młodość*). Aktywność ludzi w zaawansowanym wieku przybiera różne formy – rodzinną, społeczną, ale też ruchową czy rekreacyjną (Świderska | Kapszewicz 2015, 192)⁶.

3. Badanie wybranych wierszy i ich przekładów

Zasadniczym badaniem tu problemem jest wpływ zamiany płci postaci (z żeńskiej na męską lub odwrotnie) w tłumaczeniach na kształtowanie ich obrazów oraz poprzez to na sens utworów w kontekście stereotypów genderowych.

⁵ <https://www.niebieskalinia.pl/aktualnosci/aktualnosci/orzech-osiol-i-niewiasta-czyli-stereotypy-plci-w-przy-slowiach>.

⁶ Stereotypowe skojarzenia funkcjonujące w kulturach bliskich, jak polska i rosyjska, nie różnią się, w związku z czym nie przytaczam pokrewnych przykładów w języku analizowanych przekładów. Kilka przywołuuję przy okazji szczegółowego omówienia konkretnych wierszy.

Na początek spójrzmy na poniższą parę tekstów⁷:

Jan Brzechwa, *Kwoka*

Proszę pana, pewna kwoka
Traktowała świat z wysoka
I mówiła z przekonaniem:
„Grunto to dobre wychowanie!”
Zaprosiła raz więc gości,
By nauczyć ich grzeczności.
Osioł pierwszy wszedł, lecz przy tym
W progu garnek stłukł kopytem.
Kwoka wielki krzyk podniosła:
„Widział kto takiego osła?!”
Przyszła krowa. Tuż za progiem
Zbiła szybę lewym rogiem.
Kwoka, gniewna i surowa,
Zawołała: „A to krowa!”
Przyszła świnią prosto z błota.
Kwoka złości się i miota:
„Co też pani tu wyczynia?
Tak nabłóci! A to świnią!”
Przyszedł baran. Chciał na grzędzie
Siąść cichutko w drugim rzędzie,
Grzęda pękła. Kwoka wściekła.
Coś o łbie baranem rzekła
I dodała: „Próżne słowa,
Takich nikt już nie wychowa,
Trudno... Wszyscy się wynoście!”
No i poszli sobie goście.
Czy ta kwoka, proszę pana,
Była dobrze wychowana?

Очень вежливый Индюк, tłum. Boris Zachoder

Объявился в доме вдруг
Очень Вежливый Индюк.
Раз по тридцать в день, не реже,
Он кричал:
– Эй вы, невежи!
Заходите, что ли, в гости –
Почиться
Вежливости!
Я и сам, – кричал Индюк, –
Доктор Вежливых Наук,
И жена моя – пример
Замечательных манер:
Даже, когда спит она,
Видно, что воспитанна!
Не стесняйся ты, Осел!
Заходи, садись за стол!
Что же ты молчишь как рыба?
Говори: «Приду, спасибо!»
Ты не будь свиной, Свиныя. –
Ждет тебя моя семья!
Только раньше бы умыла
Ты свое свиное рыло!
Как ни бился он, однако
К Индюку никто не шел –
Ни Корова,
Ни Собака,
Ни Хавронья,
Ни Осел!
Посинел Индюк от злости:
– Не идут, нахалы, в гости!
Зря пропали все труды!
Все они – балды-балды!
И добавил с высоты своего величия:
– Не усвоили, скоты, правила приличия!

W zacytowanym wierszu niewychowana Kwoka rzekomo ucząca dobrych manier inne zwierzęta – osła, krowę, świnię i barana – została w przekładzie zamieniona na Indyka. Ten zaprasza, jak jego żeński pierwowzór, czworo różnych gości: krowę, psa, świnię i osła. Zastąpienie jednego ptaka innym o odmiennej płci nie wpływa na sens wiersza. Indyk, jak Kwoka, wywyższa się wobec zaproszonych gości, jest bezczelny i wulgarny, a zwracając gościom uwagę, sam zachowuje się niekulturalnie. W odbiorze tekstu uruchamia się stereotypowe myślenie, ale nie stereotypowe różnice w ocenie zachowania bohaterów obu wierszy. Można zrozumieć wybór tłumacza z racji istnienia w języku rosyjskim przysłów: *надуться как индюк*

⁷ Przekładów wiersza jest więcej, bohaterką jest w nich kwoka, zob. «Воспитанная наседка», <https://lit-ra.su/yan-bzhehva/vospitannaya-nasedka/>, «Квочка», <https://stihi.ru/2012/04/28/6303>.

(‘nadymać się jak indyk’) – metafory używanej do opisanía osoby, która stara się zyskać aprobatę i szacunek innych, ale w rzeczywistości, podstawą jej pewności siebie i dumy jest tylko pustka i próżność oraz – dla przykładu – *ничего не жди от индюка, который думает, что он орёл* (‘od takiego indyka, który myśli, że jest orłem, nie spodziewaj się niczego’) funkcjonującego w znaczeniu ‘nie warto spodziewać się czegoś wyjątkowego lub wartościowego od kogoś, kto nie ma realistycznego pojęcia o swoich możliwościach lub nieadekwatnie ocenia swoje umiejętności’.

Warto podkreślić, że relacja między stereotypami a przysłowiami ma charakter wzajemnej zależności – przysłowia powstają na bazie stereotypowych przekonań, a stereotypy jako uproszczone obrazy rzeczywistości są budowane m.in. na podstawie tego typu tekstów kultury⁸.

W kolejnej parze utworów skutki zamiany płci postaci są już istotniejsze:

Jan Brzechwa, *Kuma*

Przy gumnie siedzi kuma
I дума.
Kum przyszedł: „Nie siedź przy gumnie,
Przybliź się, kumo, ku mnie!”
A kuma.
Duma.

O zmierzchu przyszli sąsiedzi:
„А po co kuma там siedzi?
То wcale nie jest w porządku
Tak думаć, i то przy piątku”.
A kuma.
Duma.

Zebrali się ludzie tłumnie,
Stanęli wszyscy przy gumnie,
Милицант przyjechał z miasta,
Już wieczór, już jedenasta,
A kuma.
Duma.

Kum jest po prostu w rozpacz:
„Wyтлумacz mi, co то значы?”
Już noc minęła, już дние,
А kum nie pije, nie je,
А kuma.
Duma.

Już minął tydzień i drugi,
Już miesiąc upłynął дługi,
Pół roku, rok minął cały
I znowu żниwa nastały,
А kuma.
Duma.

Кум, tłum. Aleksiej Samsonow

Сидел у гумна кум,
Полон дум.
Пришла кума: „Эй, на гумне,
Иди, куманёк, ко мне!”
А у кума –
Дума.

Пришли соседи под вечер,
“Ты что, кум, лишился речи?
Да всё ли у вас в порядке?
Ты что, кум, уснул на лавке?”
А у кума –
Дума.

Сбежались в деревню люди,
Глядят, что же дальше будет,
Милицейский патруль въехал,
Уж полночь, уж не до смеха.
А у кума –
Дума.

Просит кума, чуть не плачет:
“Скажи мне, что это значит?”...
Целую ночь, вот тебе крест,
Кума не пьёт, не ест.
А у кума
Дума.

Недели прошли друг за другом,
Месяц был длинным – стал кругом,
Глазом моргнуть не успели –
Нивы снова поспели.
А у кума
Дума.

⁸ O stereotypie męskości i kobiecości zob. Wojciszke 2002, 418 i n.; Garbula 2011, 56 i n.

Kum umarł trzeciego lata,
 Brat kuma i żona brata,
 Pomarli wszyscy sąsiedzi,
 A kuma przy gumnie siedzi,
 A kuma.
 Duma.

Sto lat już duma bez mała,
 Gdzie klucz od gumna podziła,
 A niepotrzebnie się biedzi,
 Bo właśnie na kluczu siedzi.

Кума померла за три года,
 Сноха скончалась от родов,
 Погибли брат, брата жена.
 Только кум сидит у гумна.
 Сидит кум,
 Полон дум.

Сто лет кум думал в печали:
 Куда же ключ подевали?
 Да, нужно талант иметь
 Сто лет на ключах сидеть.

W powyższym przekładzie żeńska bohaterka wiersza – kuma została zastąpiona męską postacią kuma. Zamiana została uwarunkowana najpewniej stroną formalną tekstu – chęcią podtrzymania rymu *kuma дума* – oddanego po rosyjsku jako *a y кума – дума*. Różnica formalna polega na strukturze zdań. *Duma* w oryginale jest czasownikiem (co robi kuma?– дума), w przekładzie – rzeczownikiem (dosł. kum ma myśl). Zasadniczo tekst docelowy przekazuje podobne treści, zarówno kum, jak i kuma siedzą i dumają latami, wokół nich gromadzą się sąsiedzi, całe otoczenie zastanawia się, nad czym kuma lub kum dumają. W międzyczasie umierają – i kumie, i kumowi – bliscy, znajomi, a oni mimo to siedzą i myślą. Nie zmienia się też powód rozmyślania, sugerujący przez cały wiersz głębsze, filozoficzne podłoże oraz kontrastujący z faktyczną przyczyną – zastanawianiem się bohaterów nad tym, gdzie jest klucz, na którym w rzeczywistości siedzieli. Wiersze nie byłyby najpewniej przedmiotem tej analizy, gdyby nie istotna różnica spowodowana nie tylko zamianą płci bohaterów, lecz także związanymi z taką modyfikacją odmiennymi stereotypami genderowymi dotyczącymi głębokiego myślenia kobiet i mężczyzn⁹. Myśląca kobieta często jest postrzegana jako swoiste odstępstwo od tradycyjnego wizerunku swojej płci, skupionej na trywialnych i przyziemnych kwestiach, jako osoba, która nadmiernie analizuje i myśli o sprawach i niekoniecznie powinna cokolwiek rozważać (zjawisko *overthinking*). W języku rosyjskim odnaleźć można chociażby przysłowie: *Пока баба с печи летит, семьдесят семь дум не подумаем* ('w czasie, kiedy baba spada z pieca, zdąży przeanalizować siedemdziesiąt siedem myśli'). Myślenie kumy, jak czytamy w wierszu, jest „nie w porządku”, a więc robi ona coś, czego nie wypada jej robić. W przełożonej wersji natomiast zastanawiamy się, czy z myślącym długo kumem jest „wszystko w porządku”, a więc, czy nic mu się nie stało. To zupełnie rozbieżne, mające inny sens, obrazy. Do czasów nam współczesnych pokutuje przyporządkowanie kobiet do tradycyjnych ról: myślące kobiety mogą być postrzegane jako osoby, które niekoniecznie interesują się typowymi dla kobiet zajęciami, takimi jak opieka nad domem czy rodziną. Zauważmy – w oryginale mąż kumy nie jadł kilka lat,

⁹ O stereotypie kobiety w skrzydlatych słowach języka rosyjskiego zob. Dembska 2007.

ponieważ jego żona myślała. Umarł najpewniej z głodu, bo żona, tracąc czas na myślenie, nie wypełniała swoich obowiązków. W przekładzie umarła z kolei kuma, ale kojarzymy jej niejedzenie i niepicie z troską o męża, który ciągle siedział i myślał. I finał obu wierszy – kuma siedziała myśląc przez sto lat „niepotrzebnie”, kum zaś wykazał się „zdolnością” czy „talentem”, siedząc przez sto lat na kluczu i rozmyślając, co się z tym kluczem stało. Przejaskrawionej i zabawnej historyjki nie traktujemy dosłownie. Mimo to trudno nie zauważyć, że obraz zbudowany w tekście przekładu ukazuje myślącego bohatera w radykalnie innym świetle niż bohaterkę w oryginale. Zamiana płci żeńskiej na męską w tekście przekładu okazała się niebanalna w skutkach.

Warto zwrócić uwagę również na poniższą parę wierszy:

Jan Brzechwa, *Koza*

Na ulicy Koziej
Koza dzieciom grozi,
Że ją czeka wielka bieda,
Że koziego mleka nie da,
Że im każe stać na chłodzie,
Że rogami je pobodzie,
Że potopi je w ukropie,
I podepcze, i pokopie.
Szczęściem ludzie w to się wdali,
Milicjanci ją złapali,
Uwiązali na powrozie
I zamknęli kozę w kozie.

Козёл и коза, tłum. Aleksiej Samsonow

В городе Познать
козёл бесхозный
в дождик, в грозу
всем показывал козу.
– Ме! Ме-е! Да! Да-а.
– Идёт на город беда-а.
– Вам коза не даст молока-а.
– Вам коза наставит рога-а.
– И рогами забода-а-ет.
– И ногами запиная-а-ет.
– И утопит в кипятке-е,
– И сварит вас всех в горшке-е.
К счастью, люди были далёко –
Коза не вышла им боком.
Милицию позвали –
козла поймали,
Привязали кнутом
за углом
под кустом.
Снова коза
Со своим козлом.
Козёл козу никому не показывает,
И коза про козла не рассказывает.

W przytoczonej parze wierszy problem polega nie na zamianie płci postaci, ale na dodaniu w wersji rosyjskiej męskiego bohatera. Złośliwa, grożąca dzieciom koza nie chce dawać mleka, straszy, że wrzuci dzieci do wrzątku oraz je pobodzie i pokopie. W przekładzie ma partnera kozła, który podczas deszczu i burzy wystawia kozę na widok publiczny i straszy nią nie tylko dzieci, lecz także całe otoczenie. W obu tekstach przyjeżdża milicja, ale w oryginale zamyka zwariowaną, agresywną kozę, w wersji rosyjskiej zaś – aresztuje haniebnie zachowującego się kozła. Dodanie postaci płci męskiej znacząco zmienia sens wiersza. Do nieoczekiwanego

zachowania kozy, jako zwierzęcia straszącego ludzi, trudno przyporządkować określone stereotypy. W tekście rosyjskim dołącza się do kozy kozioł, którego zachowanie już mieści się w funkcjonującym stereotypie męskości. To dominujący, agresywny bohater zniewalający partnerkę, twardej straszący nią – nie sobą – otoczenie, nieszanujący kobiet. Zmiana okazała się niezwykle istotna – z wierszyka o zawadiackiej postaci żeńskiej na historyjkę, w której to postać męska zachowuje się zgodnie ze stereotypem właściwym swojej płci.

Z podobnymi konsekwencjami wiąże się wykorzystanie postaci biednej staruszki w przekładzie wiersza *Okulary*, w którym bohaterem jest zwariowany i niezwykle aktywny pan Hilary¹⁰:

Julian Tuwim, *Okulary*

Biega, krzyczy pan Hilary:
„Gdzie są moje okulary?”
Szuka w spodniach i w surducie,
W prawym bucie, w lewym bucie.
Wszystko w szafach przewracał,
Maca szlafrok, palto maca.
„Skandal! – krzyczy – nie do wiary!
Ktoś mi ukradł okulary!”
Pod kanapą, na kanapie,

Wszędzie szuka, parska, sapie!
Szuka w piecu i w kominie,
W mysiej dziurze i w pianinie.
Już podłogę chce odrywać,
Już policję zaczął wzywać.
Nagle – zerknął do lusterka...
Nie chce wierzyć... Znowu zerka.
Znalazł! Są! Okazało się,
Że je ma na własnym nosie.

Где очки?, tłum. Siergiej Michalkow

– Что стряслось у тети Вали?
– У нее очки пропали!

Ищет бедная старушка
За подушкой, под подушкой,
С головою залезала
Под матрац, под одеяло,

Заглянула в ведра, в крынки,
В боты, в валенки, ботинки,

Всё вверх дном перевернула,
Посидела, отдохнула,

Повздыхала, поворчала
И пошла искать сначала.

Снова шарит под подушкой,
Снова ищет за кадушкой.

Засветила в кухне свечку,
Со свечой полезла в печку,

Обыскала кладовую –
Всё напрасно! Всё впустую!

Нет очков у тети Вали –
Очевидно, их украли!
На сундук старушка села.
Рядом зеркало висело.

И старушка увидала,
Что не там очки искала,

Что они на самом деле
У нее на лбу сидели.

Так чудесное стекло
Тете Вале помогло.

¹⁰ O przekładzie tego wiersza w ujęciu kognitywnym zob. Manasterska-Wiącek 2009, 33 i n.; Bednarczyk 2003, 98.

W przekładzie rosyjskim pan Hilary zostaje w sposób zaskakujący i nieoczekiwany zastąpiony ciocią Walą. Sama zamiana płci bohatera mogłaby okazać się nieznacząca, gdyby Wala przypominała dynamicznego, krzyczącego, biegającego, przewracającego dom do góry nogami, wzywającego policję Hilarego. Wala jest jednak wolno działającą, biedną staruszką, która, męcząc się chodzeniem po domu, szuka okularów – pod poduszką, za poduszką, zagłęda do butów, wiader, w międzyczasie odpoczywa i idzie szukać dalej. Nie biega, nie krzyczy, nie odrywa podłóg. Wzdycha, powraca do tych samych miejsc, jakby nie pamiętała, gdzie już prowadziła poszukiwania. Kiedy zrobiło się ciemno, zapaliła świeczkę i przy jej blasku poszła do spiżarni. Posiedziała na skrzyni i wówczas – przy pomocy prawie czarodziejskiej mocy lustra zobaczyła, że ma okulary na czole. Patrząc na mało skuteczne poszukiwania zawieruszonych gdzieś okularów, wręcz męczymy się i my wraz z bohaterką. Tekst przekładu jest znacznie dłuższy, co jeszcze potęguje wrażenie ciągnących się bez końca poszukiwań. Zamiana płci postaci, dodanie zaawansowanego wieku bohaterki, wpływają na stereotypową ocenę zakładanych zachowań i działań kobiety, której nie ma w odbiorze oryginału. Jednocześnie postać Wali wymownie wpisuje się w negatywny stereotyp starości. J. Sztobryn-Bochomska dokonała przeglądu sposobów kreowania ludzi starszych w literaturze dla dzieci. Fizycznie są to ludzie pomarszczeni, z trzęsącymi się dłońmi, mało sprawni, przygarbieni, o wątłej, nieforemnej sylwetce, widocznym braku sił i sprawności fizycznej (Sztobryn-Bochomska 2022). Wala jest właśnie taka. Z pozytywnego wizerunku zwariowanego, ale niezwykle aktywnego, pełnego sił witalnych Hilarego wpisującego się w stereotyp pozytywnego „młodego seniora” (Wizerunki... 2014)¹¹ tłumacz stworzył bezsilną, słabą staruszkę ledwie chodzącą po domu.

Bohaterki w zacytowanym poniżej oryginale zostały zamienione na postacie reprezentujące obie płcie w przekładzie:

Julian Tuwim, *Ptasie plotki*

Przyszła gąska do kaczuszki,
Obgadały kurze nóżki.

Do indyczki przyszła kurka,
Obgadały kacze piórka.

Przyszła kaczka do perliczki,
Obgadały dziób indyczki.

Сергей Михалков, *Птичий двор*

Утка курице сказала:
«Вы яиц несёте мало.
Все индюшки говорят,
Что на праздник вас съедят!» –

Косолапка! Дармоедка! –
Раскудаhtалась наседка. –
Гусь сказал, что вы не утка,
Что у вас катар желудка,
Что ваш селезень дурак –
Только знает: кряк да кряк!»

¹¹ Z kolei z badań Lyons (2009) wynika, że seniorów określano jako samotnych, przygnębionych, o ograniczonych poglądach, nudnych, pomarszczonych, zapominalskich. Starszych ludzi opisano również jako: pesymistycznych, trudnych, zrzędlivych i rozdrażnionych. Starsi mężczyźni, bardziej niż starsze kobiety, byli postrzegani jako nietolerancyjni, podejrzliwi i konfliktowi.

Kaczka kacze wykwakała,
Co gęś o niej nagęgała.

Na to rzekła gęś, że kaczka
Jest złodziejka i pijaczka.

O indycze zaś pantarka
Powiedziała, że plotkarka.

Teraz bójka wśród podwórka,
Że aż lecą barwne piórka.

«Кряк! – слышалось в канаве. –
Гусь бранить меня не вправе,
И за это начинён
Будет яблоками он.
Я до гуся доберусь!» –
«Ого-го!» – ответил гусь.

«Ах,скандал, скандал, скандал», –
Сам индюк забормотал.
Растолкал гусят вокруг
И гусыню клюкнул вдруг.

Прибежал на крик петух,
Полетел из утки пух.
И слышалось в кустах:
«Га-га-га! Кudah-тах-тах!»

Эту драку до сих пор
Вспоминает причий двор.

Opisane plotkarstwo i kłótniowość ptaków płci żeńskiej w oryginale, w których widzimy spersonifikowane kobiety, są ściśle powiązane z negatywnym stereotypem kulturowym. Zauważmy, że ptaki są ukazane wyłącznie w pejoratywnych odniesieniach. Jest to przykład negatywnego wartościowania¹². Tekst tłumaczenia okazał się wierszem jedynie zainspirowanym oryginałem – miejscami wulgarnym, z użyciem wyzwisk ('darmozjadko', 'krzywa łapo'), z obrazami przemocy ('indyk dziobnął w czoło gęś', 'z kaczki poleciał puch', 'kiedy przyleciał kogut'), elementami prawie kryminalnymi, ze straszeniem ('kaczka do kury: będziesz zjedzona w święta', 'gąsior będzie nadziany jabłkami', 'dobiorę się do gąsiora') i wyśmiewaniem ('znosisz mało jajek', 'do kaczki: nie jesteś kawką i masz katar żołądka'). W ten pełen agresji i złośliwości świat nagle wkraczają w przekładzie, w przeciwieństwie do sfeminizowanego podwórka z oryginału, osobnicy płci męskiej. Gąsior wprawdzie plotkuje, co jest złamaniem istniejącego w kulturze słowiańskiej stereotypowego myślenia o mężczyznach. Jednak kiedy w kłóącym się świecie pojawiają się, jako jednostki nadrzędne, panowie i władcy, „mężczyźni”, Indyk i Kogut, wpisują się tym w negatywny stereotyp kulturowy swojej płci. Są bezczelni, agresywni, przy wykorzystaniu swojej siły i wyższości skutecznie dyscyplinują zwaśnione damskie towarzystwo. Oba wiersze, kierowane do implikowanego odbiorcy dziecięcego, są wymownym jaskrawym przykładem seksizmu, ujawniającego się jednak w odmienny sposób.

¹² O wartościowaniu zob. Ziółkowski 2002, 297-300, struktura postaw i wartości zob. Wojciszke 2002, 178 i n.

4. Podsumowanie

Modyfikacje tekstu wyjściowego są naturalnie związane z tłumaczeniem. Mimo to jest pewna granica, której przekroczenie znacząco wpływa na recepcję tekstu literackiego. W tym odniesieniu niebagatelne okazują się konsekwencje decyzji tłumaczy w zakresie zamiany płci postaci literackich. Ich analiza stanowiła cel przedstawionych tu badań.

Kwestie równościowe stanowią naturalny obszar naszych obserwacji i doświadczeń od najmłodszych lat. Implikowani adresaci i adresatki analizowanych wierszy – dzieci – są zatem grupą bezpośrednio narażoną na kierowanie się stereotypami płciowymi również w odbiorze tekstów poetyckich. Należy podkreślić fakt, że postawy kształtują się w ramach złożonego procesu socjalizacji, w którym każdy element życia społecznego, wartościowania przenika młodego człowieka i wpływa na sposób widzenia i oceny świata (Pankowska 2005, 7-13).

Przedstawiona konfrontacja tekstów literackich pozwala na następujące wnioski:

- zamiana płci z żeńskiej (Kwoki) na męską (Indyka), przy podtrzymaniu stereotypu wyniosłości, nie spowodowała modyfikacji przekazu;
- myśląca kobieta – kuma zamieniona na myślącego mężczyznę okazała się znaczącą ingerencją tłumacza w tekst, zwłaszcza że przekazowi towarzyszą dodatkowo konteksty pozytywne długotrwałej zadumy męskiej w stosunku do pejoratywnego ukazania myślenia bohaterki w tekście wyjściowym;
- despotyczny kozioł nieszanujący swojej partnerki, którą straszy otoczenie, jest zupełnie innym obrazem niż wykreowany w oryginale; rozwiązanie tłumaczeniowe uruchamia stereotyp dominującego mężczyzny, który w żadnym stopniu nie został przywołany w oryginale;
- postać aktywnego, ruchliwego, choć zapominalskiego i nieobliczalnego Hilarego została w tłumaczeniu zastąpiona powolną, niemrawą staruszką wpisującą się w negatywny stereotyp starości, w której ludzie są niedołężni, niesprawni i powolni; modyfikacja zupełnie wypaczyła wymowę tekstu wyjściowego;
- do podwórka wypełnionego kłócącymi się ptakami-kobietami przywołującymi stereotyp głupiutkich, bezustannie plotkujących bab tłumacz dołącza postacie męskie – nadrzędne, władcze, silne, porządkujące według własnej wizji świata rozkrzyczane przedstawicielki płci żeńskiej; tym samym w przekładzie wykorzystano dwa negatywne stereotypy przynależne dwóm różnym płciom, czego nie ma w oryginale;
- w zaprezentowanych tekstach oryginałów i przekładów konstruowane postacie, z racji ich przynależności do różnych płci, najczęściej reprezentują zupełnie inne cechy, które w kulturze oryginału i przekładu przypisywane są płci męskiej oraz płci żeńskiej.

Wydawać by się mogło, że tłumacz-mężczyzna, transponując tekst oryginału *Ptasich plotek* sam postanowił zrobić porządek z niegrzecznymi kobietami. Tym samym stworzył wiersz, w którym w seksistowski sposób rozprawił się z kurami i kaczkami-kobietami, pokazując im swą silną rękę. Lektura takich tekstów może u dzieci kształtować stereotypy genderowe lub utrwalać już istniejące. Najpewniej czynnik płci samych autorów przekładów był znaczący również w innych omawianych tu wierszach. Oryginały, jak i ich rosyjskie wersje, powstały dość dawno, w latach 50.-60. XX w., co wyjaśnia podejście męskich tłumaczy, kierujących się w swoich wyborach stereotypami genderowymi, zwłaszcza niekorzystnymi dla kobiet. Obserwacja wskazuje na potrzebę nowych tłumaczeń, które byłyby bliższe oryginałom i nie zwiększałyby stopnia seksizmu.

Uogólniając, przedstawione badanie pozwala na stwierdzenie, że 1) język i płeć są kategoriami zależnymi – poprzez język można kształtować wizerunek przedstawicieli i przedstawicielek obu płci; 2) skutki zamiany płci w przywołanych przekładach, mogą być istotnym czynnikiem modyfikacji recepcji poprzez przywoływanie odmiennych stereotypów genderowych. Różnica w kształtowaniu światów literackich w oryginale i przekładzie może, poprzez działania tłumacza, zaistnieć z łatwością, co zostało wykazane w przedstawionej analizie. Teksty oryginału i przekładu percypowane są przez pryzmat stereotypów genderowych funkcjonujących w obu kulturach, co, warto podkreślić, nie czyni utworów wartościowymi w ramach tej zgodności. Kierowanie się w odbiorze stereotypami nie jest „zasługą” utworu literackiego, ponieważ najlepiej by było, gdyby jego pojmowaniu nie towarzyszyły nazbyt uproszczone, schematyczne oceny czytelnicze. Niezależnie od tego, takie oceny funkcjonują na tyle powszechnie, że nie da się ich ominąć. To, co wykazało badanie, pokazuje natomiast, że z powodu zamiany płci bohatera powstaje nie tylko wykrzywiony obraz rzeczywistości przez samo istnienie i funkcjonowanie w kulturze określonych schematów oceny, lecz także bywają zniekształcenia w przekładach wobec oryginałów. W ten sposób należy mówić o podwójnie zmodyfikowanym paradygmacie – z jednej strony przez samo istnienie uproszczonego widzenia świata, a z drugiej – przez zniekształcony obraz bohatera wiążący się z modyfikacją w stosunku do oryginału.

Należy ponadto zauważyć, że stereotypy genderowe mogą być budowane wewnętrznie – w samych utworach literackich oraz zewnętrznie, poza nimi. Autor czy autorka oryginału może świadomie posługiwać się uproszczonymi obrazami w tworzeniu postaci i wówczas stereotyp jest permanentnie związany z opartym na nim utworze (np. tłumaczenie *Ptasich plotek*) lub – sytuacja druga – twórca/ twórczyni nie ma intencji stworzenia tekstu, którego odbiorowi będzie towarzyszył określony kulturowy schemat myślowy. Stereotyp uruchamia się wówczas – paradoksalnie – poprzez utwór literacki, ale realizuje się w samym odbiorze.

Bibliografia

- BEDNARCZYK, A. (2003), Wiersze dla dzieci Juliana Tuwima po rosyjsku, [w:] Przegląd Rusycystyczny 4 (104), 86-101.
- DEMBSKA, K. (2007), Stereotyp kobiety w skrzydlatych słowach języka rosyjskiego, [w:] <https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/2625/Stereotyp%20kobiety.pdf?sequence=1> (accessed: 15.04.2024).
- DYONIZIAK, J. (2011), Stereotyp w językoznawstwie kognitywnym, [w:] Kwiatkowska, A. (red.), Przestrzenie kognitywnych poszukiwań. Łódź, 139-148.
- ECKERT, P. | MCCONNELL-GINET, S. (2013), Chapter 1: An Intriduction to Gender, [in:] <https://web.stanford.edu/~eckert/PDF/Chap1.pdf> (accessed: 12.03.2024).
- GARBULA, J. M. (2009), Dzieci wobec stereotypów płci, [w:] Forum Oświatowe 1 (40), 54-69.
- KARWATOWSKA, M. | SZPYRA-KOZŁOWSKA, J. (2005), Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim. Lublin.
- LYONS, I. (2009), Public Perceptions of older People and Ageing: A literature review. Dublin.
- ŁOBODZIŃSKA, R. (1984), Jaka jest kobieta w języku polskim, [w:] Język a Kultura 9, 181-186.
- MAJKIEWICZ, A. (2011), Styl, kontekst kulturowy, gender. Katowice.
- MANASTERSKA-WIĄCEK, E. (2009), Polska poezja dla dzieci w przekładach na język rosyjski. Na podstawie wierszy Juliana Tuwima i Jana Brzechwy. Lublin.
- OLECHNICKI, K. | ZAŁĘCKI, P. (2002), Słownik socjologiczny. Toruń.
- OLEJNICZAK, E. (2018), Stereotypy a wizerunki mężczyzn na przykładzie programu „Droga do Ironmana”, [w:] Humanistyka i Przyrodoznawstwo 24, 105-120.
- PANKOWSKA, D. (2005), Wychowanie a role płciowe: program edukacyjny. Gdańsk.
- SZPYRA-KOZŁOWSKA, J. (2024), Marsjanie i Wenusjanki? O języku młodych Polek i Polaków. Kraków.
- SZTOBRYN-BOCHOMULSKA, J. (2022), Fizyczny obraz starości w świetle wybranej literatury dla dzieci. Stereotyp niekoniecznie negatywny, [w:] Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne 1 (14), 183-197.
- ŚWIDERSKA, M. | KAPSEWICZ, P. (2015), Stereotypy dotyczące starzenia się i ludzi starych w opiniach studentów medycyny, [w:] Pedagogika Rodziny 5-4, 185-199.
- TOMASZEWSKA-HOŁUB, B. (2019), Stereotypizacja starości, [w:] Cywilizacja i Polityka 17, 90-101.
- WIZERUNKI... 2024, Wizerunki stereotypowe osób starszych, [w:] <https://flstrefa.pl/stereotypy-osob-starszych.html> (accessed: 26.03.2024).
- WOJCISZKE, B. (2002), Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej. Warszawa.
- ZIÓŁKOWSKI, M. (2002), Wartości, [w:] Bokaszański, Z. (red.), Encyklopedia socjologii 4. Warszawa, 289-297.

DOI: 10.31648/pw.12132

ŚLAWOMIR SOCZYŃSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2664-6833>

The Pontifical University of John Paul II in Krakow

ANNA TELER

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1424-9478>

The Pontifical University of John Paul II in Krakow

ZIELSETZUNG DES PRESSEDIENSTES DES GRENZSCHUTZES. ANALYSE DER AKTIVITÄTEN WÄHREND DER MIGRATIONSKRISE AN DER POLNISCH-BELARUSSISCHEN GRENZE

Goals of Border Guard Spokesmen. Analysis of statements to the media during the peak of the migrant crisis on the Polish-Belarusian border

ABSTRACT: In the crisis on the Polish-Belarusian border context in 2021 attention was paid to the role of the Border Guard Spokesmen and the goals they pursue: informational, national security and image. A context-sensitive content analysis of the collected research material was carried out to obtain quantitative and qualitative results. It was found that the Border Guards Spokesmen' statements to the media are primarily concerned with informing (~84%), and to a lesser extent pursues the national security goal (~37%) and image goal (~32%). The statements were observed to be set in context and relevant to current events. Depending on the situation on the border and the public discourse, the dynamics of the goals changed. The conclusions provided are intended to mobilize further discussion on the contemporary role and tasks of gatekeepers: not only journalists, but also state functionaries, and contribute to reflection on media discourse – its goals, interests and quality – especially in crisis situations.

KEYWORDS: spokesperson, news media, gatekeeping theory, crisis communication, Polish-Belarusian border crisis

Einführung

Die kritischen Ereignisse der letzten Jahre haben das Wort Krise zu einem der wichtigsten Begriffe in den Medien werden lassen. Es beschreibt Ereignisse, die alle Arten von Institutionen, Organisationen, Ländern und sogar die ganze Welt betreffen. Eines der Hauptthemen in den Medien ist derzeit zweifellos die russisch-ukrainische Krise, deren wichtigster Ausdruck die Militäraktion an unserer Ostgrenze ist.

In engem Zusammenhang damit steht die Krise an der polnisch-belarussischen Grenze.

Bei dieser Krise handelt es sich nicht um eine zufällige / naturgegebene, sondern um eine geplante Krise mit einem genau definierten Ziel. Wie die große Mehrheit der Kommentatoren feststellt:

Die gegenwärtige Migrationskrise an der Grenze zwischen Belarus und der Europäischen Union, insbesondere Polen, ist künstlich herbeigeführt. Bei ihrer Planung ging Aljaksandr Lukaschenka mit Wissen und Billigung von Wladimir Putin davon aus, dass die Ausübung von Migrationsdruck Chaos verursachen und zu Polarisierung und Konflikten in der polnischen Gesellschaft führen würde. Dies wird zur Verschlechterung seiner Position auf der internationalen Bühne als ein Land beitragen, das durch die Blockade der Grenze eine Zone der Instabilität in Europa schaffen wird (Wawrzusiszyn 2022, 47).

Um die von den Verursachern der Krise beabsichtigte Wirkung zu verhindern, hat der polnische Staat an der Grenzlinie eine 187 km lange technische Barriere errichtet, die mit elektronischen Elementen zur Erkennung, Überwachung und Kontrolle ausgestattet ist. Diese Sperre soll die Tätigkeit der für die Bewältigung von Krisensituationen eingerichteten Dienste unterstützen, unter denen im Falle der so genannten „belarussischen Krise“ der Grenzschutz eine führende Rolle spielt. Das Hauptziel dieser Einheit ist der Schutz der Staatsgrenze zu Lande und zu Wasser, aber auch die Kontrolle des Grenzverkehrs und die Bekämpfung der illegalen Migration (Dz.U. 1990 nr 78, poz. 462).

Die Krise an der polnisch-belarussischen Grenze ist ein weiteres Element der im öffentlichen Diskurs in Polen seit 2015 breit diskutierten Migrationskrise. Es ist eine starke Zunahme der Medienberichterstattung über dieses Phänomen zu beobachten, was auf das öffentliche Interesse an diesem Thema hinweist. Dies ist nicht überraschend, da es sich um eine wichtige Frage des Sicherheitsgefühls des Einzelnen und der sozialen Ordnung handelt. Einzelne Interessengruppen nutzen die Situation aus, um ihre Ziele zu erreichen, indem sie ihr eigenes Narrativ schaffen. In diesem Zusammenhang erscheint es gerechtfertigt, den Ansatz der Krisenkommunikation des für das Krisenmanagement zuständigen Grenzschutzes zu untersuchen. Es ist besonders wichtig, auf die Pressesprecher (als Informationsmanagern) und die von ihnen verfolgten Ziele zu achten.

1. Gatekeeping-Theorie

Eine Schlüsseltheorie zum Informationsmanagement im weiteren Sinne ist sowohl in den Medienwissenschaften als auch in den Sozialwissenschaften die Gatekeeping-Theorie. „Ein Gatekeeper ist eine Person, die durch Auswahl, Änderung und/

oder Zurückweisung von Nachrichten den Informationsfluss zu einem Empfänger oder einer Gruppe von Empfängern beeinflussen kann“ (Tubbs | Moss 2005, 511). Das Handeln von Gatekeepern hat also einen realen Einfluss auf den Informationsfluss und damit auf den Wissensstand der Gesellschaft.

Das von dem Sozialpsychologe K. Lewin entwickelte Konzept des Gatekeeping, hat sich im Laufe der Zeit verändert. Wie C. Roberts hervorhebt, liegt dies auch daran, dass “die Theoretiker das breitere Spektrum an externem Druck auf [einzelne] Gatekeeper [...] und das System, das sie beschäftigt, berücksichtigen“ (Roberts 2005, 2). Zu den externen Faktoren, die die Entscheidung des Gatekeepers darüber beeinflussen, welche Nachrichten veröffentlicht werden sollen und welche nicht, gehören rechtliche und ethische Aspekte, der Wettbewerb zwischen den Medien und die Erwartungen des Publikums, aber auch wirtschaftliche und politische Faktoren. Bei letzteren ist es vor allem der Druck von aktiven Politikern, die mit ihren Maßnahmen versuchen, die Entscheidungen des Gatekeepers zu beeinflussen. Aber auch die Äußerungen bekannter Persönlichkeiten und Journalisten, die auch über die Informationsströme Einfluss haben wollen. Im Fall der Migrationskrise an der belarussischen Grenze konnte man Äußerungen hören, die den Einfluss regierender Politiker auf die Handlungen der Sprecherin andeuten¹, Äußerungen von Journalisten, die die Professionalität der Sprecherin in Frage stellen², und Äußerungen, die die Einhaltung der vom Minister für Inneres und Verwaltung unterzeichneten Verordnung durch den Grenzschutz kritisieren (Adwokat... 2021). Neben den genannten Gründen für die Entwicklung der Gatekeeping-Theorie gibt es auch eine wachsende Zahl von Personen, die nach Informationen suchen, sowie eine Zunahme der Orte, an denen sie veröffentlicht werden.

Aus der Literatur geht hervor, dass das Interesse an der Gatekeeping-Theorie derzeit zunimmt, was damit begründet werden kann, dass jeder im Internet zu jedem Thema veröffentlichen kann und dabei den aus den traditionellen Medien bekannten Gatekeeper umgeht. Wir haben uns zu einer modernen Informationsgesellschaft entwickelt, in der, wie Pamela Shoemaker und Timothy Vos argumentieren, das Aufkommen und die Verbreitung des Internets dazu geführt haben, dass die Rolle der “Gatekeeper“ reduziert wird. Ihrer Ansicht nach schwächt das Internet die Rolle der Gatekeeper, die den Informationsfluss einschränken. Sie sind der Meinung, dass es angemessen ist, von einem Gatekeeping des Publikums zu sprechen, indem man

¹ Ein Schauspieler postete ein Bild der Grenzschutzsprecherin Anna Michalska in seinen sozialen Medien und schrieb dazu: „Frau ‚Sprecherin‘ des Grenzschutzes, das Gesicht der bestialischen, rücksichtslosen Normen des Staates Recht und Gerechtigkeit (PiS)“ (Vgl. Znany aktor... 2023).

² Man könnte Andrzej Stankiewicz, einen Journalisten von Onet.pl, zitieren: „Im Moment dienen die Sprecher nicht der Information, sondern der Desinformation. Die Sprecherin des Grenzschutzes ist eine Sprecherin eines Dienstes, der offen mit den Medien konfrontiert ist. Sie versucht, es ihren Vorgesetzten recht zu machen“ (Vgl. Rycko 2021).

anerkennt, dass im Prozess der Produktion und Verbreitung von Medieninhalten die Nutzer eine Schlüsselrolle spielen (Shoemaker | Vos 2009).

In den traditionellen Medien war der wichtigste Gatekeeper der Reporter, der, um aktuelle und zuverlässige Informationen über sicherheitsrelevante und sicherheitsgefährdende Ereignisse zu erhalten, gute Arbeitsbeziehungen zu Vertretern der verschiedenen Arten von uniformierten Diensten aufbaute. Die zunehmende Zahl von Nachrichtensendern und die Nutzung von Informationen externer Beobachter, die im Internet veröffentlichen, hat dazu geführt, dass die Reporter nun zu Spezialisten werden, die bereits bekannt gewordene Ereignisse kommentieren, anstatt als erste vor Ort zu sein und somit die Funktion von Gatekeepern im klassischen Sinne zu haben.

Mit dieser Änderung wurde auf der Seite der Sicherheitsbehörden die Position des Pressebeauftragten geschaffen. Um die Kontrolle über den Informationsfluss in die Öffentlichkeit aufrechtzuerhalten, delegiert der Grenzschutz, wie auch andere uniformierte Dienste, nun bestimmte Personen mit entsprechenden Kommunikationsfähigkeiten und -ausbildungen, um mit den Medien in Kontakt zu treten, und sie sind es, die oft zu den modernen Gatekeepern werden, insbesondere in Krisensituationen wie der Migrantenkrise an der belarussischen Grenze, wo der Zugang für Außenstehende durch die Einrichtung einer geschlossenen Zone verhindert wurde.

2. Das Problem des Images des Grenzschutzes

Neben der operativen Effizienz und der Sorge um die Sicherheit ist auch die Sorge um das Image der für die Sicherheit zuständigen Dienste ein Faktor der Krisenkommunikation. Da eine Verschlechterung des Ansehens der für die Sicherheit zuständigen Dienste in der Gesellschaft weitreichende Folgen haben kann, wird in der Theorie der Krisenkommunikation der Aspekt der Öffentlichkeitsarbeit der uniformierten Dienste berücksichtigt. Einer der Faktoren, die zu einem positiven Image des Grenzschutzes in Polen beigetragen haben, war die sehr populäre Serie *Wataha*. M. Przeor, die Auswirkungen der Serie auf das öffentliche Bewusstsein für das illegale Überschreiten der Außengrenzen der Europäischen Union untersuchte, fand heraus, dass 95,5% der Befragten die Arbeit der Grenzschutzbeamten als einen Faktor ansahen, der die Sicherheit im Lande beeinflusst (Przeor 2018, 134-135).

Obwohl es hierzu keine Untersuchungen gibt, ist es denkbar, dass die Zurückhaltung des Grenzschutzes bei der Weitergabe von Informationen zu Frustration bei den Medienleuten führt, was sich wiederum in der Art und Weise, wie die Medien die Krisensituation beschreiben, und in der Art und Weise, wie die Medien die Beamten darstellen, widerspiegeln könnte.

Ohne den Motiven der Medien im Fall der polnisch-belarussischen Grenzkrise vorgreifen zu wollen, war die Frage der Imagepflege des Grenzschutzdienstes aufgrund der in der Medienberichterstattung auftauchenden Zweifel an den Standards ihres Verhaltens von erhöhter Bedeutung. Dadurch drohte eine Verschlechterung der Bewertung der Arbeit und der Effektivität des Grenzschutzes in der Gesellschaft, und es entstand sowohl in der Gesellschaft als auch bei den Akteuren des öffentlichen Lebens eine verstärkte Nachfrage nach Informationen über die Leistung der Dienste.

Neben der Regelung der Bereitstellung von Informationen an die Medien zu bestimmten Ereignissen der operativen Arbeit ist es auch ihre Aufgabe, für das Image des Dienstes, den sie repräsentieren, zu sorgen. Eine wichtige Rolle spielt für sie auch die kontrollierte Befriedigung des Informationsbedarfs der Öffentlichkeit, wofür in erster Linie Pressekonferenzen und Pressemitteilungen genutzt werden.

Das Informationsdefizit, das während einer Krise in den offiziellen Medien entsteht, wird in den sozialen Medien sehr schnell von beliebigen Personen gefüllt. Die von ihnen produzierten Informationen entsprechen nicht unbedingt den Kriterien für die Sicherheit und die Maßnahmen der für die Sicherheit zuständigen Dienste. Im Fall der Migrationskrise an der polnisch-belarussischen Grenze, wo, wie ich bereits erwähnt habe, der Zugang erheblich eingeschränkt war, waren die in den sozialen Medien verbreiteten Informationen daher schwer zu überprüfen. Trotzdem waren sie sehr populär und wurden bereitwillig weiterverbreitet. Gleichzeitig sollte dies nicht überraschen, denn, wie J. Mazer et al. feststellen, „hat die bisherige Forschung eine Zunahme der Medienabhängigkeit in Krisensituationen gezeigt“ (Mazer et al. 2015, 239). Die Autoren erklären diesen Umstand mit dem besonderen Interesse an Notsituationen und dem Wunsch, diese zu bedienen (Mazer et al. 2015).

3. Forschungsmethodik

Der Forschungskorpus (d. h. das gezielt gesammelte Forschungsmaterial) umfasste: 1) relevantes Material, d.h. alle offiziellen und verfügbaren Äußerungen von Sprecherinnen und Sprechern des Grenzschutzes in audiovisueller³ und textlicher Form (Kommentare, Erklärungen, Pressekonferenzen, Interviews) auf der Website von TVPInfo⁴, die mit audiovisuellem Material aus dem Profil des Grenzschutzes auf der Plattform X und der Plattform Youtube konfrontiert wurden: Kanäle von TVP Info, TVN24 aus den Monaten Oktober-Dezember. 2) Kontextmaterial, das einen Bezugspunkt für die Aussagen von Sprechern und Sprecherinnen des Grenzschutzes

³ Aus dem verfügbaren audiovisuellen Material wurde eine Transkription der Aussagen der Grenzschutzsprecherin im untersuchten Zeitraum angefertigt.

⁴ TVPInfo ist ein Nachrichtensender des öffentlichen polnischen Fernsehens (TVP), der auch eine umfangreiche Website anbietet. Es wird davon ausgegangen, dass die von TVPInfo betriebene Erzählung ähnliche Ziele wie der Grenzschutz verfolgt.

darstellt, d.h. Text- und audiovisuelles Material, das im Nachrichtendienst TVPInfo vom 2.07. bis 31.12.2021 veröffentlicht wurde.

Die Stichtage für das gesammelte kontextuelle Material waren: 2. Juli 2021⁵ und 31. Dezember 2021⁶. Die Inhalte (Texte, Grafiken, audiovisuelles Material), die zu den angegebenen Daten auf dem Webportal TVP Info veröffentlicht wurden, bilden die Kontextebene. Relevante Materialien wurden in den Monaten Oktober bis Dezember gesammelt, da in diesem Zeitraum die Krisensituation an der polnisch-belarussischen Grenze in Bezug auf die Zahl der versuchten illegalen Grenzübertritte beobachtet wurde. Dies ist in Abbildung 1 dargestellt:

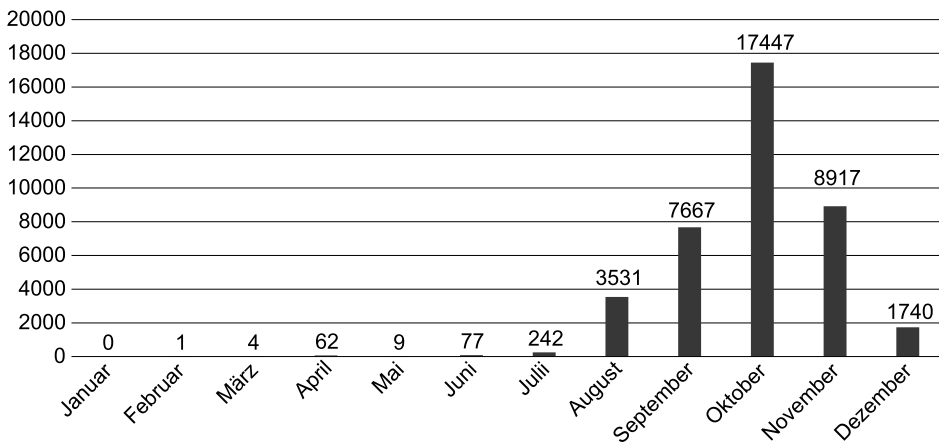

Abbildung 1. Anzahl der Versuche, die Staatsgrenze an der Grenze zu Weißrussland illegal zu überschreiten, nach Monaten im Jahr 2021

Quelle: Grenzschutz, Bericht über illegale Grenzübertritte nach Belarus im Jahr 2021 (Szczepańska 2021), eigene Studie.

Das gesammelte einschlägige Material wurde einer kontextualisierten Inhaltsanalyse unterzogen und entsprechend der vorgenommenen Kategorisierung in drei Kategorien eingeteilt: Informationsziel, Ziel der Imagebildung, Ziel der nationalen Sicherheit. Die Kategorien können wie folgt beschrieben werden:

- das Informationsziel wird durch die Berichterstattung, die Angabe von Fakten, Zahlen und die Erläuterung von Verfahren, die Angabe von Aufgabengebieten oder die Information über geplante Aktivitäten erreicht;
- das Image-Ziel besteht im Wesentlichen darin, den guten Ruf des Grenzschutzes (d. h. seiner Beamten) aufzubauen und/oder zu schützen, und wird durch die Hervorhebung von Stärken und Leistungen erreicht;

⁵ Dies ist der Tag, an dem in Litauen der Ausnahmezustand verhängt wurde, was letztlich zur Verlagerung des Migrantenverkehrs an die polnisch-belarussische Grenze führte.

⁶ Dies ist der Tag, an dem die Kurve des Interesses an der Person der Sprecherin, wie in Schaubild 1 zu sehen, deutlich abfällt.

▪ das Ziel der nationalen Sicherheit bezieht sich auf ausweichende Antworten, die Verweigerung von Informationen oder Beschwichtigungen | Warnungen. Auf Grundlage der vorliegenden Aussagen der Sprecherinnen und Sprecher des Grenzschutzes wurde der Kontext anhand des gesammelten Informationsmaterials aus dem TVPInfo-Portal überprüft. Dank dieser Gegenüberstellung konnten die Verbindungen zwischen den von den Sprechern des Grenzschutzes verfolgten Zielen und den Ereignissen an der polnisch-belarussischen Grenze in den Aussagen aufgedeckt werden. Denn es wurde davon ausgegangen, dass diese Aussagen und die darin enthaltenen Ziele in eine konkrete Realität eingebettet sind und sich auf aktuelle Ereignisse beziehen. Dies wurde anhand der Forschungshypothesen verifiziert:

H1: Die Sprecher und Sprecherinnen des Grenzschutzes, die sich im Medienraum äußern, verfolgen funktions- und formationsspezifische Ziele, d.h. Informationsziel, Imageziel, nationales Sicherheitsziel;

H2: Die verfolgten Ziele entsprechen den aktuellen Ereignissen.

Aus den Hypothesen wurden die folgenden Forschungsfragen abgeleitet:

F1: Sind die Aussagen der Sprecher und Sprecherinnen des Grenzschutzes zielführend?

F2: Welche Ziele verfolgen die Sprecherinnen und Sprecher des Grenzschutzes in der untersuchten Zeit?

F3: Beziehen sich die Aussagen der Sprecherinnen und Sprecher des Grenzschutzes auf aktuelle Ereignisse, die im Informationsdienst von TVP Info dargestellt werden?

F4: Wie gestaltet sich die Dynamik der (gezielten) Aussagen im Zusammenhang mit der Grenzkrise im Laufe der Zeit?

F5: Wie erreichen die Sprecherinnen und Sprecher des Grenzschutzes ihre Ziele: welche Themen greifen sie auf, welche Formen der Äußerungen verwenden sie?

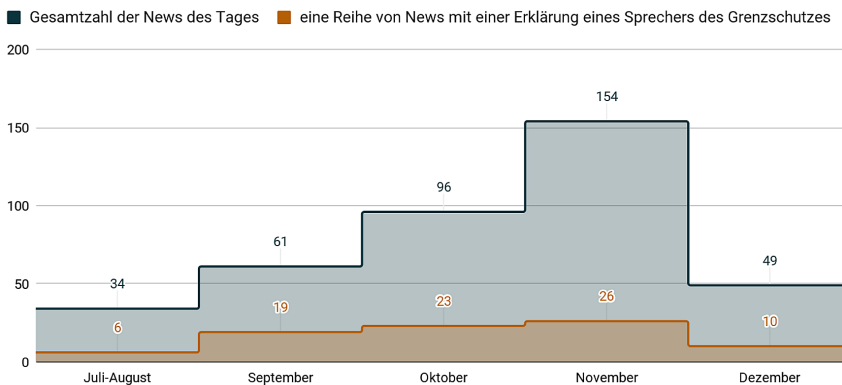
Das Ziel der Untersuchung ist es, die Annahmen und Forschungshypothesen in Richtung Bestätigung oder Falsifizierung zu überprüfen, was – zusammen mit der Suche nach Antworten auf die gestellten Forschungsfragen – es ermöglicht, die tatsächliche Rolle/Funktion der Aussagen von Sprechern und Sprecherinnen des nationalen Dienstes (d.h. des Grenzschutzes) in der Situation einer plötzlichen Migrationskrise an der polnisch-belarussischen Grenze, die die Merkmale eines politischen Konflikts trägt, zu bestimmen. Es ist erwähnenswert, dass diese Krise keine Folge der Aussagen der Pressestelle des Grenzschutzes ist, sondern aus der politischen Situation resultiert und durch eine “plötzliche, momentane, abrupte Veränderung“ (Stawnicka 2010, 8) ausgelöst wurde. Es wurde davon ausgegangen, dass sowohl dieser Konflikt als auch die Äußerungen der Sprecherinnen und Sprecher des Grenzschutzes ein forschungsrelevantes Thema sind, das sich durch gesellschaftliche Auswirkungen auszeichnet. Die gewählte Medientheorie

Gatekeeping ist in diesem Fall gleichzeitig ein Instrument zur Konstruktion des Mediendiskurses und eine Forschungsperspektive, die in der akademischen Debatte über die Verantwortung der Medien und die (Mit-)Gestaltung der öffentlichen Meinung verankert ist. Ziel des vorgeschlagenen Artikels ist es, die Diskussion über den Mediendiskurs zu vertiefen und die Mechanismen des Gatekeeping in Krisensituationen am Beispiel des Konflikts an der polnisch-belarussischen Grenze mit einer offensichtlichen Verschärfung der Situation Ende 2021 zu untersuchen.

4. Der Forschungsprozess

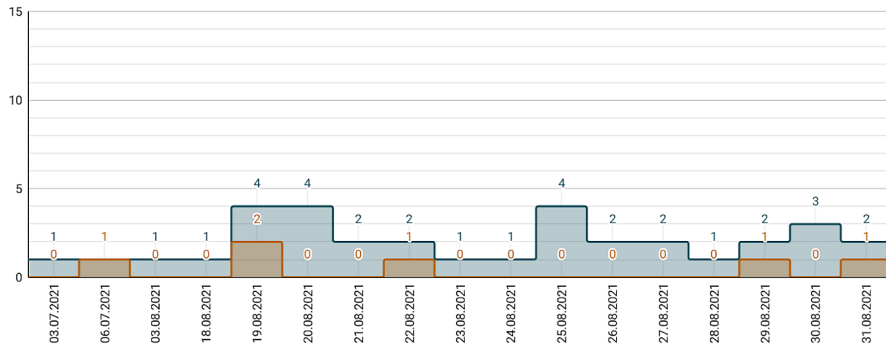
4.1. Kontextuelles Material

Insgesamt wurden 407 Nachrichtenartikel (auch austauschbar als Nachrichten bezeichnet) von TVPInfo gesammelt, indem die verfügbaren Archive mit dem Stichwort/Tag: #strazgraniczna im genannten Zeitraum durchsucht wurden. Es wurde festgestellt, dass 13 Nachrichten keinen Bezug zum Thema der polnisch-belarussischen Grenzkrise hatten, obwohl sie mit dem gesuchten Hashtag versehen waren. Letztendlich wurden 394 Nachrichtenartikel in das Kontextmaterial aufgenommen. Das gesammelte Kontextmaterial diente als Referenzpunkt, um die Dynamik zu verstehen, die die Aussagen der Sprecherinnen und Sprecher des Grenzschutzes im Blick auf die oben erläuterten Ziele entwickelten. Die Sammlung war notwendig, um den Hintergrund und den Kontext der von den Sprechern und Sprecherinnen des Grenzschutzes zwischen Oktober und Dezember 2021 abgegebenen Erklärungen zu verstehen. Abbildung 2 zeigt die Anzahl der in den ausgewählten Monaten veröffentlichten Nachrichtenartikel.

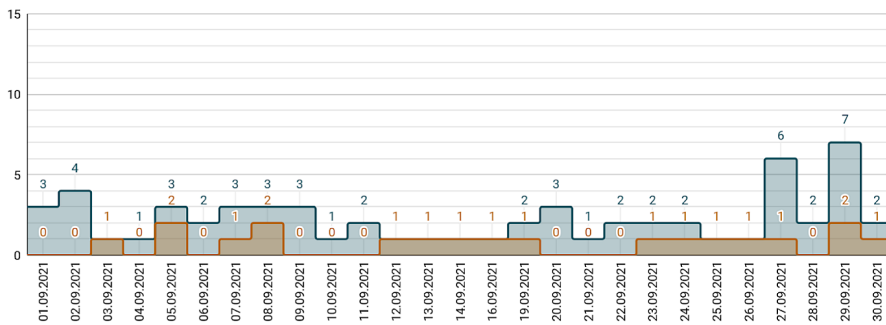

A. Juli-August

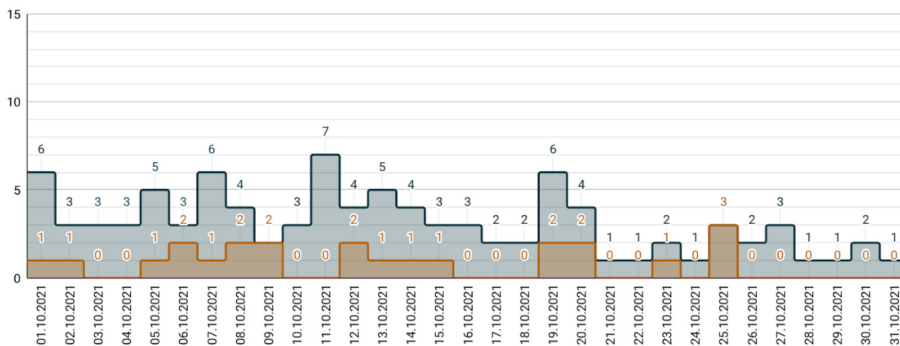
■ Gesamtzahl der News des Tages ■ Anzahl der News, in denen Sprecherinnen und Sprecher an einem bestimmten Tag vorkommen

B. September

■ Gesamtzahl der News des Tages ■ Anzahl der News, in denen Sprecherinnen und Sprecher an einem bestimmten Tag vorkommen

C. Oktober

■ Gesamtzahl der News des Tages ■ Anzahl der News, in denen Sprecherinnen und Sprecher an einem bestimmten Tag vorkommen

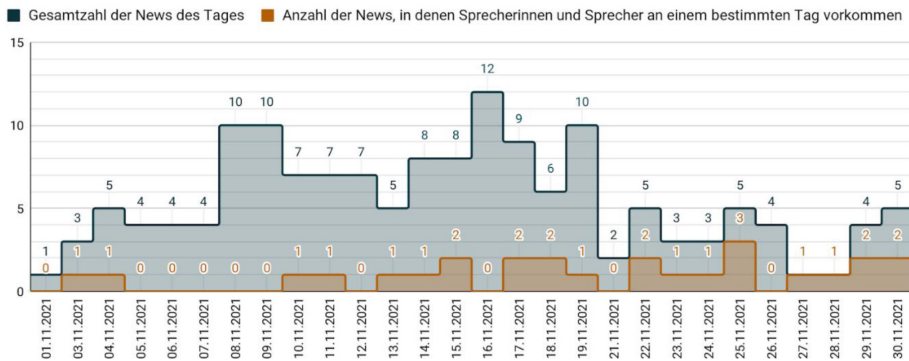
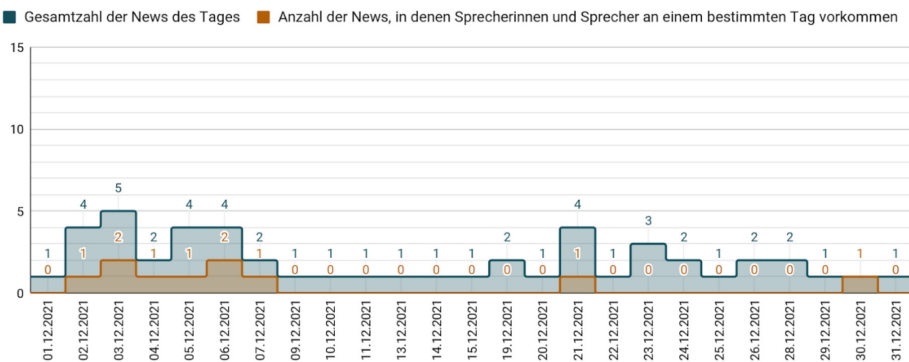
D. November**E. Dezember**

Abbildung 2. Verteilung der Anzahl der Nachrichtenartikel auf TVPInfo zusammen mit der Anzahl der Aussagen der Sprecherinnen und Sprecher des Grenzschutzes in den Monaten von Juli bis Dezember 2021

Quelle: Eigene Ausarbeitung.

4.2. Einschlägiges Material

Von den 394 TVP-Info-Nachrichtenartikeln wurden im Zeitraum von Oktober bis Dezember 59 Nachrichtenartikel identifiziert, die Aussagen von Sprecherinnen oder Sprechern des Grenzschutzes zitierten oder paraphrasierten. Neben Zitaten und Paraphrasen in TVPInfo-Nachrichtenartikeln wurde auch das eigentliche Material (für den Zeitraum von Oktober bis Dezember 2021) berücksichtigt: 24 Aussagen stammen aus audiovisuellem Material (TVP Info, Grenzschutzprofil auf Twitter, Youtube: TVP Info, TVN24-Kanäle).

So wurden zwischen Oktober und Dezember insgesamt 83 Aussagen gesammelt – das ist das relevante Material, auf das die kontextsensitive Inhaltsanalyse angewendet wurde. Die Intentionalität jeder Aussage wurde anhand charakteristischer Formulierungen ermittelt, darunter: „wir haben aufgedeckt“, „wir haben festgestellt“, „wir haben bemerkt“, „wir beobachten“, „aus den Daten, die ich Ihnen geben kann“, „wir haben Informationen, dass“ zusammen mit der Angabe aller Arten von Zahlen und Zusammenfassungen – Beispiele für eine informative Absicht; „wir haben Hilfe geleistet“, „wir waren immer hoch angesehen“, „wir kooperieren“, „wir wissen, wie man arbeitet“ – Aussagen, die für eine imagebildende Absicht stehen; „wir bewachen die Grenzen Polens“, „aus Sicherheitsgründen geben wir keine genauen Informationen“, „wir bekämpfen und verhindern diesen Migrationsdruck“, „Provokationen“, „Angriffe“, „aggressives Verhalten“ – Formulierungen die sich auf das Ziel der nationalen Sicherheit beziehen; außerdem wurden Hinweise aus dem Kontext der gesamten Aussage berücksichtigt. In dem gesammelten Forschungsmaterial wurden 70 Fälle identifiziert, die sich auf das Ziel Information bezogen, in 31 Fällen ging es um das Ziel der nationalen Sicherheit und 27 Fälle hatten das Image zum Ziel. Die prozentualen Anteile sind in Abbildung 3 dargestellt.

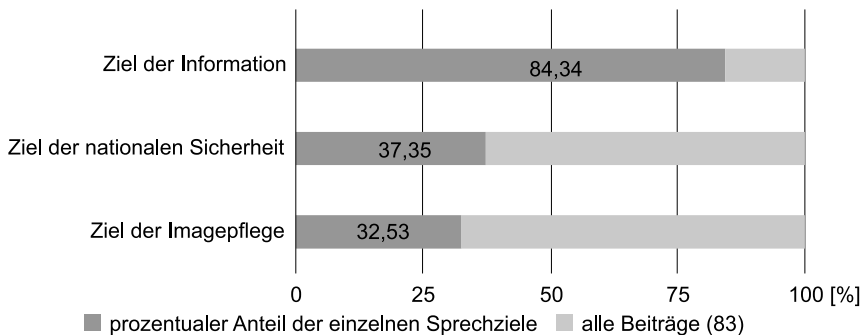

Abbildung 3. Prozentualer Anteil der einzelnen Ziele an allen 83 Aussagen

Quelle: Eigene Ausarbeitung.

Darüber hinaus gab es: 37 Fälle des gleichzeitigen Auftretens von zwei Zielen innerhalb einer Aussage und 4 Fälle der gleichzeitigen Verwendung von drei Zielen innerhalb einer Aussage. Die Dynamik des Auftretens der einzelnen Ziele in den Aussagen der Sprecherinnen und Sprecher des Grenzschutzes wurde ebenfalls für den untersuchten Zeitraum ermittelt. Diese ist in Abbildung 4 dargestellt.

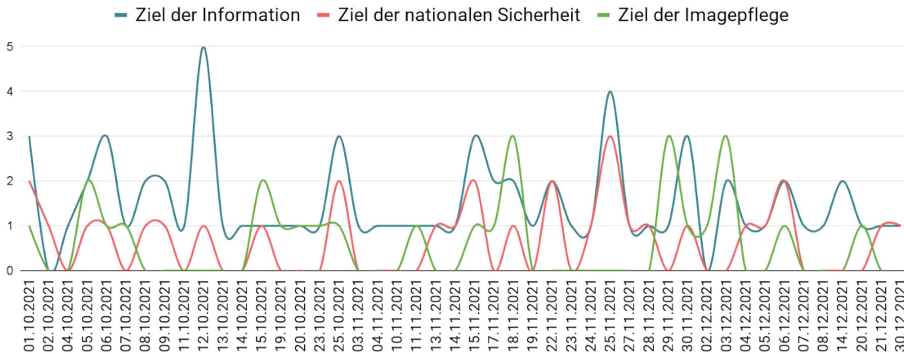

Abbildung 4. Verteilung der Dynamik des Auftretens der einzelnen Sprechziele der Grenzschutzsprecherin in den untersuchten Zeiträumen

Quelle: Eigene Ausarbeitung.

5. Schlussfolgerungen

Die durchgeführten Untersuchungen und die erzielten Ergebnisse haben gezeigt, dass die beiden aufgestellten Hypothesen bejaht werden können.

Jede der im Dienst TVPInfo zitierten oder paraphrasierten und in audiovisueller Form verfügbaren Äußerungen von Sprechern und Sprecherinnen des Grenzschutzes (von TVPInfo, TVN24 oder auf dem Twitter-Account des Grenzschutzes) verfolgte im untersuchten Zeitraum mindestens eines der genannten Ziele: Information, Image, nationale Sicherheit. Überwiegend war das Informationsziel in den Äußerungen vorhanden (in Bezug auf alle Äußerungen wurde das Informationsziel in ~84% realisiert), das Ziel der nationalen Sicherheit war in ~37% aller Äußerungen vorhanden und das Imageziel in ~32,5%. In der Hälfte der Fälle (50,60 %) wurde ein bestimmtes Ziel verfolgt, in fast der Hälfte (44,57 %) waren es zwei Ziele gleichzeitig, und nur in weniger als 5% waren es alle Ziele gleichzeitig.

Die Untersuchung bestätigte, dass die in den Aussagen verfolgten Ziele den aktuellen Ereignissen entsprachen. Zunächst einmal ist festzustellen – wie in Abbildung 2 (ABCDE) dargestellt –, dass die höchste Zahl der von den Sprecherinnen und Sprechern des Grenzschutzes abgegebenen Erklärungen im Oktober erfolgte: 36, wovon das Informationsziel in 80,5% der Fälle und das Ziel der nationalen Sicherheit und des Images gleichermaßen erreicht wurden: 30,5%. Im November wurden 32 Äußerungen von Grenzschutzsprecherinnen und –sprechern beobachtet. 87,50% der Äußerungen dienten der Information, 43,75% der Äußerungen bezogen sich auf die nationale Sicherheit und 31,25% hatten eine Image-Dimension. Im Dezember waren die Aussagen am wenigsten verbreitet: 15, auch hier war der häufigste Zweck informativ: 86,67%, und die nationale Sicherheit und das Image

wurden gleichermaßen angestrebt: 40%. Die Analyse des Kontextmaterials hat gezeigt, dass die Aussagen und die verfolgten Ziele angemessen sind, d. h. sie sind an die Situation angepasst und relevant. Es ist möglich, spezifische Ereignisse zu identifizieren, auf die sich die Sprecherinnen und Sprecher des Grenzschutzes bezogen. Im Oktober wurde in mehreren Stellungnahmen auf die Situation in Michałowo und die Anwesenheit von Kindern an der Grenze hingewiesen. Die Sprecherin des Grenzschutzes verfolgte in erster Linie ein informatives Ziel, verwies aber auch, wenn sie sich weigerte, detaillierte Informationen zu geben, auf den bestehenden Ausnahmezustand und Sicherheitsüberlegungen (*Ostre spięcie...* 2021; *Rzeczniczka...* 2021). Es gab auch Provokationen (*Kolejna...* 2021; *Szef MON...* 2021) und dann wurde neben dem Informationsziel auch das Ziel der nationalen Sicherheit verfolgt. Wenn Politiker sagten, die Grenzschutzbeamten seien Mörder (*TVP.Info...* 2021a), und einige Medien suggerierten, die Beamten würden ihren Job aufgeben (*Onet...* 2021), so verfolgten die Aussagen der Grenzschutzsprecher, die darauf reagierten, ein Imageziel.

Im November kam es zu einem hohen Migrationsdruck in der Nähe des Grenzübergangs Kuźnica, der daraufhin geschlossen wurde (*Kryzys...* (2021), sowie in der Nähe von Dubicze Cerkiewne (*Dubicze Cerkiewne...* 2021), und Czeremcha (*Nocna akcja...* 2021). Die Erklärungen zu diesen Situationen waren von dem Ziel der Information und der nationalen Sicherheit geprägt. Im Rahmen des Ziels „Image“ erinnerte die Sprecherin des Grenzschutzes daran, dass man den in ihrem Land unterdrückten Belarussen Hilfe leiste (*TVP.Info...* (2021b).

Im Dezember wurde unter anderem über die Situation in Narewka informiert, wo in großer Zahl versucht wurde, die Grenze gewaltsam zu überschreiten (*Narewka...* 2021). Die Aussagen der Sprecherin waren in erster Linie informativ, aber auch die nationale Sicherheit war ein Thema. Es gab auch Spannungen zwischen Janina Ochojska, einer polnischen humanitären Aktivistin, und dem Grenzschutz (*Ochojska...* 2021; *Straż Graniczna...* 2021), was zu Erklärungen führte, die ein Imageziel verfolgten.

Die Dynamik der verfolgten Ziele wird in Abbildung 4 veranschaulicht: Es ist zu erkennen, dass das Informationsziel ohne große Schwankungen im Laufe der Zeit verfolgt wird und auf einem konstant hohen Niveau bleibt, während das Image- und das Sicherheitsziel von Mitte bis Ende November verstärkt verfolgt werden. Zu diesem Zeitpunkt gab es viele Versuche, die Grenze gewaltsam zu überwinden, und Provokationen. Zugleich erschienen in den polnischen Medien kritische Bemerkungen und harte Worte gegenüber den Grenzschutzbeamten und der Sprecherin Leutnant Anna Michalska, die sich am häufigsten in den Medien geäußert hat.

Auffällig ist die Konsistenz der Aussagen und Ziele: Wenn die Sprecherinnen und Sprecher des Grenzschutzes aus Sicherheitsgründen detaillierte Informationen verweigern, so tun sie dies konsequent. In ihren Erklärungen beziehen sich die

Sprecherinnen und Sprecher des Grenzschutzes auf aktuelle Ereignisse, kehren nicht ohne Not in die Vergangenheit zurück und blicken nicht in die Zukunft. Die Sprecherinnen und Sprecher verfolgten die angegebenen Ziele (Information, nationale Sicherheit und Image), indem sie die Fragen der Journalisten beantworteten, sowie durch Erklärungen bei Pressegesprächen und bei Besuchen im Fernsehstudio (persönlich oder per Fernverbindung).

Aus der unseren Untersuchung lassen sich außerdem folgende Schlussfolgerungen ziehen. Erstens, das ist die Beobachtung, dass die polnischen Medien in einer Krisensituation einerseits die von den Sprecherinnen und Sprechern des Grenzschutzes bereitgestellten Informationen nutzen, andererseits aber auch (von ihren eigenen Zielen geleitet) die Gatekeeping-Funktion wahrnehmen. Dies zeigt sich in Äußerungen, die – im polnischen Mediendiskurs – Emotionen wecken, z.B. nahm TVPInfo Anfang Oktober 2021 eine Aufzeichnung nicht auf, in der es einen Austausch zwischen einer Sprecherin und einem TVN24-Journalisten zum Thema „Kinder aus Michałowo“ gibt, in der eine an den Journalisten gerichtete Frage der Sprecherin fällt – später in verschiedenen Medien zitiert: „Und was gibt es Ihnen zu wissen, wohin sie [diese Kinder – Anm. d. Verf.] transportiert wurden? Was werden diese Informationen Ihnen bringen?“ (Rzeczniczka... 2021). In der Zwischenzeit konzentrierten sich Medien wie TVN24 auf genau dieses Ereignis. Der Anteil der Aussagen des Grenzschutzsprechers an allen Aussagen, die im Kontextmaterial gesammelt wurden, macht außerdem deutlich, dass die Medien die Informationen des Grenzschutzsprechers zu maximal 24% und häufiger zu einem geringeren Prozentsatz verwendeten. Im Oktober waren es 23,95%, im November 16,88% und im Dezember 20,40% in Bezug auf alle zu diesem Zeitpunkt veröffentlichten Nachrichtenartikel über die Situation an der Grenze.

Es ist auch notwendig, die Tatsache anzuerkennen, dass es realen Druck gibt, unter dem die Grenzschutzbeamten während der Krise an der polnisch-belarussischen Grenze Ende 2021 arbeiteten, was auch von den Sprecherinnen und Sprechern des Grenzschutzes geteilt wurde. In ihren Ausführungen hob Anna Michalska die schwierigen Umstände der Arbeit, Provokationen, Druck und aufkommende Emotionen hervor. Die Analyse des audiovisuellen Materials ermöglichte es festzustellen, dass die Sprecherin sich bemühte, die Fassung zu bewahren und alle Fragen zu beantworten – es gab Zeiten, in denen die Antworten für die Journalisten nicht zufriedenstellend waren und sie die Fragen wiederholten, aber die Sprecherin ließ die Fragen nicht unbeantwortet, d.h. sie wiederholte manchmal die gleiche Antwort immer wieder.

6. Diskussion und Einschränkungen

In der Zeit des höchsten Migrationsdrucks (Oktober und November 2021) durften Journalisten das Grenzgebiet nicht betreten (*Stan wyjątkowy...* 2021), so dass Aussagen von Sprechern und Sprecherinnen des Grenzschutzes eine der Hauptinformationsquellen über die Situation und Ereignisse an der Grenze waren. Die Journalisten fragten wiederholt, wann und wie und unter welchen Bedingungen ihnen der Zugang zum Grenzgebiet gestattet und erleichtert würde. Dies bestätigt nur, dass die Funktion und die Theorie des Gatekeeping (in einer Welt des universellen Zugangs und der Geschwindigkeit) immer noch gebraucht werden – sowohl als Element der Informationsspeicherung und -begrenzung als auch als Element der medialen Erzählung (die, wie sich herausstellt, manchmal von politischen und wirtschaftlichen Interessen abhängt und, wie wir glauben wollen: vom Interesse des Publikums).

Die Tatsache, dass die Situation an der polnisch-belarussischen Grenze Ende 2021 ein Medienthema in Polen war, wird durch die hohe Position in Google Trends für polnische Suchanfragen nach diesem Stichwort im Jahr 2021⁷ und die Präsenz dieses Themas im polnischen Kino belegt⁸. Es kann festgestellt werden, dass verschiedene Persönlichkeiten der polnischen politischen Szene, aber auch Medienexperten, Aktivisten, Schriftsteller, Schauspieler sowie Nutzer sozialer Medien zitiert wurden, um über die polnisch-belarussische Grenzkrise zu sprechen. Es ist jedoch anzumerken, dass es sich bei diesen Stimmen zumeist um Interpretationen und Darstellungen ihrer eigenen Meinung handelte und nicht um Informationen oder Berichte über die Ereignisse.

Die durchgeführte Untersuchung hat weitere Räume und Forschungsprobleme aufgedeckt, die weiter erforscht werden können, wie z.B. die Rezeption der Äußerungen der Sprecherin von Anna Michalska, die am häufigsten mit den Medien in Kontakt stand; die Theorien des Agenda-Settings und des Primings in den täglichen Fernseh- oder Presseveröffentlichungen; die Dekonstruktion des Medienspektakels unter Berücksichtigung des politischen Narrativs; und – typisch für die polnische Medienbotschaftsforschung – die vergleichende Analyse des von öffentlichen und kommerziellen Medien konstruierten Narrativs.

Wir glauben, dass die formulierten Forschungsergebnisse eine weitere Diskussion über die heutige Rolle und die Aufgaben von Gatekeepern – nicht nur von Journalisten, sondern auch von staatlichen Funktionsträgern – anregen und zu einer tieferen Diskussion über den Mediendiskurs – seine Ziele, Interessen und Qualität – insbesondere in Krisenzeiten beitragen werden.

⁷ Die Jahresoption in der Suchmaschine, unter „Diskutierte Themen“, das Schlüsselwort „Polnisch-Belarussische Grenze“ wurde auf Platz 6 gesetzt.

⁸ Der Film *Zielona Granica* (2023) unter der Regie von Agnieszka Holland ist von der Situation an der polnisch-belarussischen Grenze Ende 2021 inspiriert.

Bibliographie

- Dz.U. 1990 nr 78, poz. 462, [in:] <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/-WDU2011160675/U/D20110675Lj.pdf> (accessed: 1.08.2023).
- MAZER, J. P. | THOMPSON, B. | CHERRY, J. et al. (2015), Communication in the face of a school crisis: Examining the volume and content of social media mentions during active shooter incidents, [in:] *Computers in Human Behavior* 53, 238-248.
- PRZEOR, M. (2018), Wpływ serialu Wataha na świadomość społeczną dotyczącą nielegalnego przekraczania zewnętrznych granic Unii Europejskiej, [in:] *Obronność. Zeszyty Naukowe* 1 (25), 119-143.
- ROBERTS, C. (2005), Gatekeeping theory: An evolution, [in:] Paper presented at the meeting of the Association for Education and Journalism and Mass Communication, San Antonio, Texas (August 11-14, 2005), 1-17.
- SHOEMAKER, P. | Vos, T. (2009), *Gatekeeping Theory*. New York.
- STAWNICKA, J. (2010), *Komunikacja w sytuacjach kryzysowych*. Katowice.
- SZPUNAR, M. (2013), Wokół koncepcji gatekeepingu. Od gatekeepingu tradycyjnego do technologicznego, [in:] *Fiut, I. S. (red.), Idee i myśliciele*. Kraków, 55-65.
- TUBBS, S. L. | MOSS, S. (2005), *Human communication: Principles and concepts*. New York.
- WAWRZUSISZYN, A. (2022), Kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej i jego wpływ na bezpieczeństwo Polski, [in:] *Nowa Polityka Wschodnia* 2 (33), 45-65.

Internetquellen

- Adwokat... (2021), Adwokat Mikołaj Pietrzak o sytuacji na granicy z Białorusią i rozporządzeniu MSWiA, [in:] TVN24 22.08, [in:] <https://tvn24.pl/polska/usnarz-gorny-adwokat-mikolaj-pietrzak-o-sytuacji-na-granicy-z-bialorusia-i-rozporzadzeniu-ministra-spraw-wewnetrznych-i-administracji-5201718> (accessed: 15.10.2023).
- Dubicze Cerkiewne... (2021), Dubicze Cerkiewne. Nocny atak 150 agresywnych migrantów na granicę [WIDEO], TVP.Info 21.11, [in:] www.tvp.info/57048434/podlasie-atak-migrantow-na-polska-granice-dubicze-cerkiewne-nowe-nagranie-bialorusini-zaatakowali-polakow-laserem (accessed: 15.10.2023).
- Kolejna... (2021), Kolejna prowokacja na granicy. Białoruski pogranicznik rzucił „czymś” w pojazd [WIDEO], TVP.Info 2.10, [in:] www.tvp.info/56171572/bialorus-polska-granica-migranci-straz-graniczna-poinformowala-o-prowokacji-pogranicznika (accessed: 15.10.2023).
- Kryzys... (2021), Kryzys na granicy Polski z Białorusią. SG: Na przejściu w Kuźnicy kilkuset cudzoziemców, TVP.Info 15.11, [in:] www.tvp.info/56931352/kryzys-migracyjny-sg-na-przejsci-u-w-kuznicy-kilkuset-cudzoziemcow (accessed: 15.10.2023).
- Narewka... (2021), Narewka. Kolejna prowokacja służb białoruskich, nowe informacje z granicy, TVP.Info 6.12, [in:] www.tvp.info/57303000/narewka-prowokacja-sluzb-bialoruskich-nowe-informacje-z-granicy-rzucali-petardami (accessed: 15.10.2023).
- Nocna akcja... (2021), Nocna akcja pod Czeremchą. Migranci zniszczyli zaporę z drutu kolczastego, TVP.Info 25.11, [in:] www.tvp.info/57108001/czeremcha-atak-na-granice-zniszczone-zasieki-z-concertiny-zdjecia-strazy-granicznej (accessed: 15.10.2023).
- Ochojska... (2021), Ochojska oskarża służby o kłamstwa. Straż Graniczna ujawnia szokujące szczegóły, TVP.Info 3.12, [in:] <https://www.tvp.info/57261947/straz-graniczna-ujawnia-nowe-informacje-ws-imigrantow-janina-ochojska-na-granicy-z-bialorusia> (accessed: 15.10.2023).
- Onet... (2021), Onet grzmi o odejściach pograniczników. SG podaje fakty. „Najwięcej kandydatów od lat”, TVP.Info 23.10, [in:] www.tvp.info/56538089/straznicy-graniczni-chca-odchodzic-ze-sluzby-rewelacje-onetu-dementuje-rzeczniczka-sg-najwiecej-chetnych-od-lat-najmniejsza-liczba-odejsc-jakie-sa-fakty (accessed: 15.10.2023).

- Ostre spięcie... (2021), Ostre spięcie z rzeczniką SG. Reporterka TVN24 zdziwiona, że cudzoziemiec ją okłamał, TVP.Info 6.10, [in:] www.tvp.info/56232913/rzeczniczka-strazy-granicznej-wyjasnia-dziennikarce-tvn-rozumiemy-slowa-azyl-berlin (accessed: 15.10.2023)
- RYCKO, K. (2021), Rzeczniczka Straży Granicznej jest nieprofesjonalna i arogancka, [in:] www.press.pl/tresc/67559,rzeczniczka-strazy-granicznej-jest-nieprofesjonalna-i-arogancka (accessed: 30.10.2023).
- Rzeczniczka... (2021), Rzeczniczka Straży Granicznej o nagraniu, na którym słyhać, jak migranci proszą o pomoc i azyl w Polsce, TVN24 6.10, [in:] <https://tvn24.pl/polska/stan-wyjatkowy-migranci-z-michalowa-na-nagranie-chcemy-zostac-w-polsce-chcemy-azylu-komentarz-rzeczniczki-strazy-granicznej-5441496> (accessed: 15.10.2023).
- Stan wyjątkowy... (2021), Stan wyjątkowy a ograniczenia dla dziennikarzy. Szef KPRM wyjaśnia, TVP.Info 7.09, [in:] www.tvp.info/55737281/stan-wyjatkowy-a-ograniczenia-dla-dziennikarzy-szef-kprm-michal-dworczyk-dziennikarze-rowniez-podejmaja-takie-dzialania-ktore-moglyby-spowodowac-incydenty (accessed: 15.10.2023).
- Straż Graniczna... (2021), Straż Graniczna o akcji z udziałem Janiny Ochojskiej: To była ustawka, TVP.Info 2.12, [in:] www.tvp.info/57245068/strazgraniczna-o-akcji-z-udzialem-europoslanki-janiny-ochojskiej-to-byla-ustawka (accessed: 15.10.2023).
- SZCZEPAŃSKA, E. (2021), Nielegalne przekroczenia granicy z Białorusią w 2021 r., Straż Graniczna. pl, [in:] <https://www.strazgraniczna.pl/pl/aktualnosci/9689,Nielegalne-przekroczenia-granicy-z-Bialorusia-w-2021-r.html> (accessed: 15.10.2023).
- Szef MON... (2021), Szef MON o strzałach na granicy: Prowokacje są i pewnie będą miały miejsce, TVP.Info 9.10, [in:] www.tvp.info/56285865/mon-mariusz-blaszczak-skomentowal-strzaly-oddane-na-granicy-polsko-bialoruskiej-w-kierunku-polskich-funkcjonariuszy (accessed: 15.10.2023).
- TVP.Info... (2021a), TVP.Info 15.10, [in:] www.tvp.info/56041432/15102021-0712 (accessed: 15.10.2023).
- TVP.Info... (2021b), TVP.Info 18.11, [in:] www.tvp.info/56990193/kryzys-migracyjny-niepokojacy-raport-strazy-granicznej (accessed: 15.10.2023).
- Znany aktor... (2023), Znany aktor stanie przed sądem. Napisał o „bandyckich standardach państwa PiS”, [in:] *Rzeczpospolita* 09.09, [in:] www.rp.pl/prawo-karne/art39083391-znany-aktor-stanie-przed-sadem-napisal-o-bandyckich-standardach-panstwa-pis (accessed: 30.10.2023).

DOI: 10.31648/pw.12133

MAGDALENA ŻMIJKOWSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2680-7318>

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

OBRAZ KRYZYSU MIGRACYJNEGO NA GRANICY POLSKO-BIAŁORUSKIEJ NA ŁAMACH POLSKICH TYGODNIKÓW OPINII „NEWSWEEK”, „WPROST” I „SIECI” W LATACH 2021-2022

**The image of the migration crisis on the Polish-Belarusian border
in the polish opinion weeks “Newsweek”, “Wprost” and “Sieci”
in 2021-2022**

ABSTRACT: The aim of this article was to analyze the portrayal of the migration crisis on the Polish Belarusian border in 2021-2022 in three Polish opinion weeklies: “Newsweek”, “Wprost”, and “Sieci”. The study aimed to determine the portrayal of events by each editorial office and whether the presented message reflected their ideological profile and political sentiments. Content analysis was used. The research results indicate that each editorial office constructed a different model of interpreting the crisis. “Newsweek” adopted a humanitarian-liberal framework, “Wprost” represented an ambivalent and analytical-political approach, and “Sieci” shaped a sovereign-nationalist narrative, emphasizing security issues, threats from Russia and Belarus, and heroizing the government and services as defenders of the border and national values. Consistent with their ideological orientation, the weeklies’ coverage not only differentiated the interpretation of the crisis but also reinforced social divisions in the perception of migrants, the role of the state, and responsibility for security.

KEYWORDS: migration crisis, Polish Belarusian border, opinion weeklies, content analysis, media, public discourse

Kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej, która jednocześnie stanowi granicę Unii Europejskiej (dalej UE), rozgrywający się pod koniec lata i na jesieni 2021 r. przykuł uwagę polskiej opinii publicznej. Masowy napływ osób pragnących przedostać się na terytorium UE (do Polski, Litwy i Łotwy) z terytorium Białorusi był nowym zjawiskiem w tej części kontynentu. Kryzys migracyjny z 2021 r. został wywołany przez władze Białorusi, które, ułatwiając obcokrajowcom uzyskanie wizy do tego kraju, spowodowały napływ migrantów/uchodźców na granicę litewsko-

-białoruską, łotewsko-białoruską i polsko-białoruską, próbując zdestabilizować sytuację społeczno-polityczną w UE dzięki takim posunięciom (Przetacznik | Russel 2021).

Przegląd stanu badań dotyczących kryzysu migracyjnego z 2021 r. w polskiej literaturze naukowej pokazuje, że podejmowano już próby analizy omawianej problematyki w kontekście medialnym. Obraz migrantów w trakcie kryzysu na granicy polsko-białoruskiej w „Wiadomościach” TVP omówiła M. Jas-Koziałkiewicz (2023). B. Ociepa (2023) podjęła się zadania zidentyfikowania źródeł informacji o kryzysie migracyjnym na wschodniej granicy Polski w 2021 r. Polaryzację medialną na przykładzie omawianego kryzysu migracyjnego w relacjach trzech polskich telewizyjnych serwisów informacyjnych omówiła M. Koźdoń-Dębecka (2023). Analizę ramową dyskursu na temat kryzysu migracyjnego z 2021 r. w wybranych dwóch tygodnikach przeprowadziła W. Nylec (2023). Ta sama autorka podjęła się badań czasopism konserwatywnych i ich roli w pogłębianiu rasistowskich schematów myślenia na przykładzie omawianego kryzysu migracyjnego (Nylec 2024).

Niniejszy artykuł przedstawia wyniki analizy ilościowej (statystycznej) i jakościowej przeprowadzonej na podstawie materiałów prasowych poświęconych problematyce kryzysu migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej, a opublikowanych na łamach tygodników opinii w latach 2021-2022. Jako przedmiot badań wybrane zostały trzy tytuły prasowe – liberalny „Newsweek”, centrowy „Wprost” i konserwatywny „Sieci”. Celem artykułu jest odpowiedź na pytanie, jaki obraz kryzysu granicznego konstruowały ww. tytuły prasowe. Dodatkowo celem badania było uzyskanie odpowiedzi, czy przedstawiany obraz odzwierciedla profil ideowy badanych mediów i ujawnia ich sentymenty polityczne. Przeprowadzona analiza będzie zatem porównaniem trzech medialnych reprezentacji.

Za główną metodę badawczą obrano analizę zawartości, którą jej twórca i kodyfikator, B. Berelson zdefiniował jako technikę badawczą służącą obiektywnemu, systematycznemu i ilościowemu opisowi jawnej zawartości komunikacji (Berelson 1952, 18; zob. też Lisowska-Magdziarz 2004, 13). Populację stanowiły w sumie 204 numery ww. tygodników, które ukazały się od sierpnia 2021 r. do grudnia 2022 r. Następnie wyłoniono korpus badawczy, a więc zbiór tekstów wyekscerpowanych w celu przeprowadzenia szczegółowej analizy zawartości. Kryterium wyboru wiązało się z poruszaną tematyką. W wyniku selekcji wyróżniono 77 materiałów prasowych. Jako jednostkę analizy przyjęto pojedynczy materiał prasowy. Kolejnym krokiem była budowa klucza kategoryzacyjnego, który pozwolił określić najchętniej poruszane tematy i ograniczyć zróżnicowanie tematyczne materiałów prasowych do kilku najczęściej pojawiających się obszarów. W kluczu kategoryzacyjnym wyróżniono następujące kategorie badawcze: główne kategorie tematyczne w zakresie problematyki kryzysu migracyjnego, aktorzy narracji oraz ton i modalność przekazu.

Analiza treści tygodnika „Newsweek” z lat 2021-2022 pokazuje, że przekaz redakcji został zdominowany przez kategorię humanitarną, co potwierdza konsekwentnie liberalny charakter pisma. Najczęściej powtarzającym się motywem był los migrantów i moralny wymiar kryzysu, a redakcja skupiała się na relacjach świadków, działaniach organizacji pomocowych oraz bezpośrednim doświadczeniu cierpienia na granicy (Kim 2022a; 2022b; 2022c; Korytowska 2022; Pawlicka 2022). Migranci byli więc centralnymi bohaterami narracji, natomiast działania państwa oceniano przez pryzmat etyki i praw człowieka, nie zaś polityki bezpieczeństwa. Drugim najczęściej występującym wątkiem była krytyka rządu i polityki państwa. Artykuły w tej kategorii wskazywały na brak empatii, nadużycia władzy i instrumentalne traktowanie kryzysu przez obóz rządzący (Kowalczyk 2021). Rząd i służby pojawiały się jako podmioty odpowiedzialne za eskalację napięcia i załamanie standardów humanitarnych, a nie jako obrońcy państwa (Pawlicki 2021). Kolejne miejsca zajmowały: zagrożenie ze strony Rosji i Białorusi (Kowalczyk 2021b) oraz aktywizm obywatelski. Pierwszy z tych wątków pełnił funkcję kontekstu geopolitycznego – „Newsweek” uznawał Mińsk i Moskwę za źródło prowokacji, ale nie rezygnował z podkreślania współodpowiedzialności władz RP za sposób reakcji. Drugi – aktywistyczny – wpisywał się w humanitarny wymiar narracji, eksponując działania wolontariuszy i NGO jako moralną przeciwwagę dla państwowej bezdusznosci (Kim 2021a; 2022a). Wątki takie jak bezpieczeństwo narodowe (Kowalczyk 2021a) czy bierność UE pojawiały się marginalnie i miały znaczenie uzupełniające. „Newsweek” nie negował potrzeby ochrony granic, ale traktował ją jako wtórną wobec ochrony życia i godności człowieka. Podobnie krytyka UE –

Tabela 1. Kategorie tematyczne i ich częstotliwość występowania

Nazwa kategorii	„Newsweek”	„Wprost”	„Sieci”
Bezpieczeństwo narodowe i obrona granicy	3	4	9
Humanitarna	8	2	1
Zagrożenie ze strony Rosji/Białorusi	3	3	6
Krytyka rządu i polityki państwa	6	3	0
Krytyka opozycji/ liberalnych elit	0	2	6
Bierność lub wrogość UE	2	1	4
Walka informacyjna i rola mediów	1	2	5
Aspekt moralny i religijny	1	1	3
Społeczność pogranicza	1	0	0
Aktywizm obywatelski i pomoc humanitarna	3	1	0
Ideologiczno-tożsamościowa/suwerenistyczna	1	1	5
Psychologiczna emocjonalna	1	0	0
Suma	30	20	27

Źródło: dane własne.

mimo że obecna – miała charakter umiarkowany, oparty raczej na rozczarowaniu niż na ideowej wrogości. Podsumowując, struktura ilościowa „Newsweeka” wskazuje na dominację narracji humanitarno-liberalnej, w której centralne znaczenie mają etyka, empatia i prawa człowieka. Pismo przyjmuje perspektywę społeczną i moralną, a kryzys migracyjny interpretuje jako test człowieczeństwa i moralnej dojrzałości państwa, nie zaś jako problem bezpieczeństwa narodowego.

Zupełnie odmienny obraz wyłaniał się z analizy tygodnika „Sieci”. Najsilniej reprezentowaną kategorią było bezpieczeństwo narodowe i obrona granicy, co potwierdza charakterystyczną dla tego tytułu narrację suwerenistyczno-obronną. Kryzys migracyjny był tu rozumiany przede wszystkim jako atak hybrydowy na Polskę i Europę, a działania rządu i służb – jako wyraz determinacji, skuteczności i patriotyzmu. Granica nie była miejscem tragedii humanitarnej, lecz symbolem suwerenności i siły państwa (Biedroń 2021; Pyza | Wikło 2021). Drugą silnie reprezentowaną kategorią było zagrożenie ze strony Rosji i Białorusi ściśle powiązane z retoryką bezpieczeństwa. Tygodnik konstruował wizerunek Aleksandra Łukaszenki i Władimira Putina jako głównych agresorów (Karnowski | Pyza 2021; Kołodziejcki 2021a; Matuszak 2021), a Polskę jako ofiarę i jednocześnie tarczę chroniącą Zachód. Oba wątki – bezpieczeństwa i zagrożenia – tworzyły ideologiczną ramę, w której kryzys migracyjny stał się „wojną o polskość i granice cywilizacji”. Na trzecim miejscu pojawiła się krytyka opozycji i liberalnych elit, co potwierdza silne upolitycznienie przekazu (Kołodziejcki 2021). Opozycję, dziennikarzy i liberalne media ukazywano jako sojuszników obcych interesów, a krytykę rządu – jako działanie wymierzone w państwo. Ten element narracji miał charakter obronno-propagandowy, wzmacniający poczucie moralnej słuszności władzy i polaryzujący debatę publiczną. Kolejne kategorie – walka informacyjna i rola mediów oraz ideologiczno-tożsamościowa – budują ramę światopoglądową pisma. Kryzys był przedstawiany jako starcie cywilizacyjne między patriotyczną Polską a liberalnym Zachodem, w którym media „mainstreamowe” (TVN, „Newsweek”) stały się „piątą kolumną” (Maciejewski 2021; Pyza | Wikło 2021). Kwestie humanitarne, moralne i religijne miały charakter marginalny i instrumentalny – nie stanowiły samodzielnego pola refleksji, lecz uzasadniały twardą politykę państwa w kategoriach obrony wartości chrześcijańskich. Brakowało też tematów lokalnych i społecznych, jak np. społeczność pogranicza. W wymiarze ilościowym przekaz „Sieci” można więc określić jako monotematyczny, zdominowany przez kategorie bezpieczeństwa, zagrożenia i tożsamości narodowej, w którym narracja moralna i emocjonalna zostały podporządkowane logice obrony państwa. Jest to model medialny oparty na heroizacji rządu i demonizacji przeciwników, a jego funkcją nie jest analiza, lecz mobilizacja czytelnika wokół wspólnotowych emocji.

Analiza ilościowa treści tygodnika „Wprost” wskazuje, że pismo przyjęło zrównoważoną, ambiwalentną narrację wobec kryzysu migracyjnego, lokując się pomiędzy liberalno-humanitarnym dyskursem „Newsweeka” a narodowo-

-suwerenistycznym ujęciem „Sieci”. Dominujące kategorie tematyczne to bezpieczeństwo narodowe i obrona granicy, które we „Wprost” występowały w dwóch wymiarach: z jednej strony jako konieczność zapewnienia stabilności i kontroli granicy, z drugiej jako obszar konfliktu politycznego dotyczącego sposobu reagowania władz (Olczyk 2021). Tygodnik nie kwestionował potrzeby ochrony terytorium, ale podkreślał brak spójności i transparentności działań rządu, co sytuowało go między dyskursem analitycznym a krytycznym. Drugie miejsce zajmowały kategorie zagrożenia ze strony Rosji i Białorusi (Mielnik 2021a) oraz krytyki rządu (Breczko 2021). Pierwsza z nich odpowiadała za nadanie wydarzeniom kontekstu geopolitycznego – „Wprost” uznawał Łukaszenkę i Putina za głównych inicjatorów kryzysu, jednak nie rezygnował z podkreślania błędów polskich władz w sposobie reakcji. W tekstach z tej grupy (np. analizy J. Mielnika) widać próbę równoważenia argumentów bezpieczeństwa i humanitaryzmu bez popadania w propagandowe uproszczenia. Kolejną znaczącą kategorią była walka informacyjna i rola mediów, często powiązana z analizą propagandy Łukaszenki i roli przekazu medialnego w polaryzacji opinii publicznej. „Wprost” pokazywał media jako uczestnika, a nie tylko obserwatora wydarzeń, co odróżniało go od jednoznacznie oceniających tonów „Sieci”. W podobnym zakresie występowały też kategorie humanitarna i aspekt moralny, jednak w tym przypadku pismo prezentowało raczej empatyczny dystans niż emocjonalne zaangażowanie – migranci byli przedstawiani jako ofiary, ale bez szerokiego kontekstu aksjologicznego znanego z „Newsweeka”. Warto zwrócić uwagę na stosunkowo wysoką obecność krytyki opozycji i liberalnych elit, co odróżnia „Wprost” od narracji mediów stricte liberalnych. Tygodnik wprowadzał element wewnętrznej symetrii politycznej, sugerując, że zarówno rząd, jak i opozycja wykorzystywały kryzys instrumentalnie. Marginalne znaczenie miały natomiast kategorie bierności UE, ideologiczno-tożsamościowa oraz psychologiczna/emocjonalna, które we „Wprost” pełniły funkcję uzupełniającą. Pismo nie konstruowało opowieści o tożsamości narodowej, ale też nie ignorowało kwestii emocjonalnego wymiaru kryzysu – zwłaszcza lęku, niepokoju i społecznych napięć.

Analiza przedstawienia głównych grup aktorów w trzech tygodnikach ujawnia zasadnicze różnice w interpretacji kryzysu migracyjnego oraz w sposobie rozkładania akcentów odpowiedzialności, winy i moralności. Każdy z tytułów konstruuje własny, ideologicznie spójny model świata przedstawionego, w którym poszczególne podmioty pełnią odmienne role: bohaterów, ofiar, wrogów lub świadków. „Newsweek” prezentuje kryzys w perspektywie humanitarno-liberalnej, koncentrując się na cierpieniu migrantów i etycznym wymiarze decyzji władz. Migranci są tu głównymi bohaterami dramatu humanitarnego (Kim 2022a; 2022b; 2022c; Korytowska 2022; Pawlicka 2022), rząd – źródłem braku empatii i systemowej bezduszności (Kowalczyk 2021), zaś społeczeństwo – moralnym sędzią i świadkiem wydarzeń. Tygodnik podkreśla konieczność solidarności europejskiej,

ale zarazem wskazuje na bierność i chłód instytucji unijnych. W tej narracji Polska jawi się nie jako obrońca granic, lecz jako państwo zmagające się z kryzysem moralnym, w którym odwaga obywatelska i zaangażowanie oddolne kontrastują z cynizmem władzy.

Tabela 2. Aktorzy narracji

Grupa aktorów	„Newsweek”	„Wprost”	„Sieci”
Rząd i służby	często krytykowani za brak humanitaryzmu	ambiwalentni	bohaterowie i obrońcy narodu
Migranci	główni bohaterowie dramatu humanitarnego	ofiary systemu i konfliktu	narzędzie agresji (brak podmiotowości)
Rosja Białoruś	początek kryzysu	źródło destabilizacji	źródło zagrożenia, agresorzy
Opozycja	część społecznej debaty, element pluralizmu	kontrapunkt dla władzy	wroga, niepatriotyczna
UE/Frontex	potrzebna, ale bierna i nieempatyczna	spóźniona, formalna i obojętna	biurokratyczna, nieskuteczna
Spółeczeństwo	bohaterowie humanitarni, moralni świadkowie	źródło solidarności i sprzeciwu wobec bezduszności państwa	moralne zaplecze patriotyzmu
Media	głos obywatelski	narzędzie opisu	„mainstream” jako wróg tygodnika „sieci”

Źródło: dane własne.

„Wprost” przyjmuje stanowisko umiarkowane i ambiwalentne, próbując zachować pozory równowagi między logiką bezpieczeństwa a humanitaryzmem. Rząd i służby są tu przedstawiane zarówno jako obrońcy porządku, jak i aktorzy nieskuteczni i reaktywni (Mielnik 2021a; Niesłuchowska 2021; Socha-Jakubowska 2021). Migranci pojawiają się jako ofiary systemu i konfliktu, ale nie stanowią głównego punktu odniesienia debaty (Barejka, 2022). Rosja i Białoruś są ukazywane jednoznacznie jako agresorzy (Mielnik 2021a), a Unia Europejska – jako bierna, spóźniona i formalistyczna (Mielnik 2021c). „Wprost” tworzy obraz kryzysu złożonego i niejednoznacznego, gdzie odpowiedzialność rozkłada się między władzą, opozycją i strukturami międzynarodowymi (Mielnik 2021b). W efekcie tygodnik konstruuje narrację analityczno-polityczną, balansując między racjami bezpieczeństwa a potrzebą empatii.

„Sieci” z kolei reprezentują jednoznacznie suwerenistyczno-narodowy model interpretacyjny. Rząd i służby są w tej narracji heroizowani jako obrońcy narodu i granic (Biedroń 2021; Pyza | Wikło 2021a), podczas gdy migranci zostają pozbawieni podmiotowości i ukazani jako narzędzie agresji ze strony Łukaszenki i Putina. Rosja i Białoruś to agresorzy (Karnowski | Pyza 2021; Kołodziejski 2021a; Matuszak 2021), a Unia Europejska – biurokratyczny, nieskuteczny twór, który nie potrafi zrozumieć zagrożeń płynących ze Wschodu. Społeczeństwo w „Sieci”

odgrywa rolę patriotycznego zaplecza, wiernego wspólnotowym wartościom, a liberalne media są określane jako „mainstreamowi wrogowie” podważający narodową solidarność (Maciejewski 2021; Pyza | Wikło 2021). Cały przekaz ma charakter mobilizujący i tożsamościowy, wzmacniający emocje wspólnotowe i poczucie zagrożenia zewnętrznego.

Tabela 3. Ton i modalność przekazu

Ton	„Newsweek”	„Wprost”	„Sieci”
Patriotyczno-mobilizacyjny	nieobecny	sporadyczny	dominujący
Krytyczny wobec władzy	dominujący	umiarkowany	nieobecny
Empatyczny/humanitarny	dominujący	częsty	nieobecny
Alarmistyczny/zagrozeniowy	umiarkowany	występuje w kontekście geopolitycznym	częsty

Źródło: dane własne.

Język i ton charakterystyczny dla publikacji dotyczące kryzysu migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej, opublikowanych na łamach „Newsweeka”, był emocjonalny, pełen obrazów cierpienia i moralnych kontrastów („dzieci w lesie”, „mur z cierni”). W tygodniku często używano metafor biblijnych i symbolicznych, np. „sumienie narodu” lub „ciemność”. Dyskurs ten nacechowany był etycznie, ale też w kontrze do ówczesnych władz rządzących. Z kolei w przypadku tygodnika „Sieci” publikacje dotyczące kryzysu granicznego wykazały wysoki stopień emocjonalizacji, patosu, fraz nacechowanych ideologicznie („bastion”, „atak” czy „świętość granicy”). Zaobserwowano to w przeciwieństwie do czasopisma „Wprost”, w którym ton wypowiedzi prasowych był zazwyczaj wyważony, często analityczny i refleksyjny. Można w nich zauważyć zarówno elementy empatii, jak i dystansu badawczego.

Wnioski

Powyższe rozważania miały na celu ukazanie, w jaki sposób trzy odmienne ideowo tygodniki opinii kreowały obraz kryzysu migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej w latach 2021-2022. Struktura kategorii tematycznych, dobór aktorów i ton przekazu w pełni korespondowały z ideologicznym profilem poszczególnych redakcji. W ujęciu porównawczym widoczne jest, że omawiane trzy tygodniki nie tylko relacjonowały te same wydarzenia, lecz także konstruowały odmienną wizję rzeczywistości politycznej i społecznej. O ile „Newsweek” apelował do sumienia i wartości uniwersalnych, „Wprost” odwoływał się do pragmatyzmu i potrzeby równowagi, a „Sieci” – do patriotycznych emocji i mobilizacji narodowej.

W ten sposób prasa tygodniowa w Polsce stała się nie tyle zwierciadłem debaty publicznej, ile jej aktywnym współtwórcą, reprodukującym podziały ideowe i aksjologiczne współczesnego dyskursu medialnego. Tygodnik „Sieci” konstruował narrację o obronie państwa i „świętej granicy”. Natomiast społeczeństwo miało się mobilizować przeciw wrogom zewnętrznym i wewnętrznym. Z kolei redakcja czasopisma „Wprost” ukazywała kryzys jako zderzenie bezpieczeństwa i humanitaryzmu, z próbą zachowania równowagi między racją stanu a moralnością. Tygodnik „Newsweek” skupił się na człowieku i etyce, czyniąc z kryzysu metaforę upadku wartości i sumienia społecznego. Struktura kategorii tematycznych, dobór aktorów i ton przekazu w pełni korespondują z ideologicznym profilem poszczególnych redakcji.

Bibliografia

- BAREJKA, P. (2022), Człowiek bez tożsamości. Dlaczego Polska od 10 miesięcy więzi Palestyńczyka. „Dają mi codziennie środki przeciwbólowe”, [w:] Wprost 23.
- BERELSON, B. (1952), Content analysis in communication research. Michigan.
- BIEDROŃ, W. (2021), Jest ciężko, a jesteśmy opluwani, [w:] Sieci 41.
- JAS-KOZIAŁKIEWICZ, M. (2023), Obraz migrantów w trakcie kryzysu na granicy polsko-białoruskiej w 2021 i 2022 roku w „Wiadomościach” TVP, [w:] Studia Politologiczne 68, 341-361.
- KARNOWSKI, J. | PYZA, M. (2021), Łukaszenka i Putin przegrają tę wojnę, [w:] Sieci 40.
- KIM, R. (2021), Życie w stanie wyjątkowym. Ludzie z granicy, [w:] Newsweek 44.
- KIM, R. (2021a), W lesie na granicy. Stoi za mną wielu ludzi, [w:] Newsweek 51.
- KIM, R. (2022a), Miasto otwarte. Życie od zera, [w:] Newsweek 3.
- KIM, R. (2022b), Pomaganie uchodźcom. Nie mieliśmy wyboru, [w:] Newsweek 18.
- KIM, R. (2022c), Najważniejsza rzecz w życiu, [w:] Newsweek 39.
- KOŁODZIEJSKI, K. (2021), Czas próby, [w:] Sieci 35.
- KOŁODZIEJSKI, K. (2021a), Gra śmiercią, [w:] Sieci 39.
- KORYTOWSKA, A. (2022) Uchodźcy w Nadarzynie. Nie do życia, [w:] Newsweek 27.
- KOWALCZYK, M. (2021), Stan wyjątkowy. Tak pilnują Polski, [w:] Newsweek 37.
- KOWALCZYK, M. (2021a), Uchodźcy na Białorusi. Ostatni las przed Europą [w:] Newsweek 37.
- LISOWSKA-MAGDZIARZ, M. (2004), Analiza zawartości mediów. Kraków.
- MACIEJEWSKI, J. A. (2021), TVN mówi jak Łukaszenka, [w:] Sieci 37.
- MATUSZAK, D. (2021), Co by było, gdyby udała się operacja Śluz, [w:] Sieci 35.
- MIELNIK, J. (2021a), Zemsta Łukaszenki na Polsce za azyl dla Cimanouskiej. „Hybrydowe uderzenie”, [w:] Wprost, 32.
- MIELNIK, J. (2021b), Frasiuniuk kontra Tusk. Jak białoruskie KGB zapędziło w kozi róg polską opozycję, [w:] Wprost 34.
- MIELNIK, J. (2021c), Dlaczego Polska jest osamotniona w wojnie granicznej z Rosją? „Putin o to zadbał”, [w:] Wprost, 46.
- NIESŁUCHOWSKA, A. (2021), Gen. Skrzypczak: Jeśli UE nam nie pomoże, Polska powinna zrobić dla imigrantów korytarz do Niemiec, [w:] Wprost, 34.
- NYLEC, W. (2023), Analiza ramowa dyskursu polskich tygodników opinii na temat tzw. kryzysu migracyjnego na granicy polsko-białoruskiej w 2021 na przykładzie „Sieci” i „Przeglądu”, [w:] Studia Medioznawcze 2, 179-189.

- NYLEC, W. (2024), Czy czasopisma konserwatywne *Gazeta Polska* i *Najwyższy Czas!* pogłębiają rasistowskie schematy myślenia? Kryzys migracyjny na granicy polsko-białoruskiej w świetle teorii Étienne'a Balibara, [w:] *Zeszyty Prasoznawcze* 2, 95-115.
- OCIEPKA, B. (2023), Dziennikarzom wstęp wzbroniony: kryzys na polsko-białoruskiej granicy w 2021 r. jako wydarzenie (nie)relacjonowane przez media, [w:] *Studia Medioznawcze* 2, 190-203.
- OLCZYK, E. (2021), Gen. Skrzypczak dla „Wprost”: Na granicy za kilka dni może dojść do wymiany ognia, [w:] *Wprost* 45.
- PAWLICKA, A. (2022), Mur strachu, [w:] *Newsweek* 33.
- PAWLICKI, J. (2021), Uchodźcy na granicy. Strach w strefie zakazanej, [w:] *Newsweek* 46.
- PRZETACZNIK, J. | RUSSELL, M. (2023), EU-Belarus Relations: State of Play-Human Rights Situation. European Parliamentary Research Service, [w:] <https://policycommons.net/artifacts/1896969/eu-belarus-relations/2647511/> (accessed: 9.11. 2025)
- PYZA, M. | WIKŁO, M. (2021), Jednym głosem z Łukaszenką, [w:] *Sieci* 44.
- PYZA, M. | WIKŁO, M. (2021a), Musimy ochronić Polskę, [w:] *Sieci* 45.
- SOCHA-JAKUBOWSKA, P. (2021), O. Gużyński o „perfidnych politycznych gangsterach”. „Rząd nie-radzi sobie z kryzysem, to barbarzyństwo”, [w:] *Wprost* 40.

JĘZYK

DOI: 10.31648/pw.12134

GURGEN KHACHATRYAN

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2870-1443>

Vanadzor State University named after Hovhannes Tumanyan

ŁUKASZ TRZECIAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1999-5004>

Pomeranian University in Słupsk

NEWLY DISCOVERED SLAVIC LEXICAL BORROWINGS IN DOCUMENTS FROM THE 15TH-17TH CENTURIES OF THE POLISH-ARMENIAN COLONY¹

ABSTRACT: The documents of the Polish-Armenian colony, deposited between the 15th and the 17th centuries, are distinguished by their content diversity. These documents include a range of direct and indirect borrowings from Slavic languages, particularly from Old/Middle Polish and Middle Ukrainian, the vast majority of which (more than 200 word units) are included in linguistic studies. However, on the basis of our observations, for various reasons, more than 50 word units have been left out of the attention of specialists engaged in the study of the vocabulary of the Middle Armenian language. In this article, we have studied around 20 newly discovered borrowings and have come to a number of conclusions. The examined newly discovered borrowings are also noteworthy because they did not have a pan-Armenian distribution. They were used only in the Polish-Armenians' speech relating to various aspects of social life, which effectively attests to the Polish-Armenians' integration into the new environment.

KEYWORDS: direct borrowing, indirect borrowing, Kamieniec Podolski (Kamianets-Podilskyi) legal registration, Old/Middle Polish, Middle Ukrainian (Ruthenian), Middle Armenian, the speech of Polish-Armenians

Introduction

Armenians arrived in the Polish lands² in the 14th century. One of the first Armenian communities was established in Kamieniec Podolski (Kamianets-Podilskyi), which over time – alongside Lwów (Lviv) – became one of the most significant centres of the diaspora in this part of Europe (Grigoryan 1980, 52-99).

¹ The authors thank Prof. Andrzej Pisowicz for his valuable comments.

² For more on Polish Armenians, see: Barącz 1856; 1869; Machul-Telus 2014; Stopka 2000; 2010; Zakrzewska-Dubasowa 1982; and on Armenian migrations and the history of the diaspora, see Mutafian 2018.

The Armenians who colonised the Polish south-eastern borderlands spoke the Armeno-Kipchak language³, which, despite belonging to the Turkic family, was written using the Armenian alphabet (see Tryjarski 1960; Stopka 2013). As A. Pisowicz notes, the Armenian-speaking newcomers from the 16th and 17th centuries did not have a common language with the descendants of the first Kipchak-speaking settlers, so Polish became their auxiliary language (2000, 137).

Both the Armenian-Kipchak and Armenian languages succumbed to gradual Polonisation⁴ (see Stachowski 2010). According to J. Reczek, Armenians first acquired the language that was necessary to connect with the Polish environment; bilingualism spread over time; and, in the first half of the 17th century, bilingual Armenians began to neglect their language in favour of Polish (Reczek 1987, 6). Pisowicz (2002, 33) emphasises that the Kipchak language, which finally died out in the 17th century, was replaced not only with Polish but also with the Ruthenian (Ukrainian) language in the 16th century.

Certain scientific achievements were recorded in the field of studying Armenian vocabulary in the 19th and 20th centuries. However, the research questions of the mentioned field have not been exhausted yet, which proves the relevance of the topic we have been studying.

The linguistic material for the article was drawn from G. Alishan's KA, in which the Armenian chronicles of a large Armenian-populated city of Rzeczpospolita (the Polish-Lithuanian Commonwealth), Kamieniec Podolski, found their place with a number of other documents (Catholic records, letters, diaries, etc.), and one of V. Grigoryan's study – KG. Of these, the former includes documents written from the 15th to 17th centuries (the chronicle of the city of Kamieniec Podolski, encyclicals/letters of Armenian Catholicos, etc.), while the latter comprises the records of the Armenian court from 1559-1575.

Kamieniec Podolski was known for three communities – Polish, Ruthenian (Ukrainian), and Armenian – each of which was an autonomous unit and had its own independent national court. The aforementioned autonomy did not impede the active interactions of these communities: they lasted for several centuries, during which they exchanged many words related to various domains and areas.

In the foregoing primary sources, there are documents⁵ in the Polish-Armenian speech⁶, as well as in the Armenian-written Polish and Armenian-written Kipchak

³ There is also a hypothesis that they were, in fact, Kipchaks, christianised by Armenians (see Stopka | Zięba 2018, 181).

⁴ For more on the Polish language of Armenians, see Kozhinowa 2018; Urbańczyk 1986. Slavic influences affected not only the lexicon but also the anthroponymy of Polish Armenians (see Trzeciak 2022; 2023).

⁵ For more details, see Grigoryan | Pisovich' 1964, 225-228.

⁶ The Ardeal dialect had 4 branches, which were spoken in Armenian colonies of Poland, Hungary, Suceava and Romania by Armenian dialect-bearers, who migrated and re-migrated from Armenia and other places (Acharryan 1953, 9). The above geographical points already suggest that the

languages. Particularly, in the Middle Armenian sources, there is a significant number of borrowings from Old and Middle Polish (henceforth Polish), fewer from Ruthenian/Middle Ukrainian (henceforth Ukrainian), which are distinguished by different frequencies of use. Although most of these words (more than 90) have been discussed in the MH and some of them in other studies (e.g.: Ghazaryan 2000, 99-110; 2001, 55; Grigoryan 2017; Khach'atryan 2015, 13-17; 2020; 2021), a number of borrowings have not been developed yet and are in need of professional examination. In this article, our primary objective is to solve the above issue. To achieve this,

- 1) we have selected around twenty newly discovered Polish and Ukrainian borrowings from the above sources and categorised them into three groups:
 - a) directly borrowed new words,
 - b) indirectly borrowed new words,
 - c) composite (mixed type) new formations with the inclusion of direct and indirect borrowings;
- 2) we examined each of the selected lexical units in a separate dictionary entry, indicating the year of the first or only usage of a given word, its meaning, part of speech, and variants, if any;
- 3) we made assumptions based on the content of the examined material.

We conducted the study using mainly comparative, contrastive and descriptive-analytical methods.

We retain the original spelling (e.g., **գրուլ**), then provide the transliteration in angled brackets (e.g., <growl>), and the phonetic transcription (a reconstruction attempt) in square brackets, taking into account Slavic phonetic influences (e.g., [krul], [krul]).

1. Newly discovered words⁷ borrowed directly from Slavic languages

The adjective **բոլովլը** <bolovay> [pɔləvəj], [pɔləvɨj], [pɔləvɨj] (1574), which is a colour name directly borrowed from Ukr. *поровий* [pɔləvɨj] (Hrin), cf. Pol. *plowy* [płɔvi], [pwɔvi] ‘fawn; stramineous’ (Sstp, SXVI), and is found in a compound word, with the colour **սիրը** (see: **սիրը**): *վասն զի ի յետ այս կուլին Բ (2) կուլ այլ զնոսցած է՝ Ա (1) բ ո լ ի ն վ ը յ ս ի ռ ը յ եւ միւսն թուխ* ‘since along with this cow, he has stolen two more: one fawn, and the other one black’ (KG 389). The records

Ardeal dialect was distinguished by the non-uniformity of linguistic realities. Therefore, we use the term *s p e e c h* conditionally since in the presence of limited linguistic materials, it is difficult to distinguish whether Polish-Armenian is a speech.

⁷ We do not address the Armenian transliterations of the borrowed verbs – an exhaustive answer has been given to this question, see: Grigoryan | Pisovich’ 1964, 228-235.

include also the բոլովը <bólovəy> version (1575)⁸: *Եկաւ Մուսղէն Իդեաշ՝ Տօքքոյին մարդն եւ նսնայեց Թորոսին մոտն եւ եզմըն բօլն յըն* ‘Ilyasz (Ilyash) of Subocz (Suboch) came, the man of Dobko, and identified the fawn ox near Toros’ (KG 494).

The noun բոլպոօք <bolpoč‘ôk‘> [pəlbəʈʃok], [pəlbəʈʃʊk], [pəlbəʈʃok], [pəlbəʈʃʊk] (1595-1596), which was borrowed from Pol. *półbeczek/pulbeczek/polbeczek* [puwbetʂek], [pɔːbetʂʲek], [pɔlbetʂʲek], means ‘a unit of measurement equal to half a barrel’ (SXVI, SL), cf. Ukr. *нівбочок* [pʲiʊbətʃok], *пoлyбoчoк* [poʊbətʃok] (Hrin). In this use, the word does not mean ‘half a barrel’ or ‘half of a barrel’, but literally ‘a half barrel, a vessel (measure) half the size of a barrel’⁹, which was mainly used to measure bread products, but in this use it refers to gold: *զոր բազում զանօք խոստացաւ նոցա՝ զի մի սպանցեն զնա. զոր ոմանք ասէին երկու բնլպոօք* ‘promised them many treasures so that they would not kill him, then some said with two barrels’ (KA, 61).

The noun բոլմիսօք <bôlmisôk‘> [polmisok], [pəlmisok], [połmisok] (1574) is a borrowing from Pol. *pulmisek/półmisek/polmisek* [puwmisek], [pɔːłmisek], [połmisek] ‘platter’ (SXVI, SXVII, SL), cf. Ukr. *пoлyмисoк* [poʊmesok] (Hrin). In the records, it is listed among household items and denotes ‘a type of dish, similar neither to a shallow bowl nor a deep plate’: *բօլմիսօք* ‘platter’ (KG 445).

Lexical borrowings from Ukrainian are primarily linked to the domains of economic activity and domestic life. Notably, within the category of household objects, the terms բոլմիսօք <bôlmisôk‘> (‘platter’) and բոլպոօք <bolpoč‘ôk‘> (‘a unit of measurement equal to half a barrel’, ‘half a barrel’, ‘half of a barrel’) appear to be far from coincidental. In the lexicon of Polish Armenians, there were no native terms to denote those objects. Consequently, to name the items of a medium size, they had to reach for descriptive methods: “a medium-sized plate”, “a medium-sized barrel”, etc. In contrast, borrowing terms provided a more efficient solution to this issue by encapsulating the concept within a single compound word. In Middle Armenian, particularly within the lexicon of Polish Armenians, native colour terms are scarce, and names for shades are not encountered. Moreover, compound words containing two colour names are rare. By contrast, Slavic languages, particularly Polish and Ukrainian, had numerous colour terms, which Polish Armenians borrowed to enhance their vocabulary. Such terms include: *սիրը* <sirəy> meaning ‘grey’, *բոլովը* <bólovəy> ‘fawn; stramineous’, *սիրեալը* <sireawəy> ‘greyish’, and others, which were particularly used to describe domestic animals.

The adjective ֆրանցուսի(յ) <franc‘owsk‘i(y)> [frantsuski], [frantsuski], [frantsuskij], [frantsuskej] (1572, 1577) is a borrowing from Pol. *francuski/francuzki*

⁸ The presence of the word variants բոլովը and բոլովը indicates that in Middle Armenian, both letters *n* and *o* are used to represent the vowel *o* in the middle of a word. The first (*n*) was already present in Old Armenian (Grabar), while the second (*o*) was introduced into the Armenian alphabet during the Middle Armenian period.

⁹ According to Alishan, the word means ‘small cask’ (KA, 61).

[frantsuski] ‘French’ (SXVI, SXVII, SL), cf. Ukr. *французький* [frɛntsuzʲɛj] (Hrin): *Յետոյ Ֆրանսիացի թագաւորն զիր դեսպանն առարեաց եպիսկոպոս մի, այսինքն էլ ի ժողովս նոցա* ‘Later, the King of France sent his ambassador, a bishop, that is, an envoy, to their assembly’ (KA, 43); *Ի այսմ տնի ի Լեհից աշխարհս նոր թագաւոր նստաւ [...] Ֆրանսիացի աշխարհէն* ‘This year, a new king from the land of France ascended to the throne in the land of Poland’ (KA, 47)¹⁰.

The noun **գրուլ** <growl> [krul], [krul] (1657) was borrowed from Pol. *król* / *krol* [krul], [krɔ:lʲ], [krolʲ] ‘king’ (Sstp, SXVI, SXVII, SL), cf. Ukr. *король* (кроль / крол / кроль / куль / кроул / краль / король / корол) [kɔrɔlʲ] (Sstu, SUXVI): *անպարսպ անձամբ ձեռնարկեցի [...] ի թագաւորութեան գրուլ Բաժմիրին և իշխանութեանն Չամոնշայի քաղքի Եան Չամոնքի* ‘not idly, I personally undertook [...] during the reign of King Kazimierz (Casimir) and the rule of Jan Zamoyski in Zamość’ (KA, 192).

The noun **զժեօնց** <gžêonc> [kʲjɔntsʲ], [ksʲɔntsʲ], [kɛɔntsʲ] was borrowed from Pol. *ksiądz* [kɛɔntsʲ], [kɛɔtsʲ], [kɛɔtsʲ] ‘(Catholic) priest’ (Sstp, SXVI, SXVII, SL), cf. Ukr. *ксьондз* (ксензъ / ксендзъ / ксензъ / ксенъдзъ / ксенъдъзъ / ксѣондзъ / ксюндзъ / ксяндзъ) [ksʲɔndʲzʲ] (Sstu, SUXVI, Hrin). In all the uses found in KA it does not mean ‘a priest’, but ‘Father’, which was used to refer to the Catholic clergy. First, it was used in 1562 with the *զժեօնց* transliteration: *զժեօնց Թարդդ* ‘Father Tarlo’ (KA, 29); then also with other variants, such as **զժեօնց** <gžêonc>: *զժեօնց Լենարդ* (KA, 30); **զժոնց** <gžonc>: *զժոնց Լենարդ* ‘Father Lenart (Le(o)nard)’ (KA, 38); **զժեօն** <gžêonc>: *զժեօն Տեւուշ* ‘Father Devush (Tevush)’ (KA, 35); **զժենց** <gženc>: *զժենց Մարտին* ‘Father Marcin (Martin)’ (KA, 50); **զժոնց** <gžonc>: *զժոնց Բրոչնիցքի* ‘Father Próchnicki’ (KA, 66).

The noun **հէթման**¹¹ <hêt‘man> [hetman], [xetman], [xetmɔn], [hɛt‘mɛn] (1610) was borrowed from Pol. *hetman* (*etman* / *hejtman*) [xetman], [xetmɔn] ‘a hetman’, ‘a commander in chief’, ‘a title used by the senior military commanders in the Polish-Lithuanian Commonwealth; any sort of military leader’, ‘a Cossack military commander’ (Sstp, SXVI, SXVII, SL), cf. Ukr. *гетьманъ / гетьманы / гетьманъ / гетьманъ / гетьман* [hɛt‘mɛn] (Sstu, SUXVI): *Քոննց բոլորի [sic!] հէթմանն* ‘hetman Koniecpolski’ (KA, 85).

The noun **քնազ** <k‘neaz> [knjaz], [kɲas], [kɲae], [knʲazi], which is of East Slavic origin *князь* (*кназъ / кназъ / кназ / княз / князъ / кнѣзъ / кнѣзъ / кназъ / кнезъ*) [knʲazi], means ‘knyaz / knez / kniaz; duke, prince’ (Sstu, SUXVI), cf. Pol. *kniaź* [kɲae] (Sstp, SXVI, SXVII, SL): *Քնիւզ Վիդուդ* ‘knyaz Witold (Vytautas)’ (KA, 15). In the originals, it is also found in other versions: **քնազ** <k‘naz>: *քնիւզ Կոստանիկ*

¹⁰ It was also used interchangeably: *ամենեցուն հանդ թվեցաւ, մեծի և փոքու, զի Ֆրանսիացի թագաւորնց ի վերայ նոցա* ‘All, both great and small, were pleased that the Frenchman would rule over them’ (KA, 43).

¹¹ We picked it from the Armenian-written Kipchak part.

‘knyaz Konstantyn’ (KA, 16); **գնեազ** <gneaz>: *Գնեազ Վիշնիւսիի ուն Ընուզ իշխանն՝ մի անկաւ գթագաւորն ուրացաւ* ‘Knyaz Wiśniowski (Wiśniowiecki), a Ruthenian prince, once renounced the king’ (KA, 31); **գնազ** <gnaz>: *Եկաւ Մոսքովի գնազն (1563թ.) ի թագաւորի աշխարհն, և գԲդոցքա քաղաքն էաւ* ‘The prince of Moscow (in 1563) came to the country of the king and captured the Polotsk (Polatsk) city’ (KA, 32).

Polish Armenians retained native Armenian terms such as *թագաւոր* <t‘agawor> (‘a king’), *սպարապետ* <sparapet> (‘a commander of the army’), and *իշխան* <išxan> (‘a prince’) within their lexicon. However, when referring to terms related to state administration, official ranks, and noble titles – such as *գրու* <growl> (‘a king’), *հէթման* <hêt‘man> (‘a hetman’, ‘a commander in chief’), *քնեազ* <k‘neaz> (‘knyaz/knez/kniaz; duke, prince’) – they predominantly employed loanwords taken over either directly from Polish or, through Polish, from other European languages. This attests to the fact that, during this period, the influence of the flourishing Polish-Lithuanian Commonwealth’s administration extended even to national minorities living in the peripheries of the country. Through the incorporation of Polish borrowings pertaining to the clergy, *իսաթէր* <p‘at‘êr> ‘a priest; a spiritual father’ and *գժտօնց* <gžêônc> ‘a (Catholic) priest’, Polish Armenians sought to simultaneously highlight the Catholic affiliation of the clergyman, thereby distinguishing them from the representatives of the Armenian Apostolic Church, for whom only the traditional Armenian designations like *ւեղ* <têr> and *քահանայ* <k‘ahanay> were applied.

The adjective **ռուսիյ** <rowsk‘iy> [ruskij], [ruskij], [ruskej] (in this case, meaning ‘Ruthenian (Ukrainian) by nationality’) (1604-1605) is a borrowing from Ukr. *руський* (*рускии/русскии/роускии/русскии/руски/роуски/руськии/рускии/роускы/рускыи/русьскыи*) [rus‘kej] ‘Ruthenian, Russian (referring to Ruthenia, Rus’, Ruthenians)’ (Sstu), cf. Pol. *ruski* [ruski] (Sstp, SXVI, SXVII, SL), e.g.: *Բան Հարպուրթ որ էր վոյվոդա Րուսիյ, առ Աստուած փոխեցաւ* ‘Lord Herburt, who was the Voivode of Ruthenia, passed away to God’ (KA, 64).

The adjective **սիրեալը** <sireawəy> [sirjavəj], [sir‘avej], [sir‘avij] (1574) which means ‘greyish’, is a borrowing from Ukr. *сірявий* [sir‘avej] ‘greyish’, cf. Pol. *szarawy* [saravi], [ʃaravi] (SL). It was formed by derivation from the colour *сірий*, which is analysed below. In the records, the word *սիրեալը* is found once, describing the colour of an animal: *Եկաւ Վրիսիւսիւսովգանէն Բանդեա անուն եւ անաչեց Յսկոբին մոռն Պետրոսին որոյ Ա (1) եզմ սիրեալը* ‘Someone named Pantya came from Wychwatynce (Vykhvatyntsi) [?] and recognised a greyish ox at Hagop’s (Jacob’s), the son of Bedros (Peter)’ (KG 362).

The adjective **սիրը** <sirəy> [sirəj], [sirij], [sir‘ej] (1574), which is a colour name directly borrowed from Ukr. *сірий* (*сѣрый*) [sir‘ej] ‘grey’ (Sstu, Hrin), cf. Pol. *szary* [sari], [ʃari] (Sstp, SXVII, SL), means ‘grey, ashy’, and refers to the colour of an animal. In the records, the colour *սիրը* was used once in combination with the

colour *բոլորի*, which at the same time testifies to one of the derivational patterns of the source language. The compound word was made by a simple arrangement of the components: *վսսն զի ի յետ այս կոսիկն Բ* (2) *կոսի այլ գողացած է՝ Ա* (1) *բոլորի յի իր յա միսն թուի* (see: **բոլորի**).

The adjective **շվիցքի** <švic‘k‘iy> [ʃvitskij], [ʃʲfitskij], [ʃfitskij], [ʃʲfitskej] (1588) is a borrowing from Pol. *szwedzki* [ʃʲfetski], [ʃʲfetski] ‘Swedish’ (SXVII, SL), cf. Ukr. *шведський* [ʃʲvɛdʲzʲisʲkɛj] (Hrin): *քանզի այս թագաւորն Չիկմունդ որդի էր Շվիցքի թագաւորին* ‘because this King Zygmont (Sigismund) was the son of the Swedish king’ (KA, 55).

2. Newly discovered words borrowed indirectly from Slavic languages

The noun **փաթէր** <p‘at‘êr> [pater], [pater] (1704) is a borrowing from Latin *pater* [pater], mediated by Pol. *pater* [pater] ‘a priest; a spiritual father; a father’ (SXVI, SL). In this case, it is used with the meaning of ‘a spiritual father’, by which the clerics are addressed. It appears in the diary of the same author, who was an Armenian Catholic clergyman: *Ժամանեաց անդր [...] Փաթէր Մարիսս սպանիացի* ‘Father Maciej (Matthias) came there from Spain’ (KA, 155).

3. Newly discovered neologisms composed with the participation of direct and indirect borrowings from Slavic languages

Some of the direct and indirect borrowings from Slavic languages became the basis of neologisms, which is due to the solid position of those borrowings in the vocabulary of Polish-Armenians. With their participation, both derived and complex words were formed in the Polish-Armenian speech, giving an idea about its lexical peculiarities.

As is known, in addition to the internal and external ways of vocabulary enrichment, there is also a third, *mixed way* (emphasis ours – G. Kh., Ł. T.). In this case, the main forms of the source language and the internal means of the recipient language combined form new vocabulary units (see Khach’atryan 2012, 6). Words of this type are noticeably frequent in Middle Armenian, and their typical subparadigms are:

- 1) mixed-type analytical compounds formed by by juxtaposition, as “borrowed word + native Armenian verb”, in which: a) verbs borrowed from different languages perform the function of the juxtapositional noun compounds, b) some verbs from the active vocabulary of Middle Armenian are used as components. As a result, we obtain analytical compounds of two verbs, one of which is borrowed and the other one is native Armenian (for example,

աբեօվատ անել <abêlovad anel> [apêlovat anel], [apêlovat anel], [apêlovate anel] ‘to appeal, to file an appeal’ (MH), literally ‘to make an appeal’, in which the borrowed participle (*աբեօվատ* < Pol. *apelować/apellować* [apêlovat ɛ] ‘to appeal (to apply to a superior court or judge for a decision or order by an inferior court or judge to be reviewed and overturned)’, ‘to appeal, to entreat, to invoke (to call upon a person or an authority to corroborate a statement, to decide a controverted question, or to vindicate one’s rights)’ (SXVI, SXVII, SL), cf. Ukr. *апелувати* (*апелеувати/апеллеувати/анпелеувати/анпелювати*) [ɛpêlovate] (SUXVI) always remains unchanged, as it is perceived not as a verb but as a verb root or a verbal noun, while the Armenian participle serves as the verb-forming component, which conjugates as needed (for example, *աբեօվատ անեմ* <abêlovad anem> ‘I appeal/I will appeal’, *աբեօվատ արաւ* <abêlovad araw> ‘he/she appealed’, etc.).

- 2) mixed-type formations created by closed compounds, as “loanword + native Armenian suffix”: a) borrowed verbs perform as the main form, b) one of the active suffixes from Middle Armenian is used as the word-formation formant. As a result, derived words are obtained (for example, *պարոն*¹² <paron> ‘baron’ + *-ոյն* <owt‘iwn> > *պարոնոյն* ‘baronage, barony’).

Similar neologisms with the participation of direct and indirect borrowings are also found in the vocabulary of Polish-Armenians, where the Armenian verb *անել* <anel> ‘to do’ appears with the following borrowed verbs in the analytical verb ranks. Let us study them one by one:

Հոլտովատ անել <holtovad anel> [hòldovát anel], [xòldovát anel], [xòldovát anel], [hòldovate anel] (1485); the infinitive *հոլտովալ* ‘to submit to, to obey’ is borrowed from Pol. *holdować*¹³ [xòwdovátɛ], [xòldovátɛ] ‘to pay homage’, ‘to adhere to, uphold’, ‘to force to surrender, to forcibly make one’s vassal’ (Sstp, SXVI, SXVII, SL), cf. Ukr. *голдovati/олдovati* [hòldovate] (Sstu, SUXVI), and it is used in combination with the Armenian verb *անել* to form an analytical open compound word as: **հոլտովատ արաւ** <holtovad araw> ‘submitted’. In the sentence: *Օգոստոսի ամսոյն Շտեֆան վոյվոտան՝ Օլախի երկրին՝ հոլտոյալ արաւ Բազիլիոյ թագաւորին Իլախսոց երկրին* ‘In the month of August, the Voivode of Wallachia, Stephen, submitted to King Kazimierz (Casimir) of Lwów (Lviv)’ (KA, 16).

Սուբլիքովատ անել <sowblik‘ôvad anel> [suplikovat anel], [suplikovat anel] (1698); the infinitive *սուբլիքովալ* ‘to beseech, to humbly request’ is borrowed from Pol. *suplikować* [suplikovat ɛ] ‘to humbly, submissively ask; to plead’ (SXVII, SL), and it is used in combination with the Armenian verb *անել* to form an analytical

¹² Old French: *baron* (MH).

¹³ G. Alishan explains the meaning of the verb *հոլտովալ* with the noun *հպատակոյն* ‘subjection, dependence, submission, vassalage, obedience, subjugation, subordination, humility, conformity’.

open compound word as: **սուրբիթովադ արավ** <sowblik‘ôvad arav> ‘he/she beseeched, humbly requested’. For example: *գերամ Վարդան եպիսկոպոսն շատ սուրբիթովադ արավ, պատճառ դնելով զիւր ծերութիւնն և զսկայութիւնն* ‘Bishop Vartan beseeched much, reasoning his old age and weakness’ (KA, 130).

Վիզիթովադ անել <vizidôvad anel> [vizitovat anel], [vizitovat anel] (1696); the infinitive *վիզիթովադ* is borrowed from Pol. *wizytować* [vizitovatɛ], in which it means ‘to conduct visitation, to inspect; to make a visit, to visit’ (SXVII, SL); cf. Ukr. *визитовати* (*визитовати*) [vizitovatɛ] (SUXVI), and is used in combination with the Armenian verb *անել* to form an analytical compound as a juxtaposed structure: **վիզիթովադ կ’անէ** <vizidôvad kanê> ‘he/she visits’. For example: *Վարդան արքեպիսկոպոսն վիզիթովադ կ’անէ զմեր Սրանիսլավովու եկեղեցին* ‘Archbishop Vartan will visit our church in Stanisławów (Stanyslaviv)’ (KA, 130).

It should be noted that if borrowed verbs are found in the vocabulary of Polish Armenians only in dependent use, in analytical compounds, then words encountered in suffixal formations (such as the noun *սդարոսդա(յ)* <sdarosda(y)> [starɔsta], [starɔsta] < Pol. *starosta* ‘a starost; the administrative head of a starostwo; a nobleman who possessed a starosty’ in this case) can also be used as separate lexical units when necessary. For instance, *Խաչոն չընդունեց զայսպիսի տեքրեդն եւ արեւոխադ առաւ սդարոսդադ* ‘Chaczko (Khachko) did not accept such a decree and filed an appeal to the starost’ (KG 103); *Ուստի այժմ եկաւ արեւադիս ի սդարոսդադ և ի դատաստանն կպիած* ‘Hence, now the appeal came from the starost to the court’ (KG 164), and so on.

Conclusions

From the examination of the newly discovered Slavic borrowings found in the documents of the Polish Armenian colony from the 15th to the 17th centuries, it becomes evident that:

- 1) There are still several borrowings in the documents from the Polish Armenian colony that came from the Middle Ages which are still in need of philological examination.
- 2) The vocabulary of the Polish Armenians was enriched not only internally but also externally. The external enrichment was executed through both direct and indirect borrowings, with the mediated and source languages being primarily Polish, as well as Ukrainian and Latin; in other words, the languages of those with whom the Polish Armenian colony was in various forms of contact.
- 3) The vocabulary of the Polish Armenians has also been enriched in a mixed manner, where one of the main components or the sole main component

of an analytical compound or a suffixal formation is a loan word, and the other one is native Armenian.

- 4) Transcription of borrowings was predominantly carried out according to the phonological characteristics of the Polish Armenian speech (the voiced consonants of native Armenian and loanwords were transformed into voiceless ones in the Polish Armenian speech, and the voiceless ones were transformed into voiced, and sometimes into aspirated voiceless ones, etc.), basically, taking into account the pronunciation of loanwords in the source language rather than the spelling.
- 5) The newly discovered borrowings and neologisms are predominantly nouns, with some verbs and adjectives as well, which denote objects related to various aspects of social life, along with stable and changing attributes. Their semantic diversity and the fact that they are borrowed from neighbouring languages provide a sufficient understanding of the Polish Armenian colony's full integration into the new environment.
- 6) Although Polish-Armenians preserved Armenian terms for secular and ecclesiastical positions, titles, and ranks in their vernacular, in their new environment, they used equivalent terms borrowed directly or indirectly from Polish. This indicates that, during this period, the influence of the flourishing administration of the Polish-Lithuanian Commonwealth extended even to national minorities living on the peripheries of the state.
- 7) Lexical borrowings from Ukrainian were primarily related to the domains of economic activity and domestic life. In such cases, Polish-Armenians mainly borrowed nouns and adjectives that were absent from the native lexicon.

References

List of abbreviations

- Hrin – Hrinchenko, B. (1924), *Slovar' ukrayins'koyi movy*. [T. 1-2]. Berlin. [Грінченко, Б. (1924), *Словарь української мови*, [T. 1-2]. Берлін.]
- KA – Alishan, Gh. (1896), Kamenits'. Taregirk' hayots' Lehasani yew Rrumenioy hawastch'ey haweluatsov'k'. Venetik. [Ալիշան, Ղ. (1896), Կամենից: Տարեգիրք հայոց Լեհաստանի եւ Ռումինիոյ հաւաստչեայ լաւելուածովք: Վենետիկ.]
- KG – Grigoryan, V. Rr. (comp.) (1963), Kamenets'-Podolsk k'aghak'i haykakan datarani ardzanagrut'yunnery (XVI d.)' ashkhataşirut'yamb. Yerevan. [Գրիգորյան, Վ.Ռ. (աշխատասիրությամբ) (1963), Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները (XVI դ.): Երևան:]
- MH – Ghazaryan, Rr. S. | Avetisyan, H. M. (2009), *Mijin hayereni barraran*. Yerevan. [Ղազարյան, Ռ.Ս. | Ավետիսյան, Հ.Մ. (2009), *Միջին հայերենի բառարան*: Երևան:]
- SL – Linde, S. B. (1807-1814), *Słownik języka polskiego*. T. I-VI. Warszawa.
- Sstp – Urbańczyk, S. et al. (eds.) (1953-2002), *Słownik staropolski*. T. I–XI. Wrocław etc.

- Sstu – Humets’ka, L. L. et al. (eds.) (1977-1978), Slovník staroukrayins’koyi movy XIV-XV st. T. 1-2. Kyiv. [Гумецька, Л. Л. et al. (eds.) (1977-1978), Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. Т. 1-2. Київ.]
- SUXVI – Hrynchyshyn, D. et al. (eds.) (1994-2022), Slovník ukrayins’koyi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. T. 1-18 (A – Матка). L’viv. [Гринчишин, Д. та ін. (ред.) (1994-2022). Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 1-18 (А – Матка). Львів.]
- SXVI – Mayenowa, M. R. et al. (eds.) (1966-2021), Słownik polszczyzny XVI wieku. T. I-XXXIX (A – Skworzec). Wrocław etc.
- SXVII – Gruszczyński, W. et al. (eds.) (2004-2024), Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku, [in:] <https://sxvii.pl/> (accessed: 19.06.2024).

Bibliography

- ACHARRYAN, H. H. (1953), K’nnut’yun Arrtial barbarri. Yerevan. [Աճառյան, Հ.Հ. (1953), Քննություն Արտիալի բարբարի: Երևան:]
- BARĄCZ, S. (1856), Żywoty sławnych Ormian w Polsce. Lwów.
- BARĄCZ, S. (1869), Rys dziejów ormiańskich. Tarnopol.
- GHAZARYAN, M. S. (2000), Yevropakan p’okharrut’yunnery mijinhayerenum, t’eknatsuakan atenakhosut’yun. Yerevan. [Ղազարյան, Մ.Ս. (2000), Եվրոպական փոխառությունները միջին հայերենում, թեկնածուականատենախոսություն: Երևան:]
- GHAZARYAN, Rr. S. (2001), Mijin grakan hayereni barrapashary. Yerevan. [Ղազարյան, Ռ.Ս. (2001), Միջին գրական հայերենի բառապաշարը: Երևան:]
- GRIGORYAN, S. (2017), Lehakan p’okharrut’yunnery mijin hayerenum, [in:] Kh. Abovyan anvan haykakan petakan mankavarzh’akan hamalsaran. Hayagitakan handes 2, 55-62. [Գրիգորյան, Ս. (2017), Լեհական փոխառությունները միջին հայերենում, [in:] Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան. Հայագիտական հանդես 2, 55-62:]
- GRIGORYAN, V. R. (1980), Istoriya armyanskikh koloniy Ukrainy i Pol’shi (armyane v Podolii). Yerevan. [Григорян, В. Р. (1980), История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). Ереван.]
- GRIGORYAN, V. | PISOVICH’, A. (1964), Hayatar leheren vaveragrery, [in:] Banber Matenadarani 7, 225-236. [Գրիգորյան, Վ. | Պիսովիչ, Ա. (1964), Հայատառ լեհերեն վավերագրերը, [in:] Բանբեր Մատենադարանի 7, 225-236:]
- KHACH’ATRYAN, G. K. (comp., pref.) (2015), Hovhannes Kamenats’i, Patmut’yun Khotini paterazmi. Yerevan. [Խաչատրյան, Գ.Կ. (առաջ. և թարգմ. ծանոթագր.) (2015), Հովհաննես Կամենացի, Պատմություն Խոտինի պատերազմի: Երևան:]
- KHACH’ATRYAN, G. K. (2020), Aner, anerdzag, vordi azgaks’akan anunneri imastayin zargats’umnery mijin hayerenum, [in:] Vanadzori petakan hamalsarani gitakan teghekagir A 1, 21-33. [Խաչատրյան Գ. Կ. (2020), Աներ, աներձագ, որդի ազգակցական անունների իմաստային զարգացումները միջին հայերենում, [in:] Վանաձորի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր Ա 1, 21-33:]
- KHACH’ATRYAN, G. K. (2021), Andzanunneri ev ugheks’ogh barreri kapaks’tan k’erakanakan kaghaparnery Kamenits’i haykakan datarani ardzanagrut’yunnerum (Zh’Z. dar), [in:] Ejmiatsin A, B, (A) 91-105, (B) 74-85. [Խաչատրյան Գ.Կ. (2021), Անձնանունների և ուղեկցող բառերի կապակցման քերականական կաղապարները Կամենիցի հայկական դատարանի արձանագրություններում (ԺԶ. դար), [in:] Էջմիածին Ա, Բ, (Ա) 91-105, (Բ) 74-85:]
- KHACH’ATRYAN, M. G. (2012), Arabakan p’okharrut’yunnery hayrennerum ev kafanenum, t’eknatsuakan atenakhosut’yun. Yerevan. [Խաչատրյան Մ.Գ. (2012), Արաբական փոխառությունները հայրեններում և կաֆաններում, թեկնածուականատենախոսություն: Երևան:]

- KOZHINOWA, A. (2018), Teksty Ormian lwowskich jako źródło badań nad historią języka polskiego Kresów Wschodnich, [in:] Malejka, J. (ed.), *Polonistyka na początku XXI wieku. Diagnozy, koncepcje, perspektywy*, t. VI: *Języki i kultury w kontakcie*. Katowice, 144-153.
- MACHUL-TELUS, B. (ed.) (2014), *Ormianie*. Warszawa.
- MUTAFIAN, C. (2018), Ormiańska diaspora od starożytności do nowoczesności, [in:] *Lehahayer* 5, 7-14.
- PISOWICZ, A. (2000), Ormianie polscy. Problem świadomości narodowej a kwestia języka, [in:] Bobrownicka, M. (ed.), *Język a tożsamość narodowa*. Slavica. Kraków, 135-142.
- PISOWICZ, A. (comp.) (2002), Nazwy osobowe Ormian. Próba objaśnienia, [in:] Cieślíkowa, A. (ed.), *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, 7: *Suplement. Rozwiązanie licznych zagadek staropolskiej antroponimii*. Kraków, 31-41.
- RECZEK, J. (1987), Językowa polonizacja Ormian, [in:] *Język Polski* LXVII/1-2, 1-8.
- STACHOWSKI, S. (2010), Polonizacja języka ormiańsko-kipczackiego, [in:] *LingVaria* 2, 213-227.
- STOPKA, K. (2000), *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*. Kraków.
- STOPKA, K. (2010), Ormianie polscy czy ukraińscy? O sposobie pisania historii Ormian na ziemiach dzisiejszej Ukrainy Zachodniej, [in:] *Lehahayer* 1, 149-174.
- STOPKA, K. (2013), *Języki osławiane pismem. Alografia kipczacko-ormiańska i polsko-ormiańska w kulturze dawnej Polski*. Kraków.
- STOPKA, K. | ZIĘBA, A. (2018), *Ormiańska Polska*. Warszawa.
- TRYJARSKI, E. (1960), Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich, [in:] *Rocznik Orientalistyczny* XXIII/2, 7-55.
- TRZECIAK, Ł. (2022), Słowiańskie (proto)nazwiska Ormian lwowskich z XVI-XVII wieku, [in:] *Słowo. Studia językoznawcze* 13, 78-98.
- TRZECIAK, Ł. (2023), Ślady wpływów ukraińskich w historycznej antroponimii Ormian lwowskich (XVII-XVIII w.), [in:] *Visnyk Zhytomys'koho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filolohichni nauky* 2 (100), 243-255. [Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки 2 (100), 243-255.]
- URBAŃCZYK, S. (1986), *Polszczyzna Ormian lwowskich*, [in:] Olesch, R. | Rothe, H. (eds.), *Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag am 14. April 1986*. Köln | Wien, 667-673.
- ZAKRZEWSKA-DUBASOWA, M. (1982), *Ormianie w dawnej Polsce*. Lublin.

DOI: 10.31648/pw.12135

KATARZYNA KONDZIOŁA-PICH

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1950-9299>

University of Szczecin

PROPAGANDA WOJENNA W KAZANIACH PATRIARCHY MOSKIEWSKIEGO I CAŁEJ RUSI CYRYLA I. PRÓBA ANALIZY PRAGMALINGWISTYCZNEJ

**Propaganda for war in the sermons of Ciril I, the patriarch
of the Russian Orthodox Church. The pragmalinguistic analysis**

ABSTRACT: The aim of this article is to examine the head of the Russian Orthodox Church, Ciril I, official statements about the Russian-Ukrainian war, concentrating on the issue of how both participants of the conflict are presented. The analysis was based on the sermons of Ciril I, that the patriarch has given from Feb. 2022 to Feb. 2024. The sermons were studied in concordance with the principles of pragmalinguistics. The sermons of the Russian patriarch were identified as evidently partial, because the goal of his statements is to effect on the attitude to war of his listeners. It must be admitted that the demeanour of Ciril's hearers should totally correspond with the Russian authorities' perspective. The analysis has proved that the character of the vocabulary and the types of the strategies of communication used by Ciril I in his sermons let us treat them as one of the crucial elements of Russian propaganda for war.

KEYWORDS: war in Ukraine, Russian propaganda, Russian Orthodox Church, strategies of communication, persuasion, manipulation, sermon, pragmatics

Wstęp

Rosyjski Kościół Prawosławny oficjalnie wspiera inwazję na Ukrainę, a jego przedstawiciele, z patriarchą moskiewskim i całej Rusi Cyrylem I na czele, w głoszonych naukach tłumaczą wiernym słuszość polityki prowadzonej przez Kreml¹. Wypowiedzi Cyryla I dotyczące rosyjskiej agresji zbrojnej są od początku

¹ Oficjalne stanowisko w tej sprawie znajdziemy m.in. w dokumencie programowym pt. „Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира»”, opublikowanym przez Всемирный Русский Народный Собор 27.03.2024 r. Została tam przedstawiona opinia i wytyczne Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, dotyczące aktualnej sytuacji Rosji w kontekście tzw. specjalnej operacji wojskowej. Dokument jest dostępny na stronie internetowej Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego pod adresem: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html> (accessed: 24.01.2025).

wojny przedmiotem refleksji publicystów oraz ekspertów zajmujących się monitorowaniem sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej w Rosji (Chawryło 2024; Dubtsova 2023). W ostatnim czasie ukazał się też tekst naukowy, którego autor analizuje środki językowe w wypowiedziach patriarchy Cyryla, publikowanych w kilku różnych językach europejskich (Owsiński 2024). Zauważa się jednak brak artykułów naukowych, badających język oryginalnych rosyjskich przemówień patriarchy moskiewskiego. Temu problemowi został poświęcony niniejszy artykuł, którego celem jest przeanalizowanie oficjalnych wystąpień zwierzchnika Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na temat wojny w Ukrainie. Analizie poddano jego kazania, które były publikowane na stronie internetowej Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego² po wybuchu wojny w Ukrainie (po 24 lutego 2022 r.), aż do końca lutego 2024 r. W sumie przeanalizowano 181 kazań wygłoszonych w ciągu dwóch lat. Ze względu na duży zakres materiału w niniejszym tekście przytaczane są jedynie wybrane fragmenty niektórych kazań, reprezentujące główne zjawiska językowe oraz techniki, stosowane przez Cyryla I w jego wystąpieniach. Analiza, opierająca się na metodologii pragmatolingwistycznej, uwzględnia charakterystyki poszczególnych leksemów, z odwołaniem się do kontekstu wypowiedzi oraz kulturowego, religijnego i aksjologicznego tła poszczególnych pojęć.

Za nadrzędny cel wypowiedzi Cyryla I przyjęto wpłynięcie na postępowanie, postawy moralne i sposób myślenia odbiorców, które mają być zgodne z kierunkiem władzy rosyjskiej. W realizacji tego celu niekwestionowaną rolę odgrywa efekt pierwszeństwa, polegający na tym, że informacja przetwarzana w pierwszej kolejności odznacza się nieproporcjonalnie większą siłą oddziaływania w stosunku do pozostałych treści zawartych w wypowiedzi (Wanat 2006, 206). W analizowanym materiale funkcję takiej pierwszej informacji pełnią elementy kontekstu, szczególnie otoczenie i sytuacja, w której zachodzi komunikacja, a także relacja nadawca-odbiorca.

Cyryl głosi kazania w świątyniach, najczęściej w Soborze Chrystusa Zbawiciela, głównej świątyni Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Przemawia też w innych ważnych miejscach kultu religijnego, np. w Soborze Zaśnięcia Matki Bożej na Kremlu, w Głównej Katedrze Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej itp. Świątynia jako miejsce uświęcone przez Boga, w którym w sposób szczególny odczuwa się Jego obecność silnie podbudowuje autorytet mówcy. Nadawca zwraca się do grupowego odbiorcy, czyli wiernych³. Między interlokutorami nie występuje słowna interakcja, ponieważ odbiorca nie ma możliwości werbalnej odpowiedzi. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że opisywana sytuacja komunikacyjna jest elementem sprawowania świętej liturgii, czyli duchowego spotkania z Bogiem, podczas którego kapłan staje

² Wszystkie kazania są dostępne pod adresem: <https://www.patriarchia.ru/patriarh/sermons.html> (accessed: 27.02.2022 – 01.03.2024).

³ Kazania są publikowane zarówno w wersji tekstowej, jak i w formie wideo, więc grono odbiorców tych przekazów nie ogranicza się jedynie do osób znajdujących się w świątyni.

się pośrednikiem między ludźmi a ich Stwórcą. Wszystkie te elementy umożliwiają Cyrylowi I wykreowanie się nie tylko na najważniejszą osobę w Rosyjskim Kościele Prawosławnym, lecz także przede wszystkim na głosiciela prawdy Bożej, występującego pod Jego natchnieniem i z Jego woli.

Opisany kontekst wpływa na bezalternatywny odbiór, który jest jednym z podstawowych mechanizmów propagandowych. Uruchomienie go to konieczny warunek skuteczności manipulacji językowej (Wolińska 1992, 6). W niniejszej pracy propaganda⁴ rozumiana jest jako celowe, natarczywe i manipulacyjne działania, mające wykreować w danej zbiorowości pożądaną przez nadawcę obraz: rzeczywistości, systemu wartości, postaw i zachowań (Samarski 2023, 150). Jej celem jest skłonienie adresata do konkretnych działań poprzez szczególnie i selektywny dobór treści komunikatu i jego formy – z wykorzystaniem środków językowych i pozajęzykowych (Kamińska-Szmaj 2004, 17).

Kazania Cyryla I zostały przeanalizowane pod kątem propagandy wojennej, w której akty komunikacji perswazyjnej służą przede wszystkim mobilizacji społeczeństwa do walki z wrogiem (Poprawa 2016, 40). Jest to zespół działań, za pomocą których opracowywana zostaje paradygmatyczna opozycja wrogów i bohaterów (Brzozowska-Brywczyńska 2014, 13).

1. Realizacja strategii MY – ONI

W swoich kazaniach Cyryl I stosuje przede wszystkim strategię MY – ONI, polegającą na kreowaniu obrazu świata, który dzieli się na sferę akceptowaną przez propagandę i sferę deprecjonowaną. Wprowadzenie takiego podziału z jednej strony wzmacnia poczucie solidarności, spójności i stabilności grupy, z drugiej – uwypukla naturalną dla każdego narodu skłonność do wywyższania własnego społeczeństwa (Gawarkiewicz 2020, 148). W tym układzie kategoria ONI cechuje się „obcością”, utożsamianą z poczuciem zagrożenia, niepokoju, niechęci i odrazy (Nowicka 1990, 26-27). Wyróżniając obcych oraz dokonując ich charakterystyki, nadawca jednocześnie określa samego siebie (Maliszewski 2022, 147). Strategia redukuje układ wartości do prymitywnego przeciwstawienia czarno-białego, co daje rozkład nasze = dobre, ich = złe (Wolińska 1992, 7). Jej potencjał manipulacyjny tkwi w egocentrycznym przekonaniu o przewadze własnego stanowiska (Książek 2021, 189). Opiera się również na uwypukleniu znaczenia „obcości”, która naturalnie kojarzy się z czymś niebezpiecznym i wrogim, budzi lęk oraz niepokój (Kozakowski 2012, 147). Na takim binarnym modelu rzeczywistości bazuje propaganda, która

⁴ Stosowanie nazwy *propaganda* odnosi się przede wszystkim do systemów totalitarnych, w których władza polityczna kontroluje środki masowego przekazu. W dyskursie ustroju demokratycznego pojawiają się następujące określenia: *marketing polityczny*, *polityczny PR*, *promocja* czy *reklama polityczna* (Dudek-Waligóra 2018, 16).

kreuje pewien świat – zazwyczaj inny od realnie istniejącego (Bralczyk 2007, 87). I choć w realnym świecie Rosja napadła na Ukrainę, to w kazaniach Cyryla po stronie ONI, czyli po stronie wroga, wcale nie stoją ani ukraińscy żołnierze, ani mieszkańcy Ukrainy, ani sama Ukraina. Jest to charakterystyczne dla tekstów współczesnej propagandy rosyjskiej, które modyfikują obraz rzeczywistości w taki sposób, aby odbiorca był przekonany, że jego kraj nie napadł zbrojnie na swojego sąsiada (Ślaskiewicz 2024, 250). Patriarcha głosi, że między Rosją a Ukrainą nie ma wojny i bardzo by nie chciał, żeby do niej doszło. Potwierdza to przytoczony poniżej fragment kazania, w którym Cyryl przekonuje, że obecny kryzys dotyczy wewnętrznych spraw Ukrainy:

- (1) Мы знаем, в каких трудных обстоятельствах находится сейчас Украинская Православная Церковь Московского Патриархата. Я особо молился сегодня за Блаженнейшего владыку Предстоятеля и, конечно, за весь епископат и за весь верующий народ Украины; и вас также призываю к этим молитвам. Не дай Бог, чтобы нынешняя политическая ситуация в близкой нам братской Украине была направлена на то, чтобы злые силы, которые всегда боролись с единством Руси и Русской Церкви, одержали верх. Не дай Бог, чтобы между Россией и Украиной пролегла страшная черта, обгаренная кровью братьев. Мы должны молиться за восстановление мира, за восстановление добрых братских отношений между нашими народами. Залогом этого братства является наша единая Православная Церковь, которая на Украине представлена Украинской Православной Церковью, возглавляемой Блаженнейшим Онуфрием.

Przytoczona wypowiedź wymaga dokładniejszego omówienia elementów kontekstu kulturowo-historycznego. Nadawca przywołuje tu Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego, którego istnienie, jego zdaniem, gwarantuje pokój między Rosją i Ukrainą. Kościół ten pozostaje w jurysdykcji Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i patriarchy moskiewskiego. Jego zwierzchnikiem od 2014 r. jest metropolita kijowski i całej Ukrainy Onufry. Drugim związkiem religijnym w Ukrainie jest niezależny od Moskwy, autokefaliczny Prawosławny Kościół Ukrainy z Metropolitą kijowskim i całej Ukrainy abp Epifaniuszem na czele. I chociaż Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego pozostaje największym Kościołem w Ukrainie, to jego pozycja powoli słabnie w związku z silnymi społecznymi tendencjami do uniezależnienia się od Moskwy (Kindziuk 2023, 99). W swoich kazaniach Cyryl I wielokrotnie podkreśla, że te tendencje wynikają z zewnętrznych nacisków politycznych i zagrażają jedności przywoływanej przez niego w powyższej wypowiedzi Rusi – jest to historyczna nazwa ziem położonych na terenach wschodniej Słowiańszczyzny (również współczesnej Ukrainy), od której pochodzą słowa *русский* i *русские* (Platonov 2000). W swoich kazaniach Cyryl I wielokrotnie używa terminu Ruś jako wspólnego określenia dla

współcześnie istniejącej Rosji, Ukrainy i Białorusi, a w odniesieniu do mieszkańców tych terytoriów stosuje jedną wspólną nazwę – *русские*⁵.

W tym kontekście przytoczony powyżej fragment należy rozpatrywać jako wypowiedź o charakterze perswazyjnym. Perswazja rozumiana jest tu jako oddziaływanie na odbiorcę poprzez argumentację. Nie oznacza ona zobowiązania adresata do czegoś, co narzuca bądź proponuje mu nadawca, ale wynika z założenia, że odbiorca sam będzie w stanie podjąć konkretną decyzję, korzystając z przywołanych przez nadawcę argumentów. Te z kolei są oparte na implikacji, czyli na przekazywaniu informacji semantycznej lub pragmatycznej, która stanowi punkt wyjściowy procedur wnioskowania, zachodzących w umyśle adresata (Kiklewicz 2023, 428-429). W przytoczonej wypowiedzi Cyryl nie mówi wprost, że między Rosją a Ukrainą nie ma wojny i że Rosjanie nie mają wobec swojego sąsiada zbrodniczych zamiarów, tylko implikuje te treści za pomocą argumentacji, która realizuje się na poziomie leksykalnym i pragmatycznym.

Pierwszy poziom dotyczy rzeczownika *брат* oraz słów pochodnych – *братский* i *братство*. Definicja słownikowa leksemu *братский* uwypukla ukryte w nim znaczenie bliskich, przyjacielskich relacji: ‘глубоко дружеский, близкий, родственный по духу’ (ТСРЯ). Stosując połączenia *братская Украина* i *братские отношения между нашими народами*, Cyryl implikuje, że między Rosją a Ukrainą panują braterskie relacje, oparte na głębokiej przyjaźni, a więc wykluczające jakąkolwiek agresję we wzajemnych stosunkach. Z kolei przy słownikowej definicji leksemu *братство*: ‘то же, что содружество’, pojawia się jedyne sugerowane użycie – *боевое братство* (ТСРЯ). Wydaje się, że w przytaczanym fragmencie patriarcha nie bez powodu użył tego właśnie słowa, które kojarzone jest przede wszystkim z braterstwem broni. W ten sposób po raz kolejny zasugerował, że o żadnym konflikcie zbrojnym nie może być mowy. Nie wolno też pominąć kontekstu religijnego, który odnosi się do chrześcijańskiego nakazu traktowania innych ludzi jak braci i siostry – w duchu miłości bliźniego. Takie podejście ma swoje źródło w Biblii, w której znajdujemy nauki o duchowym braterstwie między ludźmi, a także pomiędzy ludźmi i Jezusem⁶. Należy zauważyć, że w przypadku słów z rodziny *брат* Cyryl zastosował technikę powtórzenia, ponieważ w krótkiej wypowiedzi użył ich aż czterokrotnie. Ta technika ma fundamentalne znaczenie

⁵ Por. kazanie wygłoszone 13.03.2022 r., w którym Cyryl powiedział: „[...] когда я говорю «русские», я имею в виду слова «откуда есть пошла Русская земля» из «Повести временных лет». Молюсь о всех, кто живет на Украине, в Беларуси, в нашей Русской земле, чтобы все мы были едины духом и сохраняли единство в вере”. Nadawca, tłumacząc znaczenie słowa *русские*, powołuje się na „Powieść lat minionych” – staroruski latopis, opisujący dzieje Rusi od najdawniejszych czasów do początku XII w. Jest on podstawowym źródłem pisany dla poznania historii Słowiańszczyzny Wschodniej (Wyszczelski 2023, 14-15).

⁶ O duchowym braterstwie mówi w Biblii Jezus, np. „И, указав рукою Своею на учеников Своих, сказал: вот матерь Моя и братья Мои; ибо, кто будет исполнять волю Отца Моего Небесного, тот Мне брат, и сестра, и матерь” (Biblia, Mt 12:49-50).

dla każdej propagandy i służy zarówno do podkreślenia najważniejszych idei, jak i do kreowania w odbiorcy skojarzeń i emocji, które mają ułatwić akceptację propagowanego poglądu (Biela 2016, 300-301).

Osobnego wydzielenia wymaga słowo *обазрѣнная*, które „uplastycznia” przytoczoną powyżej wypowiedź Cyryla. Pochodzi ono od czasownika *обазрѣть*, czyli ‘окрасить в багряный, кроваво-красный цвет’ lub ‘залить кровью, окровавить’ (СРЯ). W analizowanej wypowiedzi wyraz ten intensyfikuje przekaz i silnie wpływa na wyobraźnię odbiorcy, co służy wykreowaniu emocji, ułatwiających przyjęcie i zaakceptowanie implikowanych treści.

Opisane powyżej leksykalne elementy realizujące propagandowe cele wypowiedzi Cyryla I wymagają uzupełnienia o komponenty pragmatyczne. Propaganda jest odmianą dyskursu perswazyjnego, który zakłada pozyskiwanie zwolenników propagowanych idei m.in. przy pomocy zastosowanych środków językowych (Habrajska 2005, 110). Argumentacja na poziomie pragmatycznym w dyskursach perswazyjnych polega na zastosowaniu głównie trzech rodzajów aktów mowy: reprezentacyjnych (opisujących), wartościujących i predykatywnych (np. przewidywanie, zapowiadanie, przestrzeganie) (Kiklewicz 2023, 429). Wszystkie trzy rodzaje działań językowych można zaobserwować w omawianej wypowiedzi.

Funkcja opisująca realizuje się głównie w pierwszym i ostatnim zdaniach, w których nadawca informuje o trudnej sytuacji Ukraińskiego Kościoła Prawosławnego i o tym, że Patriarchat Moskiewski jest gwarantem nienaruszalności braterskich stosunków między Ukraińcami a Rosjanami. Mówiący dąży do tego, żeby wyprofilować obraz stanu rzeczy tak, aby adresat przyjął go bez żadnych wątpliwości. Stosuje w tym celu formę *мы знаем*, która pełni tu funkcję operatora blokowania weryfikacji. Zadaniem takich operatorów jest uniemożliwienie lub znaczne ograniczenie weryfikacji przez odbiorcę prawdziwości wyrażonej asercji, a ich sens odnosi się do stanu wiedzy interlokutorów (Awdiejew 2007, 143). Trudno przecież podważyć prawdziwość czegoś, o czym wiedzą wszyscy. Należy tu także zauważyć wykorzystanie inkluzywnego „my”, realizowanego poprzez użycie zaimków *мы* (*мы знаем*) i *наша* (*наша единая Православная Церковь*). W przytoczonej wypowiedzi inkluzywne „my” oznacza całość złożoną z „я + вы” (Benveniste 1974, 267). Zabieg ten pozwala włączyć odbiorcę do grupy, z którą nadawca się utożsamia, aby stworzyć poczucie wspólnoty i zaufania, a tym samym zwiększyć skuteczność przekazu. Służy też psychologicznemu zbliżeniu między mówiącym a słuchaczem, tworząc atmosferę współpracy, w celu narzucenia adresatowi określonego poglądu na stan rzeczy (Norman 2009, 67). Omówienia wymaga tu także przymiotnik *единая* w odniesieniu do Kościoła Prawosławnego. Definicja słownikowa wyjaśnia, że *единый* to ‘один, общий, объединенный’ (ТСРЯ). W tym znaczeniu Ukraiński Kościół Prawosławny podlegający pod Patriarchat Moskiewski jest z nim nierozzerwalny i funkcjonuje jako jedna całość.

Funkcja wartościująca została uwydatniona w zdaniach rozpoczynających się od słów *He дай Бог, чтобы*, które z jednej strony wartościują negatywnie obiekt, do którego się odnoszą, a z drugiej – wyrażają strach przed czymś, co ma (lub mogłoby) nastąpić w przyszłości. Tym samym stają się elementem przestrzegania i przewidywania. Należy także wyróżnić występujący w cytowanej wypowiedzi element dyrektywny, którego wyznacznikiem jest forma *мы должны*, pełniąca funkcję nakłaniającą.

Tak skonstruowana wypowiedź staje się działaniem perswazyjnym, którego istota polega na stymulacji psychicznej i oddziaływaniu na stany umysłu adresatów. Cyryl próbuje przekonać słuchaczy, że dopóki istnieje Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego, dopóty między Rosją a Ukrainą nie wybuchnie wojna, a współczesne napięcia pojawiające się pomiędzy tymi państwami są wynikiem celowych działań tych, którzy w kreowanej rzeczywistości stoją po stronie ONI. W analizowanym fragmencie kaznodzieja zalicza do tej grupy bliżej nieokreślone siły, które próbują zniszczyć jedność Rusi i Rosyjskiej Cerkwi. Potwierdzenie tego znajdujemy również w innej wypowiedzi:

- (2) Нужно помнить, что все мы принадлежим Единой Святой Соборной Апостольской Церкви – той самой Церкви, что и в Москве, и в Киеве [...]. И дай Бог нам всем сохранить единство, невзирая ни на какие внешние давления и ни на какие старания сил, чуждых Церкви, разрушить духовное единство наших народов.

Powyższy fragment pokazuje, że Cyryl nadaje sprawom, o których mówi, znaczenie duchowe. Świadczy o tym leksyka powiązana ze sferą religijną i metafizyczną, która ma wzmacniać moc przekazu i go uwiarygadniać. W tym kontekście należy rozpatrzyć rzeczownik *сила*, zastosowany tu, nie bez przyczyny, w liczbie mnogiej. Zgodnie ze słownikiem takie użycie oznacza ‘материальное или духовное начало как источник энергии, деятельности’ (ТСРЯ). W ten sposób Cyryl umieszcza po stronie ONI zjawisko, które trudno zobaczyć, nazwać i zdefiniować. Charakteryzuje się ono obcością, a ta z kolei ma odcień pejoratywny. Nieuchwytność tych niematerialnych sił potęguje ich znaczenie w binarnym podziale na dobrych i złych, może też wzbudzać niepokój wynikający z faktu, że niezidentyfikowanego przeciwnika trudno jest zrozumieć, a tym bardziej pokonać. Dlatego też w przytoczonej tu wypowiedzi fragment *старания сил, чуждых Церкви* posiada funkcję perswazyjną i ma tworzyć wśród odbiorców poczucie zjednoczenia i gotowość do wspólnego działania w celu przeciwstawienia się wrogowi. Po drugiej stronie tego układu stoją prawosławni wierni, których wspiera sam Bóg. Świadczy o tym kolejny przykład użycia leksyki ze sfery religijnej – *дай Бог*. W komunikacji codziennej jest to wyrażenie życzenia (ФСРЯ), ale w przytoczonym fragmencie zdaje się posiadać dodatkową funkcję oddania się opatrności Bożej i prośby

o Jego opiekę. Ostatnim leksemem o charakterze sakralnym jest tu przymiotnik *духовный*, który wprost określa rodzaj jedności między Ukraińcami a Rosjanami. Tak zarysowana rzeczywistość duchowa ma w wypowiedzi Cyryla bezpośredni wpływ na realne ukraińsko-rosyjskie relacje. Potwierdza to zastosowanie – obok słownictwa religijnego – leksyki zorganizowanej wokół pojęcia państwa. Patriarcha używa słów *Москва* i *Киев*, nazywających stolice dwóch skonfliktowanych państw, a także rzeczownika *народы* w liczbie mnogiej – dla podkreślenia scalającej roli Cerkwi Prawosławnej, która jednoczy dwa narody⁷.

W charakteryzowaniu przeciwników stojących po stronie ONI pomaga Cyrylowi nowomowa, a w szczególności używanie takich określeń, które zamiast rozjaśniać, zaciemniają rzeczywistość i czynią ją bardziej niezrozumiałą (Mirowski, 2005, 76). Stały zestaw typowych określeń zniekształcających świat, z którymi człowiek styka się na co dzień, ma bezpośredni wpływ na to, jak postrzega on wydarzenia (Rozhkov 2023, 56). Współcześnie w Rosji mamy do czynienia z neonowomową, będącą przejawem postkomunistycznej propagandy (Dudek-Waligóra 2024, 167; Gorbanevskiy 2009). Przykład stosowania charakterystycznych dla niej utartych formuł znajdujemy w poniższym fragmencie, w którym czytamy o *центрах власти*:

- (3) И мы должны молиться, чтобы все опасности миновали нашу Родину, чтобы остались ни с чем те, кто мечтает сокрушить Россию как независимое, подлинно независимое государство. Такие государства можно перечислить на пальцах одной руки, все прочие так или иначе зависят от мировых центров власти; но Россия не зависит ни от каких центров власти, которые находятся за пределами ее суверенной территории.

Pod enigmatycznym sformułowaniem *центры власти* kryje się określenie odnoszące się do kogoś, kto sprawuje nad światem centralną władzę. Być może jest to jakaś grupa osób lub instytucje – tego patriarcha nie precyzuje. Ponownie zatem kreśli obraz niezidentyfikowanej, tajemniczej i wrogiej obcości. Dla zwrócenia uwagi na zasięg jej wpływów Cyryl używa przymiotnika *мировой*, czyli ‘распространяющийся на весь мир’ (ТСРЯ). W ten sposób implikuje informację, że niemal cały świat jest zniewolony przez centralną władzę. Rosja natomiast pozostaje wolna, co podkreśla przymiotnik *суверенная* (*территория*) oraz powtórzenie z intensyfikacją cechy *независимое, подлинно независимое* (*государство*). Powtórzenie to zostało zastosowane w celu przekonania odbiorcy,

⁷ Cyryl I stosuje rzeczownik *народ* w odniesieniu do jedności Ukraińców i Rosjan niekonsekwentnie – czasem w liczbie pojedynczej, czasem w mnogiej. Można zauważyć tendencję (choć nie regułę), że liczby pojedynczej używa wtedy, kiedy chce uwypuklić brak kulturowych różnic między przedstawicielami obu narodowości. Obrazuje to fragment kazania wygłoszonego 9.03.2022 r.: „Мы должны делать все для того, чтобы умиротворить и умирить сердца, чтобы враг рода человеческого не сумел разрушить наше духовное единство, вокруг которого и сформировалась религиозная и культурная жизнь нашего единого народа – россиян и украинцев”.

że podana treść jest wiarygodna, natomiast leksem *подлинно* realizuje funkcję wyrażenia pewności. Należy także zwrócić uwagę na plastyczność użytego tu słowa *сокрушить*. Przy opisie działań wrogów Rosji ma ono spotęgować u adresatów poczucie niebezpieczeństwa i tym samym wzbudzić u nich gotowość do zjednoczenia i konkretnego działania obronnego.

Ważnym elementem propagandy rozpowszechnianej przez Cyryla I jest wskazywanie na homoseksualistów jako zewnętrzne źródło grzechu, któremu Rosja nie chce się poddać. Poniższe dwa fragmenty odnoszą się do Donbasu:

- (4) А на Донбассе существует неприятие, принципиальное неприятие так называемых ценностей, которые сегодня предлагаются теми, кто претендует на мировую власть. Сегодня есть такой тест на лояльность этой власти, некий пропуск в тот «счастливый» мир, мир избыточного потребления, мир видимой «свободы». А знаете, что это за тест? Тест очень простой и одновременно ужасный – это гей-парад.

Nadawca zastosował tu dwie techniki. Pierwsza to technika pytań i odpowiedzi. Cyryl pyta odbiorców *А знаете, что это за тест?* W ten sposób skupia ich uwagę i pozornie daje możliwość na samodzielne przemyślenia i wnioski. Jest to jednak tylko chwyt manipulacyjny, ponieważ już w następnym zdaniu udziela odpowiedzi, która jest zgodna z przekazem propagandowym. Druga technika to użycie cudzysłowu przy słowach odnoszących się do wartości – *счастливый* i *свобода*⁸. W ten sposób wypowiedź Cyryla zyskuje sens naddany, zgodnie z którym nie chodzi o prawdziwe szczęście ani o prawdziwą wolność, a jedynym celem opisywanego wrogiego świata jest nadmierna konsumpcja. Podobną do cudzysłowu funkcję deprecjonującą pełni forma *так называемые*, poprzedzająca leksem *ценности*. Należy zauważyć, że w powyższym opisie nie udało się uniknąć jednoznacznie pozytywnych pojęć *ценности*, *счастливый* i *свобода*, charakteryzujących grupę ONI (odbiorca z pewnością domyśla się, że chodzi tu o Zachód, czyli kraje Europy Zachodniej i Ameryki Północnej), dlatego podawane są one w cudzysłowie lub z użyciem formuły *так называемый* (Zemszał 2022, 137).

Kolejną techniką związaną z wartościowaniem jest ciąg konstatacji i wnioskowań, umożliwiający wewnętrznemu spójną interpretację pewnej całości (Puzynina 1992, 124). Ta technika to ważny element współczesnej propagandy rosyjskiej, która polega na rozpowszechnianiu półprawdy lub całkowitej fikcji (Labuda 2023, 79). Poniższy fragment obrazuje sposób wykorzystania ciągu konstatacji i wnioskowań:

⁸ W przytoczonym kontekście *свобода* oznacza nie tyle brak ograniczenia wolności, ile niczym nieskrępowaną możliwość wyrażania siebie, kierowanie się własnymi potrzebami i poglądami.

- (5) Если [...] человечество согласится с тем, что грех – это один из вариантов человеческого поведения, то на этом закончится человеческая цивилизация. А гей-парады и призваны продемонстрировать, что грех – это одна из вариаций человеческого поведения. Вот почему для того, чтобы войти в клуб тех стран, необходимо обязательно провести гей-парад. [...] Значит, речь идет о том, чтобы силой навязать грех, осуждаемый Божиим законом, а значит, силой навязать людям отрицание Бога и Его правды. Поэтому то, что сегодня происходит в сфере международных отношений, имеет не только политическое значение. Речь идет о чем-то другом и куда более важном, чем политика. Речь идет о человеческом спасении, о том, где окажется человечество, по какую сторону от Бога Спасителя.

Przytoczony fragment ma duży potencjał manipulacyjny, ponieważ nadawca narzuca odbiorcy sposób postrzegania opisywanej rzeczywistości. Głównego mechanizmu manipulacji należy tu upatrywać w elementach z poziomu budowy tekstu. Mowa o konstrukcjach zdaniowych z wykorzystaniem form *Если..., то...; Вот почему для того, чтобы... необходимо....* Są to formy narzucające sposób rozumowania, pomiędzy którymi nadawca umieszcza konstatacje. Tak zbudowany tekst odbierany jest jako logicznie i rzeczowo skonstruowana wypowiedź, która opiera się na słusznych analogiach oraz wyjaśnieniu przyczyn i skutków. Podobną funkcję objaśnień pełnią zdania z formami *Значит, речь идет о том, чтобы...* oraz *Поэтому то, что ...*, w których nadawca również narzuca swój punkt widzenia, stawiając się jednocześnie w roli nauczyciela. Wymienione tu formy pełnią także funkcję blokowania weryfikacji prawdziwości informacji, pozwalając tym samym nadawcy na nadużycia względem odbiorcy (Awdiejew 2007, 143). W rezultacie tak przeprowadzonego rozumowania dochodzimy do uproszczonego obrazu, zgodnie z którym homoseksualizm to śmiertelne niebezpieczeństwo dla ludzkości. Dlatego Rosja musi walczyć z tym niebezpieczeństwem, które rozprzestrzeni się w Europie Zachodniej i ogarnęło już Ukrainę.

2. Zakończenie

Przeprowadzona analiza pokazuje, że Cyryl I w swoich kazaniach stosuje przede wszystkim strategię MY – ONI. Do pierwszej grupy zalicza głównie wyznawców prawosławia, zjednoczonych przez Rosyjski Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego. Włącza tu nie tylko Rosjan, lecz także Ukraińców, Białorusinów i innych prawosławnych wiernych pod warunkiem, że przynależą do Kościoła znajdującego się pod jurysdykcją Patriarchatu Moskiewskiego. Wszyscy pozostali stoją po stronie ONI i podlegają wpływom wrogich sił spoza Rosji, które swym zasięgiem obejmują cały świat.

Propaganda głoszona przez Cyryla I bazuje głównie na pragmatycznym znaczeniu wybranych leksemów, uwypuklanym na kulturowym, religijnym i aksjologicznym tle kontekstowym. Patriarcha często stosuje słownictwo powiązane ze sferą *sacrum* oraz zorganizowane wokół pojęcia państwa. W jego wystąpieniach zauważalna jest nowomowa, a szczególnie widoczne są liczne powtórzenia utartych formuł, posiadających ładunek ideologiczny. Cyryl używa też komunikacyjnych technik wspomagających główną strategię, takich jak technika pytań i odpowiedzi oraz ciąg konstatacji i wnioskowań. Wszystkie działania językowe służą realizacji głównego celu, czyli próbie zniekształcenia świata zgodnie z paradygmatem politycznym władzy państwowej, co ma wpłynąć na sposób postrzegania wojny przez rosyjskie społeczeństwo.

Bibliografia

- AWDIEJEW, A. (2007), Gramatyka interakcji werbalnej. Kraków.
- BENVENISTE, É. (1974), *Obščhaya lingvistika*. Moskva. [Бенвенист, Э. (1974), *Общая лингвистика*. Москва.]
- Biblia... (2002), *Bibliya. Knigi svyashchennogo pisaniya Vetkhogo i Novogo Zaveta. Kanonicheskiye*. Moskva. [Библия... (2002), Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. Канонические. Москва.]
- BIELA, B. (2016), Typy i mechanizmy manipulacji w mediach, [w:] *Studia Pastoralne* 12, 286-311.
- BRALCZYK, J. (2007), *O języku propagandy i polityki*. Warszawa.
- BRZozowska-BRYWCZYŃSKA, M. (2014), Dr Carrot i Potato Pete w ogrodzie zwycięstwa. Brytyjska propaganda na froncie domowym w czasie II wojny światowej na przykładzie plakatów z kampanii Dig for Victory!, [w:] Chomczyński, P. | Ferenc, T. | Dymarczyk, W. (red.), *Wojna, obraz, propaganda. Socjologiczna analiza plakatów wojennych*. Łódź, 13-32.
- CHAWRYŁO, K. (2024), Święta wojna. Rosyjska Cerkiew sakralizuje wojnę z Zachodem, [w:] *Ośrodek Studiów Wschodnich*, [w:] https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2024-04-12/swieta-wojna-rosyjska-cerkiew-sakralizuje-wojne-z-zachodem#_ftn1 (accessed: 12.04.2024).
- DUBTSOVA, N. (2023), The role of the Orthodox Church in advancing Putin's war messaging, [in:] *Reuters Institute for the Study of Journalism*, [in:] https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2024-02/RISJ%20Fellows%20Paper_Natalia_Trinity2023_Final.pdf (accessed: 30.01.2025).
- DUDEK-WALIGÓRA, G. (2018), Propaganda jako termin naukowy polskiej politolingwistyki, [w:] *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 53, 12-24.
- DUDEK-WALIGÓRA, G. (2024), Rosyjska neonowomowa. Analiza przemówienia W. Putina z okazji obchodów Dnia Zwycięstwa, [w:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* XV/2, 163-180.
- GAWARKIEWICZ, R. (2020), Polsko-, niemiecko- i rosyjskojęzyczny obraz „innego” i „obcego”. Analiza porównawcza pól asocjacyjnych, [w:] *Studia Rossica Posnaniensia* XLV/2, 147-161.
- GORBANEVSKIY, M. V. (2009), O fenomene novogo novoyaza v Rossii nachala XXI veka: k postanovke problemy, [in:] Grachëv, M. A. (eds.), *Sotsial'nyye varianty yazyka VI. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii 16-17 aprelya 2009 goda. Nizhniy Novgorod*, 3-14. [Горбаневский, М. В. (2009), О феномене нового новояза в России начала XXI века: к постановке проблемы, [in:] Грачёв, М. А. (отв. ред.), *Социальные варианты языка VI. Материалы Международной научной конференции 16-17 апреля 2009 года. Нижний Новгород*, 3-14.]

- HABRAJSKA, G. (2005), Nakłanianie, perswazja, manipulacja językowa, [w:] *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica* 7, 91-126.
- KAMIŃSKA-SZMAJ, I. (2004), Propaganda, perswazja, manipulacja – próba uporządkowania pojęć, [w:] Krzyżanowski, P. | Nowak, P. (red.), *Manipulacja w języku*. Lublin, 13-27.
- KIKLEWICZ, A. (2023), Perswazja a implikacja, [w:] Barańska-Szmitko, A. | Filipczak-Białkowska, A. (red.), *Teorie i praktyki komunikacji* 2. Łódź, 423-447.
- KINDZIUK, M. (2023), Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego wobec wojny Federacji Rosyjskiej w Ukrainie w serwisie Katolickiej Agencji Informacyjnej. Case study, [w:] *Społeczeństwo i Polityka* 2 (75), 97-118.
- KOZAKOWSKI, K. (2012), Swój i obcy czy swój-obcy – o poznawaniu nieznanego i wyobcowywaniu już poznanego, [w:] *Laboratorium Kultury* 1, 146-158.
- KSIĄŻEK, A. (2021), Dwie przestrzenie wojennej propagandy. Język utworów moskiewskich Okien TASS, [w:] *Studia Rossica Posnaniensia* XLVI/2, 185-199.
- LABUDA, M. (2023), Współczesna propaganda rosyjska a wojna w Ukrainie, [w:] *Krakowskie Studia Małopolskie* 1 (37), 78-91.
- MALISZEWSKI, B. (2022), Opozycja swój – obcy w wizualno-werbalnych metaforach publicystycznych, [w:] *Poradnik Językowy* 10, 147-163.
- MIROWSKI, K. (2005), Nowomowa – marzenie totalitaryzmu, przestroga dla demokracji, [w:] *Dialogi Polityczne* 5-6, 75-83.
- NORMAN, B. Yu. (2009), *Lingvisticheskaya pragmatika (na materiale russkogo i drugikh slavyanskikh yazykov): kurs lektsiy*. Minsk. [Норман, Б. Ю. (2009), *Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков): курс лекций*. Минск.]
- NOWICKA, E. (1990), Swojskość i obcość jako kategorie socjologicznej analizy, [w:] Nowicka E. (red.), *Swoi i obcy*. Warszawa, 55-3.
- OWSIŃSKI, P. A. (2024), Wypowiedzi Cyryla I w zachodnioeuropejskich i polskich massmediach, czyli Kościół Prawosławny w służbie propagandy wojennej w obliczu agresji Rosji na Ukrainę (2022), [w:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* XV/2, 199-212.
- PLATONOV, O. A. (2000), *Svyataya Rus': Entsiklopedicheskiy slovar' russkoy tsivilizatsii*. Moskva. [Платонов, О. А. (2000), *Святая Русь: Энциклопедический словарь русской цивилизации*. Москва.]
- POPRAWA, M. (2016), Inwektywy czasów II wojny światowej. Językowe środki obrażania przeciwnika/ wroga politycznego w prasie konspiracyjnej lat 1939-1945, [w:] *Oblicza Komunikacji* 9, 39-84.
- PUZYNINA, J. (1992), *Język wartości*. Warszawa.
- ROZHKOV, A. (2023), Propaganda wewnętrzna Federacji Rosyjskiej w kontekście wojny na Ukrainie. Zarys problematyki, [w:] *Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie* 18, 47-72.
- SAMARSKI, B. (2023), Propaganda wojenna a postawa społeczeństwa Białegostoku w przededniu wybuchu II wojny światowej, [w:] *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica* 114, 147-167.
- ŚLADKIEWICZ, Ż. (2024), Rola eufemizmów w kreowaniu obrazu rzeczywistości wojennej: pragmatyngwistyczna analiza rosyjskiego dyskursu medialnego na temat wojny w Ukrainie, [w:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* XV/2, 237-251.
- WANAT, T. (2006), Rola efektu pierwszeństwa w publikacjach prasowych, [w:] *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1, 205-214.
- WOLIŃSKA, O. (1992), Nowomowa a język propagandy wojennej, [w:] *Postscriptum* 3 (4), 4-9.
- WYSZCZELSKI, L. (2023), Moskiewska i kijowska wizja interpretacji sporów o przeszłość ciągłości historycznych korzeni wzajemnej państwowości, [w:] *Pomędzy. Polsko-Ukraińskie Studia Interdyscyplinarne* 1 (8), 14-15.
- ZEMSZAL, P. (2022), Stereotyp Europy w dyskursie radykalnego ruchu prawosławnego w Rosji. Część 1, [w:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* XIII/1, 127-149.

Skróty

- СРЯ – YEVGEN'YEVA, A. P. (eds.) (1983), Slovar' russkogo yazyka. Moskva. [Евгеньева, А. П. (eds.) (1983), Словарь русского языка. Москва.]
- ТСРЯ – OZNEGOV S. I. | SHVEDOVA, N. YU. (2002), Tolkovyy slovar' russkogo yazyka. Moskva. [Ожегов, С. И. | Шведова, Н. Ю. (2002), Толковый словарь русского языка. Москва.]
- ФСРЯ – МОЛОТКОВ, А. И. (eds.) (1978), Frazeologicheskiy slovar' russkogo yazyka. Moskva. [Молотков, А. И. (eds.) (1978), Фразеологический словарь русского языка. Москва.]

Źródła

- Nakaz... (2024), Nakaz XXV Vsemirnogo russkogo narodnogo sobora „Nastoyashcheye i budushcheye Russkogo mira”, [Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира»,] [in:] <http://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html> (accessed: 22.01.2025).
- Propovedi... (b.d.), Propovedi Svyateyshego Patriarkha Kirilla, [Проповеди Святейшего Патриарха Кирилла,] [in:] <https://www.patriarchia.ru/patriarh/sermons> (accessed: 01.03.2024).

DOI: 10.31648/pw.12136

PAWEŁ LEVCHUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7865-6833>

Polish Academy of Sciences

ZMIANA JĘZYKA FUNKCJONALNIE PIERWSZEGO. STUDIA PRZYPADKÓW MŁODYCH UKRAIŃCÓW W POLSCE

Changing the functionally first language. Case studies of young Ukrainians in Poland

ABSTRAKT: This article presents the situation of a functional first language change from Russian to Ukrainian among young Ukrainians living in Poland. The reason for such a change was the invasion of Ukraine 2022. The respondents were already living in Poland before the Russian aggression and the war situation found them in Poland and not in Ukraine. Some respondents decide to change their language of communication from Russian to Ukrainian, but there are some who decide to continue using Russian despite the fact that the speakers of this language attacked their country. Additionally, the third language is Polish, which is well known to the respondents. Their linguistic biographies and attitudes towards the two languages are described and analysed in the article.

KEYWORDS: Ukrainian language, Russian language, functionally first language, Ukrainians in Poland

Wprowadzenie

Otwarta agresja rosyjska przeciwko Ukrainie była momentem przełomowym w umysłach wielu użytkowników języka rosyjskiego, dla których stał się on językiem śmierci i agresji. Dość mocno te słowa brzmią szczególnie z ust tych, dla których to język pierwszy w kolejności przyswajania. W tej sytuacji decyzja o pozostaniu przy języku lub rezygnacji z niego jest dla nich szczególnie trudna.

Od lutego 2022 r. naukowcy skupiają się głównie na osobach, które przyjechały do Polski od początku inwazji rosyjskiej, jednak Ukraińcy byli największą grupą obcokrajowców w Polsce jeszcze przed początkiem ataku na Ukrainę w 2022 r. Zachowania językowe¹ młodych Ukraińców, którzy już mieszkali w Polsce, a ich językiem pierwszym był język rosyjski, będą obiektem badań w niniejszym artykule.

¹ Na temat interjęzyka Ukraińców pisze D. Izdebska-Długosz (2023, 383-396).

Sytuacja językowa w Ukrainie zawsze wzbudzała kontrowersje. Choć język ukraiński formalnie jest jedynym językiem państwowym, to jednak rusyfikacja prowadzona pierwotnie przez władze carskie, a potem radzieckie przyczyniła się do tego, że dużo osób uważało język rosyjski za język prestiżowy i dlatego rozmawiano z dziećmi właśnie w tym języku.

W niepodległej Ukrainie status języka rosyjskiego był przedmiotem obietnic poszczególnych sił politycznych w trakcie chyba wszystkich kampanii wyborczych. Językoznawcy rejestrowali negatywne zachowanie użytkowników głównie w stosunku do języka ukraińskiego i głównie na wschodzie i na południu państwa nawet po Euromajdanie (por. Kuznietsova 2022; Monakhova | Tuluzakova 2022), jednak należy też wspomnieć, że wówczas zaczął się proces zmiany języka funkcjonalnie pierwszego z języka rosyjskiego na język ukraiński (przykłady żołnierzy ukraińskich por. Pidkuimukha 2022).

Transformację społeczeństwa w kierunku zmiany języka funkcjonalnie pierwszego w Ukrainie odnotowują także badania socjologiczne i socjolingwistyczne (por. Yaremko | Levchuk 2023; NISD 2023), jednak chciałbym pokazać te zmiany nie za pomocą danych ilościowych, lecz jakościowych na podstawie studiów przypadków osób trójjęzycznych, w dodatku na podstawie badań podłużnych, żeby ukazać dynamikę zmian na przestrzeni kilku lat (por. Levchuk 2020). Dodatkowo należy zwrócić uwagę, że mowa tu o osobach mieszkających w Polsce, gdzie językiem urzędowym i najczęściej używanym w sferze publicznej jest język polski.

1. Stan badań nad biografią językową

R. Franceschini (2001) przedstawia przegląd teoretyczny i metodologiczny biografii językowej jako metody badawczej. Z praktycznych zastosowań tej metody w światowej lingwistyce warto wspomnieć o niemieckim zbiorze prac pod redakcją R. Franceschini i J. Miecznikowskiego (2004), zamieszczonej w tym tomie pracy nad biografią językową Niemki urodzonej na Krymie autorstwa K. Meng (2004, 97-117). Poza tym warto wymienić badania mniejszości niemieckiej w Czechach (por. Nekvapil 2003) lub użytkowników hebrajskiego w Estonii (por. Verschik 2002). Zagadnieniami teoretycznymi w badaniach biografii językowych zajmowała się także A. Pavlenko (2007, 163-188). N. Kiss oraz H. Shumlytska dokonały teoretycznego opisu koncepcji i założeń badaczy z różnych krajów, które są uważane za podstawowe w badaniach nad biografiami językowymi w świecie (por. Kiss | Shumlytska 2023, 83-133).

Studia przypadków albo badania biografii językowej są często stosowane w polskim językoznawstwie oraz glottodydaktyce. Biografia językowa była metodą opisu badań jakościowych w pracach m.in. M. Głuszkowskiego nad bilingwizmem polsko-rosyjskim (Głuszkowski 2011) czy W. Miodunki nad bilingwizmem pol-

sko-portugalskim (Miodunka 2003), którzy prowadzili także badania podłużne, wracając do swoich respondentów po latach. W opisywanych przez Miodunkę biografiach językowych można znaleźć pierwsze informacje o osobie R. w pracy z 2003 r., które następnie są uzupełniane o nowe informacje w 2010 r. (Miodunka 2010, 62), potem w 2016 r. (Miodunka 2016, 49-88) i w końcu w 2023 r. (Miodunka 2023, 23). Jest to pokazanie procesu zmiany roli języka ze „słodkiego wspomnienia dzieciństwa” do bycia tłumaczem najlepszej poezji polskiej, osobą znaną i cenioną w świecie polonistycznym.

2. Własne badania

Niniejsze badania są kontynuacją wcześniejszych badań (por. Levchuk 2020), jednak centralnym punktem staje się nie język polski, a moment zmiany języka funkcjonalnie pierwszego – z języka rosyjskiego na język ukraiński. Wszyscy badani od dłuższego czasu mieszkają w Polsce (ponad pięć lat) i władają językiem polskim na poziomie C1, który jest urzędowo poświadczony certyfikatem Państwowej Komisji ds. Poświadczania Znajomości Języka Polskiego jako Obcego (D, zdawał egzamin językowy w Naczelnej Izbie Lekarskiej). Językiem pierwszym respondentów jest język rosyjski. Dwie osoby już opisywałem (por. Levchuk 2020), jedna osoba nie była wcześniej badana. Należy wyraźnie podkreślić, że nie jest to fragment badań z pracy na temat wielojęzyczności migrantów wojennych (Levchuk 2024), gdyż prezentuje badania osób, którzy przyjechali do Polski przed 2022 r. Rozmowy z respondentami przeprowadzono w języku polskim, a wypowiedzi badanych nie były poddawane obróbce edytorskiej.

Studium przypadku D. zostało przedstawione od momentu odnotowania pierwszego stwierdzenia o języku pierwszym – rosyjskim w 2010 r. aż do 2017 r., gdy zastanawiał się nad przyjazdem do Polski (Levchuk 2020, 231-235). W momencie promocji mojej monografii (listopad 2020 r.) D. był obecny i mówił już niezłą polszczyzną, wówczas mieszkał w Warszawie i ubiegał się o możliwość wykonywania swojego zawodu – lekarza psychiatry w Polsce. Nie sygnalizował, żeby w jego zachowaniach językowych dochodziło do jakichkolwiek zmian. D. zdał egzamin ze znajomości polskiego języka medycznego i zaczął pracę jako psychiatra w swoim zawodzie w szpitalu w okolicach Łodzi. Po raz kolejny skontaktowałem się z nim w październiku 2023 r., czyli prawie dwa lata od momentu inwazji rosyjskiej na Ukrainę, żeby zapytać, do jakich zmian językowych doszło w jego życiu. Wtedy uzyskałem informację, że jego matka wraz z młodszym bratem w marcu 2023 r. przeprowadziła się do Polski. Z rozmowy wynikało, że niezłe sobie radzą w nowej rzeczywistości.

We wcześniejszych rozmowach bardziej mnie interesowała obecność polszczyzny w jego życiu, jednak zmiany, które zaszły od momentu ostatniego

spotkania, ukierunkowały ją bardziej w stronę języka ukraińskiego i języka rosyjskiego.

W sferze osobistej, w rozmowie z rodzicami oraz bratem D. używa języka rosyjskiego, jest to język domowy oraz język funkcjonalnie pierwszy. W pracy oraz w sferze publicznej dominujący jest język polski, ponieważ praca w polskim szpitalu naturalnie wymusza komunikację po polsku. Zapytałem o obecność języka ukraińskiego w codziennej komunikacji:

- (1) Język ukraiński w moim życiu jest tylko i wyłącznie tam, gdzie są pacjenci, którzy chcą, żeby z nimi rozmawiało się po ukraińsku i to było kiedyś. Byli kiedyś tam pacjenci na terapii [...] przynajmniej próbowałem, ale potem nawet nie staram się kontynuować, tylko w ogóle jest to trochę trudne, trudniej rozmawiać. Wiesz, jakoś tak teraz zostawiłem tę praktykę terapeutyczną, a tutaj to wszyscy Polacy, tak moi pacjenci, Polacy. No i koledzy w pracy też są Polakami. W języku polskim tutaj rozmawiamy. (październik 2023)

Zapytałem, co obecnie zmusza respondenta do mówienia po ukraińsku: „No, przecież płacicie za to pieniądze, żeby mieć teraz terapię w języku ukraińskim”.

Następnie zapytałem, czy badany nie widzi potrzeby zmiany języka funkcjonalnie pierwszego na język ukraiński, na co otrzymałem odpowiedź: „A po co?”. W tym momencie przypominałem sobie, że ojciec badanego walczył na froncie jeszcze w 2014 r. Ten szczegół nigdy nie był przez mnie ujawniony, bo nie było takiej potrzeby, jednak jakoś szybko odnalazł się w mojej pamięci. D. potwierdził, że jego ojciec był pilotem śmigłowca i został postrzelony, od tamtego czasu ma orzeczoną niepełnosprawność i już nie wrócił na front zarówno z tego powodu, jak i wieku. Ojciec został w Ukrainie i nie ma zamiaru przeprowadzić się do Polski.

Zapytałem też, czy w otoczeniu respondenta są osoby, które w wyniku inwazji rosyjskiej postanowiły przejść na język ukraiński. Był w stanie przypomnieć sobie jedną koleżankę, która prawdopodobnie tak zrobiła, lecz w głosie usłyszałem niepewność, czy to rzeczywiście prawda.

Mieszkając w Równem, rozmawiałem z D. wyłącznie po ukraińsku, czasami też po polsku. W naszej komunikacji język rosyjski był nieobecny, po prostu niepotrzebny. Zatem zadałem mu pytanie – kiedy ruszczyzna tak zdominowała go w sferze kontaktów z otoczeniem: „Powiem tobie tak, że z tobą jak ty rozmawiasz w języku ukraińskim, to ja będę rozmawiać w ukraińskim języku, bo dlatego, że w Równem większość rozmawiała w języku ukraińskim”.

Z tej wypowiedzi wynika, że w kwestii motywacji wyboru języka ważne są dwa podstawowe czynniki – dostosowanie do osoby interlokutora oraz języka większości.

Podchwytliwie zapytałem o poczucie tożsamości i otrzymałem następującą odpowiedź:

- (2) Jeżeli być obiektywnym, no to raczej [...] ukraińskie to jest fakt, bo dorastałem w kulturze ukraińskiej. Oczywiście jest jeszcze pochodzenie, no i to są korzenia ze strony Rosji, bo moja mama jest Rosjanką i 30 lat mieszkalem na Ukrainie. Ojciec formalnie – Ukrainiec, ale gdzieś tam może ma korzenie polskie... jeżeli mówić obiektywnie, no to jestem Ukraińcem, bo ja sformułowałem się w tej kulturze pod wpływem może różnych tam innych kultur. Tak, ale główna kultura, w której sformułowałem się, jest kultura ukraińska.

Zapytałem też o stosunek do języka rosyjskiego, który obecnie nie jest jednoznacznie postrzegany przez Ukraińców:

- (3) Bardzo pozytywny, bo to jest język, w którym dorastałem, to jest język moich rodziców, uważam nawet, że to jest ojczysty język dużej ilości Ukraińców, niestety nawiązali im taki, taką myśl, taką ideę, że to jest język okupanta, śmierci, walki. No słuchajcie, no to wtedy jest tak, że język angielski jest językiem okupanta dla Stanów Zjednoczonych. Jeżeli iść tą logiką, jakie języki nie są okupanckie dla swojej społeczności?
- (4) Oczywiście, kiedyś język rosyjski pojawił się w kulturze ukraińskiej nie w sposób naturalny, a sposób ekspansywny, tak to była okupacja. Rosyjski wprowadzało się siłą, a szczególnie na wschodzie Ukrainy. Robiono było w sposób taki dość bolesny, ale to jest fakt...
- (5) Uważam, że język powinien rozwijać się w sposób naturalny, jeżeli był narzucony siłą, ale już jest nie pierwsze pokolenie Ukraińców, którzy identyfikują siebie z Ukrainą, którzy odczuwają siebie Ukraińcami, po prostu trochę innymi tak, którzy mają ten język rosyjski...
- (6) Nie trzeba tego unikać, z tym walczyć. Po prostu musimy to zaakceptować i nie robić to na odwrót, jak kiedyś było. Po co walczyć z samym sobą? Po co nawiązujesz sobie język, który dla ciebie nie jest ojczysty? Kogo chcesz oszukać? Przecież i tak jesteś już Ukraińcem.
- (7) To już jest wbite w ciebie i po prostu wszystko, co musisz, to być dobrym człowiekiem. Musisz postawić człowieka w centrum swoich wartości i dać z siebie też swoje wartości, swoją jakość życia. Główną wartością jest człowiek. Człowiek, jego wolność i jego możliwości.

Jednak poglądy D. nie są tożsame z poglądami innych badanych, które przedstawiam poniżej.

Następny przypadek to A., który już był opisywany w poprzedniej pracy (Levchuk 2020, 225-227). Prowadząc badania migrantów wojennych z Ukrainy w Polsce, otrzymałem adres e-mail, który wyglądał podejrzanie, ponieważ już wcześniej poznałem osobę o takim imieniu i nazwisku, jednak umówiłem się

na rozmowę online. Widząc, że jest to osoba już mi znana, zapytałem – dlaczego się zgłosiłeś? Odpowiedź była prosta: „ponieważ w moim życiu, w sferze języka dużo się zmieniło”. Zresztą to właśnie osoba A. oraz jego postawa wobec języka ukraińskiego nakłoniła mnie do napisania tego tekstu.

We wcześniejszych rozmowach A. rzadko wspominał o sytuacji językowej w swojej rodzinie, jednak teraz był bardziej skłonny opowiedzieć o (nie)obecności języka ukraińskiego:

- (8) Jest taka mieszanaka, tak zwany surżyk, to taki ukraińsko-rosyjski slang, który wykorzystujemy na co dzień, jest to dla nas po prostu takie wygodne, komfortowe, tak mi się wydaje. Miasto [Mikołajów] jest rosyjskojęzyczne, no wcześniej było. U nas na przykład rodzina, która mieszka na wsi, ogólnie rozmawia w języku ukraińskim. To się pomieszało, bo w mieście jest takie społeczeństwo, ludzie, z którymi rozmawiamy po rosyjsku, a jak przyjeżdżamy na wieś, to mamy tam sytuację całkiem inną. Wszyscy rozmawiają w języku ukraińskim i to się po prostu tak namieszało. Po prostu nie chcemy szukać jakichś odpowiedników, co jakiś czas, tylko mówić to, co myślimy. No i każdy rozumie, że to jest tak. Moim zdaniem to nie jest dobre, ponieważ jesteśmy Ukraińcami, musi być czysty język ukraiński, natomiast póki co mamy taką sytuację.

Rozmówca opowiedział również, że członkowie jego rodziny ze strony matki byli Rosjanami, natomiast ze strony ojca – pochodzili z obwodu lwowskiego i byli ukraińskojęzyczni. To sytuacja w mieście i państwie zadecydowała o języku funkcjonalnie pierwszym. Zapytałem także, gdzie uczył się języka ukraińskiego:

- (9) Szkoła, w szkole, tylko szkoła i podręczniki – wszystko w języku ukraińskim. Bardzo się z tego cieszę. Nie wyobrażam nawet sobie, jak to u nas wcześniej były szkoły takie rosyjskojęzyczne, tam nawet niedaleko ode mnie tam dzieci się uczyły po rosyjskim, ale jakoś to po 2014 chyba się zmieniło. Przeszły wszystkie na język ukraiński. To było dobre, moim zdaniem, jakoś nie wyobrażam sobie, żeby tam gdzieś uczył się w języku rosyjskim, jakoś to ze mną się nie kojarzy.

We wcześniejszej pracy biografia A. kończy się na momencie studiowania. W tym czasie badany zdał egzamin certyfikacyjny z języka polskiego jako obcego na poziomie C1, został magistrem inżynierii, zaczął pracować w Polsce, marzyć o przyszłości w tym kraju, jednak tę piękną historię sukcesu przerywa inwazja rosyjska na Ukrainę. Jego rodzice, wraz z siostrą, która w roku wybuchu wojny zdawała maturę, przeprowadzają się do obwodu lwowskiego i mieszkają kilkadziesiąt kilometrów od granicy z Polską.

Należy jednak wrócić do czasów nauki w szkole, ponieważ w tym okresie doszło także do transformacji językowej, o której wcześniej badany nie mówił. Mianowicie w szóstej klasie badany zupełnie zrezygnował ze swojego przyzwyczajenia mówienia surżykiem na rzecz języka rosyjskiego. „U mnie w rodzinie mówiono po prostu

surżyk i rosyjski... i tak to wyglądało, niby jak przyjechałem ze wsi, tak na mnie mówiono – ze wsi. Wtedy się wstydziłem, więc przechodziłem na język rosyjski”.

Studiowanie w Polsce naturalnie wymusiło na A. posługiwanie się językiem polskim. W innych sytuacjach, poza oficjalnymi, najczęściej rozmawiał po rosyjsku, gdyż nie było potrzeby wybierania języka ukraińskiego w jakiegokolwiek sytuacji. Wyjątek to rozmowa z osobą, która zwracała się do niego po ukraińsku, ponieważ wówczas odpowiedź była również w języku ukraińskim. Zmianę w sferze językowej przyniosła dopiero inwazja rosyjska w 2022 r. Zapytałem co się zmieniło? „Po prostu unikam wszystkiego co rosyjskie, nie wyobrażam, żeby było tak jak wcześniej. Nie, nie wolno, moim zdaniem – nie wolno”.

Do zmiany języka funkcjonalnie pierwszego A. namówiła jego dziewczyna, o której jeszcze będzie mowa. Momentem decyzji był kwiecień 2022 r. Sam badany bardzo to przeżywał:

- (10) Trudno było przejść i przełamać samego siebie i rozmawiać po ukraińsku, ponieważ to od 6 klasy szkoły podstawowej, kiedy miałem 12 lat, po moment, kiedy miałem 22. Rozmawiałem w języku rosyjskim na co dzień i po prostu przełączyło się właśnie. Jakies pierwsze dwa lub trzy tygodnie to było bardzo trudne, ponieważ sporo odpowiedników jest w języku ukraińskim, których nie używałem, a teraz muszę. Pierwszy czas było trudno, a potem tak już zdecydowaliśmy, że na szczęście język rosyjski nie będzie w naszym życiu w ogóle, czyli, że nie jest to problem. Znaczą problemem jest to, że rozmawiałeś w życiu codziennym po rosyjsku, było to spowodowane pewną tradycją, przyzwyczajeniem. Mówiłem raczej językiem słyszonym w telewizji, ponieważ tak mówiło społeczeństwo.

Zapytałem też o emocje, które wywołuje język rosyjski. Jak wynikało z wcześniejszych rozmów, był to ważny język dla badanego.

- (11) Ciężko odpowiedzieć na to pytanie jakoś grzecznie, bez przekleństw, wywołuje to jakąś taką agresję. Nie rozumiem, czemu w ogóle ten język istnieje [...] w moim życiu i w ogóle [...] znaczy to państwo rosyjskie i tak dalej. Oczywiście pisane z małej literki.
- (12) Historyczne, nie wiem, jak to się tak stało, że to takie coś powstało zwane Rosją. Oni zawsze mówią, że my jesteśmy braćmi a i że oni jakby tacy następcy Rusi Kijowskiej. To jest bardziej tak w ich stronę. To wygląda jako taka wojna bardziej o tą historię.
- (13) Wśród rodziców moich znajomych cały czas ktoś walczy. Czyjś ojciec jest tam gdzieś w obronie terytorialnej pod Krzywym Rogiem, ktoś jest tam w obronie terytorialnej w Kijowie.

Pytając o tożsamość, otrzymałem stanowczą odpowiedź, że respondent zawsze czuł się Ukraińcem, natomiast jego rodzice, szczególnie ojciec – już niekoniecznie. Sam badany o nim mówi tak:

- (14) Dla niego to jest spoko, że może słuchać rosyjską muzykę, oglądać rosyjskie filmy w których nawet widać i słyszać propagandę, która jest teraz w Rosji. No bo on wywodzi się z tego Związku Radzieckiego niestety. Znaczy: tu jest ten kompleks mniejszej ważności Ukrainy niż Rosji. Rosja jest taka potężna, dawna, wielka, a Ukraina jest mała i nie możemy nic zrobić Rosji. Język rosyjski [...] ojcu trudno się posługiwać ukraińskim, a dla matki to nie jest problem, ponieważ ona pracuje w państwowej inspekcji finansowej, umie posługiwać się językiem ukraińskim. Natomiast ojciec w prywatnej firmie. Siostra posługuje się językiem rosyjskim z przyzwyczajenia.

Jest to zupełnie odmienne podejście do zmiany języka funkcjonalnie pierwszego, ponieważ badany postanowił posługiwać się w życiu prywatnym językiem ukraińskim. Jak wynika z jego wypowiedzi, jest jedyną osobą w rodzinie, która stanowczo wybrała język ukraiński. Wspiera go w tym jego dziewczyna, której studium przypadku wygląda następująco: nazwijmy tę osobę R., jest kobietą, która w 2001 r. urodziła się w okolicach Kijowa. Sama o sobie i o sytuacji językowej w jej rodzinie mówi tak:

- (15) Moja babcia, mama mojej mamy, jest Rosjanką, jest z Syberii, urodziła się na Syberii, mieszkała tam do 13. roku życia. Ma w paszporcie zapisane, że z narodowości jest Rosjanką, ale identyfikuje siebie tylko i wyłącznie jako Ukrainkę. Kiedy przyjechała do Ukrainy, jeszcze jako dziecko uważała, że jest Ukrainką. Rozmawiała po ukraińsku. Mój ojciec najczęściej rozmawiał po ukraińsku. Wiedziałam, że jak się zwracam do ojca, to muszę mówić do niego po ukraińsku. Jeżeli do mamy, to nie ma różnicy, a mogliśmy rozmawiać również taką mieszkanką – surżykiem. Z mamą to w zasadzie nie było problemu, natomiast dla ojca kwestia językowa chyba zawsze była ważna. Między sobą rodzice bardziej rozmawiali po ukraińsku, bo mama też zwracała się do ojca po ukraińsku, ale ja z mamą rozmawialiśmy między sobą po rosyjsku. To ojciec cały czas się wtrącał, żebyśmy rozmawiali po ukraińsku i nawet jak były jakieś inne osoby u nas jako goście, to ojciec cały czas mi powtarzał, żebym rozmawiała po ukraińsku.
- (16) Od 2014 roku to pytanie językowe dla ojca stało się jeszcze bardziej rażące, bo był wtedy mobilizowany do wojska. Kiedy wrócił to zaczął mówić, że język rosyjski jest językiem agresora, i cały czas jakby też nawoływał do tego, żeby mówić po ukraińsku i w sumie to, jak powiedziałam, że jak się zaczęła wojna, no to z mamą pisałyśmy ze sobą po rosyjsku. Nawet jakiś czas temu to odczytywałam sobie ponownie te wiadomości, bo chciałam po prostu wrócić do tych czasów, przypomnieć sobie, no to pisałyśmy po rosyjsku do siebie.
- (17) I tylko w kwietniu 2022 roku. Nie wiem czemu, oni tak stwierdzili, że będą rozmawiać tylko po ukraińsku, ale rzeczywiście od tej pory rozmawiają po ukraińsku i ja też wcześniej próbowałam... ale z przyjaciółmi, ze znajomymi rozmawiałam po rosyjsku. Szkołę miałam ukraińskojęzyczną, ale też sporo nauczycieli rozmawiało po rosyjsku albo mogło po prostu się przełączyć. Na przykład w trakcie lekcji przejść na rosyjski i nie było problemu, jeżeli nauczyciele na lekcji rozmawiali

po rosyjsku, nikt jakby tego nie komentował, oprócz nauczycielki języka ukraińskiego. Próbowałam kilka razy, jeszcze jak byłam w szkole, przejść na ukraiński, tylko że jak wszyscy rozmawiają po rosyjsku, no to jest bardzo trudne.

- (18) Pamiętam jak zadzwoniłam do mamy wieczorem, zaczęłam rozmawiać i ona tak po prostu mówi po ukraińsku, i ja nie wiem, co się dzieje... za parę minut tak się pytam, czemu po ukraińsku? A to był taki bardzo czysty ukraiński... i wtedy mama powiedziała, że rodzice stwierdzili, że przechodzą na ukraiński. Też zaczęłam z nimi rozmawiać po ukraińsku i od tej pory stwierdziłam, że będę cały czas z nimi rozmawiać tylko po ukraińsku i od tej pory to nie wyobrażałam sobie, jak będę na przykład drukować, pisać do kogoś smsy w języku ukraińskim, to trzeba mieć ukraińską klawiaturę... nie wiem, to było wcześniej jakieś niewygodne, jakbym się przyzwyczaiłam, i nawet teraz, kiedy z chłopakiem odczytujemy jakieś nasze stare wiadomości albo jakieś filmiki, które nagrywaliśmy, oglądamy, gdzie on i ja rozmawiamy po rosyjsku, no to aż brzydko nam się staje, ponieważ już się odzwyczailiśmy od tego... nasze głosy brzmią po rosyjsku jakoś dziwnie, to już nie brzmi aż tak fajnie, wręcz odwrotnie.

Śluchając opowieści respondentki, wciąż zadawałem jedno pytanie – dlaczego właśnie rosyjski jest uważany przez nią za język pierwszy. Zdecydowałem się zapytać o to jeszcze raz w styczniu 2024 r. i otrzymałem taką odpowiedź:

- (19) Dużo czasu spędzałam z ciocią (siostrą po stronie ojca), bo wtedy mieszkaliśmy razem z nią. Ona sama rozmawiała po rosyjsku, ale też miała sporo książek z czasów ZSRR, które czytałam i które były napisane po rosyjsku.
- (20) Niedawno oglądałam filmiki z mojego dzieciństwa i na jednym z nich już mówiłam po rosyjsku w wieku 4 lat. Zauważyłam też, że wówczas ojciec też rozmawiał po rosyjsku. Myślałam, że od zawsze bardziej się posługiwał językiem ukraińskim, ale raczej tak się stało po roku 2013 wraz z aneksją Krymu. A więc wychodzi na to, że z rodzicami rozmawiałam bardziej po rosyjsku (70% – rosyjski, 30% ukraiński), a z dziadkami i z innymi krewnymi ze wsi – po ukraińsku. (styczeń 2024, odpowiedź pisemna)

Podsumowanie

Po przetoczeniu wypowiedzi badanych osób należy dokonać kilku uogólnień, które pomogą sformułować wnioski:

1. Językiem pierwszym badanych jest język rosyjski, do 2022 r. był to również język funkcjonalnie pierwszy.
2. Informatorzy dobrze posługują się polszczyzną – D. zdał egzamin z języka medycznego, A. i R. egzamin certyfikacyjny na poziomie C1. Nie wiadomo, czy ma to wpływ na zmianę języka, ale daje poczucie swobody w podejmowaniu decyzji, ponieważ badani nie mają zamiaru wracać do Ukrainy,

zatem zmiana języka funkcjonalnie pierwszego nie jest podyktowana ewentualnym powrotem do domu.

3. Wybór innego języka niż język funkcjonalnie pierwszy jest podyktowany przez społeczeństwo – dla D. wybór języka ukraińskiego wiąże się z językiem interlokutora (mówisz do mnie po ukraińsku, to ja też odpowiadam po ukraińsku) lub językiem większości (w Równem wszyscy mówili po ukraińsku) albo językiem zarabiania pieniędzy (płacą mi za to, żebym mówił z nimi po ukraińsku). Natomiast A. i R. tłumaczą swoje posługiwanie się językiem rosyjskim pewnego rodzaju presją społeczną – tak rozmawiali w swoim mieście, wszyscy w szkole mówili po rosyjsku, nawet nauczyciele, po rosyjsku mówiono w telewizji.
4. Zmiana języka funkcjonalnie pierwszego jest spowodowana inwazją rosyjską w 2022 r. Wtedy, idąc w ślady swoich rodziców, R. postanowiła zmienić swój język funkcjonalnie pierwszy i namówiła do tego swojego chłopaka, choć język rosyjski był językiem ich miłości, bo wcześniej rozmawiali po rosyjsku. Do zmiany dochodzi poza Ukrainą, gdzie język ukraiński nie jest językiem urzędowym – jest to wewnętrzna potrzeba, której pozostają wierni. Podobne zmiany można obserwować wśród migrantów wojennych, którzy przybyli w 2022 r. do Polski (por. Levchuk 2024).
5. Udział ojca w walce na froncie nie jest podstawą do zmiany języka funkcjonalnie pierwszego. Jest to również teza, która potwierdza wcześniejsze badania żołnierzy ukraińskich (por. Pidkuimukha 2022).
6. Język ukraiński zyskuje na popularności wśród młodych Ukraińców (por. Yaremko | Levchuk 2023).

Zagadnienie zmiany języka funkcjonalnie pierwszego z języka rosyjskiego na język ukraiński już staje się ważnym zagadnieniem nie tylko wśród lingwistów ukraińskich (por. Kulyk 2024), lecz także międzynarodowych zespołów badawczych (por. Shevchuk-Kliuzheva | Levchuk 2024), ponieważ fala migracyjna z Ukrainy przeniosła to zagadnienie do krajów Unii Europejskiej. Przedstawione badania pokazują modele zachowań językowych, które coraz częściej można będzie zaobserwować i które z pewnością będą mieć wpływ na rozwój sytuacji językowej w poszczególnych krajach. Będzie miało to także pośrednie oddziaływanie na rozwój sytuacji językowej w Ukrainie, gdzie już wzbudza ogromne kontrowersje i spory.

Bibliografia

- FRANCESCHINI, R. (2001). Sprachbiographien randständiger Sprecher, [in:] Franceschini. R. (Hrsg.), *Biographie und Interkulturalität: Diskurs und Lebenspraxis*. Tübingen, 111-125.
- FRANCESCHINI, R. | MIECZNIKOWSKI, J. (Hrsg.) (2004), *Leben mit mehreren Sprachen: Sprachbiographien. Vivre avec plusieurs langues: Biographies langagières*. Berlin.

- GLUSZKOWSKI, M. (2011), Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego. Toruń.
- IZDEBSKA-DŁUGOSZ, D. (2023). Analiza statystyczna polsko-ukraińskiego interjęzyka – najtrudniejsze miejsca polskiej fleksji dla osób ukraińskojęzycznych, [w:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* 14 (2), 383-396.
- KISS, N. | SHUMLYTSKA, N. (2023), Sotsiolinhvistychnyi metod movnoi biohrafii ta praktyka yoho zastosuvannia na Zakarpatti, [in:] Yasakova, N. (ed.), *Sotsialne u movi ta mova u sotsiumi*. Kyiv.
- KULYK, V. (2024). Language shift in time of war: The abandonment of Russian in Ukraine, [in:] *Post-Soviet Affairs* 40 (3), 159-174.
- KUZNIETSOVA, T. (2022), Stavlennia do ukrainskoi movy kriz mas-mediini okuliary: pohliad iz Odesy (2014-2021), [in:] *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Filolohiia. Zhurnalistyka* 33 (72), 6 Ch. 2, 182-190 [Кузнецова, Т. (2022), Ставлення до української мови криз мас-медійні окуляри: погляд із Одеси (2014-2021), [in:] *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика* 33 (72), 6 Ч. 2, 182-190.]
- LEVCHUK, P. (2020), Trójjęzyczność ukraińsko-rosyjsko-polska Ukraińców niepolskiego pochodzenia. Kraków.
- LEVCHUK, P. (2024), Wielojęzyczność migrantów wojennych z Ukrainy w Polsce. Warszawa.
- MENG, K. (2004), Russlanddeutsche Sprachbiographien – Rückblick auf ein Projekt, [in:] Franceschini, R. | Miecznikowski, J. (Hrsg.), *Leben mit mehreren Sprachen: Sprachbiographien | Vivre avec plusieurs langues: Biographies langagières*. Berlin.
- MIODUNKA, W. (2003), Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej. Kraków.
- MIODUNKA, W. (2023), Badania bilingwizmu polsko-portugalskiego w Brazylii, widziane po trzydziestu latach, na tle rozwoju badań bilingwizmu i wielojęzyczności z udziałem języka polskiego, [w:] Żurek, A. (red.), *Wielojęzyczność jako wyzwanie społeczne, kulturowe i edukacyjne*. Kraków.
- MIODUNKA, W. (2010), Dwujęzyczność, Walencja kulturowa i tożsamość (e)migracji polskiej w świecie, [w:] *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* LXVI, 51-71.
- MIODUNKA, W. (2016), Biografia językowa jako jedna z metod badania dwujęzyczności, [w:] Dębski, R. | Miodunka, W. (red.), *Bilingwizm polsko-obcy dziś. Od teorii i metodologii badań do studiów przypadków*. Kraków.
- MONAKHOVA, T. | TULUZAKOVA, O. (2022), Hate speech in Ukrainian media discourse, [in:] *Cognitive Studies | Études cognitives* 22, Article 2624.
- NEKVAPIL, J. (2003), Language biographies and the analysis of language situations: On the life of the German community in the Czech Republic, [in:] *International Journal of the Sociology of Language* 162, 63-83.
- NISD (2023), *Ukrainska mova pid chas viiny: kliuchovi tendentsii rozvytku*, [HICД (2023), *Українська мова під час війни: ключові тенденції розвитку*,] [in:] <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayinska-mova-pid-chas-viyny-klyuchovi-tendentsiyi-rozvytku> (accessed: 31.03.2025).
- PAVLENKO, A. (2007), Autobiographic Narratives as Data in Applied Linguistics, [in:] *Applied Linguistics* 28 (2), 163-188.
- PIDKUIMUKHA, L. (2022), The influence of language behaviour on the identity formation of the Ukrainian military, [in:] *Cognitive Studies | Études cognitives* 22, Article 2643.
- SHEVCHUK-KLIUZHIEVA, O. | LEVCHUK, P. (2024), Language choice and changes in speech behaviour: A study of bilingual Ukrainians during the wartime, [in:] *Przegląd Rusycystyczny* 4 (188), 154-178.
- VERSHIK, A. (2002), Linguistic biographies of Yiddish speakers in Estonia, [in:] *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 20, 38-52.

YAREMKO, L. | LEVCHUK, P. (2023), Language consciousness and Ukrainian students' attitudes towards the Ukrainian language in a time of war, [in:] *Cognitive Studies | Études cognitives* 23, Article 2922.

DOI: 10.31648/pw.12137

IRYNA KONONENKO | ІРИНА КОНОНЕНКО

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7637-3271>

University of Warsaw

КОНЦЕПЦІЯ БАГАТОМОВНОГО СЛОВНИКА «ФАЛЬШИВИХ ДРУЗІВ ПЕРЕКЛАДАЧА»: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

The concept of a multilingual dictionary of „translator’s false friends”: problems and prospects

Abstract: The article deals with the conceptual foundations of the „Polish-Multilingual Dictionary of False Friends of the Translator” (Warsaw 2022). The dictionary is based on words from 17 Indo-European languages. This is the first lexicographic work of its kind. The initial lexical units are Polish words from the lexical and grammatical group of everyday vocabulary. The article deals with the structure of the dictionary and the principles of sememe description. The problems of correlation between the meanings of the words included in this lexicographic work and the possibilities of theoretical conclusions are analyzed. Dictionary entries are material for typological, comparative, comparative-historical, and etymological studies.

Keywords: dictionary, false friends of the translator, interlingual homonyms, Indo-European languages, word meaning

Вступ

Проблеми семантичної еквівалентності слів двох і більше мов належать до базових у зіставному, контрастивному та типологічному мовознавстві. Серед найбільш складних виділяються питання, пов’язані з корелятивністю лексичних одиниць, які у різних мовах (як споріднених, так і неспоріднених) відзначаються близькістю звучання і водночас більшою або меншою мірою розходяться за семантичним наповненням. Подібні лексеми у різних наукових джерелах називають «фальшивими (хибними) друзями перекладача», міжмовними омонімами чи паронімами, лексичними паралелями та ін. (напр.: Chamizo-Domingues 2008; Dubichinskijj 1993; Kiiko | Kudriavtseva 2020). У лінгвістичній літературі можна виділити як теоретичні праці, присвячені названим мовним одиницям, так і словники, у яких представлені міжмовні омоніми (пароніми) двох мов (Kusal 2002 та ін.; Lipczuk 1990; Šipka 1999). Звертає на себе увагу те, що нерідко у групи міжмовних омонімів входять

слова більше ніж двох мов (Kononenko 2012, 203-204). У представленій статті розглядаються концептуальні підстави багатомовного словника «фальшивих друзів перекладача», що був виданий у 2022 р., а також проблеми співвідношення значень слів, що увійшли до цієї лексикографічної праці, та можливості теоретичних висновків, які надає матеріал словника.

1. Передумови створення словника та його концептуальні підстави

Ідея створення багатомовного словника міжмовних омонімів була запропонована проф. І. Кононенко у дискусії, що відбулася на науковій конференції «Навколо міжмовної омонімії» (Варшава, 2017). Учасники конференції підтримали цю пропозицію, деякі з них потім увійшли до складу авторського колективу. Загалом був утворений колектив авторів, що працюють у різних вищих навчальних закладах Польщі та Словаччини. Таким чином, авторами стали M. Biławicz, S. Bonacchi, R. Botwina, I. Doliński, M. Jabłońska, R. Kaleta, A. Kizińska, B. Kuboková, I. Kononenko, B. Kosik-Szwejkowska, M. B. Majewska, M. Pančíková, J. Pleciński, A. Samardžić, R. Utri, J. Žejmo. Серед авторів є як молоді дослідники, зокрема, аспіранти Варшавського університету, так і досвідчені науковці. Усі члени авторського колективу мають публікації у галузі зіставного мовознавства (напр.: Bilavich 2020; Doliński 2021; Kaleta 2014; Kononenko 2012; Majewska 2017; Pančíková 1993; Samardžić 2015), частина з них є авторами двомовних словників (Botwina | Kizińska 2020; Kononenko | Mytnik | Wasiak 2010; Marcjanik | Bonacchi | Frączek 2019), зокрема, словників міжмовних омонімів (Kononenko | Spivak 2008; Pleciński 2016). Співредакторками словника виступили A. Karolczuk, I. Kononenko, M. B. Majewska.

В результаті в 2022 р. був виданий «Польсько-багатомовний словник фальшивих друзів перекладача» (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, далі – Словник). Матеріалом послужили слова з 17 індоєвропейських мов – слов'янських (польської, словацької, чеської, російської, української, білоруської, болгарської, македонської, сербської, хорватської, боснійської), германських (англійської, німецької), іберо-романських (французької, італійської, іспанської та румунської). Як відомо, індоєвропейські мови – це найбільш поширена у світі мовна сім'я. Загальна кількість носіїв індоєвропейських мов перевищує 2,5 мільярди осіб. Отже, представлені у Словнику лексеми входять до мов, які більшою або меншою мірою є спорідненими. Це перший словник «фальшивих друзів перекладача», що базується на такому великому (за кількістю мов) обсязі матеріалу. Термін «фальшиві друзі перекладача» у назві Словника був прийнятий як найбільш традиційний і компромісний.

Вихідними (заголовними, реєстровими) словниковими одиницями стали польські іменники з лексико-семантичної групи (ЛСГ) побутової лексики, які в інших мовах мають слова, близькі за формою, але у щонайменше в одній з мов (як правило, набагато більше, ніж в одній) відрізняються за значенням (частиною значень). Добір вихідних слів здійснила І. Кононенко. У цю групу польських одиниць входить 68 лексем – найменувань одягу, взуття, меблів, посуду, освітлюваних приладів, предметів декору, страв та ін. При доборі реєстрових слів було враховано, що ці лексеми обов'язково будуть мати в інших мовах (в усіх або в частині мов) слова – «фальшиві друзі перекладача». Подібні формально до польських слів лексеми в інших мовах можуть входити або не входити до названої ЛСГ. Кожна з мов представлена різною кількістю слів, що включені у Словник. Зрозуміло, що найбільша кількість слів, подібних за звучанням до польської мови, входить у слов'янські мови (пор., наприклад, загальне число лексем сербської мови у Словнику – 80, французької – 26). Польська мова є мовою лексикографічного опису, в тому числі значень слів різних мов (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 11-12).

Метою створення Словника стала в першу чергу демонстрація різних значень слів, які в групі мов мають подібне звучання. Переважно це слова одного походження, які розійшлися у процесі розвитку кожної з мов. Водночас слова одного походження у сучасних мовах можуть настільки суттєво різнитися за формою з вихідною польською лексемою, що автори не включали їх у словникову статтю (пор., наприклад, різне звучання слів пол. *kuchnia* і франц. *cuisine*). Робота над Словником дала можливість уточнювати значення слів всередині кожної з мов, виділити особливості семантики лексем, їхні можливі відмінності порівняно з іншими мовами. Словник має стати базою для подальших лінгвістичних досліджень різного типу (див. далі).

2. Матеріал Словника

Словниковий опис лексем автори здійснювали, спираючись передусім на лексикографічні джерела різного типу. В першу чергу це одномовні тлумачні словники, двомовні словники, словники міжмовних омонімів тощо. Разом із тим праця над «Польсько-багатомовним словником фальшивих друзів перекладача» продемонструвала недоліки опису значень окремих лексем у тлумачних словниках. Часто формулювання значення не розкривало його специфіки, не показувало, у чому полягає відмінність семантики іншомовного слова в порівнянні з вихідним польським (а, інколи, і із словом іншої мови). В таких випадках автори уточнювали значення слова відповідної мови, що знайшло своє відображення у Словнику. Так, наприклад, у більшості з представлених у Словнику мов є слова пол., словац., хорв., франц., рум.

bidon, рос., болг., серб. *бидон*, укр., білор. *бідон*, нім. *Bidon*, італ. *bidone*, ісп. *bidón*, які переважно позначають певну посудину. Тривалою виявилася дискусія авторів щодо того, яку саме посудину позначають відповідні слова у кожній з мов, оскільки тлумачні словники часто не давали чіткої відповіді на це питання. У процесі тлумачення слів нерідко доводилося звертатися до графічних зображень предметів, що позначені певним словом, в інтернет-просторі, давати завдання штучному інтелекту (який теж не завжди знаходив відповідь). У цьому випадку, як і в багатьох інших, необхідно було уніфікувати формулювання значень, якщо вони у різних мовах сходилися (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 49-50).

Ще одним матеріалом для лексикографічного опрацювання «фальшивих друзів перекладача» стали двомовні словники, в тому числі електронні, з вихідною польською мовою, а також електронні перекладачі. Праця з цими джерелами продемонструвала численні помилки у паперових та електронних виданнях, пов'язані з наявністю у мовах міжмовних омонімів та паронімів. Труднощі опису значень слів одного звучання в різних мовах покажемо на прикладі частини вищенаведених слів – пол. *bidon* та укр. *бідон*. «Польсько-український, українсько-польський словник» авторства А. Малецької та З. Ландовського як еквівалент слова *bidon* подає українське *бідон*, що невірно (Malecka | Landowski 2004, 29). Таку ж помилку демонструють два електронні перекладачі (translate.meta 2024; DeepL 2024). Найбільш поширені електронні перекладачі також подають невірну відповідь: *пляшка води* (Google... 2024) або *контейнер* (Glosby... 2024). Вихідні польські тлумачні словники, на жаль, дають не дуже чітке уявлення, про яку посудину йдеться, пор.: ‘naczynie służące do przechowywania i przewożenia napojów’ (Wielki... 2024). У сучасній польській мові слово *bidon* переважно використовується із значенням ‘велофляга’, ‘спортивна пляшка’, що потрібно брати до уваги при доборі еквівалентів у двомовних або багатомовних словниках. Натомість аналогом українського слова *бідон* є *bańka* (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 49). Необхідно також враховувати, що у мовах і надалі відбуваються метаморфози значень існуючих слів.

Чимало помилок, пов'язаних із міжмовною омонімією, відмінностями у стилістичних характеристиках слів, зустрічається у багатомовному Вікісловнику. Наприклад, у цьому лексикографічному джерелі подано невірні відповідники польського слова *zyrandol* у французькій та українській мовах; пор. також у Вікісловнику невірні або тільки частково вірні кореляти у різних мовах слова пол. *plaszcz* (Wikisłownik).

Важливими джерелами, на які спиралися автори Словника, були одномовні та двомовні корпуси. Проте і цей матеріал не завжди давав повну відповідь на питання, що означає та чи інша номінація предмета, яке стилістичне

забарвлення вона має, знаходиться в активному узусі чи відійшла у пасивний фонд конкретної мови. Отже, автори Словника повинні були комплексно підходити до відбору та опису лексикографічного матеріалу.

3. Структура словникової статті

Як було зазначено, вихідними словами у Словнику стали польські лексеми, що належать до групи побутової лексики. При цьому деякі з цих слів мають внутрішньомовні омоніми (*kuchnia I, II; piłka I, II; sandał I, II*) або пароніми (*list, lista, liść; pieczenie, pieczeń; portfel, portfolio*). В таких випадках внутрішньомовні омоніми або пароніми входять в одну словникову статтю, вони розташовані в ній в алфавітному порядку. Якщо слова інших мов також мають внутрішньомовні омоніми чи пароніми, це відображено у словниковій статті. Крім того, у словнику передано фонетичні та графічні варіанти слів (напр., рос. *калоша, галоша*). Усі слова, що подаються у словниковій статті, мають зазначений наголос, показник морфологічного роду (крім слів англійської мови, яка не має такої граматичної категорії), відповідні стилістичні позначки. Списки стилістичних позначок та умовних скорочень представлені у словнику окремо (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 33-35).

Вихідні польські слова супроводжуються описом їхніх значень. Якщо слово полісемічне, порядок семем відповідає лексикографічним традиціям польської мови. При значеннєвому описі було використано дефініції, подані передусім у «Великому словнику польської мови» (Wielki... 2024), а також у «Словнику польської мови ПВН» (Słownik... 1999) і «Універсальному словнику польської мови» (Uniwersalny... 2003). При кожному значенні польського слова дається відсилка до відповідного словника. Крім того, наприкінці опису польської лексеми подано її етимологічну характеристику, відповідну до «Великого словника польської мови».

Далі у Словнику подаються назви відповідних мов та слова, які можна вважати «фальшивими друзями перекладача» відповідно до вихідного польського слова (або ще також до слів інших мов). Якщо такого слова у тій чи іншій мові немає, його заміняє знак Ø. Іншомовні слова також отримують повний опис семантичної структури, причому порядок значень відображає внутрішньомовні словникові тенденції відповідної мови. Здебільшого у групу «фальшивих друзів перекладача» входить кілька слів різних мов.

У Словнику застосовано позначки, які вказують на зближення чи розходження значення іншомовного слова із значеннями вихідної польської лексеми. Знак = вказує, що значення іншомовного слова повністю відповідає значенню польського слова, в тому числі за стилістичними параметрами.

Знак ■ демонструє повне розходження у значеннях слів двох мов, знак □ показує часткову збіжність значень у польському та іншомовному словах.

Розглянемо словникову статтю на прикладі вихідного польського слова *torba* та формально (часом – і семантично) подібних до нього слів у різних мовах (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 138-139). Ці лексеми пов'язані генетично, але частина значень іншомовних слів повністю розійшлася з польською мовою. Звертає на себе увагу, що в англійській, німецькій, французькій мовах одиниць, відповідних за звучанням цьому польському слову, немає. В іспанській мові є слово *torva*, що вимовляється як [torba] (транскрипцію подано у Словнику), отже, ідентичне за звучанням, проте з іншим правописом, що позначає 'вихор', 'смугу дощу або снігу'. Очевидно, в даному прикладі йдеться про випадковий збіг звучання польського та іспанського слів. Значення подібних до польського слова *torba* лексем в інших мовах демонструють різноманітні семантичні модифікації слова-першоджерела (як свідчить етимологічний коментар, слово запозичене з турецької мови). В усіх представлених слов'янських, а також в італійській та румунській мовах відповідні слова стали полісемічними. Отже, первинне запозичення, що прийшло в кожную з цих мов або безпосередньо з турецької, або через мову-посередницю, переосмислювалося, набувало чергових значень через появу в історичних умовах нових предметів, через образні асоціації, пов'язані з торбою. Так, наприклад, у чеській та словацькій мовах *torba*, *torba* – це, крім іншого, 'защичний мішок груп тварин (мавп та хом'ячних)', натомість у польській, хорватській, боснійській *torba*, македонській, сербській мовах *торба* – це 'сумка сумчастих тварин (типу кенгуру)'. У східнослов'янських мовах значення слів рос., укр., білор. *торба* не пов'язуються із складками шкіри у людей або тварин. Можна також зазначити вживання слів *torba*, *torba* в польській та чеській мовах як образливої номінації жінки. Словник демонструє стилістичні позначки низки семем у відповідних слів, наприклад, застаріле значення слова *torba* – 'ранець' у чеській мові. Водночас необхідно зазначити, що значення слів *torba* або *торба* у різних мовах мають спільні семи, передусім це 'м'яка ємність', а також 'предметність', 'візуальна характеристика предмета', 'розмір' та ін. У подібних ситуаціях нерідко буває важко визначити, наскільки значення «фальшивого друга перекладача» відійшло від вихідного польського і потрібна позначка ■ чи □. Чим менше позначений відповідною номінацією предмет нагадує мішок, тим більше слова розходяться за значенням, пор. одне із значень румунського *tolbă* – 'колчан'.

4. Результати аналізу словникового матеріалу та перспективи досліджень

Матеріал Словника дає широке поле для досліджень у різних напрямках синхронічного та діахронічного мовознавства. Важливим лінгвістичним завданням є спроба визначення типів семантичних відношень між «фальшивими друзями перекладача». В науковій літературі представлено більш або менш розгорнуті класифікації значеннєвих взаємозв'язків міжмовних омонімів на матеріалі двох (Kononenko 2017; Manakin 2012, 183-188; Rutkowski 2012) або навіть трьох (Wiławicz | Kononenko 2021) мов. Проте у Словнику представлені групи «фальшивих друзів перекладача» у кількох (часом у всіх сімнадцяти) мовах, що ускладнює завдання класифікації семантичних відношень між такими словами. Однак, аналізуючи словникові статті, можна зробити висновки про ступінь семантичного сходження чи розходження формально подібних слів різних мов.

Зокрема, «фальшиві друзі перекладача» у кількох мовах:

- можуть мати однакові основні семи (інтерсеми). Наприклад, у 16-ти з представлених у Словнику мов (крім іспанської) існують запозичення від франц. *lustre*. Запозичені слова отримали у мовах різні значення, в тому числі, зокрема, пол. *lustro*, білор. *люстра* ‘дзеркало’, чес. *lustr*, словац. *luster*, рос., укр., білор. *люстра*, макед., серб. *лустер*, хорв. *luster*, босн. *luster*, румун. *lustră* ‘люстра’, серб. *лустер*, хорв. *luster* ‘свічник’ та ін. (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 94-95). Усі семми мають сему ‘блиск’;
- можуть входити до однієї ЛСГ. Скажімо, в різних мовах (крім іспанської) існують слова, близькозвучні до пол. *grosz*, *grosze*, *gros*. Усі ці лексеми входять до ЛСГ «гроші» з різними значеннями (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 63-65). Пор. також словникові статті з вихідними польськими словами *izba* (ЛСГ «житло»), *wazon* (ЛСГ «посудина»), *fartuch* (ЛСГ «одяг») та ін.;
- відзначаються частковим пересіченням (перехрещенням) значень або частковим включенням семем різних мов. Наприклад, у більшості мов представлені запозичення з франц. *abat-jour*. У сучасних чеській та словацькій мовах ці запозичення вийшли з активного вживання, англійська та іспанська мови запозичення не засвоїли. В інших мовах існують лексеми, близькі за звучанням і значенням до пол. *abażur*. Проте тільки у французькій і словацькій мовах слова (відповідно) *abat-jour* і *abažur* розвинули значення ‘дахове вікно’ (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 39);
- можуть розрізнятися за стилістичним забарвленням. Зокрема, стилістично різними можуть бути слова з подібним звучанням у групі

слов'янських мов. Наприклад, у західно- та східнослов'янських мовах існують слова пол. *potrawa*, чес., словац. *potrava*, рос., укр. *потрава*, білор. *патрава*. У чеській та словацькій мовах спостерігаються семими відповідних слів, близькі до вихідної польської 'страва', хоча і дещо розширені значення. Натомість значення 'страва' в українському слові *потрава* фіксується як застаріле, у білоруському *патрава* – як регіональне (пор. рос., укр. *потрава*, білор. *патрава* – 'нищення тваринами трави та посівів') (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 120);

- в окремих випадках «фальшиві друзі перекладача» утворилися через випадковий збіг у звучанні і внаслідок цього повністю розрізняються у своїх значеннях. Як правило, такі слова належать до слів різних груп індоєвропейських мов, пор., наприклад, пол. *stół* (позначення меблів) та румун. *stol* ('згряя птахів') (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 130-131).

Важливими для розуміння природи мов можуть стати дослідження, пов'язані з тим, яким чином у різних мовах розвивалася семантична структура певного питомого слова з давнім коренем або слова запозиченого. Як демонструє матеріал словника, неоднакові значення виникли у різних мовах за асоціацією 'видовжена форма' у слів, що безпосередньо або за посередництвом інших мов прийшли з французького *bâton* – 'палка'. Зокрема, у деяких слов'янських мовах запозичення стало поштовхом для позначення різних кулінарних виробів, пор. пол., румун. *baton* 'батончик', пол. *baton*, рос., укр., білор. *батон* 'довга булка', рос. *батон* 'довга товста ковбаса', хорв. *bašton (baštun)* 'плитка шоколаду'. У групі індоєвропейських мов галлізм *bâton* став підставою номінацій різних предметів видовженої форми; пор., напр.: чес. *baton*, серб. *батон* 'палка для тренування у фехтуванні', серб. *батон*, пол. *baton* 'диригентська паличка', англ. *baton* 'гумова поліцейська палиця'; у вихідній, французькій, мові слово *bâton* також розвинуло кілька значень, наприклад, 'губна помада' та ін. (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 47-48), пор. розвиток значень лексем різних мов у словникових статтях з вихідними польськими словами *bulka*, *pieczywo*, *pieróg*, *tort* та ін.

Окремо можуть бути проаналізовані переносні, образні значення, що виникли у різних мовах на підставі назв предметів. Подібні утворення нерідко містять оцінні характеристики об'єктів дійсності, отже, важливі для аксіологічних студій (пор. Krasnobaieva-Chorna 2019). У перспективі можна, скажімо, дослідити, наскільки частотно і в яких мовах у семантичній структурі слів на позначення побутових предметів розвинулися значення, пов'язані з характеристикою людини, пор., наприклад, розмовні значення слів пол. *dzban*, пол. молод. *parapet*, рос. *жбан* 'дурний чоловік', болг. *галаш* – 'дурна людина', порівняння побутових предметів з негативним, часто – жартівливим

позначенням голови людини: пол. *bańka*, нім. *Ballon* (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 42-43, 57, 69).

Зіставні дослідження на підставі Словника демонструють також розвиток термінологічних значень у низки слів, базовою, вихідною семемою яких є номінація побутового предмету. Наприклад, слова типу *komin* в різних мовах стали, між іншим, геологічним терміном на позначення вертикальної щілини у гірських породах (польська, сербська, італійська мови) (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 75-77). Похідні слова від праслов. **plašъ* є тільки у слов'янських мовах. Відповідні сучасні слова у цих мовах мають деякі варіанти звучання та правопису, зберігаючи при цьому семантику позначення верхнього одягу, причому в залежності від мови – різного типу. Водночас у частині слов'янських мов похідні значення від назви одягу стали зоологічними, геологічними, математичними, технічними термінами, пор. пол. *plaszcz*, словац. *plášť*, серб. *плашт*, хорв. *plašt* (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 112-113). Отже, матеріали Словника засвідчують, що найменування побутових предметів мають семантичний потенціал, що дає можливість і надалі використовувати ці мовні одиниці за принципом вторинної номінації.

Суттєвим для розуміння природи окремих мов, національних картин світу народів – носіїв мов може бути аналіз відсутності подібних за звучанням і походженням слів навіть у близькоспоріднених мовах. Наприклад, у більшості слов'янських мов, а також у німецькій, французькій, іспанській та румунській є слова, подібні до пол. *izba* або рос. *изба*, проте таких слів немає в українській та білоруській мовах (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 66-67).

Наявність зовні подібних слів з етимологічно одним коренем говорить про спільні тенденції словотвору у групі мов. Наприклад, у слов'янських мовах, що представлені у Словнику, існують похідні від праслов. **stьklo* (можливо, запозичення з готської мови) (Etymolohichnyi... 2006, 276). У кожній з цих мов словотворчими суфіксами виступили *-ан-* (або *-ен-*) + *-к-*, всі слова отримали закінчення *-а* і морфологічну категорію жіночого роду. Природно, що для інших мов такі утворення не характерні. Однак розвиток значень похідних слів від **stьklo* у різних слов'янських мовах відбувався своїм шляхом. Вочевидь, що окремі семени представлених слов'янських слів з'являлися у різні історичні періоди. Скажімо, тільки у польській мові слово *szklanka* отримало значення 'сорт вишні'. Зрозуміло, що це пізніше утворення (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 133-134).

Слов'янські мови виявляють спільні тенденції у творенні слів типу пол. *leżak*, *nocnik*, *pieczywo*, *pościel* та ін. Незважаючи на те, що у цих групах слів у різних мовах утворилися різні значення, їхні словотвірні моделі є спільними. Можна зробити також висновок про те, що у відношення міжмовної омонімії вступають не тільки слова, але й інші мовні одиниці, зокрема, морфеми.

Отже, матеріал словника може бути використаний для типологічних досліджень різного типу.

Словник може стати матеріалом для студій у галузі порівняльно-історичного мовознавства. Поява тих чи інших слів в окреслених мовах, навіть за умов семантичних модифікацій подібних одиниць, демонструє шляхи поширення питомих слів або міграції запозичень. Наприклад, в усі проаналізовані у Словнику слов'янські мови прийшло запозичення з нім. *Kittel*. При цьому подібні зовні до вихідної німецької слова у різних слов'янських мовах стали позначати різні види одягу. В англійській та іберо-романських мовах це запозичення не було засвоєне (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 73).

Словник становить матеріал для роздумів над етимологією тих чи інших слів. Наприклад, різні слов'янські мови мають слова типу пол. *skrzynia* з різними значеннями, пор., наприклад, окремі семемами слів: пол. *skrzynia*, укр. *скриня*, білор. *скрыня*, серб. *скриња*, хорв. *škrinja* 'ящик з кришкою', чес. *skříň*, словац. *skriňa* 'шафа', болг. *скрин* 'комод', хорв. *škrinja* 'морозильна камера' та ін. Наявність у німецькій мові слова *Schrein* та у румунській *skrin* (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 128-129) свідчить про те, що праслов. **skrini* (Wielki... 2024), вочевидь, має більш глибоке коріння і може походити з праіндоєвропейської мови. Подібні сумніви можуть виникати і щодо праслов'янського походження слів, подібних за звучанням до пол. *stół* і слів з подібною фонетичною формою в інших слов'янських мовах, пор. англ. *stool* ('табурет', 'підставка', 'підвіконня' та ін.), нім. *Stuhl* ('стілець' та ін.) (Karolczuk | Kononenko | Majewska 2022, 130-131).

Висновки

Таким чином, «Польсько-багатомовний словник фальшивих друзів перекладача» став першим досвідом створення лексикографічного видання такого типу. Аналіз словникових статей приводить до висновків про причини появи міжмовних омонімів, шляхи міжмовних контактів, принципи розвитку значень слів у різних мовах, становить базу для етимологічних гіпотез. Словник може бути використаний у викладацькій та перекладацькій практиці. У перспективі можливою є підготовка словників міжмовних омонімів на матеріалі інших лексико-семантичних груп. Зокрема, заплановано написання кількомовного словника «фальшивих друзів перекладача» – найменувань осіб. Крім того, словники міжмовних омонімів можна робити ілюстративними. Наявність графічних зображень відповідних предметів допоможе наочніше уявити відмінності між ними і стане у нагоді лексикографам для точнішого опису значень слів. Міграції слів, їхніх значень можна позначати

на географічних картах, використовуючи надбання лінгвістичної географії. Такі карти можна поєднувати в атласи міжмовних омонімів. Подібна візуалізація не тільки продемонструє шляхи запозичень, але й допоможе уточнити культурні, економічні, політичні контакти представників різних народів у певні історичні періоди.

Умовні скорочення

англ. – англійський; білор. – білоруський; болг. – болгарський; босн. – боснійський; ісп. – іспанський; макед. – македонський; молод. – молодіжний; нім. – німецький; пол. – польський; праслов. – праслов'янський; рос. – російський; рум. – румунський; серб. – сербський; словац. – словацький; тюрк. – тюркський; укр. – український; франц. – французький; хорв. – хорватський; чес. – чеський.

Бібліографія

- BILAVICH, M. (2020), *Sopostavitelnyjj analiz russkikh frazeologizmov s nominacijami odezhdy i obuvi i ikh polskich ehkvivalentov*, [Билавич, М. (2020), Сопоставительный анализ русских фразеологизмов с номинациями одежды и обуви и их польских эквивалентов,] [in:] *Acta Polono-Ruthenica*, 3, 77-90.
- BILAWICZ, M. | KONONENKO, I. (2021), *Polsko-rosyjska i polsko-ukraińska homonimia międzyjęzykowa nazw osób*, [in:] *Dąbrowska-Kamińska, A. | Karolczuk, A. | Majewska, M. B. (red.), Wokół homonimii międzyjęzykowej*, II. Warszawa, 143-162.
- BOTWINA, R. | KIZIŃSKA, A. | KONONENKO, I. | KRÓLAK, E. | MYTNIK, I. | WASIAK, E. (2020), *Słownik tematyczny polsko-angielski*. Lublin | Warszawa.
- CHAMIZO-DOMINGUES, P. J. (2008), *Semantics and Pragmatics of False Friends*. New York.
- DOLIŃSKI, I. M. (2021), *Na marginesie prac nad wielojęzycznym słownikiem homonimów międzyjęzykowych. Część polsko-bułgarska*, [in:] *Dąbrowska-Kamińska, A. | Karolczuk, A. | Majewska, M. B. (red.), Wokół homonimii międzyjęzykowej*, II. Warszawa, 87-124.
- DUBICHINSKIJ, V. V. (1993), *Leksicheskie paralleli v leksikograficheskijj praktike*. Sovremennye problemy leksikografii. Kharkov. [Дубичинский, В. В. (1993), Лексические параллели в лексикографической практике. Современные проблемы лексикографии. Харьков.]
- Etymolohichnyi...* (2006), *Etymolohichnyi slovnyk ukraińskoi movy*, t. 5. Kyiv. [Етимологічний словник української мови, т. 5. Київ.]
- KALETA, R. (2014), *Białorusko-polska homonimia międzyjęzykowa*. Warszawa.
- KAROLCZUK, A. | KONONENKO, I. | MAJEWSKA, M. B. (2022) (red.), *Polsko-wielojęzyczny słownik fałszywych przyjaciół tłumacza*. Warszawa.
- КІЙКО, С. В. | КУДРІАВЦЕВА, О. Д. (2020), *Міжмовна омонімія у світлі різних лінгвістичних дисциплін*. Baia Mare. [Кійко, С. В. | Кудрявцева, О. Д. (2020), Міжмовна омонімія у світлі різних лінгвістичних дисциплін. Baia Mare.]
- KONONENKO, I. (2012), *Ukrainska ta polska movy: kontrastyvne doslidzhennia* | *Język ukraiński i polski: studium kontrastywne*. Warszawa. [Кононенко, І. (2012), Українська та польська мови: контрастивне дослідження | *Język ukraiński i polski: studium kontrastywne*. Warszawa.]
- KONONENKO, I. (2017), *Ukraińsko-polska homonimia i paronimia międzyjęzykowa w leksyce i frazeologii*, [in:] *Majewska, M. B. (red.), Wokół homonimii międzyjęzykowej*. Warszawa, 141-158.

- KONONENKO, I. | МЫТНИК, І. | WASIAK, E. (2010), Słownik tematyczny polsko-ukraiński. Warszawa.
- KONONENKO, I. | SPIVAK, O. (2008), Ukrainсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів. Київ. [Kononenko, I. | Spivak, O. (2008), Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів. Київ.]
- KRASNOBAIEVA-CHORNA, ZH. (2019), Kvalifikatsiia tsinnosti u linhvistytsi, [Краснобаєва-Чорна, Ж. (2019), Кваліфікація цінності у лінгвістиці,] [in:] Przegląd Wschodnioeuropejski X/I, 453-462.
- KUSAL, K. (2002), Rosyjsko-polski słownik homonimów międzyjęzykowych. Wrocław.
- LIPCZUK, R. (1990), Mały słownik tautonimów niemiecko-polskich. Warszawa.
- MAJEWSKA, M. (2017), Homonimia międzyjęzykowa – ustalenia terminologiczne, słowiański dorobek leksykograficzny, [in:] Majewska, M. B. (red.), Wokół homonimii międzyjęzykowej. Warszawa, 193-216.
- MALECKA, A. | LANDOWSKI, Z. (2004), Słownik polsko-ukraiński, ukraińsko-polski. Kijów.
- MANAKIN, V. M. (2012), Mova i mizhkulturna komunikatsiia. Kyiv. [Манакін, В. М. (2012), Мова і міжкультурна комунікація. Київ.]
- MARCJANIK, M. | BONACCHI, S. | FRĄCZEK, A. (2019), Polsko-niemiecki słownik etykiety językowej. Warszawa.
- PANČÍKOVÁ, M. (1993), Zradné slová v poľštine a slovenčine. Lexikológia poľského jazyka. Bratislava.
- PLECIŃSKI, J. (2016), Francuski i polski słownik fałszywych przyjaciół tłumacza. Wrocław.
- RUTKOWSKI, K. (2012), Polsko-rosyjskie homonimy i paronimy międzyjęzykowe – propozycja klasyfikacji, [in:] Studia Wschodniosłowiańskie 12, 305-319.
- SAMARDŽIĆ, A. (2015), Predložko-padežne konstrukcije sa značenjem lokalizacije prednjom, zadnjom, gornjom, donjom i bočnim stranama lokalizatora u srpskom i slovenačkom jeziku, [in:] Communication, Culture, Creation: New Scientific Paradigms, Arad, 752-763.
- ŠIPKA, D. (ed.) (1999), Rečnik serpsko-poljskih međujezičkih homonima i paronima | Słownik serbsko-polskich homonimów i paronimów. Poznań.
- Słownik... (1999), Słownik języka polskiego PWN. Warszawa.
- Translate.meta (2024), translate.meta, [in:] <https://translate.meta.ua/> (accessed: 10.02.2024).
- Translator Glosbe... (2024), Glosbe Translate, [in:] <https://translate.glosbe.com/> (accessed: 10.02.2024).
- Translator DeepL, [in:] <https://www.deepl.com/translator> (accessed: 10.02.2024).
- Translator Google... (2024), Google Translate, [in:] <https://translate.google.pl/?hl=pl> (accessed: 10.02.2024).
- Uniwersalny... (2003), Uniwersalny słownik języka polskiego, t. 1-4. Warszawa.
- Wielki... (2024), Wielki słownik języka polskiego, [in:] www.wsjp.pl (accessed: 12.03.2024).
- Wikisłownik... (2024), Wikisłownik, [in:] <https://pl.wiktionary.org> (accessed: 21.04.2024).

DOI: 10.31648/pw.12138

OLEG LESZCZAK

ORCID: [HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-3358-8923](https://orcid.org/0000-0003-3358-8923)

JAN KOCHANOWSKI UNIVERSITY OF KIELCE

ДЕВИАНТНЫЕ ФОРМЫ УПРАВЛЕНИЯ С ИЗЪЯСНИТЕЛЬНОЙ ПАДЕЖНОЙ КОНСТРУКЦИЕЙ *О ТОМ, ЧТО* В УСТНОМ РУССКОЯЗЫЧНОМ ПУБЛИЧНОМ ДИСКУРСЕ (К ВОПРОСУ О МЫСЛЕННОЙ РЕДУКЦИИ)

**Deviant forms of control phrases with the explanatory construction
o том, что in oral Russian-speaking public discourse
(on the problem of mental reduction)**

ABSTRACT: Deviant syntagmatic constructions of the explanatory type with the preposition *o* are widespread in the oral public discourse. Most often, the violations occur for two key reasons: either because of the omission of a locutive, mental-cognitive or informative-communicative marker (verb or noun) obligatory for such constructions, which serves as their syntagmatic core, or because of the substitution of such a marker by a unit with related semantics, which does not imply the use of a construction with the expletive case. Both elliptical omission and lexical substitution of the syntagmatic core are based on metonymic shifts at the level of inner speech, in which the planned construction with the prepositional expletive is subjected to mental reduction in the course of oral utterance.

KEYWORDS: deviant syntagmatic constructions, explanatory case, mental reduction, elliptical omission, metonymic substitution

В современной устной русской речи активно наблюдается явление, которое предварительно можно оценить как эллиптический пропуск или девиантная замена управляющего элемента в изъяснительных падежных конструкциях предложного управления. Элемент конструкции, принимающий форму изъяснительного падежа, иногда называют делиберативным объектом (см. Cherenkova 2010; Stukolova 2020). В нашем случае это делиберативная скрепа *о том, что*, реже – непосредственно форма существительного. Опускаемым же или заменяемым элементом бывает чаще всего глагол со значением локутивного (сообщение) или непрямого ментально-когнитивного (знание) действия, реже существительное со значением информации или

семиотического носителя информации (текст). Классическим примером тут могут служить высказывания, вроде *Нет-нет, я не об истоках, я о том, что по факту – это очень серьёзное предприятие* или *Православие – это о том, что русская духовность, русская интеллектуальность, русская философия всегда были и есть православие*.

Иногда такой пропуск восстанавливается сравнительно легко, иногда с трудом. Понятно, что в первом высказывании пропущен глагол *говорю*, а во втором – либо существительное *история*, либо *рассказ*, либо *разговор* или еще что-то в этом роде. И если в первом случае можно говорить о простой синтаксической редукции семантически очевидного элемента, то во втором степень смысловой флуктуации уже настолько значительная, что позволяет трактовать такого рода конструкции как имплицитующие существенную информацию. Не сразу можно понять, «о чем может быть православие». Нельзя исключать здесь и более обширную мысленную редукцию типа компрессии: *история православия свидетельствует о том, что...* или *говоря о православии, надо иметь в виду, что...*

Однако в целом ряде случаев возникает проблема, когда мы встречаемся с использованием в такого рода конструкциях нелокутивных или несобственно ментально-когнитивных глаголов. Например, *Мы доказываем о том, что Россия есть «спорт-супердержава»*. В таких случаях сложно однозначно сказать, что это эллиптический пропуск информативных существительных *идею, мысль, истину* или же чисто девиантное метонимическое использование глагола прямого когнитивного действия *доказывать* вместо локутивных *заявляем* или *говорим*.

Прежде чем начать анализ и типологизацию такого рода случаев, выясним два понятия: понятие изъяснительного падежа и понятие мысленной редукции.

Выделяя наряду с формально-грамматическими функциональные или когнитивные падежи, исследователи среди прочих описывают т.н. *изъяснительный падеж*, семантика которого сосредоточена на представлении имени в качестве объекта некоторого локутивного (*говорить, сказать, рассуждать, писать, читать, сообщать, заявить, свидетельствовать, упоминать, напоминать, спрашивать*) или ментально-когнитивного (*думать, знать, узнать, слышать, задумываться, переживать, волноваться, заботиться, забыть*) действия. Этот падеж выделял еще Мелетий Смотрицкий, называя его *сказательным* (Smotritskiy 1978). Изъяснительный падеж (как объектный по своей семантической сущности) системно противопоставляется местному (как обстоятельству) в рамках единого грамматического предложного падежа (Novikov | Ribakov 2013, 7). Для него характерно использование предлога *о (об/обо)*. Кроме собственно глаголов управляющим элементом в таких конструкциях могут быть также имена действия со значением локутивного или информационного действия (*разговор, беседа,*

упоминание, решение, речь), имена результата такого действия (*информация, предположение, представление, понятие, сведения, идея, мысль, замечание, слова, вопрос, положение, гипотеза, тезис*), а также имена со значением информационной или текстовой структуры (*концепция, теория, закон, миф, история, слухи, документ, текст, статья, видео*). В последнем случае фактически речь идет о ставшем системным эллипсисе выражения *содержащий информацию | сведения | мысль, свидетельствующий*, например:

- (1) *изготовила поддельные документы <свидетельствующие, содержащие сведения | информацию> о помиловании и освобождении заключенных.*
- (2) *Мы знаем, что с две тыщи первого года существует такая, ну, по сути педагогическая концепция Пренски, <содержащая мысль | сведения | информацию | предположение | положение> о том, что существуют цифровые аборигены и цифровые эмигранты.*
- (3) *И это, конечно же, отсылает нас снова к концепции Генри Дженкинса <содержащая мысль | сведения | информацию | положение> о культуре партиципации, или культуре соучастия.*

Такого рода примеры уже давно стали не только частью разговорного узуса, но и считаются нормативными в русском литературном языке. Материал для данной работы был собран отчасти из телеэфиров, отчасти почерпнут из Национального корпуса русского языка.

Если задаться вопросом, почему происходят такие явления, как пропуск или девиантное замещение управляющего члена в такого рода конструкциях, придется обратить внимание на когитативную функцию мысленной редукции. Понятие редукции в ходе мыслительного процесса неоднократно становилось объектом научных исследований и философских рефлексий. Вряд ли стоит здесь затрагивать проблему феноменологической или феноменалистической редукций как способов отвлечения от частно-эмпирического (в первом случае) или от абстрактно-логического (во втором) (см. работы: Husserl 2009; Kim 2016; Quine 1969; Savin 2016). Сравним:

Феноменологическая редукция – это операция удаления атрибутов предметов из актов сознания, освобождения образа вещи в сознании от перенесённых иных характеристик, не обязательно свойственных вещи (Timoshchuk 2014, 101). [...] Эпистемология в целях установления эмпирической базы знания, а также в целях его проверки, как правило, допускала возможность феноменалистической редукции, т.е. возможность перевода отдельных теоретических высказываний на некий формализованный язык. Само же знание, выверенное на соответствие объективным данным, рассматривалось в рамках этой традиции как «собрание парадигмально необходимых, достоверных истин», как «ансамбль точных репрезентаций» (Dzhokhadze 1999, 85).

Обе эти процедуры могут и должны рассматриваться на макроуровне эпистемологических процессов как модели построения философских систем соответственно в феноменологии и натурализме (реизме). Наш интерес должен быть сосредоточен на процедурах гораздо более приземленных, т.е. на обыденном мышлении как процессе оперирования обыденными же понятиями и представлениями, не исключая остальных психических форм информации (таких, как сенсорные впечатления, эмоциональные переживания и волевые процедуры).

Если говорить об обыденном мышлении общо, можно отметить его ключевые черты, которые признаются практически всеми исследователями предмета: спонтанность (ситуативность, конкретность, эмоциональность), непоследовательность (эклектизм, неясность, расплывчатость, небрежность), арефлексивность (прелогичность, мифологизм, интуитивизм) и редукционизм (остенсивность, использование эллипсов, компрессий, параинформирования) (см. работы: Fedotov | Lapina 2016; Hołowka 1998; Kor'akovtsev | Viskunov 2014; Leszczak 2009; Pankratov 2003; Pesina | Yurchenko 2014; Woroniecka 2012). То, что меня интересует более всего в обыденном или повседневном мышлении, – это именно свойственный ему редукционизм, своеобразное «срезание углов» или поиски «короткого пути» в мыслительном процессе, дающие возможность, не углубляясь, быстро перескакивать от одного понятия к другому, «скользить по поверхности» мыслительной цепочки, пропуская очевидное или подразумеваемое. Именно этого рода процедуры лежат в основе создания интересующих меня синтагматических конструкций.

Почему такая мысленная редукция коснулась, казалось бы, столь важного фрагмента логической цепи, каким является локутивный или ментально-когнитивный процесс, а также его продукт – речевой знак или информация? Могу предположить, что это происходит из-за квазиперформативного характера такого рода единиц. Традиционно перформативами считают глагольные формы, являющиеся речевыми эквивалентами действия, которое номинируют. Так формула *Я клянусь* или *Я прошу* эквивалентны принесению клятвы или просьбе. Но и фразы *Я скажу* и *Я говорю* эквивалентны самому говорению. Вполне допустим пропуск слов *клянусь* или *прошу* при клятвах и просьбах. Сам тон произнесения соответствующих высказываний, сопровождающие их невербальные средства и ситуативный контекст могут их заменить (помним, что речь идет об устном дискурсе). По аналогии с такими эллипсисами могут ситуативно появляться фразы с пропуском локутивных глаголов, вроде:

- (4) *Потому что СПС подвело, <я говорю> о том, что сказал лидер СПС, что мы хотели со всеми договориться, в итоге не договорились ни с кем.*

- (5) Два слова <скажу> о том, что генетика – это мост между естественными науками и гуманитарными.
- (6) Забегая сразу вперёд <скажу> о том, что, честно говоря, с завистью смотрела на правительство Нижегородской области.

Всякий раз, когда в устной речи мы используем локутивные глаголы при имитации диалога (при прямой речи), создается впечатление их избыточности: *Я ему говорю: ... А он мне – ... Тогда я ему: ... А он такой ...* Поэтому следующим шагом в такого рода редукции становится пропуск локутивного глагола не только в других, «неперформативных» формах (классические перформативы должны стоять в форме первого лица и быть обращены к слушателю), но и глагола, относящегося в качестве сказуемого к третьему лицу:

- (7) *А я сама переписывалась, и <писала> о том, что он снова женился в 34 году.*
- (8) *Она описывает текущую жизнь, так сказать, события, <рассказывает> вот о том, что арестована также её сестра.*

Аналогичная ситуация происходит с некоторыми глаголами локутивно-когнитивного действия, такими как *свидетельствовать, говорить* (в значении ‘свидетельствовать’), информативно-когнитивными глагольными клише, вроде *содержать информацию | сведения* или существительными со значением информации:

- (9) *То есть какую-то суку ловили и пытались стерилизовать пятый раз подряд, потому что там повешенный на неё ошейник <свидетельствующий | содержащий информацию | с информацией> о том, что она стерилизована, с неё давно потерялся.*
- (10) *Вот такого рода фотографиями были заполнены архивы и не было никаких фотографий <свидетельствующих> о том, что творилось в квартирах.*
- (11) *где указаны обстоятельства <свидетельствующие> о том, что...*
- (12) *Саудовская Аравия придерживалась стратегии <гласящей, говорящей, утверждающей положение> о том, что...*
- (13) *Накануне выборов народных депутатов были отработаны процедуры <содержащие информацию | говорящие> о том, что...*
- (14) *Ни для кого не секрет <мысль, информация, сведения> о том, что...*
- (15) *И конечно никто не верил <в слухи> о том, что ...*
- (16) *Опять же зафиксируем <мысль, тезис, утверждение> о том, что...*
- (17) *Я хотел бы довести <мысль>, что ...*
- (18) *Улица там Авеню Эмиля Золя, дата жизни и <информация | сведения> о том, что он французский писатель.*
- (19) *Мы должны, прежде всего, преодолевать вот разрыв в коллективном сознании <представлений, мнений> о том, что значит понятие воскрешения.*

Проблемность вышеприведенных примеров осложняется фактом непривычности, неестественности многих из пропущенных лексических единиц для носителя обыденного сознания. Редко обычный человек использует в быту слова *свидетельствовать, информация, тезис, утверждение, сведения*. В обыденном мышлении вообще редко появляются понятия о когнитивных или ментальных единицах. Вполне возможно, что люди, произнесшие эти фразы, слышали их ранее в полном виде, однако из-за незнания ключевых когнитивно-ментальных понятий (или их наименований) совершили мысленную редукцию и пропустили их, не обращая внимание на то, что в результате возникли не просто эллиптические, а уже собственно девиантные конструкции. Согласно энциклопедическому определению эллипсис – это

пропуск того или иного члена предложения, компонента высказывания, легко восстанавливаемого из контекста, причем смысловая ясность обычно обеспечивается смысловым и / или синтаксическим параллелизмом (так называемый контекстуальный эллипсис). [...] Отсутствие какого-либо компонента высказывания, легко восстановимого из конкретной речевой ситуации (Bel'chikov 1998, 592).

«Легкость» восстановления пропущенного элемента в этих случаях весьма относительна. В большинстве такого рода случаев нельзя точно сказать, какая именно форма пропущена, хотя совершенно ясно, что пропущен управляющий член конструкции изъяснительного падежа.

Ситуация существенно усложняется в случаях, когда эллипсис неочевиден, но вполне очевидно при этом наличие некоторой мысленной редукции. Обратим внимание на следующую группу примеров:

- (20) *Я уже озвучивал <мысль> о том, что... <вм. говорил>.*
- (21) *Еще в четырнадцатом году меня пугали <информацией, разговорами, словами> о том, что <вм. предупреждали>.*
- (22) *Вы уже обсудили с моим коллегой <информацию> о том, что... <вм. поговорили>*
- (23) *Предварительно мы согласование <вопроса> с Минэкономразвития России получили о том, что... <вм. договорились>.*
- (24) *Я хочу ещё добавить <информацию, сведения> про этот инструмент, о том, что вот первая дудочка, на ней играли мелодию... <вм. сказать>.*
- (25) *Я хотела добавить <информацию, сведения> о том, что... <вм. сказать>.*
- (26) *Джо Байден анонсировал <решение> о помощи <вм. заявил>.*
- (27) *Мы ориентируемся <в информации> о том, что... <вм. знаем>.*
- (28) *Я вот щас работаю над темой и развиваю <идею, теорию> о том, что... <вм. пишу>.*

В каждом из этих примеров возможны две интерпретации произведенной говорящим мысленной редукции: либо он пропустил информационно-когнитивное существительное, либо допустил метонимический сдвиг и вместо необходимого в данном случае локутивного или ментально-когнитивного глагола использовал глаголы со значением смежного действия. Так, вместо более общего *предупреждали* появляется смежное с ним *пугали* (т.е. *предупреждали, пугая*), вместо локутивного *говорил* произносится когнитивно-семиотическое *озвучил* <мысль> (фактически полная фраза могла бы звучать *говорил, озвучивая мысль*), вместо *поговорили* – *обсудили* <информацию> (*поговорили и обсудили то, о чем поговорили*). Фактически мысленная редукция во всех этих случаях, скорее всего, состояла в том, что в последний момент глагол, который был изначально выбран в качестве сказуемого, был заменен смежным ему по семантике глагольным клише с информационно-когнитивным именем, но само это имя было редуцировано. Теоретически сходная ситуация произошла и в речи певца Shaman'a: *Мне предъявляют о том, что...* Первоначально можно было бы предположить, что это обычный пропуск информационно-когнитивного существительного *претензии*, однако, зная интеллектуальный уровень и происхождение автора этих слов, а также исходя из рамочной конструкции изъяснительного падежа, можно предположить версию, что *мне предъявляют* – это замена просторечно-жаргонного *бросать предъяву*.

Следующая группа примеров содержит сходные следы мысленной редукции развернутой конструкции внутренней речи, состоящей в подмене первично избранного когнитивного или локутивного глагола (*думать, свидетельствовать, говорить 1* в значении 'свидетельствовать', *говорить 2* в значении 'сообщать', *разговаривать*), на что указывает рамочная конструкция с предложным управлением в изъяснительном падеже, квазисинонимическим глаголом, который в таких конструкциях не используется (*показывать* в значении 'демонстрировать'¹, *представить, обозначить, подтвердить, считать, общаться*):

- (29) *У нас люди считают о том, что* <вм. думают>.
- (30) *Не могут даже себе представить о том, что* <вм. подумать>.
- (31) *Их первый шаг (...) показывает о том, что* <вм. свидетельствует, говорит>.
- (32) *Всё это показывает о том, что* <вм. свидетельствует, говорит>.
- (33) *Ну, это подтверждает о том, что прогноз Григория Грабового по Козлодуйевской АЭС подтвердился* <вм. свидетельствует, говорит>.
- (34) *Вы практически сегодня тоже обозначили, что мне понравилось, о том, что* <вм. говорили>.

1 Интересно, что в XIX в. был обычай в судебной практике использовать омонимичный глагол в значении 'давать показания' в конструкциях изъяснительного падежа с предлогом *о*.

(35) *Мы, это, уже общались о том, что* <вм. говорили, разговаривали>.

(36) *И вот приходим, культурно кладем на катафалк, культурно общаемся о культуре, о литературе, о прекрасных дамах* <вм. говорим, разговариваем>.

Сюда же можно отнести подмену конструкции *хочу сказать* языковым клише *иметь в виду* в высказывании *Нет, я имею в виду о том, что...* или вытеснение когнитивного глагола *раздумывать* клише *и так далее* во фразе *Проводил, допустим, расчёты и так далее о том, что...*

Встречаются также единичные случаи подмены когнитивно-ментальных имен квазисинонимичими формами существительных, не образующими конструкций с изъяснительным падежом, например:

(37) *Но если взять, например, саму проблему о том, что...* <вм. мысль, идею>.

(38) *После дополнительного обсуждения дел я дал команду взрывникам представить мне расчеты о требуемом количестве взрывчатки и мероприятия по обеспечению безопасности людей* <вм. полученную в результате расчетов информацию>.

(39) *Конечно, здесь можно сделать предварительные теоретические расчеты о том, как поступить* <вм. предположения>.

В следующей группе девиантного использования конструкции с изъяснительным падежом мысленная редукция касается уже не только отдельных маркеров локутивности, ментально-когнитивной или когнитивно-информационной семантики, но и целой конструкции. Допущенные в них отклонения нельзя объяснить пропуском или подменой отдельных глагольных или именных форм. Подмены происходят на более глубинном уровне. Так, во фразе *даже официальные представители Русской Православной Церкви, ну, укор, что ли, делали о том, что...* скорее всего в изначальном варианте предполагалось построить фразу *официальные представители Русской Православной Церкви писали | заявляли с укором о том, что...*, но затем после редукции локутивных маркеров фраза была перестроена. Аналогично и в случае: *началась такая какая-то активная деятельность о том, что будем праздновать семьсот-пятидесятилетие Невской битвы*. Здесь, предположительно, предвиделось использование локутивной конструкции, вроде *начали активно говорить о том, что...*, но затем говорящий решил представить прагматически нейтральную исходную конструкцию более коннотированной *началась такая какая-то активная деятельность*.

Следующие примеры осложняются тем, что допускают двоякое толкование. Во фразе *И вот отчасти полностью соглашусь с коллегами о том, что...* сочетание *соглашусь о том* предполагает несколько вариантов мысленной редукции. С одной стороны, можно было бы реконструировать это высказывание, дополнив его формой *говорящих | которые говорят*, но, с другой,

совершенно допустимо также предположение, что изначальная лексико-семантическая структура *согласуясь с точкой зрения | мнением коллег* была эллиптически редуцирована до *согласуясь с коллегами*, а рамочная синтагматическая конструкция с изъяснительным падежом при этом сохранилась.

Аналогичные или сходные мысленные редукции могли иметь место в создании следующих высказываний:

- (40) *Вы поставили вот в начале своего выступления, выставили такую позицию <либо в. тезис, вопрос> о том, что... <либо в. сказали, объявили | заявили о своей позиции, говоря>.*
- (41) *достаточно часто есть критика < либо свидетельствующая, говорящая | содержащая информацию> о том, что... < либо в. встречаются критические замечания>.*
- (42) *Алексей Анатолич использовал, естественно, нашу самокритику <либо свидетельствующую, говорящую | содержащую информацию> о том, что... <либо в. наши самокритические замечания, утверждения>.*

Все рассмотренные выше случаи девиантного использования в устной речи конструкций предложного управления изъяснительным падежом можно было бы «списать» на небрежность, спонтанность и ситуативную арефлексивность обыденного мышления и разговорной речи, однако ряд глаголов, которые могут использоваться в качестве сказуемых, управляющих изъяснительными придаточными предложениями с использованием предлога *о*, начинают активно использоваться в словосочетаниях с изъяснительным падежом. Так, совершенно допустимо и системно использование в сложноподчиненных предложениях глаголов, *пояснить, разъяснить* или *понять*:

- (43) *Я не понял, о чём ты говорил.*
- (44) *Пожалуйста поясните, о чём речь?*
- (45) *Госдеп США разъяснил, о чем договорились Трамп с Путиным.*

При этом структуры, вроде *пояснить о чем-то, разъяснить о чем-то* или *понять о чем-то*, совершенно девиантны. Тем не менее, в разговорной речи довольно часто появляются либо сами эти глаголы, либо производные от них имена действия именно в конструкциях с изъяснительным падежом. Можно предположить, что такая подмена исходных локутивных глаголов или имен происходит, во-первых, из-за переноса синтаксического потенциала этих глаголов (позволяющего создавать изъяснительные придаточные) на их синтагматические возможности при построении словосочетаний:

- (46) *И пояснили ему вот о том, что написано.*
- (47) *Филиппов пояснил о снабжении обмундированием и другими предметами.*

- (48) *Крюков пояснил о своем искусстве лепить, делать изразцы, править гостиницей.*
- (49) *Я ему пояснила, о том что там существует только это и что где это можно найти.*
- (50) *не дает понять о том, что...*

Во-вторых, подмена происходит из-за переноса их синтаксического потенциала на синтагматический потенциал производных от них имен действия:

- (51) *Он не разъяснил о причине жалобы генерал-губернатора.*
- (52) *В статье пийсят первой Конституции вам также разъясняется о том, что...*
- (53) *Неправильное понимание о том, что...*
- (54) *Кроме того, некоторые инструменты мониторинга инфраструктуры предоставляют определенное понимание о коммуникациях между контейнерами*
- (55) *Однако человеку известно о какой-то иной красоте, иной привлекательности чувственной, и вот это вложенное знание, с одной стороны, развивает в человеке понимание о Боге, а с другой – мучает тоской несбыточности.*

Еще одним примером постепенной узуализации изначально девиантного синтагматического потенциала является все более распространяющийся канцеляризм *расписаться о чем-то*, возникший, скорее всего, вследствие редукции конструкции *что вы знаете*:

- (56) *Выходит, вы расписались о том, что вы получили деньги.*
- (57) *Вот тут распишитесь о доставке, пожалуйста!*
- (58) *Распишитесь о том, что Вы ознакомлены с приказом.*
- (59) *Подойдите пожалуйста к секретарю, в подписке распишитесь о том, что вы предупреждены об ответственности.*

Завершая презентацию анализа следствий мысленной редукции локутивных и ментально-когнитивных маркеров в синтагматических конструкциях с предложным управлением изъяснительным падежом, хочу обратить внимание на несколько неожиданное явление, связанное с этими конструкциями, а именно – избыточным использованием предложно-именного сочетания *на тему*, в результате чего возникают девиантные структуры следующего типа (ключевые локутивные или когнитивные маркеры при этом сохраняются):

- (60) *У нас очень часто любят рассуждать на тему о том, что...*
- (61) *мне претит вот такое, извиняюсь, интеллигентское восприятие на тему вот этой вот слезинки ребёнка, значит, имени товарища Достоевского, на тему о том, что, значит, вот компромисс – это всегда подлость*

- (62) *Валерий Карпин высказался на тему о том, что невозможно стать тренером без опыта игрока.*
(63) *Это видео с рассуждением на тему о том, что работать нужно не много.*
(64) *На тему о том, что Плутон не планета.*

Примеров такого типа огромное количество, что свидетельствует об узуализации конструкции *на тему о том, что*. Скорее всего, конструкция производна от школьного учительского штампа *Напишите сочинение на тему: о том, как я...*

Подводя итоги проведенного анализа высказываний с девиантным использованием предложных конструкций изъяснительного падежа, можно утверждать, что в устном публично-бытовом дискурсе (т.е. в публичном дискурсе в неофициальной сфере коммуникации) чаще всего нарушения происходят по двум причинам: либо из-за пропуска облигаторного для таких конструкций локутивного, ментально-когнитивного или информативно-коммуникативного глагола или существительного, служащего их синтагматическим ядром, либо из-за подмены такого компонента единицей со смежной семантикой, которая не предполагает использования в конструкции с изъяснительным падежом. Иногда эти две процедуры довольно сложно однозначно отличить. В основе как эллиптического пропуска, так и подмены синтагматического ядра лежат сдвиги на уровне внутренней речи, когда планируемая конструкция с предложным изъяснительным по ходу устного высказывания подвергается мысленной редукции. Стоит, однако, подчеркнуть, что, будучи девиантной, такая конструкция (например, с глаголами *понимать* и *пояснить*) может со временем систематизироваться и войти в узус, а со временем – и в норму.

Библиография

- BEL'CHIKOV, YU. A. (1998), Ellipsis, [in:] Yartseva, V. N. (red.), Bol'shoy entsiklopedicheskiy slovar'. Yazikoznanie. Moskva, 592. [Бельчиков, Ю. А. (1998), Эллипсис, [in:] Ярцева, В. Н. (ред.), Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Москва, 592.]
- SCHERENKOWA, A. D. (2010), Virazhenie deliberativnogo obyektu v russkom i serbskom yazikakh v sopostavitel'nom aspekte, [in:] Zbornik za Matitse Srpske za slavistiku 78, 161-174. [Черенкова, А. Д. (2010), Выражение делиберативного объекта в русском и сербском языках в сопоставительном аспекте, [in:] Сборник за Матице Српске за славистику 78, 161-174.]
- DZIOKHADE, I. (1999), Neopragmatizm Richarda Rorty i analiticheskaya filosofiya, [in:] Logos 6, 94-118. [Джохадзе, И. (1999), Неопрагматизм Ричарда Рорти и аналитическая философия, [in:] Логос 6, 94-118.]
- FEDOTOV, V. A. | LAPINA, S. N. (2016), Obidennoe soznanie kak sotsiokul'turniy fenomen, [in:] Obshchestvo: filosofia, istoriya, kul'tura 6. [Федотов, В. А. | Лапина, С. Н. (2016), Обыденное сознание как социокультурный феномен, [in:] Общество: философия, история, культура 6.]
- HOŁÓWKA, T. (1998), Błędy, spory, argumenty. Szkice z logiki stosowanej. Warszawa.

- HUSSERL, E. (2009), *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Philosophische Bibliothek.
- KIM, J. (2016), Czym jest „epistemologia znaturalizowana”? [w:] *Roczniki Filozoficzne* LXIV (3), 115–141.
- KOR’AKOVTS’EV, A. A. | VISKUNOV, S. V. (2014), Pon’atynnoe i mifologichaskoye mishlenie: problema vzaimosv’azi, [in:] *Vestnik sotsial’no-gumanitarnogo obrazovaniya i nauki* 2, 11-18.
- [Коряковцев, А. А. | Вискунов, С. В. (2014), Понятийное и мифологическое мышление: проблема взаимосвязи, [in:] *Вестник социально-гуманитарного образования и науки* 2, 11-18.]
- LESZCZAK, O. (2009), *Lingwosemiotyczna teoria doświadczenia*, t. 2: Doświadczenie potoczne a językowy obraz świata. Kielce.
- NOVIKOV, A. L. | RIBAKOV, M. A. (2013), Grammatichaskaya kategoriya padezha kak ierarkhicheskaya sistema, [in:] *Vestnik RUDN, seriya Lingvistika* 1, 5-11. [Новиков, А. Л. | Рыбаков, М. А. (2013), Грамматическая категория падежа как иерархическая система, [in:] *Вестник РУДН, серия Лингвистика* 1, 5-11.]
- PANKRATOV, A. V. (2003), *Prakticheskoe i obidennoe mishlenie: polioposredovannost’, subyektivnost’ i strategichnost’*. Avtoreferat ... diss. kand. psikhol. nauk. Yaroslavl’. [Панкратов, А. В. (2003), Практическое и обыденное мышление: полиопосредованность, субъективность и стратегичность. Автореферат ... дисс. канд. психол. наук. Ярославль.]
- PESINA, S. A. | YURCHENKO, A. V. (2014), Yazikovaya kartina mira i obidennoe mishlenie, [in:] *Problemi istorii, filologii, kul’turi* 4 (46), 311-315. [Песина, С. А. | Юрченко, А. В. (2014), Языковая картина мира и обыденное мышление, [in:] *Проблемы истории, филологии, культуры* 4 (46), 311-315.]
- QUINE, W. V. (1969), *Ontological Relativity and Other Essays*. New Yorkess.
- SAVIN, A. E. (2016), Kritika naturalizma i trantsendental’niy povorot v fenomenologii (Kontseptsiya epokhe i reduksii v “Idee fenomenologii” Husserla), [in:] *Elektronniy filosofskiy zhurnal Vox* 21. [Савин, А. Э. (2016), Критика натурализма и трансцендентальный поворот в феноменологии (Концепция эпохи и редукции в «Идее феноменологии» Гуссерля), [in:] *Электронный философский журнал Vox* 21.]
- SMOTRITSKIY, M. (1978), *Grammatiki slavenskiya pravilnoe sintagma*. Kiïv, [Смотрицкий, М. (1978), Грамматики славенскія правильное синтагма. Київ,] [in:] <http://vox-journal.org> [accessed: 05.01.2025].
- STUKOLOVA, G. P. (2020), Glagoli govoreniya kak organizatori propozitivnikh konstruksiy izyasnitel’nogo tipa, [in:] *Sovremennye problemi lingvistiki i metodiki prepodavaniya russkogo yazika v vuze i shkole* 30, 19-23. [Стуколова, Г. П. (2020), Глаголы говорения как организаторы пропозитивных конструкций изъяснительного типа, [in:] *Современные проблемы лингвистики и методики преподавания русского языка в вузе и школе* 30, 19-23.]
- TIMOSHCHUK, E. A. (2014), Fenomenologicheskaya reduksiya kak fokus filosofii (sravnitel’niy analiz zapadnoy i vostochnoy filosofii), [in:] *Territoriya novikh vozmozhnostey. Vestnikh Vladivostokskogo gosudarstvennogo universiteta* 1, 100-108. [Тимошук, Е. А. (2014), Феноменологическая редукция как фокус философии (сравнительный анализ западной и восточной философии). Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета 1, 100-108.]
- WORONIECKA, G. (2012), Konstruktywizm a myślenie potoczne – zamiast wprowadzenia, [w:] *Principia* LVI, 7-22.

DOI: 10.31648/pw.12139

ALEKSANDER KIKLEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6140-6368>

University of Warmian and Mazury

KOLOKWIALIZMY WE WSPÓŁCZESNEJ PRASIE: FUNKCJE I UWARUNKOWANIA (NA MATERIALE „GAZETY WYBORCZEJ” I „NOWEJ GAZETY”)

**Colloquialisms in the contemporary press:
functions and determinants
(on the material of “Gazeta Wyborcza” and “Novaya Gazeta”)**

ABSTRACT: The author examines the state of colloquialization of the language of contemporary journalistic expression, comparing texts published in the liberal Polish “Gazeta Wyborcza” and the Russian “Novaya Gazeta”. The phenomenon of colloquialization in journalistic texts is considered in the context of the democratization of the societies of Central and Eastern Europe at the turn of the 1980s and 1990s. Other conditions are also taken into account: postmodern tendencies in various areas of culture, as well as traditions common to Slavic cultures. Parametric analysis of profanity concerns the mode of its use (narrative or quotation), semantic modifications and phrasing.

KEYWORDS: language of journalistic expression, democratization of the media, common language, vulgarisms, “Gazeta Wyborcza”, “Novaya Gazeta”

1. Wstęp

Na przełomie lat 80. i 90. XX w. w krajach Europy Środkowej i Wschodniej dokonała się zmiana ustroju administracyjno-politycznego. K. Ożóg (2001, 15 i n.) wskazuje najważniejsze transformacje, które zaszły w tym okresie: 1) powstanie nowych instytucji politycznych; 2) powstanie nowego, wolnorynkowego systemu gospodarczego; 3) wejście krajów byłego obozu socjalistycznego w obszar kultury konsumpcyjnej; 4) stworzenie podstaw społeczeństwa informacyjnego. Procesy te z kolei uwarunkowały demokratyzację różnych sfer komunikacji publicznej, zwłaszcza dziennikarstwa. Jak pisze J. Warchał, „zmiana systemu społecznego jest zmianą kierunkową i wymaga takiej samej zmiany w obrębie systemu językowego – będzie to zawsze proces dopasowywania symbolizacji do wymogów zmiany” (2003, 136).

Innowacje w zakresie języka wypowiedzi dziennikarskiej polegały, jak pisze Ożóg (2004, 43) „na całkowitej kompromitacji i odsunięciu nowomowy komunistycznej”. W Polsce w tzw. mediach drugiego obiegu zjawisko to występowało już w latach 80. XX w.: M. Głowiński pisze „o votum nieufności wyrażone systemowi, w tym także językowi, który uznał on za swój” (1991, 128). Demokratyczne procesy w komunikacji publicznej rozpoczęły się w 1985 r. po ogłoszeniu przez Michaiła Gorbaczowa polityki „pierestrojki i głośności”, a przybrały na sile w latach 90. W krajach byłego Układu Warszawskiego procesy te przebiegały podobnie. Tak np. G. J. Solganik (2008, 473 i n.) twierdzi, że demokratyzacja stanowi główny kierunek zmian w języku rosyjskich mediów drukowanych i elektronicznych w okresie pierestrojki i po pierestrojce. Do najbardziej zauważalnych zjawisk z tego okresu zalicza wzrost różnorodności stylistycznej środków językowych, nasilenie elementów nienormatywnych (w tym potocznych i kolokwialnych), innowacje językowe – częściowo na skutek zapożyczeń z języka angielskiego, a częściowo służących wzbogacaniu treści informacyjnych, zwłaszcza w tekstach dziennikarstwa branżowego. E. L. Vartanova (2008, 138) zaznacza, że demokratyzacja mediów w latach 80. i 90. XX w. była związana z transformacją rosyjskiego systemu medialnego pod wpływem standardów Europy Zachodniej i Ameryki Północnej. Znalazło to wyraz w nowym stylu i nowej strukturze tekstów dziennikarskich, przede wszystkim w odseparowaniu opinii od wiadomości. O. Romančuk (2008, 220 i in.) uważa, że demokratyzacja społeczeństwa przyczyniła się do rozwoju dziennikarstwa analitycznego, a G. Gusejnov (2014, 63 i n.) tłumaczy w ten sposób fenomen dziennikarstwa obywatelskiego.

Niestety na początku XXI w. po objęciu urzędu prezydenta przez Władimira Putina w Rosji nastąpił radykalny powrót do autorytaryzmu, a w pewnym obszarach polityki wewnętrznej i zewnętrznej sytuacja nawet pogorszyła się w porównaniu ze stanem z czasów ZSRR. Gdy w wywiadzie dla „Gazety Wyborczej” (31.12.1999) rosyjski reżyser filmowy Władimir Chotininienko został zapytany: „W Polsce rządy Borysa Jelcyna uważa się za szczytowy okres rosyjskiej demokracji i początek reformy ustrojowej. Niesłusznie?”, padła odpowiedź: „Osobiście nie mam nic przeciwko demokracji, ale Rosja od wieków idzie własną drogą. Trzeba brać pod uwagę mentalność, genetycznie zakodowany w duszy rosyjskiej obraz cara”. „Własna droga” oznacza m.in. podporządkowanie mediów państwowych rządowi i marginalizację mediów drugiego obiegu, czyli zastosowanie do systemu medialnego putinowskiej koncepcji „zarządzania pionowego” (Zasurskij 2008, 6 i n.; zob. też: Kiklewicz 2015, 196; 2018, 106).

Spośród nielicznych periodyków opozycyjnych w rosyjskim systemie medialnym wyróżnia się założona w 1993 r. przez zespół niezależnych dziennikarzy z Dmitrijem Muratowem na czele „Nowaja Gazeta” – dziennik o profilu liberalno-demokratycznym (więcej o tym zob. Kalmykova 2021). W 2012 r. nakład gazety wynosił 284 500 egzemplarzy, a w Niemczech i Kazachstanie były wydawane

edycje specjalne. W 2021 r. redaktor naczelny „Nowej Gazety” Dmitrij Muratow został uhonorowany Pokojową Nagrodą Nobla – za „wysiłki na rzecz zachowania wolności myśli jako niezbędnego warunku demokracji i pokoju”. 5 września 2022 r. Sąd Basmannyj w Moskwie na podstawie pozwu Roskomnadzoru¹ cofnął „Nowej Gazecie” licencję medialną – od tego czasu istnieje jej wersja internetowa „Novaya Gazeta Europe”².

Mimo specyfiki, jaka wynika choćby z przynależności „Nowej Gazety” do rosyjskiej tradycji ruchu oporowego i rosyjskiej kultury publicznej, łączy ją wiele wspólnego z prasą liberalną, wydawaną w Polsce. Dotyczy to nie tylko zasad i założeń programowych oraz postawienia akcentu na dziennikarstwo jakościowe, rzetelne i w pewnym sensie misyjne, lecz także formy językowej i stylu publikowanych tekstów. Szczególnie interesującym zjawiskiem jest znaczący udział leksyki kolokwialnej, zauważalny także w publikacjach polskiej „Gazety Wyborczej”. Owszem, o kolokwializacji języka wypowiedzi dziennikarskiej istnieje obszerna literatura lingwistyczna (zob. kolejny rozdział), jednak aspekt porównawczy tego tematu nie był wcześniej poruszany. Autorzy wielu publikacji skupiają się na konstatacji samego faktu presji języka pospolitego w komunikacji publicznej, zwracając uwagę przeważnie na leksykę i frazeologię pod względem jej skonfrontowania z normą, podczas gdy głębszego i systemowego zbadania wymagają takie kwestie, jak tryby użycia kolokwializmów: narracyjny, cytacyjny, reminiscencyjny i in., a także zjawisko neosemantyzacji kolokwializmów i charakter ich frazowania. Zagadnienia te stanowią przedmiot badań w prezentowanym artykule.

Materiał badawczy został zebrany na podstawie internetowych edycji „Gazety Wyborczej” (dalej: GW)³ oraz „Nowej Gazety” (dalej: NG)⁴. W artykule zostaną zaprezentowane wyniki analizy jakościowo-ilościowej, a częściowo też wybrane ilustracje tekstowe w obydwu językach.

2. Kolokwializacja języka mediów: podstawy teoretyczne

Każde zjawisko naturalne jest możliwe do zbadania w dwóch aspektach: ze względu na uwarunkowania oraz ze względu na (celowe, zamierzone) zastosowanie. Aspekty te, historyczny, motywacyjny – z jednej strony, i funkcjonalny – z drugiej strony, wzajemnie się uzupełniają, w każdym razie historia zjawiska zawsze jest ważna

¹ Federalna Służba ds. Nadzoru w Sferze Łączności, Technologii Informacyjnych i Komunikacji Masowej – rosyjski federalny organ wykonawczy, odpowiedzialny za monitorowanie, kontrolowanie i cenzurowanie rosyjskich środków masowego przekazu.

² <https://novayagazeta.eu>.

³ <https://wyborcza.pl/0,0.html>.

⁴ <https://novayagazeta.ru>.

do uwzględnienia przy opisie jego charakterystyk funkcjonalnych. Tak też jest w wypadku upotocznienia i kolokwializacji języka współczesnej wypowiedzi dziennikarskiej. Jak zaznaczyłem już we wstępie, proces ten miał swoje przesłanki historyczne, choć nie ograniczały się one tylko do sfery polityki. W kolejnych punktach wyjaśnię te przesłanki i motywy bardziej szczegółowo, a poza tym scharakteryzuję najważniejsze funkcje kolokwializmów w komunikacji medialnej, przede wszystkim w odniesieniu do dziennikarstwa w Polsce i Rosji.

2.1. Czynniki społeczno-polityczne i kulturowe

Pojęcie normy językowej ma charakter ambiwalentny (zob. Kiklewicz 2009, 77 i n.): z jednej strony, norma to charakterystyka jednostek językowych w obrębie stylów funkcjonalnych, przyporządkowanych obszarom komunikacji formalnej – chodzi o styl naukowo-techniczny, publicystyczny, urzędowo-administracyjny oraz (z pewnym zastrzeżeniem) artystyczny. Z drugiej strony, norma wzorcowa to charakterystyka socjolektalna: nie tylko dotyczy jednostek językowych, uznawanych za „poprawne albo co najmniej dopuszczalne” (Markowski 2006, 21), lecz także stanowi wyznacznik inteligencji, wykształcenia, poziomu kultury. W opozycji do niej stoi norma uzualna (użytkowa), tzn. „elementy językowe rozpowszechnione [...] w pewnych środowiskach⁵, ale jednocześnie dość powszechnie odczuwane jako nieaprobowane” (ibidem, 26). Do tego drugiego podsystemu języka należą jednostki (przede wszystkim leksemy i frazeologizmy), traktowane jako kolokwialne, wulgarne lub obsceniczne. Ich definicja brzmi:

Wulgaryzmem jest jednostka językowa (wyraz lub zwrot frazeologiczny), nieakceptowana przez ogół użytkowników języka, zarówno ogólnego, jak i dialektów, ze względu na swą ordynarność, nieprzyzwoitość albo wyraźną przynależność do języka grupy społecznej uważanej za niższą (Polański 1999, 644).

Kolokwializacja to proces rozpowszechnienia jednostek języka pospolitego i ich coraz szersze występowanie w obszarze komunikacji publicznej, zwłaszcza w mediach, literaturze pięknej, polityce. Jak już wcześniej pisałem (Kiklewicz 2017, 32), nie chodzi tu o liberalizację normy, która – jako fakt językowy i fakt społeczny – w zasadzie nie ulega zmianom. Innymi słowy, kolokwializacja nie dotyczy systemu języka ani zespołu jego rejestrów funkcjonalnych – proces ten polega na zmianach w zakresie tzw. performancji, a dokładniej w zakresie selekcji i kontroli środków językowych: postawę tradycjonalistyczną, konserwatywną, purystyczną wobec języka zastępuje się postawą liberalną, a w niektórych wypadkach można

⁵ W związku z tym B. Bernstein (1980) pisał o języku klasy robotniczej.

też mówić o indyferentyzmie językowym (zob. Markowski 2006, 139; zob. też: Mokienko 1994).

Oslabienie selekcji i kontroli środków językowych to, w istocie rzeczy, zjawisko społeczno-kulturowe, a częściowo też psychologiczne, dlatego jego przyczyn należy doszukiwać się poza systemem języka. Za pierwszy z takich czynników należy uznać wspomnianą już we wstępie *demokratyzację życia społecznego* w latach 80.-90. XX w., która m.in. oznaczała zniesienie preferencji stylowych i akceptowanie szerokiego zakresu zachowań językowych w sytuacjach, które wcześniej były zarezerwowane dla stylu oficjalnego:

Potoczność i duża swoboda wypowiedzi zdominowały współczesną prasę. [...] Otwarcie na potoczność w latach dziewięćdziesiątych (XX w. – A. K.) gazety wpisują się w ogólny proces zmian w polszczyźnie – nurt uwolnienia się z rygorów cenzury obyczajowej oraz demokratyzacji oficjalnej odmiany języka, ale także brutalizacji i wulgaryzacji (Żmudka 2004, 133).

Demokratyzacja języka komunikacji publicznej wynikała z panującej wówczas tendencji do zabezpieczenia obywatelom równych szans na uczestniczenie w komunikacji publicznej niezależnie od poglądów politycznych, pochodzenia, wyznania religijnego, a także statusu społecznego i wykształcenia. W związku z tym J. Warchała (2003, 219) pisze o nowym zjawisku w mediach, zwłaszcza w telewizji, jakim jest „nadawca nieprzygotowany”, np. świadek lub uczestnik wydarzenia, którego wypowiedzi, transmitowane w sytuacji silnego napięcia psychicznego, są spontaniczne, a więc często emocjonalne i swobodne pod względem językowym. Inny typ „nadawcy nieprzygotowanego” to uczestnicy programów typu talk-show oraz reality show.

Z demokratyzacją wiąże się kolejny czynnik – *polaryzacja* grup społecznych, zwłaszcza formacji polityczno-ideologicznych. W tekstach dziennikarskich, jak pisze E. M. Vereščagin (1995, 203), znalazło to wyraz w nasileniu agresji językowej, m.in. w postaci negatywnego etykietowania przeciwników, do czego idealnie nadają się wulgaryzmy (zob. dalej o ich funkcji wartościującej).

Na kolokwializację języka wypowiedzi dziennikarskiej miał i wciąż ma wpływ także *postmodernizm* jako współczesny paradygmat kultury o charakterze transnarodowym, a więc występujący w różnych obszarach i regionach Europy i świata. Radykalnie wzrosła liczba różnorodnych wspólnot subkulturowych – w dużym stopniu dzięki komunikacji w internecie, a za nadrzędną zasadę zaprowadzenia ładu społecznego uznano relatywizm kulturowy, o którym U. Eco pisał jako o „akceptacji różnic” (2007, 267). *Relatywizm kulturowy* zajmuje centralne miejsce w socjologii wiedzy. Tak np. P. L. Berger i T. Luckmann (1966) uważają za bezpodstawne próby kwalifikacji i wartościowania poszczególnych kultur, zarówno pod względem zachowań, jak i pod względem kultywowanych

obrazów świata – każda kultura kształtuje się i funkcjonuje w określonym otoczeniu i jest do niego dopasowana o tyle, że pozwala wspólnocie ludzi na przetrwanie w stale zmieniających się warunkach. Wobec tego każdy pogląd i każdy sposób jego artykulacji jest możliwy do zaakceptowania.

Alternatywny język subkultur (czyli „anty-zachowania” według określenia B. A. Uspienskiego, zob. 2018, 195) nie występuje z reguły w dziennikarstwie systemowym – wyjątek stanowią czasopisma młodzieżowe, np. publikowane dla zwolenników formacji hip-hop, jednak jest dość szeroko reprezentowany w internecie. Za przykład może posłużyć „język olbański” (ros. *олбанский язык*), określany także jako „język drani” (ros. *язык падонкафф*) – żargon młodzieżowy, który rozpowszechnił się w internecie na początku XXI w. Polega głównie na celowo błędnej (opartej na zasadzie fonetycznej) pisowni wyrazów, a także na masowym używaniu wulgaryzmów. Żargon ten znalazł pewne uznanie w dziennikarstwie, np. w postaci klisz językowych na łamach Live Journal⁶, a także w literaturze pięknej – por. *Biblię drani, czyli podręcznik języka albańskiego* (ros. *Библия падонков, или учебнег Албанского языка*) Dmitrija Sokołowskiego.

O współczesnym żargonie młodych Polek i Polaków, zwłaszcza bywalców klubów młodzieżowych oraz autorów postów w portalach społecznościowych, można przeczytać w artykule *Schiza dzidzirliderki* Wiesława Kota w tygodniku „Wprost” (2005 | 51-52).

Kolokwializacja języka komunikacji publicznej w pewnym stopniu ma też podłoże etniczno-kulturowe. I. A. Sternin (2004, 32 i n.), pisząc o osobliwościach zachowań komunikacyjnych Rosjan w porównaniu w mieszkańcami Europy Zachodniej i Ameryki Północnej, wymienia m.in. takie cechy, jak demokratyzm komunikacyjny, dążenie do komunikacji nieformalnej, skłonność do wartościowania, akceptowanie wyrażen mocnych, niecenzuralnych. Charakterystyki te częściowo przystają także do polskiej kultury komunikacyjnej, czego potwierdzeniem jest szerokie występowanie potocznych i wulgaryzmów w tekstach dziennikarskich (Fras 1999, 38; Mosiołek-Kłosińska 2000, 113; Warchala 2003, 227; Zagidullina | Kiklewicz 2021, 402). Dla porównania w niemieckojęzycznej prasie jakościowej („Die Zeit”, „Frankfurter Allgemeine Zeitung”, „Süddeutsche Zeitung” itp.) wyrazy takie występują tylko w trybie przywołania (czyli w mowie niezależnej lub mowie pozornie zależnej).

Ciekawe, że w zarówno kulturze polskiej, jak i rosyjskiej istnieją teksty precedensowe, zawierające wulgaryzmy – są to przysłowia, aforyzmy, dowcipy, fraszki itd. Tak np. u Rosjan bytuje pozornie absurdalne wyrażenie frazeologiczne

(1) Здравствуй, жопа, Новый год!

⁶ <https://ru-preved.livejournal.com>.

Ma ono kilka znaczeń: 1) żartobliwe potępienie cudzego błędu, np. niefortunnego wysławienia się; 2) wyraz zaskoczenia; 3) wyraz niezgody. Można go rozpatrywać jako parafrazę piosenki dziecięcej pt. *Здравствуй, здравствуй, Новый год*:

- (2) Дед Мороза позовем.
С ним Снегурочка придет
И мы вместе пропоем:
«Здравствуй, здравствуй, Новый год!»

Istnieje też inna, dostępna w internecie⁷ wersja pochodzenia tego frazeologizmu, zgodnie z którą wywodzi się on z łacińskiego pozdrowienia *Sit annus novus!*, będącego odpowiednikiem polskiego *Szczęśliwego Nowego Roku!* (dosłownie: *Niech nastąpi Nowy Rok!*). Łacińskie słowo *annus*, ‘rok’ pod względem fonetycznym jest podobne do *ānus* ‘odbyt’, co początkowo mogło być powodem żartu wśród studiujących łacinę seminarzystów: *Felix sit ānus novus!* – *Szczęśliwego nowego tyłka*. Właśnie ta parafraza, zgodnie z hipotezą internauty, w późniejszym czasie trafiła do środowiska rosyjskojęzycznego i uległa pewnej modyfikacji.

Frazeologizm ten szeroko występuje nie tylko w mowie potocznej, lecz także w tekstach publicznych. Oto fragment artykułu w gazecie *Московский комсомолец* (31.08.2011), którego autorem m.in. jest nauczyciel literatury:

- (3) Образцов нет, а новый учебный год есть, который обязательно начнется. Когда закончится, будем подводить итоги и жить надеждами на будущее. И так по кругу каждый год. По этому поводу вспомнилась абсурдистская частушка: «Здравствуй жопа, новый год. Я купил баранки. Парень девушку решил проводить с гулянки».

Kolejny przykład to fragment wiersza znanego rosyjskiego poety Andrieja Wozniesińskiego:

- (4) Лучезарней Метерлинка
Что-то светлое взойдет –
Ручки две, две половинки –
Здравствуй, жопа – Новый год!

Innym charakterystycznym przykładem jest wypowiedź znanego rosyjskiego muzyka rockowego Jurija Szewczuka na jego koncercie w Ufie 18 maja 2022 r.:

- (5) Опять гибнет молодость России и Украины, гибнут старики, женщины и дети. Ради каких-то наполеоновских планов очередного нашего Цезаря, да? Родина, друзья, это не жопа президента, которую надо все время мусолить, целовать⁸.

⁷ <https://semen0v.livejournal.com/1191396.html> (accessed: 07.02.2024).

⁸ <https://www.facebook.com/watch/?v=1370093710081712> (accessed: 10.02.2024).

Przeciw artyście sporządzono protokół, na podstawie którego został on ukarany grzywną 50 000 rubli. Wyrażenie *Россия – не жопа президента...* natomiast zyskało dużą popularność wśród demokratycznej części rosyjskiego społeczeństwa, czego potwierdzeniem może być choćby portal społecznościowy Twitter, na którym jest ono wielokrotnie odtwarzane⁹.

W Polsce za jeden z tekstów precedensowych uznaje się wypowiedź byłego ministra spraw wewnętrznych Bartłomieja Sienkiewicza z jego rozmowy prywatnej, nagranej w jednej z warszawskich restauracji:

- (6) Polskie Inwestycje Rozwojowe są, niestety, jak to się górnolotnie nazywa i bardzo eufemistycznie... Ich po prostu nie ma. To *chuj, dupa i kamieni kupa*.

Nagranie z 2014 r. przyczyniło się do wybuchu afery podsłuchowej, po której Platforma Obywatelska przegrała wybory do parlamentu. Replika Sienkiewicza pozostała w polskim frazematykonie publicznym i od czasu do czasu jest odtwarzana w tekstach dziennikarskich, a także w portalach społecznościowych, por.

- (7) Ale każdego to gównu obchodzi, bo jesteśmy w dupie. *Chuj dupa i kamieni kupa*. (GW; 03.03.2023)
(8) Ma tle PiS-owskiego burdelu „*chuj, dupa i kamieni kupa*” to było świetnie funkcjonujące państwo wzorcowe¹⁰.
(9) *Chuj, dupa i kamieni kupa*. Tyle z Polski zostanie po tych skurwysynach¹¹.
(10) „*chuj, dupa i kamieni kupa*” tyle jest warta nasza ojczyzna dla polskich polityków... wszystko się rozgrywa pod stołami...¹²

2.2. Funkcje kolokwializmów

Wybitny semiotyk i historyk kultury B. A. Uspenskij pisze o zasadzie nieprzywołania wyrazów oraz wyrażeń o nacechowaniu obscenicznym:

Особое отношение к матершине обусловлено специфическим переживанием неконвенциональности языкового знака. [...] Знаменательно, что запреты на соответствующие выражения носят абсолютный, а не относительный характер, обнаруживая принципиальную независимость от контекста: матершина считается в принципе недопустимой для произнесения (или написания) – даже и в том случае, когда она воспроизводится от чужого имени, как чужая речь, за которую говорящий (пишущий) не может нести ответственности. Иными

⁹ https://twitter.com/search?q=не жопа президента &src=typed_query (accessed: 10.02.2024).

¹⁰ https://twitter.com/lis_tomasz/status/1560504307417497601 (accessed: 07.02.2024)

¹¹ https://twitter.com/Niezalezny_/status/1740061614811091230 (accessed: 07.02.2024)

¹² <https://www.facebook.com/hiphopnigdystop/posts/chuj-dupa-i-kamieni-kupa-tyle-jest-warta-nasza-ojczyzna-dla-polskich-polityk%C3%B3w-w/582103285241109> (accessed: 07.02.2024)

словами, этот текст в принципе не переводится в план метатекста, не становится чистой цитатой: в любом контексте соответствующие слова как бы сохраняют непосредственную связь с содержанием, и, таким образом, говорящий каждый раз несет непосредственную ответственность за эти слова (2018, 199 i n.).

Oznacza to, że używając wulgaryzmów w komunikacji publicznej, zwłaszcza w tekstach pisanych, nadawca celowo łamie jeden z ważnych wymogów kooperacyjnych. Ponieważ kwestia dotyczy komunikacji publicznej, nie ma mowy o tym, że nadawca wycofuje się z kooperacji. Z teorii H. P. Grice'a (1975) wiemy, że w takich sytuacjach nadawca dąży do zrealizowania jakiegoś dodatkowego zadania: odstępstwo od zasady nieprzywołania wulgaryzmów daje nadawcy nowe możliwości funkcjonalne.

Funkcja wartościująca¹³ wulgaryzmów polega na ich wykorzystaniu w celu negatywnej oceny, zwłaszcza w dyskursach erystycznych (zob. Klyus 2018, 152). Zjawisko to, o czym była mowa w poprzednim rozdziale, szczególnie rozpowszechniło się na skutek polaryzacji społecznej, przede wszystkim w obszarze komunikacji politycznej. Za przykład może posłużyć użycie rzeczownika pol. *dupa*, ros. *жона* w przytoczonych niżej fragmentach analizowanych tytułów prasowych:

(11) Потом участковый перезванивает и говорит, что дело – *жона*. (NG; 21.12.2021)

(12) – Trzeba było tych Azerów oszczędzić. [...] *Dupy* z nich były, nie żołnierze. (GW; 04.11.2023)

W obydwu zdaniach wulgaryzm zawiera znaczenie wartościujące: rosyjskie wyrażenie *дело – жона* jest określeniem sytuacji, gdy jakieś przedsięwzięcie nie skończyło się powodzeniem, a polskie wyrażenie *dupy z nich (nie żołnierze)* wskazuje na osoby, uważane za bezwartościowe.

Tego rodzaju wartościowanie może mieć charakter mniej jawny. Oto fragment wzmianki prasowej nt. talk-show Kuby Wojewódzkiego w Polsce:

(13) Internauci piszą, że jest pan *zaj**isty* – tą informacją przywitał się z gospodarzem programu Marek Borowski. Bardzo to się Kubie spodobało – od tej pory to dźwięczne określenie padało bardzo często („Angora”; 2004 | 41).

Przytaczając wulgaryzm *zajebisty* z wypowiedzi (znanego skądinąd) polityka Marka Borowskiego, dziennikarz tygodnika „Angora” czyni to celowo: w ten sposób deprecjonuje zarówno autora wypowiedzi, jak i gospodarza programu.

Funkcja fascynacyjna wulgaryzmów polega na stworzeniu efektu atrakcji. Wynika to z faktu, iż dziennikarz celowo łamie „zasadę stosowności

¹³ W innej terminologii funkcja poniżenia, pogardzenia społecznego (ros. *функция социального уничижения*) – zob. Uspenskij 2018, 203.

publicznego tekstu prasowego” (Warchała 2003, 227), tak by wywołać określoną reakcję odbiorcy – szok językowy. Fascynacja z kolei służy przyciąganiu uwagi potencjalnych odbiorców, a także utrzymaniu uwagi czytających (Fras 1999, 38; Kalinina | Kalinina 2020, 25; Kiklewicz 2020, 29; Matjaševskaja 2012, 107; Satkiewicz 2000, 508). O tym, że względy pragmatyczne w tym wypadku przeważają nad kulturą języka oraz nad wymogiem stosownego odniesienia semantycznego wypowiedzi, pisze publicysta Roman Graczyk w artykule *Numerowania* na łamach „Tygodnika Powszechnego” (2008 | 51-52):

Jeśli młodzież mówi, że jakiś polityk „pojechał po bandzie”, to mówi autentycznie, ale po jakie лихо wytłusiali już komentatorzy też mówią: „po bandzie” czy „hardcorowo”? Myślę, że po to, aby się „lansować”, czyli przekładając na język polski: zadbać o swój wizerunek. Ale to by znaczyło, że dobry wizerunek komentatora nie ma dziś nic wspólnego z przenikliwością analizy. Dobry komentator w takim razie to byłby ktoś szybki i modny w mowie, nawet jeśli mówi głupstwa.

Funkcja mimetyczna polega na naśladowaniu języka środowisk, będących przedmiotem opisu w tekstach dziennikarskich. Najczęściej występuje to w reportażach prasowych, w których przywołanie autentycznych i niekoniecznie sterylnych pod względem kultury języka wypowiedzi opisywanych postaci ma przekonywać czytelników o wiarygodności opisu:

Tekst o narkomanach powinien przynieść sygnał ich slangu (chyba że jest tekstem naukowym z dziedziny medycyny detoksyzacji), a gangsterzy o pseudonimach Masa, Kielbasa, Bynio, Baranina nie mogą używać starannej polszczyzny. To są obrazy języka, ugruntowane w świadomości odbiorców, które spełniają oczekiwaną zasadę stosowności, czyli adekwatności języka do wycinka rzeczywistości. [...] Poszerzanie się sfery potoczności nie wynika więc tylko z pauperyzacji społeczeństwa czy zdziczenia obyczajów, lecz wiąże się z konwencjami przedstawiania rzeczywistości, przestrzeganiem określonego stylu jej opisu i koncepcją prawdy (Warchała 2003, 226).

W podobnym celu po wulgaryzmy nierzadko sięgają pisarze i twórcy filmowi.

Z funkcją mimetyczną wiąże się też **funkcja empatyczna**: używając kolokwializmów, nadawca świadomie identyfikuje się z adresatem, w każdym razie sugeruje taką identyfikację czy też wzajemność:

W mediach słownictwo potoczne występuje przede wszystkim w tekstach, które powstają z myślą o zjednaniu przychylności czytelnika i słuchacza do nadawcy. Służy mu ono do przeistoczenia się za wszelką cenę w równego odbiorcy partnera dyskursu, do nawiązania i podtrzymywania kontaktu (Lubaś 2000, 86).

Zakłada się, że w ten sposób można najbardziej skutecznie dotrzeć do wybranych grup odbiorców, tak by zdobyć wśród nich wiernych czytelników czy też zwolenników. M. Żmudka w związku z tym pisze:

Dziennikarze, którzy muszą zabiegać o czytelników, mają też świadomość, że tekst pisany językiem potocznym jest łatwiejszy w odbiorze, czyli bliższy czytającemu. Stąd tendencja do włączania wyrazów i zwrotów zaczerpniętych z języka mówionego do tekstów pisanych; ten zabieg formalny dobrze służy ich uwiarygodnieniu (2004, 133).

Warchał uważa, że stosujący taką strategię tygodnik „Nie” świadomie, zgodnie z zasadami marketingu, określa „niszę rynkową”, czyli wyselekcjonowaną „grupę społeczną wyznającą określone poglądy polityczno-społeczne i mówiącą określonym językiem” (2003, 228).

Wulgaryzmy pełnią także funkcję ekspresywną, polegającą na wyrażeniu emocji i uczuć. Zasada ekspresywności, zgodnie z teorią reguł konwersacji G. Leecha (1983), zobowiązuje do nadawania możliwie osobistego i emocjonalnego tonu wypowiedzianemu, tak by odbiorca wiedział, jaki jest stosunek nadawcy do przekazywanej informacji. Nadmiar wyrażen nacechowanych ekspresywnie, zwłaszcza w postaci wulgaryzmów, można tłumaczyć na kilka sposobów: albo chodzi o stany szczególnie silnego pobudzenia, zaangażowania emocjonalnego (zwłaszcza przy poruszaniu przez dziennikarza tzw. dotkliwych tematów), albo chodzi o infantyizm emocjonalny osoby piszącej, albo chodzi o celowe, wyreżyserowane przez nadawcę manifestowanie autentyczności.

Ważne miejsce w komunikacji publicznej zajmuje też funkcja dezaprobacyjna, czyli wykorzystanie leksyki niecenzuralnej w celu wyrażenia oporu, sprzeciwu wobec adresata lub otoczenia. W starożytności wulgaryzmy wykorzystywano w obrębie czynności magicznych jako środek przekleństwa, czyli życzenia, aby kogoś innego spotkało coś złego. Później przeniesiono to do sfery antagonizmów społecznych. Tak np. Uspenskij (2018, 196) pisze o występowaniu wulgaryzmów w tekstach Aleksandra Puszkina i jego otoczenia liberalnego – tłumaczy się to postawą antyrządową oraz manifestacją solidarności z wartościami kultury europejskiej. Zjawisko sprzeciwu językowego – w formie wyrazów obcych, wulgaryzmów, neologizmów, żargonizmów – występowało także w tzw. dyskursach opozycyjnych za czasów ZSRR. Tej funkcji wulgaryzmów są świadomi też ci, którzy utrzymują władzę. Tak więc 25 grudnia 2013 r. Roskomnadzor ogłosił postanowienie o niedopuszczalności stosowania przekleństw i wulgaryzmów w tekstach publicznych, w tym w trybie cytowania. Roskomnadzor opublikował listę słów, które są niedopuszczalne w mediach drukowanych i elektronicznych: 1) nieprzyzwoite określenie męskiego narządu płciowego; 2) nieprzyzwoite określenie żeńskiego narządu płciowego; 3) nieprzyzwoite określenie procesu kopulacji; 4) nieprzyzwoite określenie kobiety o rozwiązłym zachowaniu, jak

również wszystkie jednostki językowe wywodzące się z tych słów¹⁴ – chodzi o wyrazy *хуй*, *пизда*, *ебать*, *блядь*¹⁵.

W polskiej rzeczywistości społeczno-politycznej ta funkcja wulgaryzmów wysunęła się na pierwszy plan w czasie antyrządowych demonstracji kobiet w 2020 r., a jedno z najbardziej znanych haseł brzmiało: *Jebać PiS*.

3. Analiza materiału

W kolejnych rozdziałach przedstawię informacje, wynikające z analizy materiału źródłowego – fragmentów tekstów prasowych (opublikowanych w GW i NG), zawierających wybrane wulgaryzmy. Występują one przeważnie w tekstach publicystycznych: artykułach, analizach, wywiadach i reportażach – w takich rubrykach tematycznych, jak „społeczeństwo”, „polityka” i „kultura”. Najbardziej dosadne wyrazy, określające narządy płciowe oraz związane z nimi czynności w wydaniach NG sprzed 2022 r. praktycznie nie występują, co należy tłumaczyć zastrzeżeniem Roskomnadzoru, o którym była mowa wcześniej. Znacznie większy udział tych wyrazów występuje natomiast na łamach „Nowej Gazety Europa”. Tak np. rzeczownika *хуй* i pochodnych od niego wyrazów (*хуйло*, *хуевый* | *хуево*, *на хуй*, *ни хуя*, *хуйня*) użyto ponad 40 razy, np.

- (14) Первая партия представляла собой сине-желтые моносерьги, а вторая – различные украшения с надписью «Хуй войне». (03.02.2024)
- (15) – Моей бабушке, которая была собственником квартиры по документам, позвонил какой-то хуй, представившийся участковым. (31.01.2024).
- (16) На видео Якущенко [...] говорит, что ему стыдно за то, что он в плену «наговорил много разной хуйни». (13.02.2023).
- (17) Потом обижаться начал: «Зачем вы Путина хуйлом называете?» (21.11.2022)

Można napotkać też użycia kolejnych zakazanych przez Roskomnadzor wyrazów:

блядь

- (18) Губенко: А Глаголин, эта пристяжная блядь, которая подлизывается, абсолютный предатель, который мыслит только во благо самого себя! (29.09.2022)

¹⁴ <https://rkn.gov.ru/press/publications/news23346.htm> (accessed: 11.02.2024).

¹⁵ Uspenskij (2018, 201) pisze, że przekleństwa były zakazywane także w rozsyłanych do różnych miast dekrétach carskich z 1648 r., a jeden z nich podkreśla niedopuszczalność wulgaryzmów rytualnych podczas ceremonii ślubnych.

ебать, уебать

- (19) А пока не *уебет*, надо продолжать воевать? (28.11.2023)
- (20) Когда заходил к нам в подвал, включал на телефоне низкопробную запись, музыкальное произведение под названием «*Ебать нацистов*». (07.07.2023)
- (21) «*Ебать*, воинская часть нахуй. Либо что-то прилетело, либо, блядь, вояки напились, *нахуй*, долбоебы», – говорит мужчина за кадром на опубликованном видео. (10.12.2022)

пизда

- (22) «Начала угрожать музыкантам, мол *пизда* вам, типа не в ту кормушку вы залезли. Обещали взять парней штурмом», – говорит собеседник издания. (24.01.2024)
- (23) После ареста Елисеева в канале Killmilk появились угрозы в адрес белорусских спецслужб. «Не отпустят РАТИ. Беларуси *пизда*. [...] Затем сообщения были удалены. (16.04.2023)
- (24) «Проще говоря, Америке – *пизда*», – конкретизировал источник «Медузы». (11.11.2022)
- (25) А все остальные – а перед кем им притворяться? Их зарплате *пизда*, как и у обычных русских людей, обычной жизни тоже *пизда*. (25.05.2022)

W tekstach GW wyrazy te występują o wiele częściej: użycia czasownika *jebać* są poświadczone 390 razy (w tym w formie przymiotnika dewerbatywnego *jebany*), użycia rzeczownika *chuj* – 370 razy, użycia rzeczownika *pizda* – 65 razy. Oto kilka przykładów:

- (26) Wela nie zauważyła, kiedy dziewczyna w zielonej sukience podeszła do szmalcownika. – Ty *chuju* złamany – powiedziała. – Odpierdol się od niej! (05.01.2024)
- (27) Po *chuj* zakładasz te Dolce Cabbana na scenę, czy ci za to płacą? (16.12.2023)
- (28) Jeśli się mierzysz z poczuciem winy, że się zachowałeś jak ostatni *chuj* wobec kogoś albo zniszczyłeś coś ważnego, to łatwo jest samego siebie usprawiedliwić. (01.12.2023)
- (29) Niedługo kręcimy scenę z aktorem przebrany w *jebany* strój pieroga. (11.09.2023)
- (30) Kilka lat temu występ na gali rozdania nagród teatralnych Tony rozpoczął zawołaniem: „Powiem jedno: *jebać* Trumpa”. (17.08.2023)
- (31) Nie powinniśmy dawać przyzwolenia na agresję władzy, którą uosabiają instytucje policji czy straży granicznej. *Jebać* ich wszystkich. (02.04.2023)
- (32) Alicja: – *Pizda* nie facet, zresztą tak też wygląda na takiego ciotę. (11.01.2024)
- (33) Nie lubię Facebooka. Jak to mówię: „Gwiazda w necie, *pizda* w świecie”. (29.12.2023)
- (34) Jak nie ma *pizdy* pod okiem, to nie ma przemocy. (25.11.2023)

Przedmiotem systemowej analizy parametrycznej uczyniłem wyrażenia językowe, zawierające rzeczownik *жона*, semantycznie równoważny z polskim rzeczownikiem *dupa*. Wyrażając znaczenie ‘część ciała, na której się siada’, rzeczownik ten (jako wulgaryzm) stanowi alternatywę dla stylistycznie neutralnych wyrazów *ягодицы*, *сидальце*, *зад*, *заднее место* – w języku rosyjskim, *pośladki*, *tyłek* – w języku polskim. W obydwu językach występuje duża liczba zawierających ten wyraz frazeologizmów, choć należy zaznaczyć, że w języku polskim jest ona zdecydowanie większa. Tak więc M. Grochowski (1995, 58 i n.) wymienia w swoim słowniku około stu takich jednostek, podczas gdy w rosyjskim słowniku frazeologicznym A. N. Baranowa i D. O. Dobrowolskiego (2020) jest ich około dwudziestu. Polski wyraz ma też większą liczbę derywatów: *dupek*, *dupsko*, *dupczyć*, *dupiasty*, *udupić* i in., co przekłada się na większą akceptowalność tego wyrazu w porównaniu z odpowiednikiem rosyjskim. Występuje on w tekstach polskiej literatury klasycznej, np. w powieści *Sława i chwała* Jarosława Iwaszkiewicza:

- (35) – Dlaczego Polska ma być zawsze sama? Dlaczego nikt nigdy jej nie pomoże?
Bo te burżuje, co tu rządzą, to nas w *dupie*, z przeproszeniem, mają...

Autorem tej repliki jest Janek Wiewiórski – robotnik, ale człowiek odcytany, prowadzący dyskusję z arystokratą.

Kolejny przykład pochodzi z tekstu dziennikarskiego:

- (36) Kiedy jestem w pracy, żartobliwie mówię, że potrzebuję wrotek i szczotki w *dupę* – opowiadała dr Grażyna Grzyb, szefowa psychiatrii dziecięcej w podzielnogórskim Zaborze. Lekarka zmarła nagle, miała 70 lat. (GW; 18.03.2023)

Właśnie w taki sposób – poprzez przywołanie zawierającej wyraz wulgarny repliki – dziennikarz rozpoczyna artykuł. Robi to wrażenie, że autor tekstu (skądinąd publicznego) specjalnie się nie krępuje tym faktem – zasada nieprzywołania wulgaryzmów nie obowiązuje go, być może dlatego, że nie uważa on rzeczownika *dupa* za wulgarny. Drugi aspekt tego wyrażenia to jego autorstwo: o zapotrzebowaniu na wrotki i szczotki w *dupę* mówi pani doktor – przedstawicielka inteligencji, dla której taki sposób wypowiedziania się jest, jak widzimy, całkiem naturalny. W środowisku inteligencji rosyjskiej użycie wulgaryzmu w podobnej sytuacji byłoby raczej nie do wyobrażenia.

Materiał badawczy, jak zaznaczyłem we wstępie, został zebrany na podstawie internetowych edycji GW – wydań z 2023 r. oraz NG – wydań z lat 2021-2024. Korpus rosyjski obejmuje 93 fragmenty tekstowe, a korpus polski – 121 fragmentów. Zebrany materiał został zinterpretowany ze względu na kilka parametrów, które zostaną omówione w kolejnych punktach.

3.1. Znaczenie gramatyczne

Skoro, jak zaznaczono w poprzednim rozdziale, istnieje pewna różnica stylistyczna wyrazu polskiego i rosyjskiego, można hipotetycznie przypuszczać, że większa swoboda użycia polskiego rzeczownika *dupa* przekłada się na większe zróżnicowanie jego znaczeń i form gramatycznych (a co za tym idzie – także pozycji syntaktycznych). Informację o użyciu badanych rzeczownikach w różnych formach kategorii przypadku i kategorii liczby przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Użycie rzeczowników ros. *жона* i polsk. *dupa* w różnych znaczeniach gramatycznych

Przypadek	Język rosyjski		Język polski	
	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga	Liczba pojedyncza	Liczba mnoga
Nom	34	0	17	2
Gen	8	0	23	0
Dat	5	0	0	0
Acc	25	0	33	5
Instr	9	0	4	1
Loc	12	0	35	1
Razem	93	0	112	9
Razem	93		121	

Podane wielkości liczbowe w tabeli 1 potwierdzają postawioną hipotezę: w korpusie rosyjskim o wiele większy jest udział form gramatycznych w mianowniku (w pozycji podmiotu gramatycznego lub w pozycji orzecznika) – przypada na nie ponad 36% fraz. W korpusie polskim takich fraz jest tylko 15%. Z przypadków zależnych w materiale rosyjskim wyróżnia się biernik, na który przypada 27% użyć, zaś w materiale polskim najczęściej są używane dwa przypadki: miejscownik (31%) oraz biernik (28%). W polskim korpusie poza tym odnotowano użycia rzeczownika *dupa* w formach liczby mnogiej, podczas gdy w rosyjskim materiale takie formy nie występują. Można więc wnioskować, że polski wyraz jest wykorzystywany w szerszym zakresie, co świadczy o większym stopniu jego funkcjonalności.

3.2. Tryb użycia tekstowego

W działalności językowej realizują się dwa tryby organizacji tekstu: narracyjny i replikacyjny, z tym że ten drugi ma swoje odmiany: 1) mowa niezależna; 2) mowa zależna; 3) mowa pozornie zależna. W pierwszym wypadku autorem wypowiedzi jest tzw. narrator ekstrapadiegetyczny (zob. Markiewicz 1994, 232) – opowiada jakąś historię, w której sam jest obecny lub nie jest obecny. Istnieją poza tym

różne formy przywołania wypowiedzi cudzych. Należy zaznaczyć, że badane rzeczowniki występują we wszystkich wspomnianych trybach – wskazują na to poniższe przykłady.

narracja

(37) И приятно, что любит Европа эту *жону* со страхом лобзать. (NG; 07.11.2021)

(37) I jeśli ona jest niezadowolona, to znaczy, że księżniczce z morskiej pianki w *dupie* się poprzewracało? (GW; 31.07.2023)

mowa niezależna

(39) Остаются только те, кто хочет «Спутник». «Пошла в *жону*», – слышится из толпы. (NG; 11.07.2021)

(40) „Kiedyś młody byłem i piękny – czytamy w opowiadaniu „Moje ostatnie samobójstwo” – a teraz stary i brzydki, *do dupy* taki los człowieka. (GW; 27.06.2023)

mowa zależna

(41) A na końcu Lupa. Krystian Lupa. Reżyser, który wydaje się być apologetą słynnej definicji Kazimierza Dejmka, że aktor jest do grania, a *dupa* jest do srania. (GW; 23.06.2023)

mowa pozornie zależna

(42) Изображая отторгнутых новым миром властелинов нашего мира, Сорокин вернулся к своему любимому приему овеществления метафор и создал комических существ, состоящих в основном из ягодиц: *жона* с ручкой. (NG; 18.04.2021)

(43) Miał projekt kompletnie w *dupie* i zależało mu tylko na złapaniu kontaktu z HBO. Co uświadomiłam sobie później, kiedy mi oznajmił, że nie wierzy, że ja swoją robotę sprzedam. Naburmuszony zniknął w siennej dali, ja wzruszyłam ramionami i usiadłam do poprawek. Bo scenariusze się pisze i poprawia. (GW; 24.05.2023)

Dane o częstotliwości występowania wspomnianych trybów są zawarte w tabeli 2.

Tabela 2. Częstość występowania trybów tekstowych w korpusie polskim i rosyjskim

Tryb tekstowy	Korpus polski	Korpus rosyjski
Narracja	8	14
Mowa niezależna	104	75
Mowa zależna	3	0
Mowa pozornie zależna	6	4
Razem	121	93

Przytoczone dane w tabeli 2 wskazują na cytacyjny charakter użycia wulgaryzmów jako wyraźnie dominującą tendencję ich użycia: w korpusie polskim na takie użycia przypada 86% fraz, a w korpusie rosyjskim – 81%. Pod tym względem obydwie periodyki są do siebie podobne. Różnica zaś polega na tym, że w tekstach rosyjskich rzeczownik *жона* nieco częściej występuje w trybie narracji – 15% (tylko 6% w materiale polskim), co jest nieco zaskakujące z uwagi na wskazany wcześniej fakt, iż rosyjski wyraz pod względem stylistycznym jest bardziej nacechowany i mniej akceptowalny. Być może, jest to związane z nastawieniem wartościującym autorów tekstów rosyjskich, o czym mowa będzie później. W rozdziale 3.5 omówię zależność, która zachodzi między trybem tekstowym a funkcją pragmatyczną użycia wulgaryzmu.

3.3. Użycie semantyczne

Ważnym aspektem użycia wulgaryzmów jest ich znaczenie leksykalne – mające charakter podstawowy (tzw. słownikowy) lub zmodyfikowany, pochodny. Wulgaryzmy są używane na dwa takie sposoby, które w komunikacji publicznej są odmiennie nacechowane. W wypadku wulgaryzmów, semantycznie nawiązujących do narządów płciowych, aktów kopulacji lub wypróżniania się, użycie podstawowe w większym stopniu koliduje z profilem tematycznym dyskursów publicznych. Odwrotnie, istnieje wiele znaczeń wtórnych – takie użycia kolidują z kodeksem komunikacji uprzejmej i kulturalnej jedynie pod względem formy tych wyrazów. Zebrany materiał językowy został przeanalizowany pod tym względem, a wyniki liczbowe są zaprezentowane w tabeli 3.

Tabela 3. Częstość użycia wulgaryzmów w znaczeniu podstawowym i pochodnym

Znaczenie leksykalne	Korpus polski	Korpus rosyjski
Podstawowe	28	52
Pochodne	84	35

Przytoczone dane w tabeli 3 wskazują na znaczącą różnicę obu korpusów: w polskim na użycia wulgaryzmu w znaczeniu podstawowym przypada 23% fraz, podczas gdy w rosyjskim – 56%. Oznacza to, że autorzy rosyjscy o wiele częściej nawiązują do tematyki analno-fekalnej, która służy dla nich jako baza wartościowania negatywnego. W korpusie polskim zdecydowana większość użyć rzeczownika *dupa* jest wykorzystywana w celu wyrażenia cech osobowości, stanów i czynności, zwykle wartościowanych negatywnie. Użycia te najczęściej występują w konstrukcjach frazeologicznych (zob. 3.4), choć są też spotykane frazy swobodne, np.

- (44) Dziecku, które martwiło się, co z nim będzie, bo nie dostało się do szkoły średniej, rówieśnicy poradzili: „*do dupy* się dostaniesz”, „idziesz rowy kopać, proste”, „idziesz do pierwszej klasy podstawówki”. (GW; 11.09.2023)

W powyższym zdaniu wyrażenie *do dupy* jest semantycznie równoważne z operatorem negacji: fraza *do dupy się dostaniesz* znaczy ‘nie dostaniesz się [tam, gdzie chcesz, we właściwe miejsce]’.

Występują nieliczne przypadki zjawiska parasemii, tzn. takie, gdy rzeczownik realizuje w tej samej frazie dwa znaczenia – podstawowe i pochodne. Rozważmy jeden z takich przykładów:

- (45) Nie jestem specjalnie fanem pokazywania *golej dupy* przed kamerą, zwłaszcza swojej, bo wiem, jak wygląda. (GW; 09.11.2023)

Z jednej strony, wyrażenie *pokazywanie golej dupy* (*pokazywać gołą dupę*) ma charakter frazeologiczny – realizuje się w tym wypadku znaczenie ‘publicznie udostępniać szczegółowe informacje o życiu prywatnym’. Z drugiej strony, w związku syntaktycznym *golej dupy* > *zwłaszcza swojej* rzeczownik realizuje znaczenie podstawowe. Parasemię zwykle wykorzystuje się w celu uzyskania efektu fascynacyjnego – tak też jest w tym wypadku.

Sporadycznie występują także frazy, w których wulgaryzmowi przysługuje jedynie funkcja pragmatyczna – ani rzeczownik, ani konstrukcja, do której należy, nie stanowi nazwy rzeczy, osoby, stanu, charakterystyki ani czynności. Większą liczbę takich użyć odnotowałem w korpusie rosyjskim:

- (46) – Уважаемые, расходимся. «КовиВака» нет. Вам здесь делать нечего. Остаются только те, кто хочет «Спутник»». – *Пошла в жопу*, – слышится из толпы. (NG; 11.07.2021)
- (47) Почти с нежностью слушаю крупного телевизионного мыслителя Сергея Михеева: *пусть Америка и Европа идут в жопу*. (NG; 08.03.2022)
- (48) Она гневно закричала: «*Мальчик, иди в жопу*». (NG; 21.03.2022)
- (49) Если кто хочет, пусть идет, так, помню, говорили мы ректору на собрании, мы за добровольность на ВК, *идите в жопу* со своими комплексными обедами с компотом. (NG; 12.09.2022)

Konstrukcje tego rodzaju mają charakter zfrazeologizowany i realizują takie akty mowy, jak deprecjacja, zniewaga, obraza lub niezgoda.

3.4. Status frazowy

Występują trzy typy konstrukcji, zawierających składnik kolokwialny: 1) swobodne; 2) frazeologiczne; 3) ufundowane na schematach frazowych. Konstrukcje trzeciego typu mają status pośredni: z jednej strony, podobnie jak konstrukcje swobodne, pozwalają na wymiennność składników leksykalnych; z drugiej strony, wymagana jest jednak obecność pewnych składników, a poza tym obowiązuje określona struktura morfosyntaktyczna całej konstrukcji. Jeden z najczęstszych schematów frazowych ma strukturę [(N) (это есть) *жона*]:

- (50) Сейчас я доеду до Столетия, посмотрю, что там. Потому что тут*** (кошмар) творится, сейчас спускаюсь по Южно-Уральской, *жона* вообще. (NG; 24.12.2022)
- (51) Я успокоился. Потом участковый перезванивает и говорит, что дело – «*жона*». (NG; 21.12.2021)
- (52) В 2000 году перешли из Новороссийска в Севастополь на ремонт, и *жона*. (NG; 05.11.2021)
- (53) Страна уже загнала себя в угол. Теперь это уже не только угол, *это жона*. (NG; 08.10.2022)
- (54) Жить можно, говорят. И 17-я – *самая жона*... (NG; 10.07.2022)

We wszystkich tego rodzaju frazach realizuje się podobne znaczenie konstrukcji: ‘niekorzystna sytuacja, nieodpowiedni, niezadowolający stan rzeczy’.

W tabeli 4 przedstawiłem informację o częstości występowania wskazanych typów konstrukcji w materiale źródłowych.

Tabela 4. Częstość użycia wulgaryzmów w znaczeniu podstawowym i pochodnym

Typ frazy	Korpus polski	Korpus rosyjski
Swobodny	36	48
Frazeologiczny	77	35
Schemat frazowy	8	10
Razem	121	93

Przytoczone dane w tabeli 4 wskazują na duże różnice, jakie zachodzą między korpusem polskim a rosyjskim. O ile frazeologizmy w tekstach GW obejmują ponad 63% konstrukcji z wulgaryzmem *dupa*, o tyle na podobne konstrukcje w korpusie rosyjskim przypada tylko 37%. Odwrotnie, o wiele większy jest udział rosyjskich konstrukcji swobodnych (52%). Można twierdzić, że nadawcy polscy w większym stopniu korzystają z zasobów systemowych współczesnego języka polskiego – zawierające wulgaryzmy frazy powstają na mocy kodu, podczas gdy nadawcy rosyjscy w większym stopniu działają okazjonalnie. Różnica ta wiąże się także z użyciem semantycznym wulgaryzmu: w poprzednim punkcie pokazano,

że w tekstach rosyjskich rzeczownik *жона* o wiele częściej jest używany w znaczeniu podstawowym, realizowanym w składzie konstrukcji o statusie swobodnym.

3.5. Funkcja

Można wyodrębnić dwa rodzaje funkcji wulgaryzmów w tekście prasowym: ekstradiegetyczną i intradiegetyczną. W pierwszym wypadku chodzi o funkcję w komunikacji na poziomie makrodyskursu, czyli w relacji „dziennikarz – adresat publiczny”: używając wulgaryzmów, autor tekstu publicznego realizuje określony cel komunikacyjny. W drugim wypadku chodzi o komunikację „wewnątrz tekstu” – opisywane przez dziennikarza dialogi realnych lub wymyślonych postaci. Oczywiście, dotyczy to tekstów, w których dialogi takie występują – są to w pierwszej kolejności reportaże.

Funkcja komunikacyjna frazeologizmu zależy od trybu jego użycia tekstowego. W tekstach narracyjnych nadawca (ekstradiegetyczny) bezpośrednio ponosi odpowiedzialność za użycie wulgaryzmu, wobec czego obecność takiego wyrazu w tekście powinna być dobrze uzasadniona. Zwykle uzasadnieniem takim jest chęć wyrażenia wartości negatywnej – właśnie za pomocą wyrazu niecenzuralnego można to zrobić w sposób najbardziej wyrazisty i przekonujący. Oto kilka przykładów:

- (55) Он обильно посылал людей *в жону*, вцепившись в микрофон, предлагал сажать и называл антипрививочников диверсантами. (NG; 21.05.2021)
- (56) За «железным занавесом» мода на панк прошла почти 10 лет назад, но для советской молодежи это глоток воздуха: послать все на три веселых буквы. Будущего нет, но и все старое пошло *в жону*. (NG; 10.09.2022)
- (57) Ну и как этой, в известном смысле замечательной женщине приобщаться к театральной культуре, если ширина ее *жоны* за девяносто сантиметров? (NG; 02.09.2022)
- (58) A to ostatnie sprawia, że w *dupie* mam dewizę „Gdy jesteś w Rzymie, czyń jak Rzymianie” i szacunek dla kultur, bo skręca mnie ta skostniała konserwa podążająca za wyssanymi z powietrza regułami, a zazwyczaj przybyłymi z politycznych wieców i tylko tym politykom służącymi. (GW; 14.10.2023)
- (59) Trzydzieści dwa lata czekasz na polską drużynę w europejskim ćwierćfinale, a kiedy za sprawą twoich ulubieńców właśnie możesz oglądać z trybun ten historyczny moment, musisz tańczyć zorbę *dupą* do murawy. (GW; 16.04.2023)
- (60) Kim, do cholery, jest ta redaktorka? Wyglądało na to, że obrzydliwą ropuchą. Wszyscy, którzy ją znali, zgadzali się, że jest zaropiałym wrzodem *na dupie* ludzkości. (GW; 25.02.2023)

W wypadku, gdy dziennikarz przywołuje zawierającą wulgaryzm wypowiedź opisywanej postaci, jego funkcja pragmatyczna jest inna – mimetyczna i charakterystyczna: autor tekstu dąży do zachowania autentyczności sytuacji, którą opisuje, np.

- (61) И если раньше это была история про то, «кто с кем спит», и мы вспомним Раневскую: «Что за страна, в которой человек не может распорядиться собственной *жопой*?» (NG; 20.11.2021)
- (62) Больше других ярился Владимир Соловьев на своем ютьюб-канале: «Вот на фоне Исаакия оголенная Ирина Волкова. Кто эта гребаная Ирина Волкова? Почему эту срань с целлюлитной *жопой* должны все теперь знать?» (NG; 11.11.2021)
- (63) – Крайне отрицательно относимся. Мы тогда останемся с *голой жопой*. Сейчас хоть дотации есть. А так – будем как Комсомольск-на-Амуре. (NG; 08.05.2021)

Nie jest wykluczone, że w wielu takich wypadkach dziennikarz jest świadom łamania obowiązujących norm obyczajowości, więc skoro używa wulgaryzmu, ma na celu udziwnienie, swoiste udekorowanie tekstu i związane z tym zaskoczenie odbiorcy. W niektórych tekstach oddziaływanie takie wiąże się z komizmem:

- (64) Напугал казаков *голой жопой*. Дело о перформансе на краснодарском митинге 23 января. Материал «Медиазоны». (NG; 12.02.2021)
- (65) Однажды ГПУ пришло к Эзопу
И взяло старика *за жопу*.
А вывод ясен:
Не надо басен! (NG; 14.11.2023)
- (66) *Жопа* есть, а слова нет? Долой ханжество! Свобода слову! (NG; 09.09.2021)

4. Podsumowanie

Język wypowiedzi dziennikarskiej jest uwarunkowany na dwa sposoby: z jednej strony, jest wytworem środowiska dziennikarskiego, które ma własne założenia i postulaty programowe, a także ufundowany na nich zespół środków retoryczno-stylistycznych. Z drugiej strony, zarówno treść, jak i forma językowa tekstów dziennikarskich zależy od oczekiwań publiczności. Pod tym względem stosunek większości Polek i Polaków do ojczystego języka ma przeważnie charakter normatywny, o czym świadczą choćby dane ankietowania, przeprowadzonego w 2005 r. na zlecenie Rady Języka Polskiego. Tak np. na pytanie „Dlaczego Pana | Pani zdaniem należy dbać o język, którym się posługujemy?” ponad 35% ankietowanych wybrało odpowiedź: „bo polszczyzna jest wartością, która spaja naród i trzeba ją pielęgnować”. Na pytanie „Co Pana | Panią najbardziej razi we współczesnej polszczyźnie, używanej publicznie?” aż 86% ankietowanych wskazało wulgaryzmy. Mimo tej oczywistej, w każdej razie deklarowanej przez obywateli niechęci w stosunku do wulgaryzacji języka komunikacji publicznej zjawisko potocyzacji i kolokwializacji rozpowszechniło się na szeroką skalę, co dotyczy nie tylko Polski, lecz także krajów Europy Wschodniej.

Mimo ogólnego podobieństwa GW i NG – dwóch periodyków o profilu liberalno-demokratycznym, przeprowadzone analizy wykazały znaczące różnice ze względu na to, w jaki sposób funkcjonuje słownictwo kolokwialne na łamach obu gazet. Rzeczownik *dupa* jest w większym stopniu zintegrowany z systemem współczesnego języka polskiego, na co wskazuje nie tylko duża liczba frazeologizmów i schematów frazowych, lecz także większe w porównaniu z jego odpowiednikiem rosyjskim zastosowanie różnych form gramatycznych i większe zróżnicowanie pozycji syntaktycznych. Znajduje to również wyraz w charakterze użycia semantycznego obu słów: polski rzeczownik przeważnie występuje w składzie frazeologizmów, realizując znaczenie pochodne, przy tym najczęściej występują znaczenia: 1) ‘niekorzystna sytuacja, nieodpowiednie okoliczności’; 2) ‘ktoś zły, bezwartościowy’; 3) ‘ktoś lekceważy kogoś lub coś i nie przejmuje się kimś lub czymś’. Rosyjski rzeczownik w 56% fraz występuje w znaczeniu podstawowym i bezpośrednio nawiązuje do sfery analno-fekalnej, a więc łamanie zasad komunikacji kooperacyjnej w tym wypadku dotyczy też planu treści tekstu. Zdecydowana większość użyć wulgaryzmu w korpusie polskim ma charakter frazeologiczny, podczas gdy w korpusie rosyjskim większość przypada na konstrukcje swobodne.

Można wnioskować, że stosowanie leksyki nienormatywnej wynika z takich procesów reformacyjnych, jak urynkwienie systemu medialnego, demokratyzacja pewnych sektorów życia społecznego, nasilenie relatywizmu kulturowego pod presją postmodernizmu i in. Jednak w każdym kraju procesy te przebiegają inaczej, z uwzględnieniem specyficznej dla każdego z nich tradycji kulturowej, w tym tradycji piśmiennictwa, kultury semiotycznej oraz struktury podsystemów funkcjonalno-stylistycznych w językach narodowych.

Bibliografia

- BARANOV, A. N. | DOBROVOL'SKIJ, D. O. (2020), *Akademičeskij slovar' russkoj frazeologii*. Moskva.
- BERGER, P. L. | LUCKMANN, T. (1966), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London.
- BERNSTEIN, B. (1980), *Socjolingwistyka a społeczne problemy kształcenia*, [w:] Głowiński, M. (red.), *Język i społeczeństwo*. Warszawa, 83-116.
- ECO, U. (2007), *Rakiem. Gorąca wojna i populizm mediów*. Warszawa.
- FRAS, J. (1999), *Dziennikarski warsztat językowy*. Wrocław.
- GŁOWIŃSKI, M. (1991), *Nowomowa po polsku*. Warszawa.
- GRICE, H. P. (1975), *Logic and conversation*, [in:] Cole, P. | Morgan, J. L. (eds.), *Syntax and semantics*, 3. New York, 41-58.
- GROCHOWSKI, M. (1995), *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*. Warszawa.
- GUSEJNOV, G. (2014), *Divided by a common web. Some characteristics of the Russian blogosphere*, [in:] Gorham, M. | Lunde, I. | Paulsen, M. (eds.), *Digital Russia: The Language, Culture and Politics of New Media Communication*. New York, 51-71.
- KALININA, M. A. | KALININA, M. V. (2020), *Rečevaja agresija v publicističeskom diskursie (na materiale rossijskich političeskich talk-show)*, [in:] *Filologičeskie nauki. Voprosy teorii i praktiki* 13 (4), 24-27.

- KALMYKOVA, D. R. (2021), „Novaja Gazeta” v kontekste razvitija rossijskoj žurnalistiki końca XX – načala XXI veka, [in:] Strategija razvitija regional’nych SMI: problemy i perspektivy. Kursk, 65-70.
- KIKLEWICZ, A. (2009), Warianty języka: próba systematyzacji, [w:] Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego LXV, 67-86.
- KIKLEWICZ, A. (2015), Političeskaja propaganda v sovremennyh rossijskich SMI: ėpistemologičeskij aspekt, [w:] Przegląd Wschodnioeuropejski VI (2), 179-199.
- KIKLEWICZ, A. (2017), Norma językowa w gramatykach funkcjonalnych, [w:] Poradnik Językowy 7, 23-37.
- KIKLEWICZ, A. (2018), Informacionnye servisy ėlektronnych SMI kak aberracionnye diskursy, [in:] Anzeiger für slavische Philologie XLV, 101-123.
- KIKLEWICZ, A. (2020), Fascination as a communication category on the Internet (with reference to the Russian portal Rambler.ru), [in:] Acta Universitatis Wratislaviensis 3928. Slavica Wratislaviensis CLXXI, 23-37.
- KLYUS, J. (2018), Inwektyw y związane z nazvami części ciała we frazeologii polskiej i rosyjskiej. Analiza leksykalno-semantyczna, [w:] Językoznawstwo 1 (12), 145-170.
- LEECH, G. (1983), Principles of Pragmatics. London.
- LUBAŚ, W. (2000), Słownictwo potoczne w mediach, [w:] Bralczyk, J. | Mosiołek-Kłosińska, K. (red.), Język w mediach masowych. Warszawa, 83-95.
- MARKIEWICZ, H. (1994), Narrator i autor w światowej teorii literatury, [w:] Pamiętnik Literacki 85 (4), 225-235.
- MARKOWSKI, A. (2006), Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne. Warszawa.
- MATJAŠEVSKAJA, A. I. (2012), Snižennaja leksika v britanskich i rossijskich pečatnych SMI, [in:] Izvestija Saratovskogo universiteta 12 (4), 106-111.
- MOKIENKO, V. M. (1994), Russkaja brannaja leksika: cenzurnoe i necenzurnoe, [in:] Russistik 1-2, 50-73.
- MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA, K. (2000), Wulgaryzacja języka w mediach, [w:] Bralczyk, J. | Mosiołek-Kłosińska, K. (red.), Język w mediach masowych. Warszawa, 112-119.
- OŻÓG, K. (2001), Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia. Rzeszów.
- OŻÓG, K. (2004), Język w służbie polityki. Językowy kształt kampanii wyborczych. Rzeszów.
- POLAŃSKI, K. (red.) (1999), Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Wrocław etc.
- ROMANČUK, O. (2008), Systemnyj analiz u žurnalisty. L’viv.
- SATKIEWICZ, H. (2000), Zmiany w języku informacji prasowych, [w:] Prace Filologiczne XLV, 507-512.
- SOLGANIK, G. J. (2008), O jazyke i stile gazety, [in:] Volodina, M. N. (red.), Jazyk sredstv massovoj informacii. Moskva, 471-478.
- STERNIN, I. A. (2004), Osnovnye osobennosti russkoj kommunikativnoj kul’tury, [w:] Szypielewicz, L. (red.), Człowiek – świadomość – komunikacja – internet. Warszawa, 32-55.
- USPENSKIJ, B. A. (2018), Issledovanija po russkoj literaturę, fol’kloru i mifologii. Moskva.
- VARTANOVA, E. L. (2008), Perechodnyj period v mediasistemach stran postsocializma, [in:] Zasurskij, I. I. (red.), Sredstva massovoj informacii v Rossii. Moskva, 121-140.
- WARCHAŁA, J. (2003), Kategoria potoczności w języku. Katowice.
- ZAGIDULLINA, M. V. | KIKLEWICZ, A. (2021), Some aspects of the Russian language democratization in modern media, [in:] Russian Language Studies 19 (4), 401-418.
- ZASURSKIJ, J. I. (2008), Tendencii funkcionirovanija SMI v sovremennoj strukture rossijskogo obščestva, [in:] Plekseeva, M. I. et al. (red.), Sredstva massovok informacii Rossii. Moskva, 3-53.
- ŻMUDKA, M. (2004), Nagłówki prasowe lat dziewięćdziesiątych XX wieku, [w:] Zeszyty Prasoznawcze 47 (1-2), 127-134.

DOI: 10.31648/pw.12140

WOJCIECH KAJTOCH

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3000-2384>

Cracow

КОЛИЧЕСТВЕННЫЙ ЛЕКСИЧЕСКИЙ КОНТЕНТ-АНАЛИЗ В ОТНОШЕНИИ К ДРУГИМ МЕТОДАМ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКА ПРЕССЫ¹

Lexical quantitative content analysis as a method of studying the language of print media

ABSTRACT: The article looks at different analyses of media content. The quantitative content analysis is a necessary first step in the research of any media flow. This type of analysis provides a technique for objectively pointing out themes and thematic lines in a particular medium. Lexical quantitative content analysis is defined as both analyzing and measuring words. It has two distinct paradigms: the leading words method and the keyword method. The text provides definitions for the terms “textual image of the word” and “linguistic image of the world”. The methods explore are presented in a way that accommodates their application.

KEYWORDS: lexical quantitative content analysis, quantitative lexical textual image of the world, content analysis, media studies

Количественный контент-анализ (далее: ККА) всегда представляет собой обязательный первый этап исследования потока медийных сообщений. Сказанное выше подразумевает исследования любых СМИ: номеров газет, телевизионных программ или периодических изданий редактируемых интернет-сайтов.

¹ Данная статья продолжает мои предыдущие публикации (Kajtoch 2023a; 2023b) и имеет своей целью ознакомление русскоязычных читателей из Восточной Европы с оригинальной концепцией лексико-количественного контент-анализа. В силу ограниченного объема статьи я не имел возможности представить и проанализировать хорошо известные мне публикации восточноевропейских исследователей в этой области (например, таких авторов, как А. Д. Шмелев, Ж. Е. Фомичева, Л. Я. Аверьянов, Е. Я. Таршис, А. В. Семенова, М. В. Корсунская, В. В. Осин, В. А. Бубнов и др.).

1. Краткая история изучения классической формы ККА

Согласно Б. Р. Берельсону (Berelson 1970, 7 и сл.) целью контент-анализ является такое описание явного содержания текста, которое обладает следующими свойствами: 1) принимает во внимание только синтаксические и семантические элементы текста; 2) имеет объективный характер; 3) характеризуется систематичностью; 4) обязательно основывается на количественных данных. Методология такого анализа стала известна в Польше благодаря работам В. Писарека (Pisarek 1983a; 1983b). Общеизвестное определение выглядит следующим образом:

Контент-анализ представляет собой совокупность различных техник систематического исследования потоков или сборов текстов, используемых в целях познания элементов и условий процесса коммуникации посредством познания содержания текстов, заключающегося в по мере возможности объективном (на практике: интерсубъективно согласованном) выделении и идентификации самым однозначным образом конкретизированных, формальных или содержательных элементов, а также на как можно более точной (на практике: количественной) оценке дистрибуции появления этих элементов и выводах, полученных, в основном, в результате сопоставления (Pisarek 1983a, 45).

Писарек выделил две методики проведения количественного контент-анализа. Первая позволяет упорядоченно представить тематический хаос газетных текстов, с указанием тематических предпочтений – то есть представляет собой анализ газеты в целом. Другая облегчает нахождение в газете определенной темы таким образом, чтобы потом можно было представить ее наиболее полно. Обе методики оформились в публикациях, появившихся на рубеже 50-х и 60-х гг. прошлого века. Первыми из них были статьи А. Кłosковской (Kłoskowska 1969) и И. Тетелевской (Tetelowska 1960).

2. Почему ККА необходим?

Количественный контент-анализ позволяет объективно представить важные тематические мотивы в газете или другом СМИ, а также показать, какие из них экспонированы в большей степени (находятся на переднем плане), а какие – менее заметны. Количество и экспозиция – это объективные показатели важности темы. Если исследователь определяет важность темы сам, то он руководствуется, как правило, не столько объективными показателями, сколько собственным вкусом и взглядами. По-другому просто не получится. Кроме того, невозможно без предварительного анализа составить список всех тем, затрагиваемых в конкретном СМИ. Эту возможность может предоставить

исследователю ККА. Сущность исследования, проводимого с его помощью, можно сравнить с дефрагментацией твердого диска в компьютере.

Дело в том, чтобы информация, разбросанная по страницам газеты (см. таб. 1) и подаваемая в линейном порядке (в колонках) или хронологически (на радио и в телевидении), а даже при случайной выборке (в интернете), была представлена исследователю в тематической классификации, демонстрирующей, например, идейное, жанровое или любое другое содержание.

Таблица 1. Схематическое представление порядка расположения тем на страницах газеты.

1 страница	2 страница	3 страница	4 страница	5 страница	6 страница
Z	N	M	Прочие	Прочие	M
Y	X	Прочие	Z	Y	Прочие
Y	Прочие	Прочие	Z	N	X
X	M	Прочие	0	N	Прочие
X	Прочие	X	X	0	Z
Z	M	N	Прочие	Прочие	Прочие
Z	0	Прочие	N	M	0
Z	Прочие	M	X	Прочие	Прочие

Символы X, Y, Z, M, N, 0 кодируют информацию, иллюстрирующую главные темы, обсуждаемые в газете; Прочие – эта группа остальных тем, не интересующих исследователя в данный момент (рассматриваемых обобщенно). Порядок следования символов в направлении сверху вниз показывает, условно говоря, степень экспонирования на странице текста, в котором обсуждается та или иная тема.

Таким образом, целью проведения анализа является упорядочение содержания согласно принципу, позволяющему без помех найти, понять и интерпретировать соответствующую информацию, а также оценить степень ее важности. Результаты анализа представлены схематически в Таблице 2.

Таблица 2. Схематическое представление результата ККА – степень важности выбранных для исследования тем газеты.

Тема Y	Тема X	Тема Z	Тема N	Тема M	Тема 0
Y	X	Z	N	M	0
Y	X	Z	N	M	0
Y	X	Z	N	M	0
Y	X	Z	N		
Y	X	Z			
Y	X	Z			
Y					

Количество букв | цифр, приписанных данной теме, информирует о том, какой процент пространства газетных колонок занимает представление каждой темы. Чем выше процентное содержание, тем важнее тема. В результате формируется рейтинг: на первом месте – тема Y, на втором месте – тема X и Z, на третьем – N, на четвертом – M и 0.

Информация в ней упорядочена тематически, причем тематическая структура сначала определяется исследователем, а потом верифицируется в ходе анализа.

Естественно, дефрагментация содержания газеты, телевизионной или радиопрограммы намного глубже, чем то, что я показал: в практике она доходит до уровня абзаца или – в устной речи – до уровня фразы (отдельные тексты фельетонов, репортажей и т.д. бывают политематическими, только отдельно взятый абзац всегда остается монотематическим по определению). Техника измерения бывает в реальности более сложной, поскольку только при условии, что единицей анализа является текст, в котором принимается во внимание одна доминирующая тема, могли быть получены результаты, представленные в Таблицах 1 и 2.

3. Как верифицировать самый простой количественный контент-анализ?

Анализ будет проведен успешно, если исследователь правильно, т.е. в соответствии с интересующей его темой, сможет подобрать 1) ключ категоризации; 2) единицы анализа; 3) единицы измерения. Ниже я определяю эти термины и дам к ним комментарии.

1. Ключ категоризации:

Ключ категоризации представляет собой схему классифицирования содержания, которая служит основным инструментом контент-анализа СМИ. Правильно подобранный ключ должен соотноситься со всеми категориями (однородными множествами элементов) содержания СМИ, которые достаточным образом описывают проблематику исследуемого материала. Отдельные категории – с точки зрения методологии – должны конкретно и логично разделяться (чтобы исследователи не колебались при кодировании материала) и получить четкие определения. От правильности ключа категоризации зависит качество последующих этапов проводимого контент-анализа (Kołodziej 2006, 95).

В качестве иллюстрации представлю ключ Клосковской (Таб. 1), при помощи которого автор определила черты «социалистической» модели семьи, представленной на страницах журнала „Przyjaciółka” в 1950-1951 гг., а затем сопоставила эту модель с другой, более традиционной моделью, популяризированной в том же журнале в 1956-1957 гг. За единицу анализа была принята отдельная публикация, а в качестве единицы измерения – появление мотива, связанного с различными условиями семейной жизни.

Таблица 3. Ключ Антонины Кłosковской (1969, 437):
главные темы деятельности и ценностей в рассказах и в рубрике
Radości i smutki в период 1950-1951 гг. в журнале „Przyjaciółka”

Темы и ценности	Рассказы	<i>Radości i smutki</i>	Итого	%
Работа и семейная жизнь	17	18	35	33,3
Общественно-политические проблемы и семейная жизнь	12	19	31	29,5
Семья и брак как высшие ценности	8	9	17	16,2
Общественные факторы, отрицательно воздействующие на семейную жизнь	10	–	10	9,5
Семейный бюджет	–	8	8	7,6
Семья и алкоголизм	–	3	3	2,9
Неклассифицированные	1	–	1	1,0
Всего	48	57	105	100,0

Второй образец анализа, проведенного в 1956-57 гг., принимает во внимание 140 произведений. Семейная тематика затрагивалась в 81% рассказов (для сравнения: первый анализ 1950-1951 гг. выявил эту тематику в 60% текстов), притом рубрика *Radości i smutki* включала 72,7 процента произведений (в первом исследовании эта тематика составила 68,6%). В первом исследовании в 33 из 48 текстов объектом повествования были семьи из «рабочей» среды, а в другом исследовании только 18 из 81 семей главного героя происходила из рабочих, тогда как остальные представляли свободные профессии и интеллигенцию или их социальное происхождение вообще не упоминалось.

В 36 рассказах из 40 главной проблемой были любовь и семейная жизнь (в первом случае – только в 8 из 48). Во втором исследовании практически не говорилось о передовиках труда и не упоминалось обсуждение в семейном кругу политических проблем (Kłoskowska 1969, 435 и сл.). Выводы, вытекающие из исследований Кłosковской (контролируемых цензурой), следующие: после окончания пропагандистского наступления и институционально навязанного сверху соцреализма, сопровождавших приход к власти в Польше сталинистов², „Przyjaciółka” стала публиковать такие материалы, которые были интересны женщинам практически с самого начала существования женской прессы: посвященные любви, семейной жизни, моде, воспитанию

² Крайне просоветские и про сталинские деятели ПНР пришли к власти в Польше в результате фальсифицированных выборов в Законодательный Сейм (Собрание) в 1947 году и последующего постановления пленума ПРП «О правом и националистическом уклоне в руководстве партии» (от 3 сентября 1948 г.). Период правления этих деятелей (1949-1955), опиравшихся на террор служб безопасности и пропаганду, позже был назван «периодом ошибок и извращений».

детей и другим личным темам, что в свою очередь предоставляет возможность для дальнейших политологических интерпретаций.

2. Единицы анализа представляют собой те элементы содержания, которые при проведении исследования будут проанализированы и классифицированы согласно категориям принятого ключа. Выборка единиц производится в зависимости от изучаемых СМИ: 1) в случае СМИ, оперирующего письменной речью, это могут быть тексты или отдельные их абзацы; 2) фильмы или телевизионные программы исследуются путем разбиения на сцены и кадры; 3) в принципе, в случае каждого СМИ, в котором появляется натуральный язык, могут быть выделены такие элементы, как имена собственные, предложения, суждения, высказывания целиком (напр., выдержанные в одном и том же жанре); 4) при исследовании СМИ с точки зрения визуализации, например, исследуя фоторепортажи или визуальные элементы содержания газеты или интернета, в качестве единицы анализа мы должны учесть фотографию, рисунок, инфографику и т.п.; 5) каждое СМИ может быть исследовано посредством выбора в качестве единицы анализа фигуры (образа) или реализации тематического мотива, поскольку, как известно, каждое медиа служит в конце концов для передачи информации о том, что с кем произошло, где и когда.

3. В качестве единиц измерения, в зависимости от того, что в случае анализа конкретной единицы мы хотим измерить и что имеет смысл в случае конкретного СМИ, могут использоваться: 1) принимая во внимание площадь: квадратные сантиметры, условные точки на площади, знаки и пробелы, процент площади; 2) принимая во внимание время (напр., эфирное): минуты и секунды; 3) с точки зрения интенсивности: т.н. баллы экспозиционности, присваиваемые в зависимости от концентрации внимания получателя; 4) в качестве единиц измерения могут использоваться также текстовые слова, определяемые как последовательности знаков от пробела до пробела, предложения и всё, что может служить для измерения медийных текстов.

4. Что представляет собой лексический количественный контент-анализ (ЛККА)?

Лексический количественный контент-анализ представляет собой такой количественный анализ содержания (ККА), в котором как единицей анализа, так и единицей измерения является слово (Flont | Kajtoch | Pielużek 2015, 129 и сл.). К типам ЛККА, разрабатываемым в настоящее время в Польше, я отношу метод ключевых слов Писарека (2002), метод коллективных

символов Михаэля Фляйшера (см. Kołodziej 2011, 265 и сл.) (а в принципе только специальное использование результатов исследований, проведенных при помощи этих методов), аксиологическое измерение (Kajtoch 2008 | 1, 127 и сл.), метод слов-ключей (Jeżyk 2005, 100 и сл.; Wyka 1969, 153 и сл.), попытку продолжения исследований *General Inquirer* (Planeta 2018), некоторые типы количественного стилистического анализа (Flont | Kajtoch | Pielużek 2015, 133 in). Поскольку я описал эти методы в другой работе (Kajtoch 2018, 641 и сл.), а кроме того они были исчерпывающим образом охарактеризованы учеными, которые занимались подобными исследованиями, я остановлюсь здесь на кратком схематическом представлении сути этих исследований (Таб. 4). В таблице я не рассматриваю метода определения текстовой лексической количественной картины мира – этому вопросу я посвящаю отдельный фрагмент статьи (см. также Таб. 5). Легко заметить, что первой чертой, которая позволяет заметить разницу между перечисленными течениями ЛККА, является тот или иной выбор подсчитываемых слов (Pisarek 2016). Второй отличительной чертой следует считать цель исследования.

Таблица 4. Техники и исследовательские цели направлений лексического количественного, контент-анализа (ЛККА), применённого к анализу текстов или их корпусов

Направление ЛККА	Техника проведения исследования	Цели	Форма полученного результата
1	2	3	4
Аксиологическое измерение	Поиск в данном корпусе тексте на предмет наличия в нем т.н. лексики со значением оценки (наименования ценностей, наименования оценивающих черт и существительных, называющих оцениваемые десигнаты)	Определение степени «насыщения» корпуса текстов текста определенными ценностями и антиценностями, реконструкция присутствующих в них систем оценки	Набор диаграмм, представляющих рейтинг присутствия данных типов оценки и интерпретация результатов, указывающая на наличие систем
Определение наличия коллективных символов	Обработка с помощью анкетирования состава слов, выявляющих наличие в мышлении определённой группы людей так называемых коллективных символов, то есть понятий, представляющих образ мировосприятия, характерного для данной культуры субкультуры, а затем исследование наличия этих слов в текстах.	Определение принадлежности данных текстов к актуальным для данной культуры субкультуры	Чаще всего сравнение рейтинговых или алфавитных списков слов
Определение наличия „знаменных слов” (слов, которые используют на знаменах)	Обработка с помощью анкетирования. Разрабатывается перечень лексем, репрезентирующих совокупность мифов и кондемандов*, нормативно предписанных для адептов данной идеологии, с последующим анализом их представленности в текстах.	Определение степени насыщенности данного текста корпуса (напр., всех номеров газеты за год) данной идеологией	Рейтинговые списки с указанием частотности

Продовження таблиці 4

1	2	3	4
Обнаруже- ние наличия слов-ключей (<i>mots-clés</i>)	Выявление в тексте лексем с гипертрофированной частотностью, определение их «значимости» и приобретаемых в данном тексте значений, а также интуитивное обнаружение формулы, объясняющей тот или иной их набор.	Представление черт мировоззрения, зашифрованного в текстах	Рейтинговый список слов-ключей с указанием степени их значимости, сопровождаемый для читателя выводом в форме эссе, с многочисленными примерами из исследованного текста
Количес- твенные исследования стилистики	Составление рейтингов частотности лексики данного текста в целом (повторяющихся полнозначных и неполнозначных слов), обнаружение в списках лексем, вводящих данные стилистические категории с последующим обобщением их частотности (в рамках тех же самых категорий)	Представление – главным образом с целью сравнения – степени реализации в тексте корпусе данной стилистической категории типа: поэтичности, директивности, научности, канцеляризма, разговорности, вульгарности и т.п.	Набор «стилистических полей», т.е. групп слов, реализующих данные стилистические категории (с указанием общей частотности), и диаграмма, иллюстрирующая степень важности этих категорий в тексте
Польский <i>General Inquirer</i>	Ранжирование корпуса, выбор существительных, занимающих самый высокий рейтинг и обслуживающих данную тему; определение взаимных семантических и количественных корреляций между ними.	Определение в данном корпусе тексте «зашифрованных» смыслов, не сводимых к содержанию фавулы, которые можно отчитать главным образом в процессе нелинейного восприятия.	Образ действительности, определяемой значениями лексем, представленный с какой-то конкретной точки зрения и под каким-то углом зрения в форме «облака слов»

* Миранды – это репрезентируемые различными лексемами ценности, установки и явления, которые в рамках определённой идеологии интерпретируются как положительные и заслуживающие подражания. Они формируют семантическое ядро идеологической нормы и функционируют как маркеры лояльности к данной системе взглядов. Кондеманнды – это антиценности, репрезентируемые различными лексемами, то есть понятия, явления, установки или действия, подлежащие осуждению, критике или отрицанию. Они выполняют функцию негативной идеологической маркировки и закрепляют границы допустимого поведения и мышления для адептов данной идеологической системы.

Самым сложным и самым важным из исследовательских методов в рассматриваемом направлении является определение лексической количественной текстовой картины мира, представленной в наборе или в корпусе текстов. ЛКТКМ (лексическая количественная текстовая картина мира) представляет собой одну из разновидностей текстовой картины мира:

Текстовая картина мира (выступающая на уровне *parole*) представляет собой своеобразную, представленную в конкретном тексте или в наборе текстов

реализацию языковой картины мира (выступающей на уровне *langue*), то есть является множеством закономерностей, вытекающих из факта предпочтения в данном тексте или наборе текстов определенных морфологических, словообразовательных, синтаксических конструкций, а прежде всего – определенной лексики. Текстовая картина мира указывает на господствующий в данном тексте (наборе текстов) взгляд на существование и функционирование отдельных элементов мира, их взаимосвязей и взаимных пропорций, т.е. на такое понимание организации мира, существующих в нем иерархий и ценностей, которое является предпочтительным для отправителя данного текста и приемлемым для пользователей этого же текста [...] Каждая группа текстов, обладая индивидуально подобранной лексикой и так же индивидуально ее используя, строит свой текстовый мир отлично от других (Kajtoch 2008 | I, 15).

Определение ЛКТКМ можно проводить несколькими способами.

Таблица 5. Разные типы лексических количественных текстовых картин мира

Тип ЛКТКМ	Способ проведения исследований	Цель исследований	Форма результата
1	2	3	4
ЛКТКМ в полном варианте – «карта»	Определение частотности, или всех повторяющихся полнозначных лексем, или – что представляется более верным – только существительных (включая – или нет – имена собственные) и прилагательных*, выступающих в тексте корпусе текстов и составление рейтинга, в котором будут учитываться только самые высокие позиции; разработка тематической классификации, включающей всю лексику из выборки	Определение в данном корпусе тексте «зашифрованных» смыслов, не сводимых к смыслам фабулы, которые можно обнаружить в нелинейном процессе восприятия.	Цельная картина действительности, представленная в форме «ментальной карты действительности» (более или менее подробной), состоящей из определенного набора понятийных полей (может быть – тематических) и указывающей на интенсивность обслуживания этих полей, выражающаяся в частотности текстовых слов, семантически приписанных этим полям.
ЛКТКМ в версии частичной – ближайшая картина данного тематического поля «карты»	Выбор в рамках общепринятой классификации одной из тематических или понятийных категорий, разделение ее на подкатегории и определение частотности относящейся к ней лексики	См. выше – только определяемые смыслы, связанные с одной темой	Картина одного из фрагментов действительности – подход, полезный в особенности в сопоставительных исследованиях типа «текстовый образ человека там-то и там-то»

Продовження таблиці 5

1	2	3	4
ЛКТКМ в версии концен- трированной «меседж»	Составление частотного списка, включающего 25-30 самых частотных существительных из данного текста корпуса, дополнение списка необходимыми глагола- ми и сочинение с ними истории.	Так же, как в рубрике 1.	Связный текст «анно- тации», передающий основ- ное содержание текста корпуса

* Следует подсчитывать их вместе и помещать в одном списке. Прилагательных в корпусе обычно намного меньше, чем существительных, они редко занимают высокие места в рейтингах, иногда, однако, могут незначительно модифицировать результаты по сравнению с полученными только на основании оценки частотности существительных. Лучше всего, определяя полную и частичную версию ЛКТКМ, считать существительные и глаголы вместе.

5. «Карты» и меседжи

«Карты» создаются после предварительного тематического упорядочения лексики, представленной в исследуемом корпусе тестов, и последующей ее категоризации, причем в соответствующих разделах, категориях и подкатегориях размещаются данные о частотности лексем, обслуживающих семантическое поле, связанное с данным элементом классификации. Поскольку довольно сложно составить полную тематическую классификацию, в качестве ее основы можно использовать созданную ранее (Batko-Tokarz 2019). На практике таким образом исследуются более мелкие корпуса с классификацией только существительных или существительных и прилагательных. В этих случаях можно получить, например, такие результаты, которые получил я, применяя описанную выше процедуру к корпусу польской патриотической песни (см. Таб. 6).

Очередным этапом может быть, к примеру, составление классификации лексем, обслуживающих данное поле, и подсчет количества текстовых лексем, обслуживающих поля данных подкатегорий. Например, категорию «Сознание человека» можно разбить на подкатегории «Память», «Опыт», «Разум», «Эрудиция» и др. Таким образом мы получим то, что в Таблице 6 я определил как ЛКТКМ в версии частичной – приближенный образ данного тематического поля «карты».

Меседжи, однако, можно обнаружить в текстовых корпусах при получении рейтинговых списков существительных и последующем составлении текстов с существительными, занимающими самые высокие позиции

Таблица 6. Рейтинг тем в рамках ЛКТКМ на примере корпуса патриотических песен (Kajtoch 2021, 348)

Рейтинг темы	Темы в корпусе	% в ЛКТКМ (100% = 5998 текстовых лексем)
1.	Общество, общественная жизнь	42,53
2.	Человеческое тело	16,95
3.	Сознание человека	10,00
4.	Время и его измерение	5,41
5.	Произведения культуры	5,20
6.	Цивилизация	4,65
7.	Неживая природа	4,31
8.	Основные категории быта	4,11
9.	Чувства и эмоции	2,81
10.	Пространство и его измерения	2,45
11.	Живая природа	2,11
12.	Личность и ее составляющие	1,11
13.	Комические явления	0,76
14.	Движение	0,20
15.	Прочие	0,15

(первые 25-30 мест). Чтобы «месседж» содержал какую-то информацию, по возможности как можно более объективную, существительные следует – по минимуму – дополнить словами других частей речи, подобранными в произвольном порядке, в результате чего сообщение будет помещено в какую-то рамку. Оформление таких рамок не должно нарушать информации, содержащейся в существительных. Известно, что именно существительные передают главную и достаточно однозначную информацию о мире, тогда как прилагательные говорят о свойствах, т.е. о ценностях (хотя и не всегда), а глаголы о действиях, движениях, процессах и т.п., но не точно; местоимения позволяют распределить элементы в пространстве и т.д. – но это всего лишь дополнение к основной информации, самой важной, повторяемой чаще всего, конкретной информации о мире, передаваемой наиболее частотными существительными.

«Месседжи» можно также составлять для отдельных, в особенности для больших текстов. В Таблице 7 я представляю иллюстрации к описанной выше методике, используя рейтинговый список нарицательных существительных, составленный несколько лет назад на основании 2 корпусов по 30 000 текстовых лексем для публикации «Перспективы количественного лексического контент-анализа» (Flont | Kajtoch | Pielużek 2015, 136-137).

Таблица 7. Существительные, занимающие первые 25 мест в 2 корпусах;
указано число встречающихся словоформ

Р	Польские фашистские зины	Портал <i>Pudelek</i>
1	170 – <i>борьба</i>	117 – <i>год</i>
2	162 – <i>год</i>	65 – <i>фильм</i>
3	160 – <i>человек</i> <i>люди</i>	59 – <i>актриса, ребенок</i>
4	91 – <i>раса</i>	52 – <i>время, жизнь</i>
5	76 – <i>народ</i> (нация), <i>жизнь</i>	45 – <i>сцена, связь</i>
6	70 – <i>скин</i> <i>скинхед</i>	40 – <i>актер, медиа</i>
7	67 – <i>группа, движение</i> (организация)	39 – <i>роль, фото</i>
8	65 – <i>член</i> (группы)	37 – <i>день, муж, личность</i>
9	59 – <i>ансамбль</i>	35 – <i>интервью</i>
10	55 – <i>мир</i>	34 – <i>таблоид</i>
11	54 – <i>национал-социализм</i>	31 – <i>женщина, место, певица</i>
12	53 – <i>час</i> (промежуток времени)	30 – <i>дом, программа, дело</i>
13	46 – <i>война</i>	29 – <i>план</i>
14	44 – <i>страна</i>	28 – <i>концерт, танец, неделя, выступление</i>
15	43 – <i>организация</i>	27 – <i>карьера</i>
16	42 – <i>концерт</i>	26 – <i>человек</i> <i>люди, месяц, журналист, выпуск</i> (программы), <i>слово, жена</i>
17	40 – <i>народ</i> (коллектив)	25 – <i>информатор, разговор</i>
18	37 – <i>история</i>	24 – <i>любовница</i>
19	36 – <i>способ</i>	23 – <i>шоу, брак</i>
20	34 – <i>расизм, дело</i>	22 – <i>пара</i> (два человека), <i>секс, причина, шоу-бизнес</i>
21	31 – <i>журнал, работа, право</i>	21 – <i>деньги, семья, любовные отношения</i>
22	30 – <i>цивилизация</i>	20 – <i>информация</i> (сообщение), <i>мир</i>
23	28 – <i>деятельность, место, деньги</i>	19 – <i>отец, продюсер, зритель, ситуация</i>
24	26 – <i>музыка, религия</i>	18 – <i>мероприятие, диск, работа, страница, друг, тысяча</i>
25	25 – <i>часть, идея, задание</i>	17 – <i>фан, злотый</i> (валюта)

Источник: Flont | Kajtoch | Pielużek 2015, 136-137.

Рейтинговые списки позволяют сконструировать следующие «месседжи». В случае фашистских зинов:

Nasza **walka** to **ruch ludzi** ceniących swą **rasę** i **naród**. Członkowie naszej **grupy**, **skinheadzi** chcą, aby w **świecie** zapanował **narodowy socjalizm** i **rasizm**. Tej **sprawie** poświęcamy cały nasz **czas**, każdy **rok** naszego **życia**. Miejszem **działalności** jest nasz **kraj** i cały **świat**. Szanujemy nasz **lud**, jego **religię** i **historię**. Mamy **prawo**, by prowadząc **wojnę** o naszą **cywilizację** i **idee**, działać w różny **sposób**. Nasza **organizacja** urządza **koncerty**, na których śpiewają nasze **zespoły**. Ich **rzecz** to tworzyć **muzykę** i **pisma**. Nie chcą **pieniędzy**. To ich **część** naszej **pracy**.

Наша **борьба** – это движение людей, которые ценят свою **расу** и свой **народ**. **Члены** нашей **группы**, **скинхеды** хотят, чтобы в **мире** воцарился **национал-социализм** и **расизм**. Этому делу мы посвящаем все своё **время**, каждый **год** нашей **жизни**. **Местом деятельности** является наша **страна** и весь **мир**. Мы ценим наш **народ**, его **религию** и **историю**. Мы имеем **право** разными **способами** вести **войну** за нашу **цивилизацию** и **идеи**. Наша **организация** проводит **концерты**, на которых выступают наши **ансамбли**. Их **задание** – создавать **музыку** и **журналы**. Им не нужны **деньги**. Это **часть** нашей **работы**.

В случае портала для сплетников *Pudelek*:

Czas biegnie. Jak co **roku** **producenci** nakręcili dużo **filmów**, w których **aktorzy** i **aktorki** grają swoje **role**. Co **miesiąc** ukazują się **plyty**, na **scenach** podczas **show** widzimy **tańce par**, a podczas **koncertów** śpiewają **piosenkarki**. Patrzcie **fani**, jak biegnie **życie** tych **ludzi**, jak robią **karierę** w **świecie show-biznesu**, co mówią o nich **tabloidy** i inne **media**, ile **złotych** zarabiają, ile mają **pieniędzy**. Co **tydzień** można obejrzeć nowe, serialowe **odcinki**, w każdym **dniu** posłuchać **rozmów**, na naszych **stronach** przeczytać **wywiady**, zobaczyć **zdjęcia**. **Powód**, by nas czytać? – To proste. Nasi **informatorzy** i **dziennikarze** zdobyli dla was – **widzów** – **tysiące informacji** nie tylko o tym, jak wygląda **praca** znanych **osób**, jakie mają **plany występów**, na jakich **imprezach** się pokażą. Piszemy, jakie mają **domy**, **rodziny**, **przyjaciół**, także o ich ważnych sprawach, jak np. **ślub**. W tym **miejscu** znajdziesz też **słowo** o ich **romansach**, o tym, jak uprawiają **seks**. Dowiesz się jakimi są **mężami** dla swych **żon** (i jakie są ich inne **kobiety** – **kochanki**), **ojcami** dla swych **dzieci**. Pomyśl, jak w ich **sytuacji** byś się zachował.

Время бежит. Как каждый **год** **продюсеры** сняли много **фильмов**, в которых **актеры** и **актрисы** играют свои **роли**. Каждый **месяц** выходят **диски**, на **сценах** во время **шоу** мы видим **танцы пар**, а во время **концертов** поют **певицы**. Смотрите, **фаны**, как протекает **жизнь** этих **людей**, как они делают **карьеру** в **мире шоу-бизнеса**, что пишут о них **таблоиды** и другие **медиа**, сколько **злотых** они зарабатывают, сколько у них **денег**. Каждую **неделю** можно увидеть новые **выпуски** сериалов, каждый **день** прослушать **разговоры**, на наших **страницах** прочитать **интервью**, увидеть **фото**. Какая нужна **причина**, чтобы нас читать? – Это просто. Наши **информаторы** и **журналисты** добыли для вас – **зрителей** – **тысячи сообщений** не только о том, как выглядит **работа** известных **личностей**, какие у них **планы выступлений**, на каких **мероприятиях** их можно будет увидеть. Мы пишем о том, какие у них **дома**, **семьи**, **друзья**, а также о важных делах, таких как **брак**. В этом **месте** ты найдешь также несколько **слов** об их **любовных отношениях**, о том, как они занимаются **сексом**. Ты узнаешь о том, какими **мужьями** они являются для своих **жен** (и какие у них есть другие **женщины** – **любовницы**), какие они **отцы** для своих **детей**. Подумай о том, как бы ты себя повел в их **ситуации**.

Понятно, что при написании таких текстов требуется также предварительная информация о данном СМИ и о характере текстов, входящих в состав корпуса. Известно, что польская фашизирующая молодежь представляет собой очень маленькие группки, членам которых приходится прежде всего убеждать самих себя в том, что их существование имеет смысл, а порталы типа *Pudelek* наряду с публикацией сплетен занимаются саморекламой. Без этого знания нам бы не удалось придать текстам жанровый контекст, необходимый для каждого сообщения.

Кроме того, следовало бы поставить вопрос о том, возможны ли иные варианты подобного рода методики исследования ЛКТКМ. Я полагаю, что такие варианты возможны, однако различия между ними будут незначительные. В каждом из них будут заключаться те же «месседжи». В первом случае о том, что фашизм представляет собой общественно значимую идеологию и следует ее распространять, претворять в жизнь, а в другом – о том, что жизнь «звезд» привлекательна, следует его наблюдать, а самым лучшим инструментом для этого является портал *Pudelek*.

6. С какой целью проводятся описанные выше исследования

Как и любой вид контент-анализа, составление карт и «месседжей» для лексической количественной картины мира на первый взгляд подтверждает очевидные истины. Мы видим результаты и соглашаемся: «Ну, да, все правильно». Проблема, однако, состоит в том, что для подтверждения чего-либо следует сначала понять и принять факт существования чего-либо, иметь знания об этом – тогда как ЛКТКМ исследует ту сферу, которой отправитель и получатель не замечают, потому что никто не в состоянии точно оценить частотность употребления лексики в больших текстовых корпусах. А ведь мы существуем в кругу этих текстов. Больше того, кроме крайне ограниченного объема информации, доступной непосредственно нашим органам чувств, свои знания о мире мы получаем прежде всего из средств массовой информации, а говоря точнее, из текстовой информации, которую они нам предоставляют, значительная часть которой имеет языковой характер. Картинки, иллюстрации – как мне кажется – в основном навязывают эмоции и нуждаются в уточнении своего содержания, а это возможно только при посредстве естественного (или искусственного) языка, в форме текстов.

Текстовые картины мира имеют принудительный характер. Они оставляют свой отпечаток на нашем образе мышления, формируют его – подобно тому как натуральный язык формирует культуру символов. В итоге мы в состоянии принять во внимание в мире то только, что позволяет нам заметить культура, а наш натуральный язык – точно разместить в системе известных

нам понятий и назвать (и соответственно передать другим информацию об этом). По крайней мере, так выглядит радикальное понимание гипотезы Сэпира-Уорфа, сторонником которой я являюсь. Из факта существования во всех типах текстов (устных и любым способом записанных), а выражаясь точнее, в больших их собраниях (в том числе медийных) скрытых структур, которые можно обнаружить только посредством ЛККА, можно сделать вывод о том, что на этом дело не кончается, что наши познавательные возможности ограничены не только грамматикой и лексиконом известного нам языка, но также и самой сферой окружающих нас текстов. При этом сфера текстов, во-первых, сообщает нам скрытые истины, над которыми мы не властны, а во-вторых, способна нарушить – такую неуверенную и не до конца точную – коммуникацию с действительностью, обеспечиваемую нам языком и являющуюся объектом исследований прагмалингвистики, когнитивистики, а прежде всего – науки о языковых картинах мира.

7. Теория двух шлемов

Предположение о том, что в процессе человеческого познания существенную роль играет не только язык, но и его текстовые реализации, влияющие на наше мышление, в том числе посредством элементов, не имеющих исключительно языкового значения, таких как частотность употребления лексем, которая указывает на их значимость, экспозиционность и интенсивность исследования в данном тексте | корпусе текстов тематического | понятийного поля – заставило меня предпринять попытку введения в языковедческий (и медиаведческий) дискурс новой категории, которая принимала бы во внимание эти элементы. Я называл эту категорию текстовой картиной мира, и полагаю, что среди всех ее вариантов сильнее всего и результативнее всего – поскольку абсолютно не явно – на нас влияют лексические количественные текстовые картины мира.

Если учесть существование текстовых картин мира, как нам следует оценивать баланс приобретений и потерь в познании мира с помощью языка и его творений – текстов? Человек или создает тексты, или воспринимает – и это для него единственный возможный (и всегда опосредованный) контакт с системой языка, а следовательно, и с той частью интерсубъективной символической культуры, с которой система языка связана неразрывно, являясь ее важнейшим звеном. Производя или воспринимая тексты, человек использует слова, функционирующие и на уровне текста, и на уровне системы. Таким образом, производя тексты, человек изучает систему, интериоризирует ее, а в результате расширяет свои знания в области культуры символов, свойственной его группе – группе пользователей языка – и получает определенные возможности участия в обогащении этой системы. В случае,

если использованный им неологизм будет создан в соответствии с правилами семиозиса, т.е. будет всем понятен, то, подхваченный другими носителями языка, закрепится в системе. В результате можно было бы признать, что между сознанием пользователя, уровнями текстовой картины мира (ТКМ) и языковой картины мира (ЯКМ), intersубъективными и интериоризированными, существуют взаимодействия (пусть только опосредованные в случае контакта интериоризированной в сознании ЯКМ с intersубъективной ЯКМ), причем ситуация выглядит вполне оптимистически. Человек порождает тексты, создавая сферу ТКМ, сфера ТКМ влияет на intersубъективную систему ЯКМ, которая под этим влиянием надлежащим образом упорядочивается. Под воздействием воспринимаемых одного за другим текстов сознание конкретного человека воспринимает принципы и лексикон intersубъективной ЯКМ, интериоризирует культуру и язык группы и одновременно участвует в создании культуры сообщества. Все это происходит по правилам особой обратной связи. Данный индивид (т.е. носитель данного естественного языка и связанной с ним культуры) самостоятельно, благодаря присутствию в его сознании интериоризированной формы ЯКМ создает тексты, сотрудничая с другими носителями языка – членами группы, которые также порождают и воспринимают тексты, формирует последующие реализации ТКМ, регистрируемые и обобщаемые в сфере intersубъективной ЯКМ и подчиненные действию присутствующих там механизмов. В конце эта несколько модифицированная форма ЯКМ, вновь поддаваемая интериоризации в сознаниях носителей языка, становится базой для очередного круга изменений: язык развивается и совершенствуется.

Единственное сомнение в этом буколическом пейзаже возникает тогда, когда мы задумываемся о соответствии ЯКМ (т.е. подсистемы символической культуры, связанной с языком) реальной действительности, то есть – с языковедческой точки зрения – той сфере действительности, в которой функционируют десигнаты. Это очень старая философская проблема, которая решается по-разному. Вспомним хотя бы концепцию солипсизма. Тем не менее мы с чистой совестью можем оставить проблему соответствия между языком и миром нерешенной, поскольку – во-первых – она нерешаема, а – во-вторых – как сложна бы она ни была, это не мешает человеческому языку функционировать как положено, если наша цивилизация все еще существует.

Следует, однако, помнить, что возможна и ситуация критического несоответствия языка | культуры и действительности. Она например имела место, как мне кажется, во время испанской конкисты (колонизации Америки). Мощные империи ацтеков и инков после нападения групп конкистадоров, насчитывающих несколько сот или самое большее несколько тысяч солдат, распались главным образом из-за того, что индейцы явно неадекватно

оценили действительность, приняв грабителей за богов, что находило обоснование в местных мифологических системах (т.е. и в ЯКМ, присущей их языку).

Человек черпает свои знания о мире не только из слов, он пользуется также визуальными представлениями и разными имеющимися у него органами чувств, существует также интуиция, а значит общие сведения, передаваемые языковой системой, в достаточной степени верифицируемы. Ситуация меняется, когда в игру входят средства массовой информации, большие корпуса текстов, большие группы людей и коммуникация становится на самом деле массовой. В принципе, я не вижу других, равно эффективных исследований смыслов, привносимых медийными бурями в человеческое сознание, которые могли бы дать в достаточной степени объективные результаты, кроме исследований текстовых картин мира, и именно лексических количественных текстовых картин мира. Существует крайне актуальная потребность проведения таких исследований, если мы на самом деле хотим знать, как СМИ распоряжаются в наших головах, какие системы мышления они чрезвычайно успешно нам предлагают. Здесь, естественно, мы услышим возражения исследователей визуальной информации, которая так же играет значительную роль в СМИ, я лично, однако, считаю, что передача информации при помощи языка не только по-прежнему доминирует, но и может быть подвергнута в достаточной степени точному изучению.

В настоящее время человек, стремящийся познавать окружающий мир, может рассчитывать на собственные чувства и опыт только в случае знакомства с самым близким к нему пространством и ее истории в перспективе, которую может охватить своей памятью. В других случаях в его распоряжении оказываются средства массовой информации в широком значении этого слова: не только газеты, радио, телевидение, интернет, но также школьные учебники, комиксы, популярные романы и фильмы. Вообще человек со всех сторон обстреливается мегабитами информации, которые несут ТКМ отдельных текстов, с которыми он имеет дело. Инструмент действует в одну сторону, потому что если столько времени и энергии приходится посвящать получению информации – то когда ее отправлять? Энтузиасты теории о развитии интерактивного характера масс-медиа не замечают этой простой зависимости.

Если человек отправляет информацию по остаточному принципу, он перестает участвовать не только в формировании ТКМ, но также перестает формировать свой язык и культуру. Кроме того, он постепенно перестает ее понимать, поскольку не упражняясь в понимании, утрачивает способность обобщения, формулировки выводов, а прежде всего обогащения лексического запаса собственного идиолекта. Ко всему прочему, поскольку информационное содержание атакующих человека текстов довольно примитивно

и противоречиво (скажем, утверждение о том, что каждый рекламируемый продукт является самым лучшим, просто абсурдно, ведь самым лучшим может быть только один продукт данного вида; прививки не могут одновременно защищать от болезней и их вызывать), а практика инфотейнмента и создания симулякров приводит к тому, что СМИ работают не на получателя, а на самих себя, окружающая человека информация, и прежде всего лексика начинает уничтожать человеческое знание, напоминают стальной шлем с забралом без отверстий для глаз. Получатель все реже понимает то, что читает, вместо этого он впитывает слоганы, лозунги, крылатые фразы, которые способствуют отчуждению его от инструментов, служащих познанию и вращению в культуру (ТКМ представляет собой не только реализацию, но и строительный материал для ЯКМ). Это первый шлем, который я вижу.

Итак, человек со шлемом на голове оказывается еще и под куполом. Этот купол называется интересубъективной языковой картиной мира и по существу почти идентичен культуре. Он и является вторым шлемом, отделяющим человека от действительности. Случается, что ЯКМ заставляет видеть мир искривленным (что может закончиться катастрофой), чаще однако превосходство культуры над человеком приводило к добру, культура оказывалась мощным инструментом приспособления *homo sapiens* к действительности. Однако культура не существует без своей самой важной составляющей, языка, а язык владеет собственной картиной мира (ЯКМ), которая остается в тесной связи с текстовыми картинами мира (ТКМ), стабилизирующими ее.

Из сказанного выше следует вывод о том, что нельзя безнаказанно провозглашать абсурд, распространять пропаганду, создавать постправду, заниматься только постмодернистической наукой, разрушать систему ценностей и т.д., потому что если беспорядки на уровне *parole* проникнут на уровень *langue*, наша культура перестанет соответствовать действительности. Результаты будут плачевны.

Библиография

- BATKO-TOKARZ, B. (2019), Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego: teoria, praktyka, leksykografia. Kraków.
- BERELSON, B. (1970), Analiza treści, [w:] b.a. (red.), Teoria i metodologia badań nad prasą za granicą (przekłady), 3. Analiza zawartości. Kraków, 5-62.
- FLONT, M. | KAJTOCH, W. | PIELUŻEK, M. (2015), Perspektywy leksykalnej ilościowej analizy zawartości, [w:] Kiklewicz, A. | Uchwanowa-Szmygowa, I. (red.), Dyskurs: aspekty lingwistyczne, semiotyczne i komunikacyjne. Olsztyn, 129-145.
- JEŻYK, A. (2005), Najmłodsza polska poezja w świetle analizy zawartości, [w:] Zeszyty Prasoznawcze 3-4, 100-116.
- KAJTOCH, W. (2008), Językowe obrazy świata i człowieka w prasie młodzieżowej i alternatywnej, t. 1-2. Kraków.

- KAJTOCH, W. (2018), O niektórych rodzajach badań prasy drukowanej, [w:] Jęczeń, J. | Guzdek, P. (red.), *Medioznawstwo personalistyczne*, t. 2: Wybrane zagadnienia z kultury mediów. Lublin, 625-668.
- KAJTOCH, W. (2021), Uwagi o współczesnej polskiej piosence patriotycznej, [w:] Kawka, M. | Prażuch, W. | Planeta, P. (red.), *Medialne i transmedialne procesy narracyjne w identyfikacji postaw patriotycznych Polaków*. Kraków, 333-356.
- KAJTOCH, W. (2023a), Leksykalna ilościowa analiza zawartości jako technika badania języka prasy, [w:] *Rocznik Medioznawczy* 2, 8-36.
- KAJTOCH, W. (2023b), Существует ли текстовая картина мира, [Sushchestvuyet li tekstovaya kartina mira,] [in:] *Przegląd Wschodnioeuropejski* XIV (1), 333-349.
- KŁOSKOWSKA, A. (1969), *Z historii i socjologii kultury*. Warszawa.
- KOŁODZIEJ, J. (2006), *Klucz kategorizacyjny*, [w:] Pisarek, W. (red.), *Słownik terminologii medialnej*. Kraków, 95.
- KOŁODZIEJ, J. (2011), *Wartości polityczne. Rozpoznanie, rozumienie, komunikowanie*. Kraków.
- LICHAŃSKI, J. | KAJTOCH, W. | TROCHA, B. (2015), *Literatura i kultura popularna. Metody: propozycje i dyskusje*. Wrocław.
- PISAREK, W. (1983a), *Analiza zawartości prasy*. Kraków.
- PISAREK, W. (1983b), *Analiza zawartości prasy: drogi rozwoju*, [w:] *Zeszyty Prasoznawcze* 2, 5-16.
- PISAREK, W. (2002), *Polskie słowa sztandarowe i ich publiczność*. Kraków.
- PISAREK, W. (2016), *Słowa ważne i ważniejsze*, [w:] *Przegląd Humanistyczny* 3, 11-20.
- PLANETA, P. (2018), *Komputerowa analiza tekstu w dyskursach medialnych*, [w:] Szymańska, A. | Lisowska-Magdziarz, M. | Hess, A. (red.), *Metody badań medioznawczych i ich zastosowanie*. Kraków, 67-90.
- TETELOWSKA, I. (1960), *Analiza i ocena treści dzienników*, [w:] *Zeszyty Prasoznawcze* 1, 7-22.
- WYKA, K. (1969), *O potrzebie historii literatury. Szkice polonistyczne z lat 1944-1967*. Warszawa.

RECENZJE

YAKIV BYSTROV

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6549-8474>

Vasyl Stefanyk Carpathian National University

Vorobyova, O. | Savchuk, R. | Taranenko, L. (eds.), *Cross-disciplinary horizons of intermediality: Linguistics – Literary studies – Translation studies*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, 2024; 392 p.

IN BETWEEN MEDIA FROM THE PERSPECTIVES OF LINGUISTICS, LITERARY AND TRANSLATION STUDIES

This collective monograph is a significant contribution to the study of intermediality – a relevant direction in contemporary humanities that explores the interaction of different media and artistic forms. Edited by Olga Vorobyova, Ruslana Savchuk, and Larysa Taranenko, *Cross-disciplinary Horizons of Intermediality* is a compelling academic volume that explores the intersections of linguistics, literary studies, and translation studies through the lens of intermediality. The volume presents the results of the research “Linguistics of intermediality in the challenges of today: Polymodality of mind, intersemioticity of text, polylogue of cultures” (Ministry of Education and Science of Ukraine grant for fundamental research, State registration number 0119U100934, 2019-2021).

Published by Kyiv-Mohyla Academy Publishing House in 2024, this 392-page bilingual (Ukrainian and English) collection brings together established linguists, literary scholars, translators, as well as their diverse scholarly perspectives, offering fresh insights into how different media and disciplines interact in contemporary cross-disciplinary research. The dual-language presentation and English-language abstracts at the beginning of each article in the volume make the research valuable for both Ukrainian and international scholars. The combination of Ukrainian and English contributions broadens the academic discourse beyond Anglophone scholarship. This bilingual format seems relevant and necessary as it not only broadens its accessibility but also underscores the importance of cross-cultural academic dialogue. The inclusion of tables and illustrations enhances the presentation of complex ideas, making the material more accessible.

Cross-disciplinary Horizons of Intermediality is well-timed, well-thought-out, and structurally balanced, but the manifold dimensions of intermediality outlined in the monograph may at first sight seem discouraging as it challenges the borders of intermediality studies and blurs boundaries across philological disciplines in particular. Some readers might desire a more unified theoretical framework to tie the diverse contributions together. Therefore, it becomes necessary to outline

the boundaries of the intermediality domain concerning its interpretation in broad and narrow senses.

In a very general sense, as Y. Bystrov and N. Telegina claim, “intermediality is observed when one media product – for example, the novel – begins to employ the strategies and techniques of another medium, or when the structural elements of one (source) medium come to be incorporated into another (target) medium or are translated into it” (Bystrov | Telegina 2023, 515). Consequently, intermediality comes to be applied to cases of intermedial references known as “the use of descriptive or narrative techniques as well as compositional devices borrowed [by one target medium] from painting, cinematography, photography, music, theatre, computer discourse, etc., including ekphrasis, montage, zooming in/zooming out, close up, counterpoint, hypertext and many others” (Vorobyova 2017, 97). Moreover, intermedial references are capable of further differentiation between implicit and explicit intermedial references, as frequently oriented towards an ensemble of more than one meaning-making semiotic resource. Nevertheless, the editors of the volume managed to systematize them both for conveying meaning-making manifestations in architectural tropology, fiction, cinematography, artistic citations, the artist’s personality, political discourse, photography, the fiction-theatre interaction domain, or even music-driven eroticism.

The volume balances theoretical frameworks with concrete case studies, making it useful for both researchers and practitioners. Thematically, it ranges from contributions spanning theoretical frameworks to practical analyses, thus demonstrating how intermediality manifests in language, literature, and translation. The spectrum of intermedial references is also reflected in the structure of the volume, which is divided into three main parts, each dedicated to a specific disciplinary approach to intermediality. This structure allows for a systematic examination of how intermediality operates within and across different domains of study.

Section one, “Linguopoetics of Intermediality”, which is the most extensive one, successfully bridges linguistics and media studies, offering a holistic view of intermediality and fresh insights into how language adapts in intermedial/multimedial environments. The contributors analyze phenomena such as intermedial poetics of architecture (E. Chrzanowska-Kluczevska), musico-literary intermediality and multimodality in the domain of cognitive metaphors (O. Vorobyova), a cognitive poetic view on ekphrasis as exemplified in the essays about visual arts (T. Lunyova), intermedial narrative strategies of literary text (R. Savchuk), the multimodal and intermedial interaction of the tools affecting the perception of the rhetorical message (T. Sayenko), multisemiosis of emotions in cinematic discourse (T. Krysanova and I. Shevchenko), war discourse in film and strategic political narrative from the intermediality perspective (Y. Fedoriv, S. Zhabotynska and N. Chaban), multimodal metaphors in the European political discourse (A. Kryvenko).

The second part, “Intermediality in Literary Studies”, shifts focus to literary texts, examining how literature incorporates and interacts with other media forms. Key themes include manifestations of intermedial performability in fiction (S. Matsenka), theatre-cinema intertransmedial relations (N. Vysotska), the interplay of text and pictures as well as a literary approach to iconotexts (M. Vangi), the artist’s identity, intermedial quotation, and interart relations as represented in the novels about painters (O. Levytska, N. Mochernyuk).

The final part of the volume, “Intermediality in terms of Translation Studies”, addresses the challenges and new insights in translating intermedial texts. Contributors discuss similarities and dissimilarities of interlingual and intersemiotic translation with the focus on fiction and its theatrical adaptations (T. Nekriach and R. Dovhanchyna), as well as the issue of visual images in translations of children’s literature (O. Rebrii).

Cross-disciplinary Horizons of Intermediality is a significant contribution to the growing field of intermedial studies among Ukrainian scholars who are interested in new and unconventional approaches to the phenomenon of intermediality. Its cross-disciplinary essence, embracing linguistics, literary analysis, and translation theory, makes it a valuable reference for scholars exploring the intersections of various media – language, arts, and cultural studies. The editors and contributors have crafted an insightful volume that is one of the most important academic works of 2024 in the field of Ukrainian humanities. Being both theoretically rich and empirically grounded, it offers new pathways for future research in the dynamic area within Ukrainian scholarly discourse.

The peer-reviewed monograph *Cross-disciplinary Horizons of Intermediality* is intended primarily for researchers in linguistics, media studies, comparative literature, and translation studies, as well as advanced students interested in various branches of the humanities, specifically in intermedial phenomena.

Bibliography

- BYSTROV, Y. | TELEGINA, N. (2023), Jazz music and intermedial references in Toni Morrison’s *Love*, [in:] *Forum for Modern Language Studies* 59 (4), 513-529.
- VOROBYOVA, O. (2017), Virtual narrative in Virginia Woolf’s “A Simple Melody”: Cognitive and semiotic implications, [in:] Chrzanowska-Kluczevska, E. | Vorobyova, O. (eds.), *Language – Literature – the Arts: A Cognitive-Semiotic Interface*. Frankfurt am Main, 95-112.

